

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

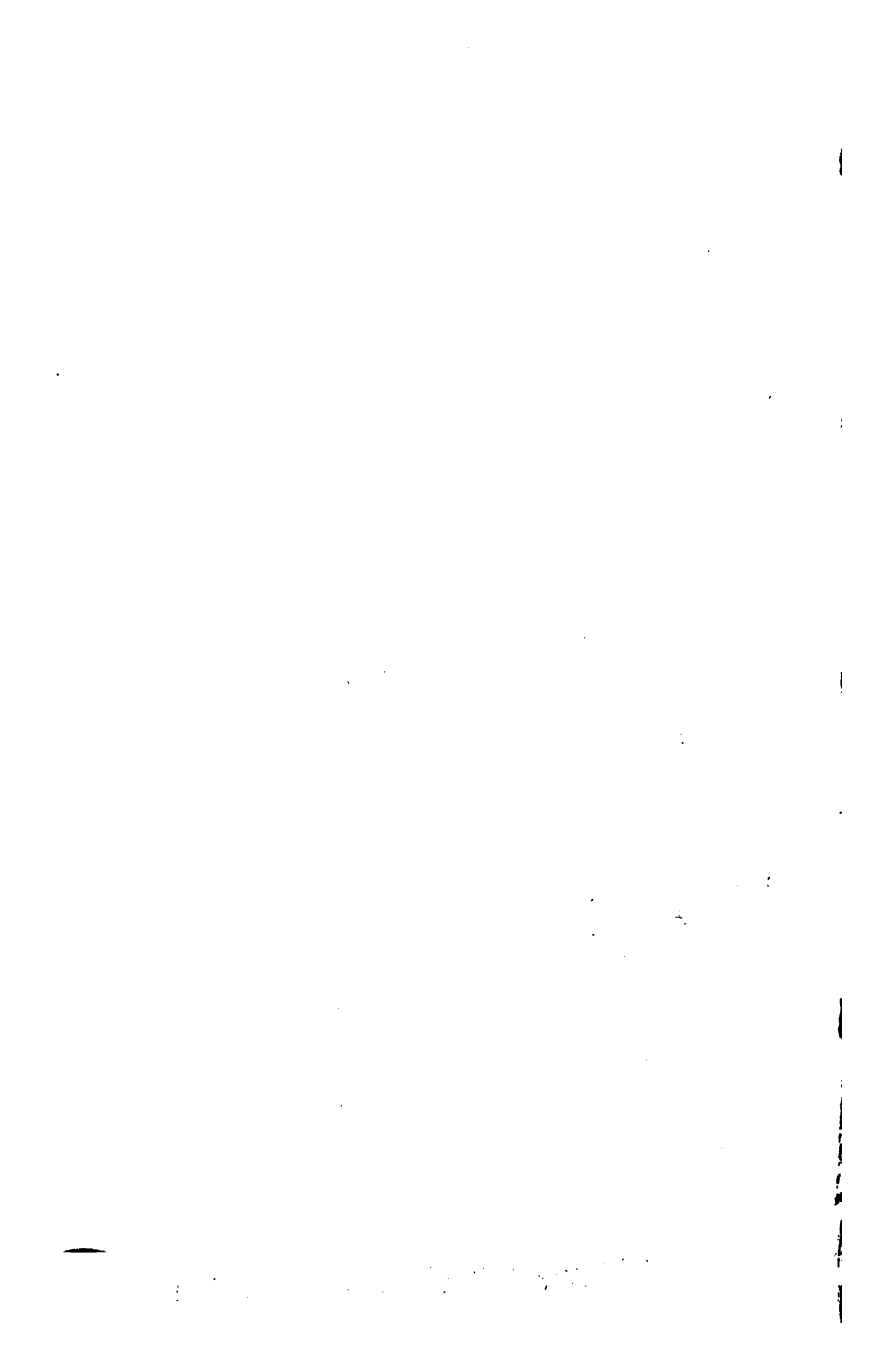
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Muradonantz Melikisidak

ԲԱՍՄԱՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Ի

Մ. ՎԱՐԻԱՊԵՏԷ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

ՅԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՈՒՒՏԷ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Տ. Տ. ԳԻՆՈՐԳԵՅ

Վ Ե Հ Ա Փ Ա Ռ Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ի

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ԱՏՐԻԱՐԳԻ ՍՐԲՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

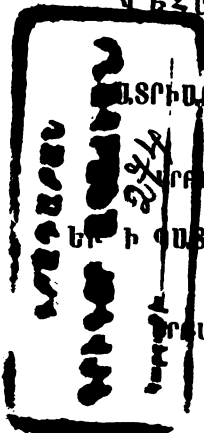
Տ. Ե Ս Ա Յ Ե Ա Յ

ՎՐԱՋԱՆ ԱՐՔԵԳԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՐ Ի ՊԱՅՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՑ

Տ. ՄԿՐՏՉԻ

ՎՐԱՋԱՆ ԱՐՔԵԳԻՍԿՈՊՈՍԻ

Յ Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

1872

Grade
6LEN
323
P. 12

GRAD
EREN
325
11 01-98

Ի Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

**ՀՈԳԻՈՑ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԾՆՈՂԱՑ ԻՒՐՈՑ
ԵՐԱՄԱՅ ԵՒ ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՅ**

ԵՒ ՀՕՐԵՂԲՕՐ ԻՒՐՈՑ

ԿԱՐԱՊԵՏԻ

ՏՊԱԳՐԵՑԱԻ ՄԱՏԵԱՆՍ

ԱՐԴԵԱՄԲԲ

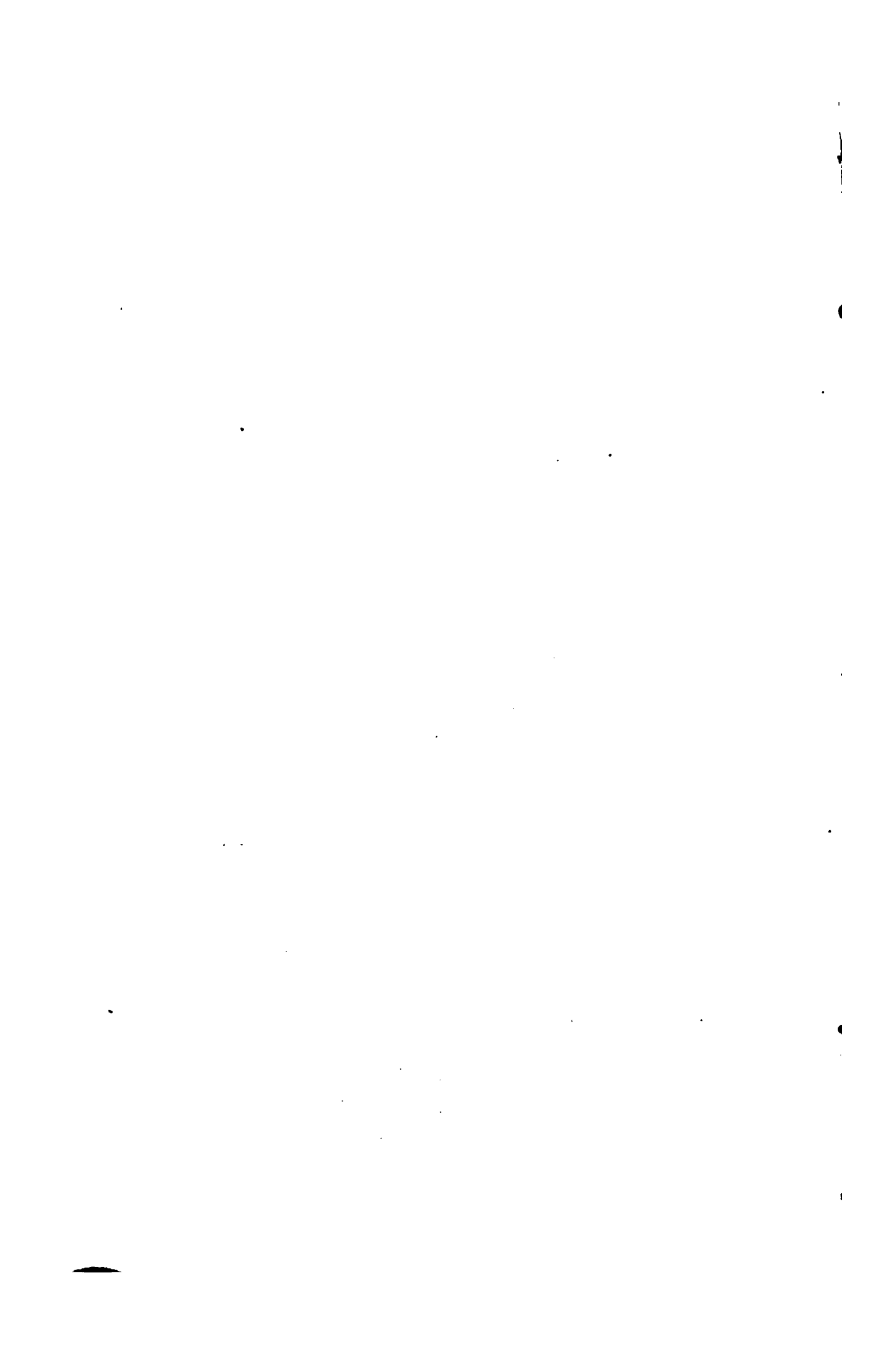
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԻՐԱԿՈՍԻ

ՔԱՐՈՒԿԵԱՆՑ ԲԻՆԿԵԱՆՑԻՈՅ

ՅՕԳՈՒՏ ԵՒ ԻՊԱՅԾԱԹՈՒԹԻՒՆ

ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Այլ մեր միջիթարեցուք . քանզի եթող
մեզ շորհք գթութեանն քրիստոսի զուրբ
Եկեղեցին Հայաստանեայց, զաւակ կենդա-
նութեան և սերմն սգնուական աճման սրբ-
բութեան, զկայան միշտ, զշառուեղեայն յա-
նախա արմատոյն և զպատկերեալն 'ի նսին
իսկ 'ի Փրկչէն :

Միտայել Աստի . Դ Ճաթին Քահանայութեան :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ առաքելական սուրբ Լի-
կեղեցւոյ պատմական կեանքն, որ, իւր նախ
նականութեամբ և բազմադարեան արիա-
կան նահատակութեամբ, մեծ և նշանաւոր
տեղ կը գրաւէ հանուր Վրիստոնէութեան
մէջ, խիստ սակաւ ուսումնասիրուած է խո-
րագնին մտադրութեամբ : Հայաստանեայց
Լիկեղեցւոյ քրիստոնէական զինուորութեան
պատմութիւնն, որ իւրաքանչիւր Հայ զա-
ւակի համար ամենակարեւոր ուսումն պի-
տի լինէր, տակաւին և ոչ ուսանելեաց կար-

գրն անցած է Վրդային Վարդգայ մեջ : Վաստ
տխուր անտարբերութիւնն փայտացարկէն
գրաւած էր մեր ուշագրութիւնն : ու ստի
երբ 1867 ին փնտակեցաւ մեզ , Ս . Վեռնայ
Ստանդարտայ Վարձարանի մեջ , կրմուտ
կան ուսմանց դասախոսութեան պաշտան փա
րեյ , անհրամեշտ պարտք համարեցինք , թե՛
'ի սեր մայրենի Նկեղեցի ցնե թե՛ 'ի սեր Ստ
ոանդ սուր Վանուց , շինե Վարձարանայ
պատմութիւնն ուսուցանելի'ն գիտի , մի կող
մէն դաս առ . դաս աշխատատարեյ սղին եկեղե
ցական պատմութիւնն և միս կողմէն առ սնե
դեր աշակերտայց : Այն աշխատատարութիւնն
է անն , որ սպար , սատարութեանի բարե
պաշտ Վահանի Արտակաթի Վինկեանցայ ,
կրհրատարեմք յոյ ու Վրդային Վարդգայ և
'ի փայլեալ համարէն դասակարգ շարատանայց
Նկեղեցի ոյ : Ար խոտարանիմք արգարե
որ մեծ դործ չէ մեր աշխատատարութիւնն ,
և ոյ ամենայն ճատամք անեմերի , սակայն կր
խոտարանիմք թուց 'ամին , որ կարեւոր է ան
պայման և ոյ տակարար ամեն շարտու և հաս
տակի :

Խորհրդանշան թե՛ թե՛ թոյց պիտի 'նշմարէն
անշուշտ , որ մե թե՛ թե՛ թոյց աշխատատարութեան
մեջ , եկեղեցական պատմութեան հետ ան
թե՛ թե՛ թոյց կարող , շարտ 'սակար ան նն 'տարե
աղջայն շարտարան և ճատմանայ քական 'ի

չանու որ անցից և վատտակոց պատմութիւնն
Այս ընթացքն յառաջ եկած է Թորոնթոն , ոչ
թէ մեր մասնական կամքէն , այլ ազգային ե-
կեղեցական , քաղաքական և մատենագրա-
կան կենաց սերտ կապակցութենէն : Այս ե-
րեւոյթն այնչափ տեսանելի և զգալի է մեր
ազգային կենաց մէջ , որ Վրիստոնէութեան
սկզբնաւորութենէն 'ի վեր , մեր Հայրենեաց
և Ազգի անցքերն առուել եկեղեցական
պատմութեան տիպար կը կրեն քան թէ քա-
ղաքական : Հետեւապէս , յուսով եմք , որ
մեր աշխատասիրութիւնն պիտի կարող լինի
ոչ միայն եկեղեցական , այլ և ազգային քա-
ղաքական և գրական կենաց նկատմամբ , ըզ-
գալի օգուտ մատակարարել ուսանողներուն ,
թէ և չենք ժխտեր բնաւ պատմութեան նոյն
ճիւղերու առաւել ընդարձակ և առանձին
աւանդութեան կարեւորութիւնն :

Պիտի նշմարեն ընթերցողք , որ մեր աշ-
խատասիրութիւնն նկարագիր մ' է Հայաս-
տանեայց Արքեպիսկոպոս կենդանի զինուորու-
թեան . իսկ ծիսից և արարողութեանց վերա-
բերեալ մասն , այն է իւրաքանչիւր տօնա-
կատարութեանց և ժամակարգութեան մէն
մի մասանց նախնական սկզբնաւորութեան ,
հաստատութեան և գործադրութեան ժա-
մանակագրական պատմութիւնն , մեր փափա-
քանաց և հետազօտութեան համեմատ , չք

յաջողեցանք լինվին աւանդել : Ապա . յի-
շեալ պատմական ճիւղին նկատմամբ , մեր
աշխատասիրութեան մէջ գտնուածնեքէն ար-
դարոյ , ով որ կարող լինի ստոյգ տեղեկու-
թիւններ հաղորդել մեզ վաւերական ժա-
մանակագրութեամբ հանդերձ , կը խոստա-
կամք սիրով և շնորհակալութեամբ ընդու-
նել և ամփոփելով ու կանոնաւորելով հոս
տարակել , կամ առանձին և կամ մեր երկրորդ
պարագրութեան մէջ . վասն զի մեք եւս մեր
կողմէն պիտի աշխատիմք , որչափ հնար է ,
սոյն կէտն առանց հետազոտութեան չը թո-
ղուլ :

Անք արդէն , մեր սոյն գրաւոր գործը
բարեխիղճ կերպիւ կատարելու համար , ջա-
նացած եմք ամեն առ ձեռն գտնուած նախ-
նի և արդի պատմական աղբիւրներն հետա-
զօտելով օգուտ քաղել եւ կարեւորներն
քաղուածել , մերթ համառօտելով և մերթ
ընդարձակելով : Այլ այս նկատմամբ , մեր
նախնի մատենագրութիւններէն զատ , ար-
դեան պատմական երկասիրութեանց մէջ ,
յաւէտ նպաստած են մեզ Հ . Յ . Վաթրը-
ճեանի Տիեզրակիւն , և Հ . Վ . Օ . Ալֆային
Դպրոցիան Պարմոնիաններն , որոնք , բաց
ի պապական խմորէն , որով գժբաղգաբար
խմորուած են մատամբ , ուսումնասիրութեան
արժանի գործքեր են իրենց տեսակին մէջ :

Հուսկ ուրեմն, կը պարտաւորիմք յայտ
 նել, որ մեր սննն աշխատասիրութիւնն գլխ
 ուած է առաւել զգայուն լեզուաւ, զոր գեւ
 ցէ ոմանք անպատշաճ դատին պատմագրու
 թեան . սակայն մենք փորձով դիտած եմք,
 որ ուսանողաց միտքն ու սիրտն համամբա
 մայն զարգացնելու համար, խիստ արգեսա
 ւոր ազդեցութիւն ունին պատմական ճշը
 մարտութիւններն, երբ զուգախառն են
 կենդանի զգացմանց հետ: Սննաւանդ որ մեր
 գրուածոյն մէջ, ոչ թէ բռնազբօսեալ, այլ
 ինքնաբուղիս է սոյն եղանակն և յաւաջ ե
 կած է այն նուիրական սիրոյ զգացումէն,
 զոր ունիմք առ Սայրն մեր Ս. Կեղե
 ցի, զոր ՚ի մանկութենէ սիրած եմք և կը
 փափաքիմք ՚ի բոլոր սրտէ, որ ամենեքեան
 սիրեն և ճանաչեն զնա՝ որպէս ՅՕԴԱԿԱԳ
 ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԻՐՈՅ ԵՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ, որպէս ՍԵՐՄՆ
 ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԱՃՄԱՆ ՄԻՐՈՒԹԵԱՆ և որպէս
 ՇՆՈՐՀԻ ԳԹՈՒԹԵԱՆՆ ԳՐԻՍՏՈՍԻ, ԳՆՏԿԵՐԵԱԼ Ի
 ՆՄԻՆ ԻՍԿ Ի ՓԻԿՉԻՆ:

Մ. Վ. Մ.

Վասն զի ուղղափառ Հաւատոյ քո լոյս՝
նվ Եկեղեցի Հայոց, ոչ նուազեցաւ. 'ի բա-
րի սերմանս ցորենոյդ՝ որոմն ոչ խառնեցաւ.
զաղբիւր յստակ աւանդութեանց քոց՝ աղ-
տաղտուկ ջուր օտարոտի ուսմանց ոչ պղղ-
տորեաց. 'ի ստուգութեան և 'ի ճշմարտու-
թեան հացն քո կենդանական՝ մեռելական
խմոր և հերձուած քացախութեան չարու-
թեանն ոչ զանգեցաւ. յոսկի անբիժ Հաւա-
տոյն և յարծաթ լուսատեսիլ Բանին՝ պղինձ
ժանգահոտ և կապար սեւաթոյր ոչ գտաւ:

Յովհան Եզնկայի:

Երեքորեան մի տերութիւն,
Միոյ բնութեամբ Աստուածութիւն:

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԾՈՒՐՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ն Ա Ն Ա Յ Ա Ն Ի Ղ

Ա.

Վիճակ և ակնկալութիւն մարդկութեան. — ջնունը
Յիսուսի Գրիգորի. — կեանք նորս : Վարդապետու-
թիւն և վերացումն :

ՅԻՍԱԿՍԻ ԳՐԻԾՏՈՒ մարդեղութենէն
առաջ մարդկութիւնը խորին խաւարի մէջ
էր : Հեթանոսութիւնը կ'առաջնորդուէր
լոկ բնական լուսով. իսկ Հրէութիւնը ընդ
նմին և օրինական յայտնութեամբ : Սակայն
մարդկութիւնը անկարող էր ինքնին իւր հա-
մար փրկութեան ճանապարհ պատրաստել,
առանց ատուածային բարութեան, գթու-
թեան և իմաստութեան : Մտ աբառձառաւ
մարդկութեան վիճակը տխուր էր և թշուառ,
և նայն ինքն մարդն իւր արժանաւորութե-
նէն ընկած և անասնոց հաւատարած : Հը
ռախմէական կայտերութիւնը, որ լչփրատէն

մինչեւ Ղանուբ և Հռենոս կը տարածուէր և իւր մեծութեամբ կը պարծէր, զեղծեալ էր ամենատեսակ ապականութեամբ և կը ծառայէր ոչ միայն իւրոց՝ այլ և իւր տիրապետեալ ազգաց ամենատեսակ մոլորութեց, այն է եգիպտական անտանապաշտութեան, քաղդէական և փիւնիկեան աստեղնապաշտութեան և մագականութեան: Սուսերաւ մարտկաց կռիւր ուրախութիւն էր դարձած ժողովրդեան: Ամեն տեղ կանգնած էին Աստղիկան և այլ չաստուածոց լկտի պատկերները: Ամեն տեղ թէատրոնաց անամօթ իսաղբրը մարդը գրգռած էին յանբանութիւն: Յունաստան, որ իւր փիլիսոփայութեամբ կը պարծէր, և որպէս թէ բազմաստուածութիւնը կործանած էր, հանգիստարան դարձած էր բարուց ապականութեան և սրճութեան: Վան զի, Սոյիկեանց բարոյականք, թէպէտ և շատերը կը դարմանէր, բայց նմանողներ ունենալու անկար էր, ըստ որում նոյն իսկ փիլիսոփայից վարքը հակառակ էր իւրեանց վարդապետութեան: Առաւել վտար էր և միւս հեթանոս ազգաց վիճակն: Իսկ Հրէից ազգը, որ աստուածաբաշտութեան աւտնդապահ կոչուած էր, կը ճնանէր արդարեւ իւր ծոցէն ճշմարիտ աստուածապաշտներ և շատ անգամ նմանողութեան օրինակ կուտար ու մանց բարեբարոյ հեթանոսաց, բայց մեծաւ

մասամբ շեղած էր յուզողութենէ: Կային, արդարեւ, Լիզիպտոսի Սերիսեան ընի մօտ բընակող շրէայք, Թերապեւտք կոչեցեալ, որոնք իրենց անձը նուիրած էին վարուց ըզգաստութեան, կը կերակրէին հացիւ ու ջրով և կը կրթէին ՚ի պահս: Կային Սեռեալ (՝) ու վու եզերքը բնակող Լիստէացի շրէայք, որոնք կը պարապէին ՚ի կրթութիւն վարուց, ՚ի մըշակութիւն, ՚ի հավաւութիւն, ՚ի ձեռագործս, և հեռացած էին զոհից պաշտամանէքէ: Բայց կային ընդ նմին և Փարիսեցիք ու Սադուկեցիք, որոց առաջինները, առանց հոգևորի, լսկարտաքին պաշտամանց էին նախանձաւորքիւ ընտանց անձը կապելով Ս: Վրոց լսկնշանագիրներու հետ: Իսկ վերջինները կ'ուրա՛յային անմահութիւնը, յարութեան յոյսը և ընդ նմին վարձքն և պատիժ յետ մահուան: Կը թողունք թուել շրէութեան բազմադիմք փոփոխութիւնները, որ գաղթականութենէ, հեթանոսական ընտանութենէ և գերութեանէ յառաջացած էին:

Լիսպէս էր ահա մարդկութեան փնտրիք թէ՛ շրէից և թէ՛ հեթանոսաց մէջ: Բարեւապի մարդեղութենէն անալ — ԻՐԱՆԱՐ և ԱՅՐԱՆԱՅԻՆ: Բայց լուսաւորութեան և նորագութեան կարօտութիւնը պարպե կարծ էր: Եւ իսաւարի մէջէն զրիտութեան անխնայութիւնը կը նշմարուէր: Արեւմտեան կրօնաբանքի

չփոթութեանց և քաղաքացին հարօտահարութեանց ենթարկուած՝ լաւագոյն փոփոխութեան կը սպասէին և ժամանակը հասած կը համարէին, թէպէտ և շատերը երկրաւոր փառաւորութեան ակնկալութեամբ: Հետեանոսաց մէջէն շատերը, իւրեանց ժամանակի ապականութիւնն ու մտրութիւնն մարդկային ձեռքով ուղղուին անհնարին համարելով գոչցես երկնաւոր օժանդակութեան կարօտութի կը դպային: Պատոն կ'ատէր. «Մինչև երկնքէն մէկը չիջնէ, անհնարին է որ մարդկութիւնն ուղղուի:» իրաւիչոս եկած հասած կը համարէր այն երջանիկ դարը, որ բուժ կը փափայէր կու մէացի Սթրիլան:

Ընդ՝ այն միսթարութիւնը և աւետիքը, որ խոստացուած էր մարդկութեան առաջին նախահօրն և նախամօրն, այն՝ որ երկրորդուած էր Ըբրահամին, Ահապին և Յսիսրիին, այն՝ որ Սարգարէքը յաճախ և յայտնադէտ գուշակած էին, ժողովուրդը քարութեան յուսով միսթարելու համար, ահա ոյն երաւիտան և միսթարական աւետիքը կատարուեցաւ ՆՆՆՆՆՆՆՆ ՍՍՍՍՍՍ և ՓՐԿՅԻՆ ՓԵՐԱՅ (ՅՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Ըտուած ինչն յայտնուեցաւ մարդուն՝ որովհետեւ Պաւտոսի առանին պէս. «Ընհնարին էր մարդուն զՍարուած գտնել, և մանաւանդ գտնելէն զինք՝ ամենուն Ծանօթացնել:»

Օճաւ այն զարմանալի Սանուկը . զոր մարդարէն անուանած էր Աստուած, Հար, Հայր հանդերձելոյ յաւիտենին և իշխան խաղաղութեան (1)։ Օճաւ լեթոգէհէմի մը սուրին մէջ Սարիամ սուրբ կուսէն, որ Սաւթի տունէն էր, յազարէթ գեղէն, խօսեցած էր (3) յսեպոյ հետ, և կանխապէս աւետիք ընդունած էր հրեշտակէն՝ Հոգւով Արքով ծնանելու համար։ Օճաւ Արդին Աստուծոյ ՚ի կնռէ և մտաւ օրինաց տակ, որ օրինաց տակ եղածները որդեգրութիւն ստանան։ Անհատանեք էր աստուածային Սանկան ծընունդը, քան որոյ և հրեշտակները երեւեցան ՚ի գոհութիւն գրկութեան, որ անհամ էր մեղաւորաց (2), և աւետարանեցին երկնքի և երկրի մէջ հաստատուած նորոգ խաղաղութիւնը և հաղորդութիւնը (3)։ Հրէաստանի հովիւները և Արեւելոյ խնաստունները եկին հասին և երկիր պապին նորածին Փրկչին (4)։ Այսպէս, Հրէայք և Հեթանոսք — բոլոր մարդկութիւնն — Աստուծոյ Արդւոյ որբանին շուրջը երեւեցան և իրենց գրկութիւնն ողջագրեցին։

Քրիստոս ամենայնիւ իւր եղբարքը նշանակելու համար՝ թրիստուեցաւ ու թերթոգ

(1) Եւրթ. Բ. 6.

(2) Չիւֆ. Բ. 9.

— Երթ. Ա. 6.

(3) Յով. Ա. 82.

(4) Մատ. Բ. 11.

— Ղիւկ. Բ. 16.

օրը և կոչուեցաւ (ՅԻՍՈՒՍ (օգնութիւն Աւտուծոյ) : Արդարն և երկիւղածն Սիմէօն իւր գիրկն առաւ Սանուկն տաճարի մէջ որպէս Փրկիչ Իսրայէլի և յոյս հեթանոսաց, յայտնելով որ նա կայ ՚ի գլորումն և ՚ի կանգնումն բազմաց⁽¹⁾ : Սարիսաւ և (Ծովսէփ Լ; գիւտոս փախուցին մանուկը Հերովդէսի մոլեգնութենէն ապրեցընելու համար, (որ իւր թագաւորութեան նախանձորդ համարելով հեաամուտ էր սպաննելու և ՚Եթզէհէմի մանկանց հետ արդէն սպանած կը կարծէր) և հրեշտակի ակնարկութեամբ գարձան Նազարէթ⁽²⁾ : (Յիսուս, իւր 12 ամեայ հասակին մէջ ցոլացոյց արդէն տաճարին մէջ իւր աւտուածեղէն իմաստութեան ճառագայթը, որով զարմացած մնացին Իսրայէլը և կարծուած իմաստունները : Արչափ աճեցաւ հասակաւ, այնչափ առաւել շողացոյց իւր իմաստութեան, ճշմարտութեան և շնորհաց ճաճանքը⁽³⁾ :

Հրեական ազգը մարգարէութեան զբութեամբ հաւատացած էր, որ Սեփիայի գալստենէն առաջ Լ; զիա մարգարէին պետք է պայ նորա արքայութիւնը պատրաստելու համար⁽⁴⁾ : Եւ արգարեա՛ երեւեցաւ Լ; զիա յանձն (Յովհաննու, որոյ ծնունդն աւետե-

(1) Աւե. Բ. 21—28.

(2) Մատ. Բ. 19—20.

(3) Աւե. Բ. 40—51.

(4) Մատ. Գ. 6—9.

ցաւ Վրիստոսի ծննդենէն առաջ Վրիստոսի
 երեւելէն առաջ կանխեց և առաջնէն ելաւ
 Յովհաննէս, իւր 30 ամեայ հասակի մէջ, և
 Տիբերեայ կայսեր Թագաւորութեան ժա-
 մանակ հրապարտեալ կ'աւսուցանէր, որպէս
 վարդապետ ժողովրդեան, քարոզելով ապաշ-
 խարութիւն և երկնից արքայութեան մեր
 ձեռնան, ջանալով հրէական թիւր կարծիքը
 աւղղել, որ Վրիստոսի Թագաւորութիւնը
 աշխարհական փառաւորութեամբ կը կար-
 ծէին: Ինքն անազասներու մէջ կը բնակէր
 և խառամբեր կեանք կը վարէր. կը խոստա-
 վաներ, որ իրմէն զինի եկողն իրմէն առաջ
 է, և առ ինքն դիմողները կը մկրտէր ջրով:
 (Մտուս ինքն եւս եկաւ մկրտուելու Յով-
 հաննէսէն Յորդանանու մէջ: Երկնքէն հայ-
 բական յաւիտենական բարբառը վկայեց Վա-
 րս սիրելի որդիութիւնը: Հարին Խաւրս ըզ-
 գոն ազաւնոյ կերպարանաւ իջաւ Նորա վը-
 րայ, և այսպէս Վասուածութեան Նորորդու-
 թիւնը յայտնուեցաւ մարդկութեան: Յով-
 հաննէս յայտնեց այնուհետեւ որ ինքը պի-
 տի մեղմանայ և (Մտուս սիրտի աճի⁽¹⁾): Եւ
 արդարև, շատ ժամանակ շահցաւ, Հերով-
 գէս չորրորդապետը բանտը դրաւ զՅով-
 հաննէս, յորմէ յանդիմանուած էր իւր եղ-
 բոր Փիլիպպոսի Հերովդիսոզա կինը յայնչ:

(1) Յով. 4. 30:

տակելուն համար, և Հերովդիայի նենգութեամբ դիտատել առաւ :

(Յիսուս մկրտութենէն յետոյ մեկնեցաւ յանապատ տեղի, իւր եղբարց — մարդկանց — նման փորձուեցաւ 40 օր սատանայէն և յաղթեց, ցոյց տալով մարդկութեան՝ փորձանայ յաղթելու ամենամեծ օրինակ : Ապա սկսաւ հրապարակաւ քարոզել հրէական վարդապետաց նման :

Այս կը քարոզէր ապաշխարութիւն, որպէս և (Յովհաննէս, բայց յետոյ մի առ մի սկսաւ յայտնել իւր գալտեան նպատակը : Այսաւ քարոզել, որ ինքն եկած է օրէնքը լցուցանելու, յատկեւրու, լուսաւորագոյն գործելու և տարածելու համար (1) :

Այս ճշմարտութիւնները և պատուէր ներքը կ'ուսուցանէր (Յիսուս Քրիստոս իւր վարդապետութեամբ :

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր, որ Աստուած հոգի է, առաքի և նորա է որ երկրագունները հոգւով և ճշմարտութեամբ երկրագունն Աստուծոյ (2) : Աստուած միայն բարի է, պարտ է սիրել զիս յամենայն սրտ, յամենայն անձնէ և յամենայն զօրութենէ (3) :

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր՝ թէ Հայր Աստուած կը յանապատ մարդկան պիտոյքը, կը հոգայ նոցա համար, կը լսէ նոցա աղօթքը, կը թողաւ նոցա մէջքը (4) և արձարի կը

(1) Մատ. Ե-Է :

(2) Յով. Դ. 23—24 :

(3) Մատ. ԻԲ. 38—38 :

(4) Մատ. 2. 7—14—25

սրբէ , որ իւր Միածին Որդին առաւ նոցա փրկութեան հա-
մար (1) : Իսկ իւր անձին համար կ'ստեր , որ ինքն ճշմարիտ
Որդի Աստուծոյ է , մի և փառակից ընդ Հօր (2) . և 'ի նմա-
նէ առ պիտաւ յաշխարհ , կ'ստեր , որ իւր խօսքերը՝ Հօր Աս-
տուծոյ խօսքերն են , և նորա պատուերն են , զորս ինքն
զը կատարէ երկրիս զոյ ճշմարտութեամբ , մարդկանց օգ-
տի և բարութեան համար : Եւ պիտի գայ միևսունգամ յա-
րուցանել և իւրաքանչիւրին հատուցանել ըստ գործոց (3) .
Միով բանիւ կ'ստեր որ ինքն է մեր կերԱկոՒՐԸ , մեր
ԼՈՅՍԸ , մեր ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ , մեր ՀՈՎԻԻԸ , մեր ՃԱ-
ՆԱՊԱՐՀԸ , ՃԸՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ , ԿԵԱՆՔԸ և մեր
ՔԱՐԵԿԱՄԸ (4) : Իսկ Հոգւոյն Սրբոյ համար կ'ուսուցա-
նէր՝ թէ Հոգի է նա ճշմարտութեան , որ աշխարհո կարող
չէ ստանել . բայց պիտի գայ և մայ իւր աշակերտաց հետ .
Պիտի թարգման լինի զարգայեաութեան և ուսուցիչ ան-
նայն ճշմարտութեան , փառաւորիչ իւր փառակիցին և կըչ
տանիչ աշխարհի (5) , և առանց օգնութեան և նորոգու-
թեան Հոգւոյն հնար չկայ 'ի լաւ անգր փոխիլ (6) :

Յետև քրիստոս կ'ուսուցանէր մարգերոյն ազգի նախ,
կին ժնձակի հանգամանքը : նորա անկումն նորա զերտանիկանք-
նեցոյ միտցն , նորա զտնձանք և պարտքը , նորա մոլորու-
թեանց պատճառները և անկաշուութեան հաստատութիւնը .
տանրով թէ՛ աշխարհո ազարակ է . որուն մէջ Աստուծոյ
կողմէն ցանաւած է սերմն բարի , իսկ շարութեան կողմէն՝
որմն . բայց բարին և շարն խառն պիտի անին մինչև
հրեանի ժամանակը (կատարած աշխարհի) և այն ժամա-
նակ պիտի է որոշուին , ցարեանն (բարին) 'ի շտեմարանս
Աստուծոյ , իսկ որմն (շարն) 'ի հնաց կրոյն (7) :

(1) Յով . Գ . 16 :	— Ժ . 11 . 14 . — ԺԱ . 28 :
(2) Յով . Ժ . 30 :	— ԺԳ . 6 . — ԺԵ . 13 . 14 :
(3) Յով . Ե . 19 — 30 :	(5) Յով . ԺԴ . 10 — 17 . 28 :
— Ը . 37 — 40 :	— ԺԵ . 26 — ԺԶ . 7 — 16 :
— Ը . 40 — 42 :	(6) Յով . Գ . 8 :
(4) Յով . Զ . 35 . 36 . 45 .	(7) Մար . ԺԳ . 24 — 30 .
48 . 51 . — Ը . 12 . 35 . 51 :	36 — 43 .

Յիսուս զբխառս կ'ուսուցանէր գարնեալ՝ թէ երկնաւոր շօր կատարելութիւնը մարդկային կատարելութեան չափն է, այսինքն աստուածային պատկերը և նմանութիւնը պէտք է կատարելագործուած լինի մարդոյ մէջ (1)։ Պարտինք անշուշտ խոնարհ և անմեղ մանկան միտք ունենալ երկնային արքայութիւնը մտնելու համար (2)։ Պարտինք մեր անձին տկարութիւնը ճանաչել, որ է հիմն ճշմարիտ մեծութեան (3)։ և իմանալ որ արդարութեան ցանկալն և փափաքին աւետարներ հրշչառի է, և անշուշտ այն փափաքն պիտի կատարուի։ Պարտինք սրտի սրբութիւն ունենալ Աստուծոյ ընտանի լինելու համար, խաղաղասիրութիւն ունենալ, որ նշանակ է Ազգիութեան Աստուծոյ։ Պարտինք ընկերին ողորակլ, որով Աստուծոյ գութը կը գրուենք։ Պարտինք Աստուծոյ սիրոյ համար համբերել հալածանաց, որ է գրուական մոխթարութեան Աստուծոյ և երանութեան յերկինս (4)։

Յիսուս զբխառս կ'ուսուցանէր ևս՝ թէ եղբայրսիրտութիւնն նորա աշակերտաց կնիքն է. նորա պատուէրները ճշգրտիւ կատարելն՝ գինքն սիրելու ցոյցն է (5)։ Թշնամին, բուն ի բոլոր սրտե քարերաքելն՝ Թշնամինրին կրած զբհանաց միակ և գեղեցիկ հասուցումն է (6)։ Եղբայրսիրտութեան պատուէրն հաւատար է աստուածսիրութեան պատուէրին (7)։ Աւանց ցոյցի աւատ տուրքն, ի մարգկանէ անտես աղօթքն, զուարթ երեսոք պահքն՝ գեղեցիկ մթերք են հասուցման մեծի աւար համար անբարուած (8)։

Յիսուս զբխառս կ'ուսուցանէր՝ թէ ցանկանալու Ծագատակաւ հային՝ շնութիւն է, սրտութիւնն՝ եղբայրասիրտութիւն, որով սրտն պզոնութեան ազգիւր կը լինի (9)։ Երբ թերութիւնները խաբիւ գատելն՝ մեր անձը գաղտնաստեմէ ենթարկել է. ստել և շառնելն, լսել և գործ չը գնելն՝ մեծ

(1) Մատ. Ե. 14—16, 45, 48.

(2) Մատ. ԺԸ. 3.

(3) Մատ. Է. 30.

(4) Մատ. Ե. 3—12.

(5) Յւլ. ԺԵ. 10—18, 17.

(6) Մատ. Է. 45—47.

(7) Մատ. ԻԲ. 37—40.

(8) Մատ. Զ. 1—7, 10

—21.

(9) Մատ. Ե. 28—29.

—ԺԵ. 19.

յիմարութիւն է : որպէս թէ մարդ աւազոյ կիման վրայ
առն շինած լինի (1) : Դարձեալ թէ՛ թեթեւամտութիւնն
և արծաթոյ ու կերակուրի վրայ սաստիկ հոգալն առաքի-
նութեանց սերմանիքը հեղձուցանող փուշեր են (2) : Մեզքը՝
բուն ծառացութիւն է և գերութիւն, չարագործութիւնն՝ որ
գիտութիւն է սասանայի : որ իսկզբանէ մարգարայն է, սուտ
է և հայր ստութեան (3) :

Յիսուս Գրիստոս կ'ուսուցանէր՝ թէ իբրև աշակերտ
Քրիստոսի մեր կրած բոլոր վշտերը մշտնջենաւոր ուրախու-
թեան երկունք են, և թէ՛ ազօթքով կարող ենք սասանալ
ամեն բան. ինչ որ նորա կամոց համեմատ կը ինդրենք և
կատարեալ զատահութիւն կ'ունենանք նորա վրայ (4) : Քը-
րիստոս զինքն ճշմարիտ որթոյ կը նմանեցնէ և բարեբարոյ
քրիստոնեայքը՝ պողպարեք բարունակներու : այնպէս որ նորա
կամքը կատարողները կ'արժանանան նորա բարեկամութեանը
ազգականութեանը : երկուսը Հօր որդիութեանը և միւս
կենաց մէջ կը վայելանան նորա մտերմութեամբ (5) :

Այս բարձր և փրկարար վարդապետու-
թիւնը կ'ուսուցանէր Յիսուս Գրիստոս բա-
նիւ և գործով, կը հաստատէր մեծամեծ նը-
շաններով : Այս հրաշքները կը գործէր գոր-
ծակցութեամբ Հօր (6), որ աշխարհ ամե-
նայն ՚ի միտ առնու, որ նա է Ս`նսիայն (7) :
Յիսուսի միակ կամեցողութեամբ ջուրը իւր
բնութիւնը փոխեց և գինի եղաւ Լանայի

(1) Մատ. Ե. 1-8. 21-26-27.

(2) Մատ. ԺԳ. 3-7. 19
— 22 :

(3) Յով. Ը. 54-44 :

(4) Յով. ԺԶ. 20-27 :

(5) Յով. ԺԵ. 1-10 :

— ԺԴ. 21-23 :

(6) Յով. Ժ. 38-ժԱ. 41 :

— ԺԴ. 10-12 :

(7) Յով. Ե. 36-ժ. 25 :

հարսանեաց մէջ (1) : Նորա բարութեամբ և աճեցնող օրհնութեամբ միանգամ հինգ և միւս անգամ եւթն նկանակն այնչափ բազմացան , որ 4—5000 արք կերան , յագեցան , թողունք ասել կանայքն ու մանուկները (2) : Նորա բանիւ շատ հիւանդութիւններ բրժշկուեցան (3) և մարդասիրութեամբ շատ հոգեւոր ախտեր դարմանուեցան (4) : Նորա ամենազօր ձայնով մահը իւր աւարը յետ տուաւ (5) : Հողմերը և ալիքները հնազանդեցան (6) : Չար այսերը հալածական եղան դիւահարներէն , սարսափելով և խոստովանելով՝ որ նա է Արդի Աստուծոյ (7) : Վարձրագոյն մարգարէութիւն փայլեցոյց իւր մարգարէական պատիւն , վասն զի քաջ գիտէր մարդկան խորհուրդները (8) : Յայտնադէս պարտեց իւր աշակերտացն ինչ որ պիտի կրէր ինքն և ինչ որ պիտի կրէին նաքա իւր վարդապետութեան

(1) Յով . Բ . 1—11 .

(2) Մատ . ԺԴ . 18—21 .
— ԺԵ . 29—39 .
— Մարկ . 2 . 34 . 44 .
— Ը . 1—9 .(3) Մատ . Դ . 23—24 .
— Ը . 5—13 . 2—15 .
— Թ . 20—30 . — ԺԲ .
10—15 . — Յով . Դ .
47—52 . — Յով . Ե . 5 .
— Թ . 9 .

(4) Մատ . Թ . 3—7 .

(5) Մատ . Թ . 18—23 .
— Առկ . Ե . 11—17 .
— Յով . ԺԱ . 11—44 .
— Մատ . ԺԱ . 5 . — Ը .
16—17 . — Եսայ . ԼԵ . 5 :(6) Մատ . Ը . 23—27 .
(7) Մատ . Ը . 28—34 .
— Մարկ . Ա . 23—28 .
— Ե . 1—7 . — Առկ . Թ .
38—43 .(8) Մատ . Թ . 4 . — Յով .
ԺԶ . 30 .

համար (1) : Մարգարէացաւ Լիւիզիլցւոյ հա-
լածանաց և տարածման անցքերուն համար (2)
նոյնպէս և հրէական տերութեան կործան-
ման համար, Լյուսաղէմի տաճարին աւեր-
ման և խառն ընդ նոսին վերջին դատաստա-
նին համար (3) : Պատմեց նա ինչպէս իւր ա-
շտիերոսաց, նոյնպէս և իւր թշնամեաց կամ
հալածչաց (4) ամեն բան, ինչ որ մտա ժամաւ
նահին մեջ պիտի կէր (5) :

Թէպէտ և Նիուսի Վրիսասի վարքն
ըստ ամենայնի համաձայն էր իւր վարդապե-
տութեան, հեղ էր ինքն՝ և խոնարհ սրտիւ,
և ոչ որ կարէր յանդիմանել զնա վասն մե-
ղաց (6) : Թէպէտ և տեղ չը մնաց, որ նորա
երախտիրը չը վայելէր, այն ինչ ինքն գլուխ
գնելու տեղ անգամ չունէր (7) : Թէպէտ
անհուն մարդասիրութեամբ մեղաւորաց
հետ կը նստէր և կ'ուտէր յուղղութիւն ա-
ծելու համար (8) : սակայն խտրասիրտ և ա-
նոպաչ Զրէաները չը հաւատացին, և մանաւ

(1) Մատ. ժ. 10—25.
—Յով. ժե. 18—21.
—ժ. 2. 1—4 :

(2) Մատ. ժ. 7. 31—33.
—Իբ. 2—10.—Ղուկ.
ժ. 9. 27—30.—ժ. 7.
18—24 :

(3) Մատ. Ի. 9. 1. 2. 18—36.
—Մարկ. ժ. 9. :

(4) Յով. բ. 19—22.

(5) Մատ. ժ. 6. 21—22.

(6) Մատ. ժ. 15. 29 :

—Յով. Ը. 46 :

(7) Մատ. Ը. 20 :

(8) Մատ. Թ. 11—13 :

—Ղուկ. Է. 36—48 :

—ժ. 6 :

ւանդ Փարիսեցիք խոր խոցեցան իւրեանց կեղծաւորութիւնը սահայ ստեպ յանդիմանելուն և կշտամբելուն համար (1) : Աւստի շատ անգամ դարան գործեցին և 'ի վերջոյ չորեքօրեայ մեռեալ 'Վազարոսն յարուցանելուն համար՝ հաստատապէս սահմանեցին սպանանել զ'Յիսուս (2) : 'Արդարեւ՝ 'Յիսուս Փարիսեցիները չէր գրգռեր բնաւ 'ի սպանութիւն, բայց և երբէք ճշմարտութիւնը խօսելէն չէր խուսափեր : Պատեքատօնին 'Նրուսաղէմ չորաւ և առաւել քան զառաջինն սկսաւ յայտնապէս խօսիլ իւր մահուան և երեքօրեայ յարութեան վրայ (3) : 'Ստուգապէս գիտէր ինչպէս իւր մահը, նոյնպէս և իւր գործոյն անւականութիւնը և յաւիտեանականութիւնը, ուստի (4) ատիկն ուտելու ժամանակ ցոյց տուաւ իւր անհուն ոէրը և խոնարհութիւնը . ցոյց տուաւ որ ամենէն մեծը ամենուն սպասաւորն է . ցոյց տուաւ որ թագաւորք, իշխանք, մեծամեծք, իմաստունք և օրէնսդիրք, ամենքն առհասարակ պարտք ունին ժողովրդին— իւրեանց եղբարցը— սպասաւորելու և ոչ թէ հրամայելու

- (1) Մատ. Ե. 20.—ՃԲ. 24—42.—ՃԵ. 1—20.
 (2) Մատ. ՃԲ. 14—15.
 —Ղուկ. ՃԱ. 53, 54.
 —Յով. Ե. 32—43.

- ՃԱ. 46—56.
 (3) Մատ. ՃԵ. 21—22.
 —Ի. 18—19.—Մարկ. Ճ. 33, 34.—Ղուկ. ՃԸ. 31—32.

և իշխելու . ուստի անպատուժ խոնարհու-
թեամբ լուաց աշակերտաց ստերը յօրինակ
մարդկան , հաստատեց Վահութեան կամ
Հաղորդութեան խորհուրդը , որպէս իւր
յիշատակ և նշան Նոր Կտակարանի (1) . որ-
պէս զի մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի նոյն
խորհրդով ժողովուին իւր աշակերտները և
հաղորդութիւն ունենան իւր հետ հոգւով
և կեանքով . ինչպէս որ առաջ ասած էր թէ՛
« Սարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է և ա-
րիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի (2) » :

Յիսուս Վրիստոս թէ՛ 'ի սկզբան իւր
վարդապետութեան և թէ՛ 'ի կատարածին ,
փորձեցաւ մարմնոյ ակարութենէն , բայց
միշտ յաղթող հանդիսացաւ : (1) րախօսուե-
ցաւ Փարիսեցիներէն , Հրէից խորհրդա-
կաններէն և նոցա դրդմամբ ամբաստանուե-
ցաւ ժողովրդէն (տգէտ և իւր բարերարն
ու թշնամին չըձանաչող ժողովրդէն) որպէս
հայհոյիչ օրինաց և որպէս վնասակար կայ-
սեր : Ստանուեցաւ իւր մի աշակերտէն ,
երիցս ուրացուեցաւ միւսէն , լքեալ մնաց
մնացեալ աշակերտներէն , ոլոռն ոլոռն ար-
տասուք թափեց անմեղն և անարաան , քա-

(1) Մատ . 12 . 26—28—Մարկ . 16 . 7—24—Ղուկ .
14 . 7—20—Յով . 2 . 51—59—ԺԳ . 1—Մաղաք . Լ . 11 .
—Եբբ . Է . 9—Ճնն . ԺԳ . 18—Սաղ . ԺԹ . 4 :

(2) Յով . 2 . 56 :

մեց ցամաքեցոյց մարդկային անօրէնութեան դառն բաժանին, նախատանօք մեռաւ խաչի մահուամբ, և սակայն միշտ խոստովանեցաւ Ճշմարտութիւնը, միշտ աղօթեց իւր հալա ծիչներուն համար. վասն որոյ և երբօր մարդկութիւնը անզգայացաւ և ապերախտ գլտաւ, անմռունչ բնութիւնը սարսեցաւ և շարժեցաւ, ՚ի միջօրէի խաւար կալաւ զաշխարհ և հին օրինաց վարագոյրը պատառեցաւ, դժսխքը իւր աւարը դարձոյց և բերան հեթանոսի խոստովանեցաւ թէ՛ « Լը դարեւ՝ այրս այս արդար էր և Որդի Լուտուծոյ : »

Լյսպէս կնքեց Յիսուս իւր կեանքը — արդարութեամբ, Ճշմարտութեամբ, մարդասիրութեամբ, ներողութեամբ — Յովսէփ Լըբմաթացիի ձեռքով թաղուեցաւ նորափոք գերեզմանի մէջ, յաղթեց մահու, և երեք օրէն յետոյ, յարութիւն առնելով՝ երևեցաւ աշակերտաց և ընդ նոսին բովանդակաշխարհի : Բաջայերեց իւր աշակերտները, Գնացէք, ասաց, յաշխարհ ամենայն, քարոզեցէք և մկրտեցէք. գնացէք և մի երկրն չկէք, զի ես յաղթեցի աշխարհի. զի ես ընդ ձեզ եմ մինչեւ ՚ի կատարած աշխարհի: Բաջայերեց, օրհնեց և յաղթական փառքով երկինքը վերացաւ :

Գործուստ Էդուարդ Արոյ . — Նորագութիւն
մարդկութեան :

ՅԻՍՈՒՑ կատարեց իւր մարդասիրութեան
ամենամեծ գործը . իսկ Հոգին Սուրբ պէտք
է հաստատէր իւր փառակցի վարդապետած
փրկարար Ճշմարտութիւնները և նորոգէր
մարդկութիւնը : Հրէից Պենտեկոստէի սու-
նը հասած էր և հանդիսաւոր շքեղութեամբ
կը տօնուէր, որպէս եօթներորդ շաբաթ Պա-
սեքին, որպէս յիշատակ Անէական օրէնքու-
տուութեան և որպէս տարեգլուխ նուիր-
ման նորահաս պտղոց և հնձոց : Առաքեալ-
ները և աշակերտները, Սատաթիայի ընտ-
րութեամբ լրացուցանելով երկոտասանից
թիւն, ՚ի նշան երկոտասան ազգացն Իորայե-
լի, Աիօն վերնաստան մէջ ժողովուած՝ ան-
համբեր կը սպասէին : Յանկարծ երկնային
հնչիւն մի եղաւ և բոլոր տունը սաստիկ
հողմով լցուեցաւ : Իջաւ Հոգին Սուրբ ժու-
ղովելոց վերայ հրեղէն լեզուաց կերպարա-
նաւ և իւրաքանչիւրին վերայ նստաւ : Այս
նշան էր կատարեալ յատակութեան, զօրու-
թեան և եռանդեան, որով պիտի հաստա-
տուէր Քրիստոնէութիւնը աշխարհիս վրայ :
Անկաւ ուրեմն նորոգութեան երկնային սեղ-

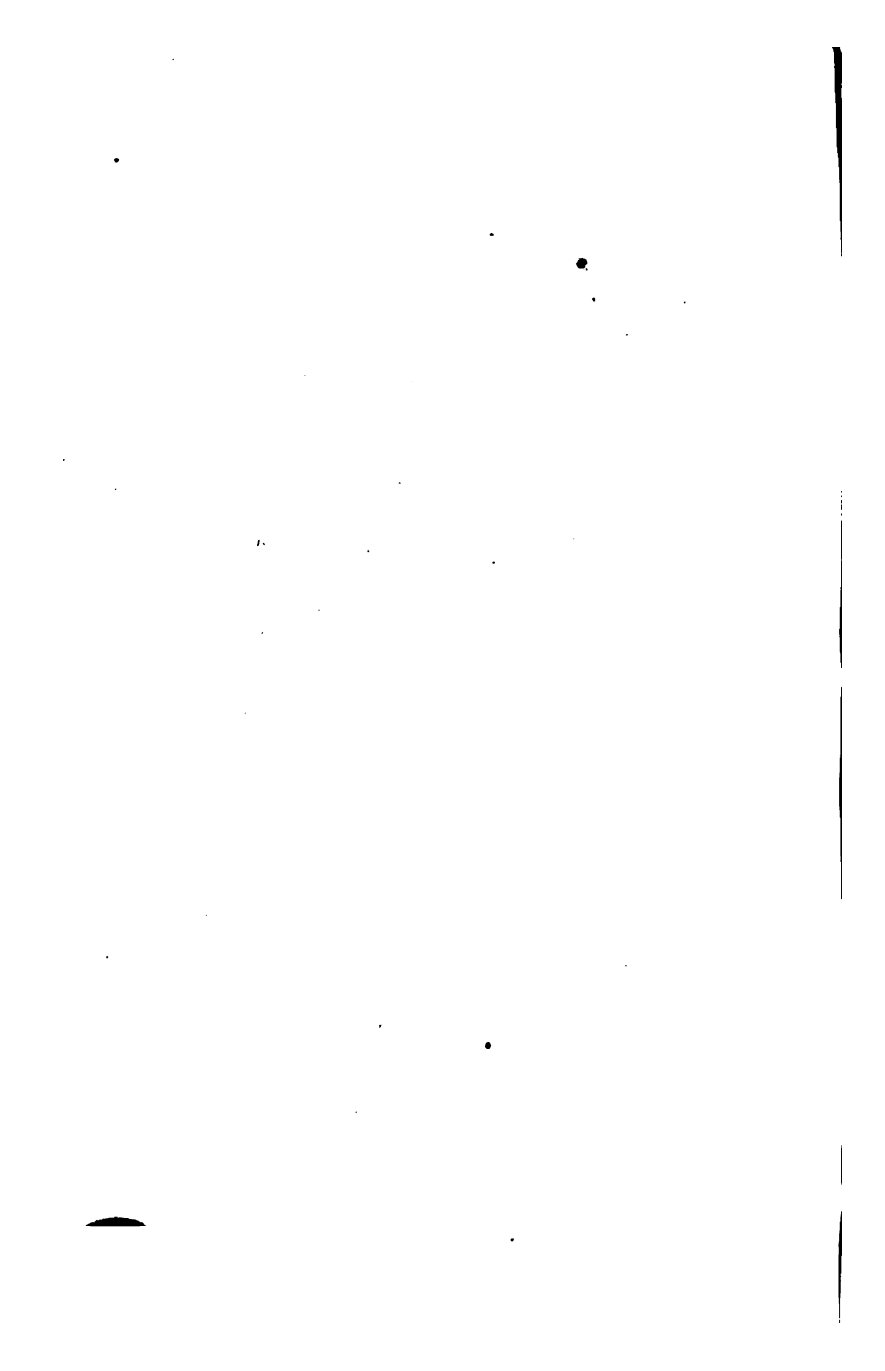
մը, որով պէտք է վերածնուէր մարդկութիւնը հոգեւոր վերածնելութեամբ: Վրտաւ մարդկութիւնը իւր նորագ արարչագործութիւնը, ըստ գեղեցիկ բանի նախնի Հարց Եկեղեցւոյ: Առաքեալները զօրացան աւետարանական քարոզութեան պաշտօնին մէջ: Հաւատացելոց թիւը օր աւուր սկըսաւ բազմանալով (այն ինչ 120 էր միայն ցգալուստ Ս. Հոգւոյն):

Յաւզեցաւ և շարժեցաւ մարդկութիւնն ՚ի հիմանց, որովհետեւ աներեւոյթ, անպատրաստ և խաւարամած անդունդներուն վրայ շրջող Ս. Հոգին իջաւ սրտերուն խորքը: Ս՚ի կողմէն սրտերը կակղոցան, բարքերը քաղցրացան և սիրով ու միաբանութեամբ կապուեցան. իսկ միւս կողմէն հալածանաց փոթորիկները սաստկացան: Սակայն գարնանային հողմերը օգտակար են երկրին քան թէ վնասակար: Առջա օդը կը մաքրեն, սերմերը կը սփռեն և կը պտղաբերեն: Ա՛յսպէս եղան և Քրիստոնէութեան դէմ յուզուած հալածանաց մրրիկները: Առջա առաւել տարածեցին աւետարանական սերմերը և զօրացուցին Ճշմարտութիւնը: Այն հալածանքները սփռեցին առաքեալները յԱ՛րեւել, յԱ՛րեւմուտ, ՚ի Հարաւ և ՚ի Հիւսիս, որով և Հրէութիւն ու Հեթաւնոսութիւն խոնարհեցան Քրիստոնէութեան

անյաղթ զօրութեան առջեւ, և Փրկչի սքանչելի խօսքը կատարուեցաւ թէ՛ « Եւ յաղթեցի աշխարհի » : Կազմեցան վաղվաղակի քրիստոնէական միաբանութիւններ — Եկեղեցիներ — և Քրիստոսի Խաչը որպէս յաղթական դրօշ փայլեցաւ Հեթանոսութեան աւերակներուն վրայ :

Եւ յպէս հիմնուեցաւ և մեր ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԼՈՒՔԵԼԱԿԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, որ շատ նշանաւոր է իւր նախնականութեամբ և Լ՛րեւելից մէջ կրած հալածանքներով, ինչպէս պիտի տեսնենք իւր Պատմութենէն :

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Շ Բ Ջ Ա Ն

Քրիստոնեութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ եօրիս
յայթական տարածումն բոլորեցակ Հայաստանի մէջ:

34-302

Ա .

Քարոզութիւն Աւետարանին և հաստատութիւն Հայ-
աստանեայց Եկեղեցւոյ . — Հաղածանք . — Նահատակու-
թիւնք . — Պատմական տեսութիւն այն երեքդարեան
չջլանին նկատմամբ . — Առաքելական պաշտամունք
Եկեղեցւոյ :

Քրիստոնեութիւնն աւետարանուեցաւ
Հայոց Ազգին թագէտս և խորհուրդիմէոս
առաքելոց անձնադիր քարոզութեամբ՝ Աբ-
գարու և Սանատրուկի թագաւորութեան
ժամանակ : Այս մասին միաբարբառ կը վը-
կայեն , ինչպէս ազգային պատմական յիշա-
տակարանք և աւանդութիւնք , նոյնպէս և
եկեղեցական ու արտաքին ժամանակագ-

րութիւնք օտարաց : Աւստի և Հայաստանեայց Եկեղեցին կարէ բացարձակ անուանիլ Հեթանոսութեան մէջ հաստատուած ԱՌԱՋԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, որոյ ըսկզբնաւորութեան պատմութիւնը այսպէս կ'աւանդեն պատմագիրք, առնլով Եդեսիոյ դիւանական մատեաններէն, զորս կարգաւցած են Եւսեբիոս Կեսարացին 4դ դարուն մէջ, իսկ Խորենացին 5դին մէջ :

Քրիստոսի քարոզութեանց և հրաշագործութեանց միսթարական աւետիքները կը պատմուին Աբգար Հայոց թագաւորին, և նա, անբուժելի հիւանդութեամբ, (բորտութեամբ, ըստ ասորական գրոց) վարակուած լինելով հրեշտակութեամբ և թրդ թագրութեամբ (1) կը թախանձէ զՅիսուս, գալ իւր աթոռանիստ քաղաքն Եդեսիա, բժշկել զինքն հիւանդութենէ և նոյն քաղաքին մէջ խաղաղական կեանք վարել, հեռի հրէական ատելութենէ և հալածանքէ, որոց ենթարկուած էր Պսղէստինի մէջ : Յիսուս կ'երանէ Աբգարու մեծահաւատ բազմանքը, որ առանց տեսնելու կըհաւատայ, և

(1) Աբգարու և Քրիստոսի թղթագրութիւնը, որոց մասին Խորենացին ընդարձակ կը խօսի, օտարագրի հմախոյզներէն ոմանք անվաւերական համարեցին . բայց շատ նշանաւոր պատմագէտներ եւս, ինչպէս են Տիլման գաղղիացի, Քաւէ անգղիացի, Վէլտէ գերմանացի և այլք, նոյն թղթ թոյ վաւերականութիւնը արգարացուցին :

կը խոստանայ իւր Համբարձմանէն զկնի իւր
աշակերտներէն մէկը անշուշտ առաքել առ
Թագաւորն, նորա հիւանդութիւնը բժշկե-
լու և երկնաւոր միտթարութեամբ միտթա-
րելու համար (1) :

Շուտով կը հասնի միտթարական ժա-
մանակակէտը, և ահա Թագէտս կը մտնէ Ե-
դեօսիա (որ Հայոց Թագաւորութեան նոյն
ժամանակեայ աթոռանիստն էր, ուր փո-
խադրուած էին մեհենական գրեանքն ու նա
խորդ աթոռակալաց դիւանները,) և իւր ա-
ռաքելական քարոզութիւնը կը սկսի նոյն իսկ
արքունական պալատէն : Աբգար կը հաւա-
տայ, կը բժշկուի իւր հիւանդութենէն և
կը մկրտուի . նորա օրինակին կը հետեւին
Թագաւորական գերդաստանը, իշխանական
արքունիքը նախարարներով հանդերձ, և
նոցա հետ միասին Եդեօսիոյ բնակիչները :
Շուտով կը փակուին մեհենները և կու-
տունները . աւետարանական լոյսը կը ճա-
ռագայթի սրտերուն մէջ և Քրիստոսի յաղ-
թական դրօշին տակ կը տաղաւարին բազ-
մութիւնք հաւատացելոց, ջրով և հողով
մկրտուած, և հաւատով, յուսով ու սիրով
միացած, որով և կը հաստատուի Հայաստաւ

(1) Աբգարու քրիստոնեական դարձին վրայ մանրագր-
տու՛մ կերպով կը խօսին Ղերուբնա Եգեօսցին, Մովսէս Խո-
րենացին, Ճաւղնաբը, Լիսկատար Վարդ որդոց և այլն :

նեայց Վրիստոնէական Լիեզեցին, որուն և Տեսուչ կամ Լպիսկոպոս կը կարգուի Թաւաւորի խոյրարար Ադդէն, հաւանութեամբ հաւատացելոց և ձեռնադրութեամբ Թաւաւորէոս առաքելոյն :

Աբգար այս երկնաւոր այցելութեամբ զմայլած, իւր գեղեցիկ օրինակին հետեւորդ առնելու բաղձանքով կը գրէ Թղթեր քանի մի աթոռակալաց, այն է Տիբերիոսին (երկիցս) Պարթեւաց Արտաշէս և Ասորեստանի Աերտէհ Թագաւորներուն (1) : Իսկ առաքեալն Թաւաւորէոս, Լիեզեցի բնակչաց դարձէն զկնի, կ'ուզելորի Հայաստանի Շաւարշան կամ Արտաղ գաւառը, ուր կ'իշխէր Աբգարու հորաքեռ որդին Սանատրուկ, որ պէս հրամանատար զօրաց Հայոց աշխարհին, և այն տեղ եւս քրիստոնէական լուսով լուսաւորելով զՍանատրուկ, նորա Սանդուխտ գուտորը, նախարարներ և բաւականին ժողովուրդ, Օտքարիա անունով մէկը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ հաւատացելոց վրայ, և քարոզելով վերին Հայոց մէջէն կ'անցնի Աղուանք և անտի ՚ի Կապադովկիա, ուր և Տեսուչ կը ձեռնադրէ իւր Թէօփիլոս աշակերտը :

Սինչդեռ Թաւաւորէոս այսպէս կը շարունակէ իւր առաքելական պաշտօնն, յան

(1) Խորենացի, Գիրք Բ. ԳԼ ԼԳ :

կարծ իրերը կերպարանագիտի կը լինին : Աբգար իւր գրած թղթերուն տակաւին պատասխան չընդունած՝ կը վախճանի և իւր Անանէ կամ Անանուն սրգին և Սանատրուկ հօրաքեռ որդին միմեանց հակառակ թագ կապելով կ'ուրանան քրիստոնէութիւնը, որով և կը յուզին երկպառակութիւններ քաղաքային կենաց մէջ և հալածանքներ քրիստոնէութեան դէմ : Անանուն նահատակել կը տայ Ադգէ եպիսկոպոսը , որ յանձն շառնուր խոյր յօրինել այն գազաթին , որ շերկրպագէր Վրիստասին — և ինքն յետ սակաւ ժամանակի արքայական պալատը նորոգելու միջոցին սեան տակը հօսելով կը վախճանի : Սանատրուկ կը տիրէ Ադեսիոյ այն երգումով , որ նորահաւատ քրիստոնէից վնաս չը հասցնէ , բայց իւր երգումն դրժելով շատերը կը տանջէ և Աբգարու գերգաստանը սրէ կ'անցունէ , բայց 'ի ազջիկ ներէն և շեղինէ թագու հիէն (յարմէ շատ բարիք տեսած էր) որ երթալով իւր ճննդեան երկիրն Խառան և անտի յէրուսաղէմ , կը թէ դիպի ժամանակ պատահած սովի միջոցին կը դարմանէ շատ աղքատներ , և կը թաղուի հոյակապ շիրմի մէջ , ինչպէս և կը պատմէ Հովսեպոս :

Սանատրուկի հալածանաց հրդեհը բոլրաբարձ ժամանակ՝ Թագէոս իւր պապելա

կան այցելութիւնը կը շարունակէր և շատերը կ'աշակերտէր Աւետարանին, ՚ի շարս ուրոց էին և Սսկեանք, որք դեսպանութեամբ Հռովմէն Սանատրուկի մօտ գալով կը հանդիպին Թադէոս առաքելոյն և նորա քարոզութիւնը ըսելով կը հաւատան ու կը մկրտին և իւրեանց մեծի անունն Խրիստի (Սկի) ընենելով՝ ամենքը միասին Սիբան, կ'անուանին: Սոցա աշակերտներն են Սոսիափան, որ Արտաշէսի Թագաւորութեան ժամանակ Ալանաց երկրէն եկան Հայաստան Սաթենիկ տիկնոջ աղգականութեան պատճառաւ, և Արտաշատ քաղաքի մէջ յարեցան Սսկեանց քարոզութեանը:

Քրիստոնէութեան տարածման վրայ Սանատրուկի զայրոյթն առաւել սաստկանալով՝ կը նահատակէ Շաւարշանի մէջ Թադէոս առաքելը, իւր Սանդուխտ դուստրը, որոց առաքինական կատարմամբ շատերը կ'ընդունին Քրիստոնէութիւնը, ընդ որոց էին Սամուէլ նախարար և Օարմանդուխտ տիկին: (Յետ ժամանակաց կը նահատակէ նոյնպէս Թարդուղիմէոս առաքելը, (մոր Թադերծ մահուամբ Արեբանոս քաղաքի մէջ) որ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Լորջանիկ Արաբիոյ և Խորասանի մէջ Աւետարանը քարոզելէն զինի՝ դարձած էր Հայաստան, և որպէս ամուլ և պաշտօնակից Թադէոսի, որ

պէս հոգեւոր Հայր Հայաստանեայց՝ կը բարողէր Սեփին Հայոց Վողթան գաւառի և Հերոյ ու Օլարեւանդի մէջ և աշակերտած էր շատերուն հետ միասին և Սանատրուկի Սգոհի կամ Թագուհի քոյրը, որ նոյնպէս նահատակեցաւ իւր եղբոր ձեռքով:

Ինչպէս Թագէտոսի և Սմնդխտոյ, նոյն պէս և Բարդուղիմէոսի նահատակութիւնը առաւել բազմացոյց հաւատացելոց թիւը. վասն զի հալածանաց մէջ է քրիստոնէութեան աճումն, որպէս և ամենայն ճշմարտութեան:

Թագէտոսի և Բարդուղիմէոսի Հայաստանի առաքելութեան գործակից կը համարուին Թովմաս, Յուդայ-Թագէտոս և Լիդիէ (Յակոբ Տեառնեղբորէն ձեռնադրուած), որ աւետարանական քարոզութեամբ շատերը աշակերտելով՝ նահատակեցաւ Մղուանից աշխարհին՝ Իւտի գաւառին մէջ (70 թուականին):

Մյսպէս ուրեմն, եթէ պատկերացնենք մեր առջեւ Հայաստանեայց Լիկեղեցւոյ ըսկզբնաւորութեան և հաստատութեան առաջին շրջանին առաջին դարերը, կը տեսնենք ակներբւրեւոր Վրդիստոնէութիւնը Հայոց Թագաւորական արքունիքէն սկսելով՝ փրկարար կերպիւ յեղաշրջած է Հայաստանի երեսը, Սեփ Չագէտաբէն մինչեւ Մղուանք և Վողթանէն մինչեւ Կապագովլիա, եթէ ոչ համայն ժողովուրդը:

ղովուրդը վերածնելով գէթ աւետարանա-
կան հուրը հեթանոսութեան մէջ արկանե-
լով: Լը թէպէտ Լըբգարու յաջորդները հա-
լածմամբ ընդգէմ զինեցան Քրիստոնէութի
յայտնի տարածմանը, բայց Քրիստոնէու-
թիւնը անընդհատ շարունակեց իւր զօրա-
ւոր ազդեցութիւնը: Քանզի ոչ հովիւք պա-
կասեցան Հայաստանէն մինչեւ Տրդատայ
և Վրիգորի ժամանակները, և ոչ նահատակք,
և որչափ որ խստիւ արգիլուած էր եկեղեցա-
կան յայտնի համախմբութիւններն ու քա-
րոզութիւնները, դարձեալ կը կարգանք պատ-
մական յիշատակարանաց մէջ հովուական ա-
նուններ, սրոց մի քանիսն արդէն յիշեցինք և
մի քանիսն եւս արժան կը համարինք յառաջ
բերել ժամանակագրական կարգաւ:

Սպարիա եպիսկոպոս, աշակերտ թա-
ղէտի, Սեծ Հայաստանին մէջ (40—70) (1):

Թեոփիլոս, եպիսկոպոս աշակերտ թագե-
տի, փոքր Հայաստանի կամ Կապադոքիոյ
մէջ, (40—70) (2):

Կոնսի եպիսկոպոս, Սեծ Հայաստանին
մէջ. աշակերտ Բարդուղիմէոսի (67—90) (3):

Բարսաճա եպիսկոպոս Լըգեսիոյ, Հայկազն
(108—120) (4):

Բաբելլա եպիսկոպոս, յաջորդ Կումնայ, ՚ի

(1) Վարք Սրբոց:

(2) Վարք Սրբոց:

(3) Օրբէլեան, Պատմութիւնն այս:

(4) Վարք Սրբոց:

Ղողթան և ՚ի Սիւնիս (90_120) (1) :

Սիիւար վանահայր Թանահատի վանուց ՚ի Սիւնիս (150_170) (2) :

Փալնա եպիսկոպոս Պննտոսի , որ մերձա կայ գաւառներէն 40 եպիսկոպոս հրաւիրելով (սրոց մէջ կային անշուշտ և հայ եպիսկոպոսներ) ժողով կազմեց 150 թուականին (3) :

Օրդիկոս եպիսկոպոս Կոմանայ քաղաքի Հայոց (160_190) (4) :

Լիւթանդր եպիսկոպոս փոքր Հայաստանի կամ Կեսարիոյ (210_230) (5) :

Փրիֆիլանոս եպիսկոպոս նոյն քաղաքի (230_270) (6) :

Լիւիկոս եպիսկոպոս Լմթայ կամ Տիգրաւ նակերտի (250_280) (7) :

Սիւրուծան եպիսկոպոս մեծ Հայաստանի (250_280) (8) :

Լրդեղալոս եպիսկոպոս Սիջազետի Հայոց (260_280) (9) :

Կրէնկոս եպիսկոպոս Կեսարիոյ (272_290) :

Վլախոս եպիսկոպոս Սեբաստիոյ Հայոց (290_315) (10) :

Ղիւնդրիոս եպիսկոպոս (292) , յորմէ ձեռ-

(1) Օրդեղան, Պատ. Սիւնեաց :	(6) Եւսեբիոս, Գաւ. և ոչք :
(2) Օրդեղ. Պատ. Սիւնեաց :	(7) Վարք Արբոց :
(3) Եւսեբիոս, Գաւ. եկեղ :	(8) Եւսեբիոս, Պատ. եկեղ :
(4) Եւսեբիոս, Պատ. եկեղ :	(9) Քաւէ. Պեդրի :
(5) Եւսեբիոս, Պատ. եկեղ :	(10) Վարք Արբոց :

նադրեցաւ Վրիգոր I, ուսաւորիչ (302) (1) :

Եթէ մտածենք, որ Վրիստոնէութեան առաջին երեք դարերուն մէջ, (որ մենք աւուարջին շրջան անուանեցինք) ո՛չ թէ տաճարներն, այլ տուներն, գեանափորներն, մեծաւոր անապատներն և այրերն էին ապաստանարան հաւատացելոց, որով իւրաքանչիւր որ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ, մարմինք իւրաքանչիւր սուրբ սեղան և հոգիք նոցուն պատարագ ընդունելի : Եթէ մտածենք որ նոյն ժամանակները հաւատացեալք շատ անգամ կ'աքսորուէին անապատներ և անմարդաբնակ կղզիներ, որպէս զի իւրեանց կենաց և վարուց հետեւողներ չունենան : Եթէ մտածենք որ նոյն ժամանակ դպրութիւնը ծաղկած չէր Հայաստանի մէջ, և եղած մեհենական մատենները և քաղաքային յիշատակարանաց գիւանները առ հասարակ հալածիչներու ձեռքն էին, որոնք քրիստոնէից յիշատակը ջնջել կը ջանային, քան թէ գիւաններու մէջ մուծանել և անմահացնել : Եթէ այս աւմեն պատմական պարագաները մտաբերենք,

(1) Ջարմանալի չէ, որ սոյն հովուաց մէջ կան այնպիսիք, որք հպարդի չեն. բաւական է որ քրիստոնէական հոտին տեսուչ եղած են Հայաստանի գուառաց մէջ, իրենց տեսչական յաջորդութիւնը Հայաստանի առաքեալներէն՝ Թագէտոնն և Բարգուղիմէոսէն շարունակելով, որովհետեւ այն ժամանակ քրիստոնէական ազգային եկեղեցեաց բաժանու մներ չըկային :

այն ժամանակ աւելի կը համոզուինք, որ Վր-
թիստանէու թիւնը անքնդ հատ տեւականու-
թիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ, մանա-
ւանդ երբ որ այն նահատակութեան և հա-
լածանաց քէպքերը յառաջ բերենք. որոնք
կը յիշուին պատմութեան մէջ մինչեւ Տրդ-
դատայ ժամանակը, և որոնք վերոգրեալ հով-
տական անուններէն աւելի մեծ ապացոյց
են Վրիստոնէութեան յարատեւութեանը
առաջին շրջանին մէջ:

Թողունք Ռկեանց և Սուքիասեանց նա-
հատակութիւնը, որ մոլեգինն Մտաւազդայ
Թագաւորութեան ժամանակ կատարուած է:
Խորենացին, առնելով կեսարիոյ Վիրմիլիա
նոս եպիսկոպոսի Հալածանաց Պարմարիան ա-
նունով գրքէն, կ'ասէ որ, քրիստոնեայք
այնչափ բազմացած էին Հայաստանի մէջ
խտարալու (հօր Տրդատայ) Թագաւորութե-
ն ժամանակ, որ նոյն արքայն ստիպուեցաւ
աստիկ հալածանք յարուցանել: Կը վկայե-
նոյնպէս և Տերտուղիանոս թէ՛ 140 թուակա-
նին բազմութիւ քրիստոնեայք կային Հայոց
աշխարհին մէջ: Իսկ Տրդատայ համար կը
պատմուի թէ՛ այնչափ զայրացած էր քրիս-
տոնէից աճման դէմ (իւր քրիստոնէական
դարձէն առաջ), որ հալածանաց երկու հոռ-
վարտակ հանեց, որ խսափւ արգելուի Վրիս-
տոնէութիւնը:

Այս ամենը յայտնապէս կը ցուցնեն ուրեմն, որ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի առաքելական ջանքը և Թափած արիւնը անօգուտ չանցան Հայաստանի մէջ. այլ նոցա քարոզած աւետարանական հիման վրայ հաստատուած Հայաստանեայց Եկեղեցին (Հայ քրիստոնեայք) և հաւատը անխախտելի մընաց, Թէպէտ և երբեմն հալածուելով և երբեմն սրսերու ծածկութեան մէջ ամբաւնալով: Այս պատճառաւ է, որ մեր Եկեղեցին իւր հաստատութեան և առաքելականութե քարինք կ'ընդունի զԹադէոս և զԲարդուղիմէոս, և նոյն առաքելականութեան մէջ է իւր նախնականութիւնն ու անկախութիւնն: Կը մնայ մեզ ուրեմն մի քանի խօսք եւս նոյն ժամանակեայ քրիստոնէական ներքին սովորութեանց վրայ խօսիլ:

Պատմական յիշատակարանք, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ, առանձինն ոչինչ չեն աւանդեր քրիստոնէական ներքին սովորութեանց մասին: Իւրտի անկասկած պարտինք ընդունել, որ մեր Եկեղեցին առաջին շրջանին մէջ կը վարուէր առաքելական սովորութեամբ, այն է կը կազմէր որպէս մի քրիստոնէական գերդաստան, որոյ անդամները կապուած էին իրարու հետ հայրական, որդիական և եղբայրական կապով, հպատակելով մի միայն աստուածային կա

մնաց և աւետարանական պատուիրանաց : Ա՛յ մենէն ընդունակները և վարքով ու բարքով անարատները կ'ընտրուէին Տեսուչ և Ապա տաւոր , միւսներուն ուսուցանելու և սպասաւորելու համար : Ա՛յս ընտրութիւնը կը լինէր վկայութեամբ հաւատացելոց , ձեռնադրութեամբ Ա՛ռաքելոց կամ եպիսկոպոսաց ու աղօթիւք ամենեցուն , հանգոյն ընտրութեան Ա՛տաթիայի , եօթն սարկաւազաց և այլոց , ինչպէս կ'աւանդէ մեզ Վործք Ա՛ռաքելոցն ⁽¹⁾ : Այսելով տեսչութեան և սպասաւորութեան պաշտօնին ընտրուածները կը կոչուէին եպիսկոպոս , երէց , սարկաւազ , և շատ անգամ եպիսկոպոս-իւնը և երէց-իւնը անխտրաբար իրարու տեղ կը գործադրուէին ⁽²⁾ , ինչպէս և Ա՛ռաքեալք անգամ երբեմն երէց կ'անուանին ⁽³⁾ : Ընտրելոց ան պայման պարտքն էր ուսուցանել և առաջնորդել աւետարանական լուսով և կատարել հոգեւոր պիտոյքներ . իսկ հաւատացելոց պարտքն էր իսպառ հրաժարիլ հեթանոսական պաշտամունքներէ և քրիստոնէական փրկարար վարդապետութեանը հպատակիլ , որ կը պատուիրէր ազատութիւն 'ի մեղաց , սէր , արդարութիւն , ճշմարտութիւն ,

(1) Գործ. Ա. 21-26.—2.
2-7.

(2) Գործ. Ի. 17. 28.—ՏԻՄ.

Ա. 5-7.

(3) Ա. Պետ. Ե. 1.—Բ. Յով.

Ա. 1.—Դ. Յով. Ա. 1.

ողորմածութիւն, և այլն :

Քրիստոնէութեան մէջ նոր ընդունուող ներէն, ըստ պատուիրանին Քրիստոսի ⁽¹⁾, կը պահանջուէր կտտարեալ հաւատ, յոյս, սէր և որդեգրութեան ջերմեռանդն բաղձանք, և ապա երեք անգամ ընկղմամբ ⁽²⁾ 'ի ջուրս կը կտտարուէր Ակրտութեան խորհուրդը յանուն Հօր և Արդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ 'ի նշան լուացման և ազատութեան 'ի մեղաց և որդեգրութեան ամենասուրբ Արրորդութեան : Այդ ամբողջ գերգաստաններ Քրիստոնէութեան ծոցը կը դիմէին, նորածիններն և նորահասակներն ևս կը մկրտուէին, այն պայմանաւ որ ընդ զարգացման հասակին անպատճառ կրթուին աւետարանական պատուիրանաց մէջ, որոյ մասին և կը պարտաւորուէին ծնողք և կնքահարք և մը կրրատղք :

Յետ մկրտութեան հաւատացեալքն կը դրոշմուէին և կը կնքուէին խորհրդաւոր Գրոշմով ⁽³⁾, 'ի նշան զօրութեան և զինուորութեան Յիսուսի Քրիստոսի : Այսպիսի սրբութենէն յետոյ նսքա նա և Սուրբ կ'անուանէին, 'ի նշան որոշման 'ի հեթանոսաց :

Ընտանեկան կեանքը, որ հիմն է մարդկային ընկերականութեան և վառարան քը

(1) Մատ. ԻԸ. 20 :

(2) Յով. 2. 4 :

(3) Գործ.Ը. 17—18—ձԸ.

5—6—Եբբ. 2. 2 :

քիստոնէական բարեպաշտութեան, կը սրբաբուէր Ամուսնական Խորհրդով, որ որչափ եղծուած էր հեթանոսութեան ժամանակ, ընդհակառակն այնչափ մեծութիւն ստացաւ Քրիստոնէութեան շնորհիւ, որ կոչեցաւ նշանակ սիրոյն Քրիստոսի առ Եկեղեցի (1)։ Իսկ կուսութիւնն կամաւոր էր և գաղութեան արժանացած էր, մանաւանդ կուսութիւնն կատարեալ սրբութեամբ սրտի(2)։

Կեդրոն ժողովման հաւատացելոց էր Խորհուրդն Հաղորդութեան «Ինչպէս կառն» (3), զոր միասին կը կատարէին Ինչան միութեան ընդ Քրիստոսի և ընդ միմեանս։ Եւ որովհետեւ անհնար է հաղորդութիւնն ընդ Քրիստոսի առանց սրբութեան, որպէս և անհնար է միութիւնն ընդ եղբարց, առանց կատարեալ սիրոյ. ուստի պարտաւորուած էին նախ զղջալ, ապաշխարել, սրբիլ, եղբարց հետ հաշտուիլ և ապա Վոհութեան հացը բեկանել։ Ինչան կատարեալ սրբութեան և հաշտութեան ողջունելով կրօնային միմեանց կամբոյր սիրոյ կամ կամբոյր սրբութեան (4)։

Վերոգրեալ բոլոր քրիստոնէական խորհրդաւոր սովորութեանց (զորս մինչեւ ցարդ ունի Հայաստանեայց Եկեղեցին) հետ միա-

(1) Ա. Կորն. Է. 11—39.

(2) Ա. Կորն. Է. 32. 34. 38.

(3) Պարծ. Բ. 42. 46.—Ի. 7.

(4) Հաղով. ԺԶ. 15.

— Ա. Կորն. ԺԶ. 20.

սին վառուած էին հաւատացեալքն անմահութեան սիրով, ներկայ կեանքը համարելով միայն բարեգործութեան և առաքինութեան միջոց. ուստի և աշխարհասիրութեան և ընչասիրութեան ցանկութիւնը մեռուցած էին իւրեանց մէջ: Այս երկնային սէրն էր, որ կը վառէր հաւատացեալները զոհել իւրեանց ստացուածքը կարօտեալ եղբարց համար, ուրախութեամբ կրել ամեն հալածանք ու տանջանք, և քրիստոնէական մահւամբ նահատակուիլ՝ համարել կատարեալ ցնծութիւն:

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս Քրիստոսի Աւետարանը, նոյնպէս և հաւատացելոց կեանքը, նոր էր հեթանոսաց համար. վասն որոյ և անդադար հալածանաց մէջ էին, մանաւանդ թագաւորաց և իշխանաց կողմէն, որոց առաւել ընդդէմ էր քրիստոնէական հաւասարութեան սկզբունքը. վասն զի վարժած էին նորա ոչ միայն իշխել, այլ և ՚ի շարս աստուածոց դասիլ և ժողովրդէն պաշտօն առնուլ: Սակայն Քրիստոնէութեան առաջ կայսերք և թագաւորք եւս նուաճեցան, ինչպէս պիտի տեսնենք Արկորդ շրջանին մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅՐՁԱՆ

Քրիստոնեութեան յաղթական տարածման և Հայաստանի մէջ մինչեւ ետրին դիմամարտութիւնը ջրագաւտական մոգակրօնութեան :

302—450

Ընդհանուր տեսութիւն երկրորդ շրջանին վրայ :

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ այս երկրորդ շրջանը, որ դարուկիսեան ժամանակամիջոց միայն կը պարունակէ, շատ նշանաւոր է ոչ միայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ, այլ և ընդհանուր Վրիստոնէութեան վրաս զի Վրիստոնէութեան յաղթութիւնը հանդիսապէս կատարուած է այս շրջանին մէջ, թէ՛ ի Հայաստան, և թէ՛ նա և հռովմէական լայնածաւալ պետութեան մէջ :

Ընդ երկնային Կրօնքը, որ ըստ պատուիրանի և ըստ քաջալերութեան Հիմնադրին, սկսան քարոզել երկոտասան աննշան և առանց դպրութեան մարդիկ, երեքդարեան սոսկալի հալածանքներէն յետոյ, յաղթեց աշխարհի գիտութեանը և զօրութեանը : Հի-

Թանոսութիւնը յամենայն զօրութենէ զե-
 նեցաւ Քրիստոնէութեան դէմ, որ սասանէ
 և բնաջինջ առնէ, բայց անհնարին եղաւ :
 Թողունք Հայաստանի մէջ կատարուած հա-
 լածանքները, Թողունք միւս անհատական
 տանջանարանները, տասն հանրական հարա-
 ծանքներ գործ դրուեցան Հռովմէական տա-
 սըն կայսերաց ժամանակ—Ներոնի, Դոմիտի-
 անոսի, Տրայանոսի, Սարկոս Աւրելիոսի,
 Սեպտիմ Սեւերոսի, Սաքսիմիանոսի, Դե-
 կոսի, Վաղերիանոսի, Աւրելիանոսի, Դիոկ-
 ղէտիանոսի, Լիկիանոսի — և սակայն հուր,
 սուր, բանտ, կախազան և հազարաւոր տան-
 ջանարանք չըկարացին քրիստոնէական Կրօնի
 տարածմանը արդելք լինիլ : Եւ ասանայն ինչ
 Հայաստանի մէջ սէգն Տրդատ կը խոնարհի
 աւետարանական հեղ լծոյն տակ, հռովմէա-
 կան պետութեան մէջ՝ վեհապանծն Կոստան-
 դիանոս կը նուաճի, և Ինթղեհէմի մտւրին
 մէջ՝ աւետարանուած Քրիստոնէութիւնը՝
 արքայական աթոռներուն վրայ կը բարձրա-
 նայ : Վասն զի Վողգոթայի վրայ տնկուած
 նախատանաց Խաչը 'ի վեր քան զարեգակն
 կ'երեւուածանայ Կոստանդիանոսին՝ սոյննչա-
 նաբանիւ — Այո՛ւ յաղթեսցես : Այո է, որ պի-
 տի բռնաւորութիւնը խորտակէ, գերինե-
 րը ազատէ, ազքատները պիտիէ և տկար-
 ները զօրացնէ : Այո է, որ աշխարհի վայրու-

գութիւնը և զգայական ցանկութիւնները պիտի սանձահարէ . կռոց պաշտամունքը եղծանէ , անոպայ շրէութիւնը մեղմէ և հեթանոսական կարծեցեալ իմաստութիւնը ապշեցնէ : Աւարդարեւ՝ երկրորդ շրջանին մէջ յաղթեցաւ և պարտեցաւ աշխարհ տըկարաց մեղմական զգօնութեամբ . յիմարեցաւ աշխարհի իմաստութիւնը . անկան կործանեցան Խաչի առջեւ հրէական ժողովը գանոցը և հեթանոսական բազմաստուածութիւնը : Ի զուր էր , որ կը ցրուէին և կը վթարանդէին հաւատացեալները . 'ի զուր հեղեղի նման կը թափէին քրիստոնէից արիւնքը : Կտարանդեալները քրիստոնէական աւետեաց պատգամաւորներ դարձան և մարտիրոսաց արեան կաթիլները սերմն Վրիստոնէութեանն Շինական խուղերէն մինչեւ հռովմէական ինքնակալութեան աթոռը գրաւեց Վրիստոնէութիւնը , բոլոր տիեզերաց մէջ հնչեցաւ Աւետարանի ժրկարար բարբառը և թագաւորները դայեակ դարձան Վրիստոնէութեան , իսկ թագուհիք՝ մանկակալք , ինչպէս գեղեցիկ գուշակուած էր մարգարէի բերանով — « Ահաւասիկ ամբարձից ըզձեռս իմ 'ի վերայ աղգաց , և 'ի կղզիս կանգնեցից զնշան իմ , և ածիցեն զորդիս քո 'ի ծոցըս իւրեանց , և զգստերս քո 'ի վերայ ուսոց իւրեանց բարձեալ բերիցեն : Աւ եղիցին

Բաժնատիր Գայեանի տու կանայր' եղա՝ մանկակալ Կողմե

Բայց՝ եթէ մի առ մի հաշուենք թէ ի՞նչ սոսկակի բռնութեանց և բազմահնար տանջանարանաց տոկաց Վրիստոնէութիւնը առաջին երեքդարեան շրջանին մէջ և յաղթեց, կը դողանք և կը սարսուխնք. վասն զի, ՚ի սկզբաւնէ աշխարհի մինչեւ ցայսօր, ոչ մի եղևունագործութեան դէմ այնպիսի տանջանաբաններ չը տեսնուեցան, ինչ որ քրիստոնէից անմեղութեան դէմ հնարուեցան. և սակայն ոչ մի ինքնակալ այն փառքը չը ժառանգեց, ինչ որ ճշմարիտ քրիստոնեայք ժառանգեցին. Թողնենք ընդհանուրը և ՚ի մասնաւորի մեր Եկեղեցւոյն վրայ դարձնենք մեր նայուածքը :

Վրիստոնէութիւնը մի վսեմ և սքանչելի յաղթանակ կանգնեց մեր Հայոց աշխարհին մէջ յնթացս երկրորդ շրջանին : Կործանեց նա կռապաշտութիւնը, սասանեցոյց քրմութիւնը և ծաւալեց լուսաւորութիւնը. Լ. յս շրջանին մէջ կը տեսնենք մեր Եկեղեցականութեան բուն նշանակութիւնը, պարտուց ճանաչումն և ժառանգաւորութեան կոչումն : Լ. յս շրջանին մէջ կը կատարուին, ինչպէս ազգային, նոյնպէս և տիեզերական երեք եկեղեցական յողովներ : Լ. յս շրջանին կը պատկանի հայկական գրոց գիւտը և հայ-

րենի դարու թեան ոսկեղինիկ դարու արգա-
տաւորութիւնը : Այս շրջանին մէջ կը կա-
տարուի Աստուածաշունչ Վրոց հայկական
Թարգմանութիւնը և կը բեղմնաւորի քրիս-
տոնէական , բարոյական և մտաւոր դաստի-
արակութիւնը : Այս շրջանին մէջ ծնունդ
կ'առնուն քրիստոնէական ոգւով վառուած
մատենագիրներ և ժամանակակից յառաջա-
դիմութեան հետևող հայ զաւակներ : Այսով
բանիւ , այս շրջանն է մեր ազգային բարոյա-
կան և մտաւոր կենաց շղթային ամենամեծ
և խորհրդաւոր օղջ , որուն վրայ կարեւոր
կը համարինք ընդարձակօրէն խօսիլ , և իւրա-
քանչիւր իրողութեան վրայ ուրոյն ուրոյն
խօսիլ : Այց որովհետեւ այս վերանորոգու-
թեան և լուսաւորութեան հայրը Վրիգոր
ԳԱՐԵԵԱԶՆ է , այն Աստուծոյ ընտրեալ մար-
դը , որ իրաւամբ ԱՌԻՍԱՒՈՐԻՉ կոչուած է ,
ուստի պարտ և արժան է Վրիգորի և իւր
Թագաւոր աշակերտ Տրդատայ դարձի պատ-
մութենէն սկսիլ , որ սոյն Արկորդ շրջանի
դարագլուխը կը կազմէ :

Ա.

Ճնունդ և դատախարակութիւն Գրիգորի . — Ճնունդ
կրթութիւն և թագաւորութիւն Տրդատայ . — Տան
լանք Գրիգորի . — Գալուստ Հռիփսիմեան և Գայիա
նեան կուսանաց և նահատակութիւն նոցա : — ԵԼԲ Ս .
Գրիգորի 'ի վերապէն . — Սկիզբն քարոզութեան և քը
րխատնեական վերանորոգութեան . — Շինութիւնք
փայտարանաց . — Կործանումն մեհենաց :

ՍԱՄԱՆԵԱՆ Արտաշէր պարսիկ թագաւորի խորհրդով Անակ պահլաւունին Հայաստան գալով դաւադրութեամբ սուսերահար կ'առնէ Հայոց խօսքով թագաւորը, և մինչդեռ 'ի փախուստ կ'աճապարէ, պաշարուելով Հայոց զօրքէն՝ գետաւլէժ կը մեռանի Արասիսայ մէջ : Աորա ընտանիքը և որդիքը խօսքովի հրամանաւ սրով կը կոտորուին, և այս կոտորածէն կ'ազատի միայն երեքսմեայ մանուկ մի, զոր Աստուած պատրաստած էր թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի առաքելութեանը յաջորդ հանդիսանալու և աւետարանական կենդանարար լոյսը համօրէն Հայաստանի մէջ տարածելու համար : Այս մանուկը, (որոյ յղութիւնը կ'աւանդեն Արտազու գաւառին մէջ, թաղէոս առաքելոյն տապանին մօտ և ճնունդն Վաղարշապատ քաղաքին մէջ,) իւր Սոփիա անուն հաւատացեալ ստնտուի, սորա եղբայր Աւ-

Թաղիոս Գամրացւոյ և Բուրդար անուն պարսիկ ամուսնոյն՝ խնամքով կը զերծանի ՚ի Աեսաբիա Կասպադովկացւոց և այն տեղ մկրտուեցրով կը տանայ Գրիգոր անուն :

Յետ սակաւ ժամանակի Արտաշէր Սասանեան զօրանալով կը տիրէ Հայաստանի և սրտմահ կ'առնէ Խոսրովի գերդաստանը . բայց երկու նախարարք—Արտաւազդ Սանդակունի և Օտայ Ամատունի—կ'ազատեն Խոսրովէ երկու որդիքը . առաջինն կ'առնու զՏրդատ և կը փախցնէ հռովմէական պետութեան մէջ . իսկ երկրորդն կ'առնու զԽոսրովիդուխտ և կը տանի Անի ամրոցը : Այսպէս , Տրդատ կը վարժի զինուորական կրթութեան մէջ ի կիսնոս զօրավարի մօտ . իսկ Գրիգոր պահլաունին կը զարգանայ քրիստոնէական հրահանգք և իմաստասիրական հմտութեամբ : Գրիգոր 18 տարեկան հասակին մէջ կ'աւմուսնանայ Գաւիթ անունով մէկ մարդոյ Սարիամ բարեպաշտ դստեր հետ , և կ'ունենայ երկու զաւակ՝ Վրթանէս և Արիտակէս : Յետ ժամանակաց այս չնաչխարհիկ աւմուսինները համաձայնութեամբ կը մեկնին իրարմէ , Սարիամ կ'առնու Արիտակէս և իւր անձն ողջախոհութեան տալով կը սնուցանէ քրիստոնէական բարեպաշտութեան մէջ . իսկ Գրիգոր , թողլով զՎրթանէս դայեկաց մօտ , կ'ուղեւորի առ Տրդատ . « Օհայ

րենեացն պարտս հատուցանել ⁽¹⁾ . վասն զի տեղեկացած էր որ իւր հայրն Անակ ուզա նած է Տրդատի հայր Խոսրովը : Տրդատ իւր քաջութեամբ փայլելով և մանաւանդ Վրթաց Հռչէ Թագաւորին հետ ունեցած մե նամարտութեան մէջ յաղթող հանդիսանա լով կը պսակուի արքայական Թագով և կը դառնայ Հայաստան իւր հօր տեղը Թագաւորելու : Երբ կը հասնի Լիւեղեաց Լըէզ աւանը՝ գոհութեան զոհեր կը մատուցանէ Անահիտին իւր յաղթութեան և արքայական փառաւորութեան համար . ուստի և հրաման կը տայ Վրիգորին (որ իւր զօրաց մէջ կը գտնուէր և քրիստոնէութեամբ յայտնուած էր ,) ընթրեաց սեղանի վրայ դրած ծաղկանց պսակներէն առնուլ , նոյնպէս և Թաւ ոստեր , և մատուցանել Անահիտ դիւցուհւոյն , որ ըստ հեթանոսական հասկացողութեան « Սայր էր ամենայն զգաստութեան , և նովաւ կեայր և կենդանութիւն կրէր աշխարհն Հայոց , և էր փառք ազգինդ » Վրիգոր կը հրաժարի այս հեթանոսական պաշտամունքէն և Տրդատայ զայրոյթը սաստկապէս կը բորբոքի . վասն զի վարժած լինելով Հռովմայ հալածասէր կայսերաց մօտ և հրահանգուելով քրիստոնէութեան թշնա

(1) Թուղթ Արտիթեայ . Խոր . Գիրք Բ . ԳԼ . 2 .
Ագաթ .

մի փիլիսոփայից⁽¹⁾ ոգւով, կը խորշէր Քրիստոս
նէութենէ և վասակար կը համարէր տե-
րութեան⁽²⁾։ Տրդատ Վրիգորի մտաց հաւ-
տատութիւնը քայքայելու համար 'ի գործ
կը դնէ ողորանք, խոստմունք, սպառնալիք և
հաճութեան նշոյլ անգամ չը տեսներով կըս-
կըսի մի զկնի միւսոյ 'ի կիր արկանել հռով-
մէական սարսափելի տանջանարանները և
գուցէ հռովմայեցի լէգեոնաց ձեռքով, ու
բոնք իւր հետ եկած էին Պարսից դէմ պա-
տերազմելու համար։ Առաւել կը կատարէ
Տրդատ, երբ կ'իմանայ Տաճատ նախա-
բարէն՝ թէ Վրիգոր Անահայ որդին է, որ
սպանեց զԽոսրով, և կը հրամայէ արկանել
մահապարտաց գուռն — 'ի խոր վիրապն Աբ-
տաշառու⁽³⁾։ Հրովարտակներ կը հանէ ծա-
ծուկ և կամ յայտնի քրիստոնեայքը որոնել
և չարաչար մահուամբ պատժել և միան-
գամայն կը պատուիրէ ջերմեռանդն պաշ-
տօն մատուցանել Արամազդին, զգատտ Ա-
նահիսին և քաջ Վահագնին⁽⁴⁾։

Այս միջոցին յանկարծ Հայաստան կ'ա-
պատանի հռովմէական հալածանաց մրրիկ-
ներէն փախած սրբատէր կուսանաց գունդ-
մի, գլխաւոր ունենալով զՎայխանէ և նորա

(1) Աբաթ :

(2) Աբաթ :

(3) Աբաթ :

(4) Աբաթ :

առաքինութեան ընկերակից Հռիփտիմէ ա-
նուն մատաղ օրիորդը՝ Թագակալ տոհմէ, որ
ինչպէս կը պատմեն, փախած էր Վիսկօզտի,
անոսի հետ չը հարսնանալու պատճառաւ :
Այս կուսանքը կը պատասպարուին Վաղարշ
չապատ արքայանիստ քաղաքի մէկ հնձանին
մէջ և իւրեանց ձեռաց վատակով կը կե-
րակրուին, վասն զի մէկը ապագործութեան
արուեստ գիտնալով ուլունքներ կը յօրինէ և
զայն վաճառելով իւրեանց օրական պարէնը
կը հայթայթեն : Յետ երկար հետազօտու-
թեան զոյց կ'ընդունի Տրդատ Հաովմաց
կայսերէն փախստականաց մասին և որոնե-
լով կը գտնէ իւր Թագաւորական կայան
քին մէջ : Արկու օր հետեւակ զօրքով առ
պարտիակ առնելէն զկնի, ոսկիապատ գա-
հաւորակներով, սպասաւորներով և շքեղ
հանդերձներով իւր արքունիքը բերել կը
տայ Հռիփտիմէն, և սքանչելի գեղեցկու-
թեանը վրայ զարմանալով՝ կը ջանայ նորա
անմեղութիւնը զոհել իւր մոլի գնութեանը :
Բայց սրբատուն կոյսը կը յաղթահարէ Տրդ-
դատին և կը փախչի պարատէն, գահութիւն
մատուցանելով Աստուծոյ, որ պաշտպանն է
անմեղութեան : Այս գահձապետն կը հաւ-
նի և դառն տանջանօք Հռիփտիմէն կեանքէ
կը զրաւէ, ընդ նմին և նորա ընկերներէն 33
հոգի, որոց մարմինքն կ'ընկենուն արոտքոյ

քաղաքին : Միւս օրը իւր երկու ընկերուհեաց հետ միասին տանջանքի կը մատնուի և Գայիանէն, որ առաջ արքայական պալատն կոչուած էր Հռիփսիմէն համոզելու համար, բայց նա ընդհակառակն քաջալերած էր մատաղ օրիորդը՝ առաւել իւր մարմնաւոր կեանքը զոհել, քան թէ իւր կուսական անմեղութիւնը : Այսպէս կը կատարուին 37 կուսանք և մնացեալները կը փախչին, որք մօտ 40 կը համարուէին : Սակայն Տրդատ շատ կը տրամի Հռիփսիմէի մահուան վրայ, որ առանց իւր հրամանին և գիտութեան հատակուած էր :

Վեց օրէն յետոյ որսի կ'ելնէ Տրդատ և կը մոլեգնի, որպէս վայրենի անասուն, իւպառ կտրուսանելով իւր բանականութիւնն : Տրդատի զգաստ քայրը՝ Խոսրովիդուխտ հընգիցս տեսիլ կը տեսնէ, որով կը յայտնուի թէ՛ Արտաշատու վիրապին մէջ ձգուած Գլքրիգորը միայն կարէ բժշկել զՏրդատ, եթէ հանուի այն գբէն : Օտայ նախարարը իսկոյն Արտաշատ կ'ուղարկուի, և նոր Գանիէյն Հայաստանեայց՝ Գրիգոր, յետ երկարամեայ կալանաւորութեանն, կենդանւոյն կը հանուի վիրապէն, մարմինն թխացեալ և սեւացեալ և լուացուելով և նոր հագուստներ հագնելով կ'ուղեւորի ՚ի Վաղարշապատ : Վայրենացած թագաւորն ու նորահետ միասին բոլոր մոլեգնեալ և փրփրեալ իշխանները և

բազմաթիւ այսահարները Ղրիգորի առաջը կ'ենեն, որ ծուներ կ'իջնէ, կ'աղօթէ և սաւ կաւ ինչ կը զգաստացուցանէ : Իսկ երբ իրենց յանցանաց համար թողութիւն կը խնդրեն զգաստացածները, Ղրիգոր կը յայտնէ, որ ինքն բնութեամբ՝ նոցա հաւասար մարդ է, ուստի և կը յորդորէ զԱստուած միայն ճանաչել Արարիչ երկնի և երկրի, զնա միայն պաշտել և 'ի նմանէ խնդրել թողութիւն և փրկութիւն (1) :

Այս քրիստոնէական յորդորանքէն յետոյ՝ ժողովել կըտայ Ղրիգոր նահատակուած կուսանաց մարմիններն իւրաքանչիւրն իւր պատառոտուն զգեստով, (որ արքունական տաւնէն բերուած շքեղ պատանքներէն նախաւմեծար կը համարէր), կը նստի թագաւորի հնձանին մէջ, ուր վկայուած էին կուսանքն, և կ'ըսկսի 66 օր քարոզել բազմախուռն ժողովուրդին, որոնք ամեն կողմէն կը դիմէին աւետարանական ճշմարտութեան կենդանի ջրով իւրեանց պապակը զովացընելու : Այս քարոզութեամբ կը համոզէ Ղրիգոր բոլոր բազմութիւնը դառնալ 'ի կռապաշտութենէ 'ի ճշմարիտ Աստուածգիտութիւն, խօսելով նախ չօր Աստուծոյ և արարչագործութեան վրայ, երկրորդ Արդւոյն Աստուծոյ և նորա մարմնաւորութեան վրայ, և երրորդ չօ-

(1) Ագաթ :

դւռոյն Աստուծոյ և միանգամայն Լիկեղեցւոյ վրայ (1) : Այս քարոզութիւնը կը լինի որպէս բնծայութիւն կամ պատրաստութիւն մկրտութեան , որով այնչափ կը շարժի ժողովուրդը , որ համեմատ տեսլեան Վրիգորի խկոյն կը սկսի շինել սուրբ Կրասանաց երեք վկայարանները , մէկը Հռիփսիմէի վեկայուած տեղը , միւսը Վայխանէի և երրորդը բնակութեան հնձանին տեղը : Այն վեկայարանաց մէջ կ'ամփոփուին կուսանաց մարմինները իւրեանց հանդերձներով , թէպէտ և դիզուած կային Վրիգորի առջեւ անուշիւղեր , ազնիւ խունկեր և թագաւորազուն օրիորդաց ու պատուական կանանց գոյնագոյն նարոտներ , ծիրանիներ և երկնագոյն ու սպիտակ դիպակներ : Թագաւորն ինքն կը փորէ տապանաց տեղիքն և Աշխէն թագուհին ու Խոսրովեղուխտ օրիորդը իւրեանց հանդերձներով բրած հողը կը կրեն և դուրս կը թափեն : Տրդատ հրաման կ'առնէ Վրիգորէն , մեծամեծ արձաններ կը բերէ Ասսիս լեռնէն և իբրեւ կոթող յաղթութեան կը տնկէ : Վրիգորի տեսլեան համեմատ կը պատրաստուի և որոմնափակ կը լինի այն տեղին , ուր պիտի կանգնէր առաջին Լիկեղեցին—ՆՄԻԱԾԻՆ—յանուն Արածին Արգւոյն Աստուծոյ , և սեղանատեղւոյն վրայ

(1) Ագաթ :

Խաչի յաղթական նշանը կը բարձրացնեն : Այս տեղ կը դիմէ ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ, որպէս 'իկեդրոն Հայաստանեայց հոգևոր միութեան և կ'աշակերտի աւետարանական վարդապետութեան : Այս տեղ բազկատարած կը հայցէ Վրիգոր և Աստուած կը բժշկէ հոգևով և մարմնով խօթացեալները, անդամալոյծները, ջրգողները, բորոտները և ամեն ախտաժէտները (1), Վրիստունէութիւնը կը յաղթանակէ և հոգևով ու ճշմարտութեամբ երկրպագունները կը բազմանան :

Երբոր այսպէս նոր հոգին և նոր կեանքը ամենուրն մէջ կ'արժարծի, կը ջանան այնուհետեւ Հեթանոսութիւնը իւր վառարաններուն մէջ շիջուցանել և մեհեանները յեկեղեցի փոխարկել : Սակայն Վրիգոր անպատեհ կը համարի այս հնարքը, մեհեանական շինուածները կը կործանէ, և Խաչն միայն իբրև կեդրոն ժողովման՝ զանազան տեղեաց մէջ կը կանգնէ : Տրդատ մեծասաստ հրաման կը հանէ, որ դադրին հեթանոսական պաշտամունքները և ամենեքեան Վրիստոսի ամենաքաղցր լծոյն հնազանդին : Կ'առնու նա իւր հետ Վրիգորը, իշխանները և դրանիկ զօրքերը, կը շրջի բոլոր աշխարհին մէջ, կը բրէ կը կործանէ և կը հրդեհէ շատուածոց մե-

(1) Ագաթ :

հեանները , բազինները և պատկերները , այն է Տիւր (Հերմէս) դիցը՝ Արտաշատին ժօտ , Բարշամինայինը՝ Գարանաղեաց թորդանին մէջ . Արամապդինը՝ Անիի մէջ , Սիկեմայր Անահիտինը՝ Եկեղեաց Երէզ աւանի մէջ , Նանէական դիցն՝ (Աթենաս) թիւն աւանի մէջ , Սիհրական դիցն՝ (Եփեսոս) Բագայառիճի մէջ : Սեծագանձ մեհեաններու պարգեւներէն մասն կը հանեն աղքատաց և տառապելոց և քրմաց մանուկները քրիստոնէական հրահանգաց մէջ կըրթել կը ջանան :

Բ .

Ընտրութիւն Ս . Գրիգորի և հայրապետութիւն . — Քրմութեան պատերազմը և քրիստոնէութեան յաղթանակը . — Սքանչելի տեսարան հայրապետական վերադարձի Ս . Գրիգորի , և մկրտութիւն հաւատացելոց յԵփրատ . — Տարածումն աւետարանական լուսոյ . — Քրիստոնէական Դպրոցք . — Մենաւորական կեանք Ս . Գրիգորի :

ԵՐԲ որ կ'եռար այսպէս համօրէն ժողովուրդը քրիստոնէական սիրով , այնուհետեւ կը ժողովին առաջի թագաւորին նախարարք , իշխանք և բազմութիւն հաւատացելոց , և համակամ խորհրդով եւ հաւանութեամբ կ'ընտրեն հովուապետ կացուցանել համօրէն

Հայոց աշխարհին վրայ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի պարգեւական զսւական Վրիգոր, որ յետ բազում դիմադարձութեան՝ ՚ի վերջոյ կը զիջանի հաւատացելոց աղաչանքին, աստուածային կամքը տեսնելով ակներեւ իւր ընտրութեան մէջ: Վրիգորի յանձնառութիւնը անպատում ուրախութեամբ կը լըցուցանէ հաւատացելոց սիրտը, ուստի և վաղվաղակի կը պատրաստուին Հայաստանի զանազան գաւառներէն գումարուած երեւելի նախարարները և կուսակալները—(իշխանն Անգեղ տան, իշխանն Աղձնեաց, իշխանն Արդպետութեան, իշխանն Թագակապ Ասպետութեան, իշխանն Ապարապետութեան և Օջրապետութեան Հայոց աշխարհին, իշխանն Կորդուաց, իշխանն Օոփաց, իշխանն Վարգարացոց, իշխանն Ռշտունեաց, իշխանն Սոկաց, իշխանն Սիւնեաց, իշխանն Օոդէից, իշխանն Ուտիացոց, իշխանն Շահապ Հեր և Օարեւանդ գաւառին, իշխանն Արծրունեաց աշխարհին)—և մեծաւ հանդերձանօք, բազմաթիւ հեծելովք և հրովարտակաւ թագաւորին կը տանին ընտրեալն Վրիգոր Վաղարշապատ քաղաքէն Փոքրն Հայաստանի կեսարիա քաղաքն Վասիաց, ուր կը ժողովուին եպիսկոպոսներ և քրիստոնէից բազմութիւն, և Վրիգոր կը ձեռնադրուի Ղեւնդիոսէն ՀԱՅՐԱԳԵՏ բովանդակ Հա

յաստանի, 302 թուականին Փրկչի :

Սեճ Հայրապետն Հայոց Կեսարիայէն կ'անցնի Սեբաստիա, իմաստուն գործակիցներ և վարդապետութեան պաշտօնեաներ կ'ընտրէ, և այն տեղէն եպիսկոպոսաց թրք թով և Յովհաննու Սկրտչի և Լեթանագի նեայ վկայի նշխարներով՝ կը դառնայ իւր հօտը միւիթարելու (1) :

Բայց Տարօն հասած ժամանակ՝ օրհասական հեթանոսութիւնը զայրագին պատերազմ՝ կը յարուցանէ Վրիստանէութեան գէմ : Օրօցած էին այն ժամանակ Տարօնոյ գաւառին մէջ Լըճան և Դեմետրէ քրմապետները, որոնք քրմութեան մտալուտ բարձումն տեսնելով՝ կը գրգռէին բոլոր քուրմերը և տեղւոյն ժողովուրդը և Վրիստանէութիւնը հալածել կը ջանային նոյն երկրէն : Սակայն երկու արիւնահեղ պատերազմներէն զինի՝ քրմութիւն և ս, այն հեթանոսական մթութեան խաւարամիտ սպասուորութիւնը, ամօթահար կը յաղթուի և իւր վերջին շունչն կ'արձակէ (2) : Հիմնայատակ կը կործանուին Սահագնի, Լնահիտայ և Լսուղիան մեհեանները և երեքմեհեանեան Լշտի շատին մէջ կը հիմնուի Լիկեղեցին Լստուծոյ, ուր կ'ամփոփուին Կեսարիայէն բերուած նըշ

(1) Ադաթ :

(2) Ձենթ գլակ . Պատ . Երկրին Տարօն :

խարները : Անդանօր կը մկրտուին նոր Հայրապետի ուղեկիցները, նախարարները, զօրքերը և բազմութիւն մարդկան 100 հազար, ուրանօր Ս. Գրիգոր առաջնորդ կը թողուհաւատացելոց համար Օ՝ ենոր եպիսկոպոսը, Անտօն ու Կրօնիդէս կրօնաւորները, և ինքն կ'ուղեւորի դէպ ՚ի Արարատեան աշխարհը :

Տրդատ իմանալով Հայրապետի գալուստը՝ արքայական գերդաստանով և զօրքերով դիմաւորելու կրպատրաստուի, և ընդ առաջ ելնելով կը սպասէ Բագրեւանդ գաւառի Բագուան քաղաքի մէջ : Երբ նոյն քաղաքը կը հասնի Ս. Գրիգոր, անպատու մեծարանօք կ'ընդունուի գունդագունդ բազմութենէն. ամօրեայ քարոզութիւն կը պատրաստէ բոլոր ժողովուրդը Սկրտութիւնն ընդունելու համար . կը պատուիրէ աղօթել և պահել պահս (Առաջաւորաց պահք), և ապա գումարելով Հայաստանի նոր Յորգանանու — Եփրատայ — ասիանց վրայ, կը մկրտէ նոյն գետոյն մէջ զԹագաւորն, զԱլիսէն թագուհին, զԽոսրովիդուխտն, զօրագունդը և բոլոր բազմութիւնը աւելի քան 4,000,000 հոգի, պատարագ կը մատուցանէ և ամենքը կը հաղորդուին կենարար մարմնոյ և արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և կրփայլին լուսով Աւետարանին (1) :

(1) Ագաթ :

Ատէն հաւատացելոց բազմութեամբ չըջապատուած կը դառնայ Ս. Հայրապետն Վաղարշապատ քաղաքը և սկիզբն կ'առնէ շինութեան հոյակապ տաճարին Լ՛ջմիածնի, որոյ տեղին առաջուց պատած էր որմով:

Այնուհետեւ կը սկսի մեծավաստակ մը շահն Հայաստանեայց Լ՛կեղեցւոյ տարածանել սիրել քրիստոնէական վարդապետութեան սերմունքը լայնատարած երկիրներու մէջ, որոյ քարոզութեանն սահմանք կը լինին Հիւսիսէն Սատաղ քաղաքը, Խաղտիք, Կաղարջք, Սագգութք և Կասպք. իսկ Հարուէն Լ՛միդ, Ս՛ծբին, Երր Շիրական, Սահքրտան և Կրդուք (1):

Այսպէս ահա Լուսաւորիչն Հայոց, բոլոր աշխարհը քրիստոնէական հաւատքով լուսաւորելէն զկնի, լաւ իմանալով որ ուղիղ գիտութիւնը երբէք չըհակառակիր Ա՛ւետարանին, կը ջանայ նաև հաւատոյ մշտնջենաւորութիւնը և տեւականութիւնը ապահովել գիտութեամբ, ուստի և Տրդատայ օգնութեամբ դպրոցներ կը բանայ զանազան տեղեր: Առաջին դպրոցին մէջ կը պարապի նոյն ինքն Տրդատ և Արշակունեաց տոհմի որեարն ՚ի վարժս վարդապետութեան, որ և Թագասորայան Լ՛պրոց կ'անուանուի. իսկ միւս դպրոցներուն մէջ կ'ուսանին բազմա-

(1) Ագաթ: Մոզ. Եկեղ. Պատ. Գ. 8:

Թիւ մանկունք և պատանիք յոյն և ասորի դպրութեամբ, որոց մէջ մանաւանդ քրոմաց որդիքը յառաջատունք և ձեռատունք լինելով Ս. Վրիգորի, կրկարգուին պաշտօնեայք և սպասաւորք Եկեղեցւոյ : Սոցա կարգէն էր Ալբիանոս, որ արքունական դրան եպիսկոպոս կարգուեցաւ և ապա եպիսկոպոս 'ի կողմանս Եփրատական գետոյն : Վարձեալ սոցա կարգէն էին սոյն եպիսկոպոսները — Եւտաղիոս Բասենոյ, Բասոս, Սովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Արտիթէս, Արսուկէս, Անտոքէս, Տիրիկէս և Աւրակոս, թող միւս եպիսկոպոսները, որոց թիւը կը հասնէր մինչեւ 400, և երէցներն ու սարկաւագները, որոց թիւն բազում էր յոյժ :

Հայաստան աշխարհը քրիստոնէական լուսով լուսաւորելէն զկնի՝ Ս. Վրիգոր կ'առանձնանայ մենաւորութեան մէջ աղօթելու իւր հօտի հոգեւոր աճելութեան և քարոզած ճշմարտութեանց արգասաւորութեան ու հաստատութեան համար, և դարձեալ այցելութիւն կ'առնէ հաւատացելոց : Հատ բնական է սոյն օրինակ կեանքը աւետարանական վաստակաւորաց համար, այն է առժամանակ մի խոյս տալ աշխարհային աղմուկներէն, մենաւորութեան մէջ կազդուրիլ բարձրախոհ մտածութեամբ եւ վերստին

դառնալ առ ժողովուրդն նորոգ զօրութիւն :
 Ս . Գրիգորի մենաւորութեան օթարանը
 Դարանաղեաց Սեպուհ լեառն էր , Սանեայ
 այրը , ուր ճգնած էր Հռիփսիմեանց ընկե-
 րակից Սանէ կոյսը և 'ի վախճանիլն Ս . Գր-
 իգորի ձեռամբ թաղուած :

Գ .

Ընթրութիւն և Ձեռնագրութիւն Ս . Արիստակիսի .
 — Ս . Գրիգորի և Տրդատայ Հռովմ երթալոյն վրայ . —
 Ժողով նիկիոյ . — Վախճան երկրուոր կենաց Ս . Գր-
 իգորի և Տրդատայ . — Հայրապետութիւն Արիստակի-
 սի , Վրթանիսի , Գրիգորիսի . — Սկիզբն կաթողիկոսու-
 թեան Աղուանից և Վրաց . — Յուսիկ և Փառնեբսէն :

ԹԱԳԱՒՈՐՆ ՏՐԻԱՏ , որպէս զի ժողովուր-
 դը իւր | ուսաւորչի մենաւորութեան ժա-
 մանակ հազեւոր կարօտութիւններ չը կրէ ,
 քանի մի նախարարաց պատգամաւորութիւն
 կը հրաւիրէ կեսարիսպէն Ս . Գրիգորի որ-
 դէքը՝ Վրթանէս և Արիստակէս , և հաւա-
 տացելոց առաջարկութեամբ եպիսկոպոս կը
 ձեռնադրուի Արիստակէս իւր առաքելա-
 նման հօրէն և նորան տեղապահ կը կարգուի :
 Այս միջոցին Սեծն Կոստանդիանոսի քրիս-
 տոնէական դարձի լուրը Հայաստան կը հաս-

նի և Տրդատ խնդակցութեան պատճառաւ կը պատրաստուի Հռովմ՝ երթալ: Կ'աւանդուի թէ՛ իւր հետ կ'առնու նաեւ զ՝ ուսաւորիչն Գրիգոր, զԱրիստակէս և զԱլբիանոս (Թէպէտ և Գրիգորի մենաւորական կենաց բաղձանքին նայելով՝ անհաւան կը թուի նորա երթալն Տրդատայ հետ ՚ի բազմամբոխն Հռովմ,) և արքայավայել մեծարանք գանելով Կոստանդիանոսէն կը դառնայ ՚ի Հայաստան մեծամեծ ընծաներով: Քրիստոնէական սէրը և խնդակցութիւնը ամենայն գովութեան արժանի գործ է, մաւնաւանդ երկու թագաւորաց մէջ, որոց օրինակը շինող և հաստատող է ժողովրդեան: Սակայն վերջին դարուց հռովմէական կղերի իշխանասիրութիւնը ջանահնար եղած է տարօրինակ կերպարանք տալ նախնի դարուց քրիստոնէական եղբայրութեանը, և այս պատճառաւ կարկատած է Իսլանդ թողլ (1) անունով գրուած մի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաքելական անկախութիւնը պա-

(1) Կ. Վ. Շահնազարեան, միաբան Ս. Էջմիածնի, հիմնաւոր և բազմակողմանի բանադատութեամբ ցուցած է Իսլանդի լեղիւնը եղջերուաքաղ ստութիւնը, հրատարակելով իւր աշխատասիրութիւնը նախ Երկրագնաց օրագրի մէջ, և ապա առանձին տետրակով 1862 ին փարիզ տպագրուած: Մխիթարեան միաբան Հ. Գար, Զ. նոյնպէս անվաւեր հրատարակած է յիշեալ թուղթը: Պատ. Հայերէն դպրոցի տնօրէն, 1865 թի, էրէ՞ 121—124:

պական վերացական գլխաւորութեանը հը պատակեցնելու ճարտարամտութեամբ : Ասկայն որչափ պապականութիւնը հեռի է նախ նի հռովմէական եկեղեցւոյ ուղղութենէն , նոյնչափ հեռի է և Գալանյ Ռուլը ճշմարտութենէ , ինչպէս և Հայաստանեայց եկեղեցին փառամոլութեան հպատակութենէ :

Սինչեռ Հայաստանեայց Եկեղեցին Քրիստոսի անհաս մարդասիրութեան վրայ կը զմայլի , հռովմէական պետութեան մէջ արիստական աղանդաւորութեան կասկածները կը յուզին Քրիստոսի աստուածութեան դէմ , և այս մոլորութեան առաջնաունելու համար՝ 325 Թուականին Նիկիոյ տեղեւորական Երկրորդ կը գումարուի , 318 հայրապետաց ներկայութեամբ , ուր փոխանակ Վրիգորի՝ ներկայ կը գտնուի Մրիստակէս , և նոյն Երկրորդի Հանգանակն ու քանի մի կա նոններ Հայաստան կը բերէ : Ինչպէս սոյն Երկրորդի , նոյնպէս և Ս . Վրիգորի վարդապետական գրուածոց վրայ առանձին պիտի խօսինք ՚ի կարգին :

Ս . Վրիգոր մենաւորութեան մէջ կը կնքէ իւր բազմարդիւն կեանքը , որոյ մարմինը յեռնական հովիւները գանելով կը թաղեն , և յետ ժամանակաց կը յայտնուի Վառնիկ Ճգնաւորին , ուստի և Սրբոյն նշխարքը կը բերեն ՚ի Թորդան և անտի ՚ի Ս աղարշապատ :

Իսկ Տրդատ բաւական ժամանակէն յետոյ առանձնութեան փափաքով անգամ մի կը հրաժարի իւր թագէն, կրկին կը կոչուի և կը թախանձուի թագաւորելու և նախարարաց խստասրտութեամբ կը թիւնաւորուի և կը վախճանի : Այսպէս կը կնքեն իւրեանց կեանքը Հայոց աշխարհի լուսաւորութեան երկու մեծ Տաճիչները, մինը մենաւորութեան մէջ, իսկ միւսն թիւնաւորուելով : Բայց իրենց անուանքը և արարքը անմահ կը մնան Հայոց Ազգի և Այկեղեցւոյ գոյութեան հետ . վասն զի մարդկութեան բարերարաց փառքը և վկայութիւնը ոչ կ'անյայտանան և ոչ կը թիւնաւորին :

Ս. Գրիգորի և Տրդատոյ վախճանէն ըզկնի Հայաստան կը տարուբերի Հռովմէական և Պարսկական ազդեցութեան տակ : Այս երկու ազդեցութիւնը իսպառ կը թուլացնեն Հայաստանի քաղաքական ոյժը և երկու կը բաժնեն, որով և խռովութիւնք, երկպառակութիւնք և կոտորածք կը յաճախեն : Այկեղեցւոյ հովիւները մեծ դժուարութեան կը հանդիպին : Սի կողմէն կը պարտաւորին երկու օտար պետութեանց հարստահարութիւնները մեղմելու միջնորդներ հանդիսանալ, միւս կողմէն կը ստիպուին նախարարաց և իշխանաց մոլութեանց դէմ մարքահալ : Վասն զի արտաքին հրասլարական կռա

պաշտութիւնը բարձուելէն զինի՝ Վրիստա նէութեան առջեւ սրտերազմ կը բացուի ներքին մոլութեանց հետ, պատերազմ, որ ոչ թէ միայն նոյն ժամանակի, այլ Վրիստա նէութեան տեւական և իրական պատերազմն է, որ աշխարհիս կատարածի հետ միայն կարէ վերջանալ: Սուտի և Ս. Վրիգորի յաջորդները, մեծ մասամբ, իշխանաց մոլութիւնները կշտամբելու համար կը կատարին մահուամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետագայ պատմութենէն:

Ս. Մրիստակէս (332 ին) հայրապետանալով իւր հօր նման հոգ կը տանի ամենատեսակ բարեկարգութեան, կը խրատէ ու կը ջանայ ուղղել իւր հօտը բարեպաշտութեան և ճշմարտութեան ճանապարհով, և սակայն Չորրորդ Հայոց վերակացու Մրքեղայոս իշխանի վատ արարքը յանդիմանելու համար կը սպանուի սրով Օտիաց գաւառի մէջ, և կը թաղուի թիլն աւանի մէջ:

Ս. Վրթանէս կը յաջորդէ իւր կրտսեր եղբորը Մրիստակիսին (339) և Եկեղեցւոյ պայծառութեանը նախանձախնդիր կը լինի. Երուսաղէմի Սակարիոս Պատրիարքէն կանոնական թուղթ մի բերել կրտայ և յարմարելով զայն՝ Հայաստանեայց բոլոր եպիսկոպոսներուն կ'ուղարկէ: Ետ աշխատանք կը կրէ Պարսից հարստահարութենէն ազգը զերծ կա-

ցուցանել, և այս առթիւ թուղթ կրգրէ Կոստանդին կայսեր և օգնութիւն կ'ընդունի. և ապա Տիրանայ թագակալութեն ևս պատճառ կը լինի, ինքնին գնալով առ Կոստանդին: Սակայն իւր հայրապետութեան առաջին տարիներուն մէջ նախարարաց թերութեամբ յարձակումն կը կրէ լեռնականներէն, Տարօնոյ անդրանիկ Ալեկեղեցւոյ տօնախմբութեան ժամանակ, և հազիւ հազսպանութենէ կ'ազատի. նոյնպէս և Տիրանայ ախտամոլութիւնը յանդիմանելու համար ոչ սակաւ կը նախատուի:

Վրթանիսի հայրապետութեան առաջին տարին Աղուանք կը դիմեն առ Տրդատ և իւրեանց երկրի համար առաջնորդ կը խընդրեն. ուստի և Վրթանէս իւր երէց որդին՝ մանուկն Վրիգորիս՝ արքեպիսկոպոս կը ձեռնադրէ և Աղուանք կ'ուղարկէ: Ս. Վրիգորիսէն սկիզբն կ'առնու Աղուանից և Վրաց կաթողիկոսութիւնը (1), ուր կանխապէս քարոզուած էր Աւետարանը ի ռուսաւորչի առաքելական խնամատարութեամբ և երկու կողմանքն եւս Հայաստանի հայրապետական աթոռէն կ'ընդունէին առաջնորդներ: Վրաստանի մէջ քարոզած էր Աւետարանը Առնէ կոյսը, որ Հռիփսիմեանց նահատակութեան ժամանակ փախած էր Վրաց ար

(1) Բուշ. Դպր. Գ. ԳԼ. 2:

քայանիտ քաղտքն Ս՝ծիխիԹա, դարձուցած էր նոցա Ս՝իհրան իշխաննն ՚ի քրիստոնէութիւն, և Ս՝ուսաւորչի հրահանգով կործանած էր կոոց պատկերները, մանաւանդ աճ պրոպային Արամազդայ պատկերը՝ մայրաքաղաքի հանդէպ եղած լերան վայ, որոյ տեղը կանգնած էր Խաչի յաղթական նշանը, և ապա Ս. Գրիգորի ղըկած հովիւներու ձեռքով Ս՝րաստանի բնակիչները շնորհունած էին քրիստոնէական մկրտութիւն :

Գրիգորիս բանիւ և իւր աւարինական կեանքով քարոզիչ կը հանդիսանայ Աղուանից երկրին մէջ, սակայն իշխանները չըկաքենալով տանիլ նորա արգար կշտամբանքները, ձիու ագիէն կը կապեն և Ս՝ատներան գաշտի մէջ գետնաքարչ առնելով կը նահատակեն, որոյ մարմինը իւր սարկաւազները կը բերեն և կ'ամփոփեն Ալունեաց գաւառի Ամարաս աւանի մէջ, ուր կանխապէս եկեղեցի կար հիմնուած Ս. Ա՝ուսաւորչէն (1) :

Ս՝րթանիտի հայրապետութեան ժամանակ տառապանքներ կը կրէ նոյնպէս Ասորոց (Յակովբ Ս՝ծբնայ հայրապետը, Ա՝ուսաւորչի հորաքեռորդին, և կ'անհիծանէ Հայոց Ս՝անաճիհր զորավարը, իւր սարկաւազները ծովը ձգելու համար :

(1) Բուզ. Դպր. Գ. Գլ. 2.

Վրթանիսին կը յաջորդէ իւր կրտսեր որդին Յուսիկ, (355ին, ունենալով երկու որդի Պապ և Մթանագինէ,) որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ ուրացողն Յուլիանոս իւր պատկերն Հայաստան կ'ուղարկէ, և մինչդեռ Տիրան կ'ուղէ յիշեալ դիւանկար պատկերը կախել Օտփաց արքունական եկեղեցւոյ մէջ, անվեհեր Հայրապետը ձեռքէն յափրջտակելով կը խորտակէ և Տիրանայ հրամանաւ բրածեծ լինելով կը նահատակուի : Իսկիչ Մարին, որ քահանայ ձեռնադրուած էր Սուսաւորչէն և քորեպիսկոպոս կամ հիւպերէտ կարգուած, Տիրանայ արած անգթութիւնը կը կշտամբէ, և այս յանդիմանութեան պատճառաւ խեղդամահ կը մեռանի և կը թաղուի Հացեաց Ղրախտ անուն մենարանին մէջ : Թէպէտ և ինքն Տիրան ևս Հռովմայեցւոց ցուցած մտերմութեան համար յետ ժամանակաց կրկոչուի Պարսից թագաւորէն, աչքերը կը խարուի և կը բանտարկուի Կուաշ աւանի մէջ :

Յուսիկի տեղ նախարարաց հաւանութեամբ կ'ընտրուի Փառներսէհ, Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղէն, և չորեքամեայ կաթողիկոսութենէն յետոյ կը վախճանի և Տարօնոյ մէջ կը թաղուի գեղեցիկ շիրմի մէջ :

Ընտրութիւն և Հայրապետութիւն Մեծին Ներսիսի .
 — Մարգարեական արարք նորա և բարեկարգութիւնք .
 — Ներսէս Հայրենեաց և օտարութեան մէջ . — Ներսէս
 պատերազմի գաշտին մէջ : — Շահակ . — Զուէն . —
 Արարութիւն :

ՓԱՌՆԵՐՍԵՅԻ մահէն յետոյ Հայոց նախարարները, կուսակալները և զօրականները, ժողովրդեան մեծ բազմութեամբ հանդերձ, կը ժողովուին Արշակ Թագաւորի մօտ և մի ածայն հաւանութեամբ հայրապետ կ'ընտրեն Սեծն և սքանչելին Ներսէս, Յուսիկի Թոռն և Աթանազիսէի ու Տիրան Թագաւորի Բամբիշ քրոջ որդին, որ ուսմամբ և բարեպաշտութեամբ զարգացած լինելով 'ի Վեսարիա, մտած էր զինուորական կարգի մէջ և կը ծառայէր Հայոց արքունեաց մէջ որպէս սենեկապետ և զինակիր Թագաւորի, բարուք քաղցր, հասակաւ բարձր և գեղսնձնեայ : Ներսէս այս անակնկալ ընտրութենէն շփոթուելով կ'աշխատի հրաժարիլ, իւր անձը անարժան համարելով հայրապետական վսեմ կոչման, բայց մեծագումար ժողովի միաձայն աղաղակը զինքը կը պարտաւորէ : Աւստի նախարարք, կուսակալք և զօրականք կը պատրաստուին և Թագաւորի հը-

րովարտակաւ կը տանին զՆերսէս 'ի Աեսա
րիա, ձեռնադրել կը տան հայրապետ և բե-
րելով կը կացուցանեն Հայաստանեայց հօ-
տին վրայ :

Ներսէս լիովին կը զգայ իւր անձին մէջ
ազգի տարտամ վիճակը, որ սրտաբուստ
յուշնական և պարսկական ազդեցութենէն
կը տազնապէր, և 'ի ներքուստ զեղծմանց և
երկպառակութեանց մէջ կը տարուբերէր .
ուստի իւր բարձր կոչման համեմատ՝ ար-
տաքնոց առջեւ կը հանդիսանայ ազգային ի-
րաւանց իրաւարար , իսկ Ազգին մէջ՝ պար-
տուց կատարող հայր և ուղղութեան ա-
ռաջնորդ . այնպէս որ, երբ Ներսիսի կենաց
և արարմանց համառօտագիծ պատկերն ներ-
կայացնենք, կը տեսնենք ակներեւ, որ Ներ-
սէս հայրապետութեան մի գեղեցիկ տիպար
է, և կարեմք ըմբռնել՝ թէ ի՞նչ է Աթուղի
կոսութիւն կամ Հայրապետութիւն :

Ներսէս ժողով կը գումարէ Տարօնոյ Աշ-
տիչատին մէջ համօրէն եպիսկոպոսներէ և
բազմաթիւ աշխարհականներէ և կանոնական
սահմանադրութեամբ կը ջանայ մարդասի-
րութիւնը և ողորմածութիւնը արմատացնել
Հայաստանի մէջ և անգթութեան արմատը
խլել : Ար շինէ աղքատանոցներ և հիւանդա-
նոցներ ամեն գաւառաց մէջ՝ բորոտներու ,
ուրուկներու և հաշմերու պատուարութեան

համար, որոնք մինչեւ այն ժամանակ պիղծ համարուած էին, և անգթութեան երեսէն փախչելով՝ ամառի անապատներու, քարանց ծերպերու և մացառներու մէջ կը բնակէին. և այս աղքատանոցներու և հիւանդանոցներու համար հասոյթ կը նշանակէ աւաններէն, պողաբեր ագաղակներէն և արօտականաց կաթնէն և գեղմանէն, ընդհանուր վերատեսուչ կարգելով իւր խաղանունն Կարնեցի սարկաւազը: Կը շինէ ամեն գիւղերու մէջ վաճառքեր կամ իջեւաններ, որպէս օտարանոց անձանոց ճանապարհորդներու և հիւրերու համար, և որպէս տեղի ապաստանի որբոց, ծերոց և կարօտելոց: Կը շինէ զանազան տեղերու մէջ մենաստաններ կամ միանձանց խրճիթներ, ժառանգաւորաց եղբայրանոցներ կամ դպրոցներ ամեն գաւառաց մէջ, յունարէն և ասորերէն դպրութեամբ գիտութիւն ծաւալելու համար. և տեսուչներ կը կարգէ Շաղիտա, Լպիփան, Լփրեմ, Վինդ և այլք, այնպէս որ Ներսէսի բարեգործական և ժառանգաւորական շինուածոց թիւը 2000 էն աւելի կը լինի:

Ներսէս գեղձումները եւ հեթանոսական սովորութիւնները բառնալու համար՝ յորդորանօք և կանոնական սահմանադրութեամբ կ'արգելու մերձաւորաց խնամութիւնը, կամ ամուսնական տոհմակից խառ-

նակութիւնը, որով եղծեալ էին մանաւանդ նախարարները, իւրեանց սեպհական ազատութիւնը և ստացուածքը այլոց չանցընելու ագահութեամբ. կ'արգելու նոյնպէս մեռելոց վրայ կատարուած յուսահատական կոծումները, սեւազգեստիլն և այլ սնոտիւ պաշտ ոճիրները, և այսպէս ազգականութիւնը կը սրբէ, ընտանեկան կեանքը կը մաքրէ և քրիստոնէական յուսով կ'ամրապնդէ :

Ներսէս կը շրջի գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք, գաւառէ գաւառ, և իւր հայրապետական խնամքը հաւասարապէս կը տարածէ ամենուն վրայ, հանապազօր սեղանակից կ'ընդունի ոչ միայն նախարարներ և կուսակալներ, այլ մանաւանդ աղքատներ, օտարականներ, կաղեր, կոյրեր, մարմնահարներ և հաշմեալներ, որոց վէրքերը շատ անգամ իւր ձեռքովը կը լուանայ, կ'օծանէ և կը դարմանէ, գիւղական խրճիթները և տանիքները իւր համար հայրապետական գահոյք առնելով :

Ներսէս հայր է հայրենեաց մէջ, իսկ ռտարաց առջեւ՝ պաշտպան հայրենեաց. երբ կը լսէ թէ թէոզոս զօրավարն կը դիմէ Հայաստանը աւերելու, ընդ առաջ կ'երանէ, կը զիջուցանէ նորա զայրոյթը. կ'երթայ Ռիւզանդիոն՝ Հայոց պատանդները յետ կ'առնու Վաղենտինոսէն, կայսերական

տոհմէն կին կ'ածէ Ողոմպիադա կոյսը (Արշակ Թագաւորին, Վնէլը (Արշակայ եղբորորդին) պատանդութենէ հիւպատոսութեան կ'արժանացնէ, և կը դառնայ 'ի Հայաստան:

Ներսէս Արշակաւանի բնաջինջ կոտորածէն մատաղ մանուկները կ'ազատէ գոմի մէջ կրելով որթով (կողովով), դայեակներու կը յանձնէ, կը սնուցանէ և կը դարմանէ, յորոց և Որթունեաց նախարարութիւնը կը յառաջանայ:

Ներսէս քաջ կը հասկնայ ազգային միութեան խորհուրդը և զօրութիւնը, և երբ Վաղէս Նիւզանդիոնէն, Շապուհ Փարս կաստանէն և Արշակայ ու նախարարաց երկպառակութիւնը Հայաստանէն կործանումն կը սպառնան Ազգին և Եկեղեցւոյն, կը յորդորէ կը յանդիմանէ, նախարարները Թագաւորի հետ կը հաշտեցնէ և ուխտել կուտայ՝ Որթաւորը վարտի ուղղութեամբ և նախարարները ծառայեն Դամարտեամբ (1): Այսինքն Իսադ սարկաւազը Նազրեւանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելով և Հայոց աշխարհի վերակացութիւնը իրեն յանձնելով երկրորդանգամ կ'երթայ Նիւզանդիոն Արշակայ Թողթով Վաղէսի սպառնալիքները զիջուցանելու:

(1) Խոր. Հատած. Գ. Գ. ԻԲ:

Ներսէս հալածանք կը կրէ Վաղեսէն, արիօսականաց առաջարկութիւնը կը մերժէ, (օրոնք նորա ամեն խնդիրները կը խոստաւ նային կատարել հոգեմարտն Սակեդոն եւ պիսկոպոսի ձեռքով և վտանգէ ազատել՝ եթէ յօժարէր իրենց դաւանակից լինիլ) կ'աքսորուի մի ամայի և անմարդաբնակ կղզւոյ մէջ, խոտաբուտ լինելով և տագնապելով 'ի սէր ազատութեան հայրենի աշխարհին :

Ներսէս Վաղէսի մահէն զինի կ'ազատի աքսորանքէն, կ'արժանանայ Սեծին (Թէոդոսի մեծարանացը, կրներկայանայ Կոստանդնուպօլսոյ տիեզերական Եղովլին, ուր, 381 թըւականին, գումարուած էին 150 հայրապետք, ապա կը դառնայ 'ի Հայաստան, կը ըսէ սպանութեանց և անդթութեանց գումար, (մանաւանդ 'նէլի սպանումն Արշակայ ձեռքով և Ողոմպիադայի թիւնաւորիլն Փառանձեմի սադրանօք և Սըջիւնիկ քահաւնայի ոճրագործութեամբ,) սիրաք կը ձմիլի, կը յանդիմանէ, կը նախատէ և կը յորդորէ 'ի սէր և 'ի միութիւն :

Ներսէս երբ կը տեսնէ թէ՛ Հապուհ Հայաստանը կ'աւերէ, բիւրուօր քրիստոնեայք կը ջարդէ և կը գերէ. իսկ Հայոց կուսակալներն՝ փոխանակ աւերման առաջն առնելով՝ Արշակէն կը բողոքեն, ամենքը կը ժողովէ, կը համոզէ, որ հնազանգ լինին

հայրենի թագաւորին և միաբան պատերազմին մոգեկրօնիկ Շապուհին դէմ, այս նըշանաւոր խօսքերը աւանդելով. « Եթէ բիւրջար իցէ Լըշակ, սակայն աստուածապաշտէ. և եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր է (1) » :

Երեսն և կը տեսնէ Հայաստանի աղէտները, Շապուհի անգթութիւնները, Սեբուստիանի օւրացութիւնն, եպիսկոպոսաց կապանքներն, նախարարազուն կանանց խեղճամահ կախումն բերդերու պարիսպներէն. սակայն չը յուսահատիր, Պապը կը թագաւորեցնէ Լըշակայ տեղ թէոդոսի օգնակա նութեամբ, Հայոց բանակի հետ պատերազմի դաշտն կ'եղնէ ՚ի Չիրաւ, ահռելի ճակատամարտին ժամանակ՝ Ապատ լեռը կը բարձրանայ Սովսիսի նման իւր հետ կը տանի և Պապը. ինքը բազկատարած կ'աղօթէ Հայաստանի փրկութեան համար, և զՊապ նոր տեսարանով յուղղութիւն ածել կը ջանայ. Պարսիկը կը յաղթուի, և Սեբուստիան, փոխանակ թագի, եռացեալ շամփրով կը պսակուի Սմբատ ասպետէն :

Երեսն և կը կատարէ այսպէս իւր հայրապետական պարտքը, աղքատները սփոփելով իւրեանց խրճիթներուն մէջ, կայսրները ա-

(1) Բուշ. Դոր. Դ. ԳԼ. ԺԱ.

միքելով իւրեանց պալատներուն մէջ, զօրականները քաջալերելով պատերազմի դաշտին մէջ, Թագաւոր և նախարար խրատելով և կշտամբելով ազգային ժողովներուն մէջ, և ՚ի վերջոյ Պապայ ձեռքով կը թիւնաւորուի և կը թաղուի թիւն աւանի մէջ:

Ներսիսի մահէն յետոյ հայրապետ կ'ընտրուի (384 ին) Շահակ Սանազկերտացի, Ալեքիանոսի ազգականութենէն, Հայաստանի մէջ ձեռնադրուելով և ոչ ՚ի Նեսարիա, վասն զի Ներսիսի ժամանակ համօրէն ազգի հաւանութեամբ արդէն դադրած էր Նեսարիոյ մէջ ձեռնադրուելու սովորութիւնը:

Շահակին կը յաջորդէ իւր ազգականն Օւաւէն, Արազդատայ Թագաւորութեան ժամանակ:

Օւաւէնին կը յաջորդէ իւր ազգականն Ասպուրակէս, այն աղետալի միջոցին, երբ Հայոց Թագաւորութիւնը արդէն երկու էր բաժնուած, և կ'իշխէին Պապայ երկու որդիքն՝ Արշակ և Աղարշակ, մէկը յունական բաժնի մէջ, իսկ միւսն պարսկական:

Ե .

Քաղաքական և կրօնական վեճակ Հայաստանի . — Բըւ-
նաբարութիւն յունական և պարսկական . — Երկու մեծ
սխալեանք Եկեղեցւոյ ևւ Հայրենեաց՝ Սահակ ևւ
Մեսրոպ :

ՄԻՆՉԻՆԻ , մի կողմէն Հայաստանի
քաղաքային շէնքը կը տատանի և կը քայքա-
յի յունական և պարսկական քինախնդիր
հարստահարութիւններէն , միւս կողմէն՝ Քը-
րիստոնէութիւնը իւր փրկարար ազդեցու-
թեամբ հոգեւոր շինութեան հիմունքները
կ'ամրացնէ , Արչակունի մորի թագաւորաց և
խռովայոյզ նախարարաց դէմ հանելով ա-
ւետարանական այնպիսի ընտիր Ս՛չակներ ,
որոնք առանց յուսահատելու աղէտներէ և
տագնապներէ , մի կողմէն կ'արտասուեն հայ-
րենեաց իշխանական զօրութեան բաժանման
և անկման վրայ , և միւս կողմէն արտասուք-
ները կը սրբեն և բարոյական ոյժը զօրացնել
կը ջանան : Այս ընտիր Ս՛չակներուն պա-
րագլուխ կը դասուին Սահակ Պարթեւ և
Ս՛եսրոպ Ս՛աշտոց , որոնք իբրեւ ամուք Հա-
յաստանի հոգեւոր մշակութեան , քրտամբք
և արտասուօք կը ցանեն մտաւոր զարգաց-
ման սերմերը և իրենց յաջորդաց համար
առատ և ուրախ հունձ կը պատրաստեն :

Սահակ, Սեծին Ներսիսի որդին էր, իւր զանգիւնի մէջ հելլենական դպրութեամբ վարժուած, և համանման իւր հօրը՝ հայրենեաց ցաւը զգացող և լուսոյ՝ ծաւալման համար խորհող ու աշխատող։ Իսկ Սեսրոպ էր Սեծին Ներսիսի աշակերտը, Տարօնոյ Հաջեկաց գիւղէն, Վարդան անուն մի առաքինի մարդոյ զաւակ, որ Ներսիսի կենդանութեան ժամանակ նօտար էր հայրապետական գործքերու։ Իսկ նորա վախճանէն զկնի Հայոց արքունական դիւանին ատենադպիր կարգեցաւ, վասն զի գիտակ էր յոյն, ասորի և պարսիկ դպրութեանց, մանաւանդ զի հմուտ էր նա և աշխարհական կարգաց և իւր մեծանուն ուսուցչի նման զինուորական արուեստի մէջ վարժուած։

Սահակ Պարթեւ, Ասպուրակէս կաթողիկոսի մահէն զկնի, Խոսրով Գի և Ազգի հաւանութեամբ հայրապետ կ'ընտրուի։ Բայց օրովհետեւ սարսկական մոգակրօնութիւնը իշխել կը ձգտէր ոչ միայն Հայաստանի քաղաքային վարչութեան, այլ և կրօնականին, ուստի նորընտիր հայրապետն ոմանց քութեամբ կ'ամբաստանուի և Խոսրովի հետ միասին Պարսից Իուռն կը կոչուին։ սակայն կ'ընդդիմանան և չեն երթար։ Արեաց Թափաւորն Շապուհ Գ. (ըստ այլոց Արտաշիր Բ.) կը բարբոքի դառնագոյն ցասմամբ և իւր Ար

տաշիր որդին (ըստ այլոց Վլաւմ) մեծ զօրքով Հայաստան կ'ուղարկէ. շատ նախարարներ իշխանութենէ կը հանէ, Ս. Սահակը հայրապետութենէ կը դադրեցնէ և խուրովը կապելով կը տանի և Լ'նյուշ բերդին մէջ կը կալանաւորէ, սրոյ տեղը կը թագաւորէ Հայոց՝ իւր եղբայրը Վլաւմ շապուհ կամ Ստահրաշապուհ :

Շապուհին կը յաջորդէ Լ'րտաշիր, և Ս. Սահակ վերստին իւր հայրապետական պաշտօնը կը շարունակէ և կ'ուղեւորի առ Լ'րտաշիր՝ Հայաստանի գառն աղէտներուն գարման գտնելու համար : Շատ մեծարանք կը գտնէ Լ'րտաշիրէն, կամսարական և Լ'մուտունի նախարարութեանց պատիւն կը վերահաստատէ (թէպէտ և նախնի կարգէն ստոր,) Սամիկոնեան ցեղը նախարարութեան Ծղ կարգը կը բարձրացնէ, իւր Սահակա նոյշ դստեր ամուսինն՝ Համազասպ Սամիկոնեան սպարապետութեան կը հասցնէ և Լ'րտաշրի հրովարտակաւ կը դառնայ ի Հալաստան : Սակայն հաշտարարական և խաղաղասիրական պայմանները երկարատեւ և հաստատուն չեն մնար, և չէին կարող մնալ այն տեղ, ուր իւրաքանչիւր նոր թագաւոր նորանոր կրից և փոփոխութեանց էր ենթակայ, առանց օրինաւորութեան հպատակելու. և ուր յունական և պարսկական ազ-

դեցութիւնները անդադար կը մաքուէին իրարու ձեռքէ յափշտակել Հայաստանը և կամ իսպառ կործանել : Պարսիկները կ'աւերէին յայտնի յարձակումներով . իսկ Յոյնք կը պատրէին օգնականութեան սուտ խոստումներով, և Պարսից հետ աւելի կը թըշնամացնէին :

Հայոց գրերու գիւտը կը կատարուի և Յունաց նենգ բարեկամութեան պատրուակը կը բացուի : Սինչեռ Սահակ և Սեսրոպ Պարսից բաժնի մէջ անարգել վարժարաններ կը բանան հայրենի դպրութիւնը տարածելու, Յունաց բաժնի մէջ կ'արգելուին նոյնն առնելու : Պարսիկները կը կասկածին Հայոց քրիստոնէական կրօնակցութենէն Յունաց հետ, և Յոյնք կը կասկածին Հայոց քաղաքական միտումէն առ Պարսիկս . իսկ Հայք այս երկու կասկածոտ ազգաց մէջ անդադար կը տարուբերին :

Վ. Ռամչապուհ կը մեռնի և Ս. Սահակ Պարսից Դուռը գնալով Խոսրովը կալանաւորութենէ կ'ազատէ և կրկին կը թագաւորեցնէ . բայց հազիւ թէ մի տարի կը տեւէ, կը վախճանի և տեղը կ'անցնի Պարսիկ իշխան, այն է Յազկերտի որդին Շապուհ, որ քանի մի տարի մնալով իւր հօր հիւանդութեան պատճառաւ Պարսկաստան կը դառնայ և այն տեղ կը սպանուի :

Յազկերտ և ի տեղ կը թագաւորէ Վլաւամբ . կը բարեկամանայ Յունաց հետ և Հայաստանի մէջ կըսկսի հալածանաց հրդեհը . վասն զի, ինչպէս Յունաց և Պարսից իրարու դէմ ունեցած թշնամութիւնը, նոյնպէս և իրարու հետ ունեցած ժամանակաւոր բարեկամութիւնը, երկուսն եւս վընասակար էին Հայաստանին . վասն զի թշնամութեան ժամանակ կուսակցութիւններ և պառակտումներ կը յարուցանէին . իսկ բարեկամութեան ժամանակ՝ երկու տէրութիւնքը իրարմէ չըկասկածելով՝ առաւել կը խստանային Հայոց ազգի վրայ, ուրոյն ուրոյն վրէժխնդիր և քինախնդիր լինելով :

Ս. Սահակ Վլաւմի հալածանքէն խոյս առլով կ'անցնի Յունաց բաժինը, իւր հայրապետական գործունէութեանը ապահով աւպարէզ գտնելու և հայերէն դպրութեան ծաւալման համար աշխատելու : Սակայն յունական ոխերիմ ատելութիւնը արգելք կը լինի նորա հայրենասիրական սուրբ նպատակին : Ս. Սահակ այս կոյր ատելութեան առաջն առնելու համար՝ կը ստիպուի զՍեւրոպ և իւր թոռն Վարդան Սամիկոնեան ՚իւզանդիան ղրկել, թղթեր գրելով թէ ոգոսկայսեր, Ատտիկոս Պատրիարքին և Անատոլիոս զօրավարին : Սեւրոպ, որ իւր ճանապարհորդութեանց մէջ անգամ միշտ կ'ուսուցանէր

և աշակերտաց հետ կը շրջագայէր, ներկայ
 ուղեւորութեան ժամանակ, նոցա մէկ մասը
 կը թողու Սեւիտինէի մէջ, օրինաւոր դաստի-
 արակներու յանձնելով, իսկ միւս մասով հան-
 դերձ կը մտնէ Բիւզանդիոն և կը ներկայա-
 նայ Թէոդոս կայսեր, կանխապէս մեծարանք
 ու յանձնարարականներ ընդունելով Մնատ-
 լիսէն և Մտտիկոսէն, Թէոդոս զմայելելով
 Սեսրոպի հմտութեան և քաղցրաբարոյութե-
 վըայ կը կատարէ նորա խնդիրները, Մուսիս
 և Վերդգոն Վարդապետ (Միսիսիոս կամ Մ-
 կուսիս) անուանելով, իսկ զՎարդան՝ ստրա-
 տելատութեան աստիճանի կը հասցընէ ։
 Սեսրոպ իւր հետ ունեցած աշակերտնե-
 րը կը թողու Բիւզանդիոնի մէջ յունա-
 րէն սովորելու համար և կը դառնայ Հա-
 յաստան, հետը բերելով Ս. Սահակայ
 թղթոց պատասխանները, որոց մէջ Թէո-
 դոս և Մտտիկոս կը վշտանան և կը ցաւին,
 որ հայկական գրոց գիւտի համար Մտորեւ-
 տան դիմած են և ոչ ՚ի Բիւզանդիոն, ուր
 կը ծաղկէին ուսմունք ու գիտութիւնք և
 կ'աթոռակալէր Յովհան Ոսկերբերան ։

Սեսրոպ կը սկսի այնուհետեւ վարժա-
 րաններ բանալ Մրեւմտեան Հայաստանի
 մէջ. իսկ Ս. Սահակ կ'անցնի Պարսից մասն,
 Սմբատ և Վարդան նախարարներու հետ,
 անցած ազէտներու անյիշութեան դաշնա-

գիր մի կնքել կը տայ Վ. Լամ Եին, և Վ. Լամ շապուհի 18 ամեայ որդին Արտաշէս կը թագաւորեցնէ, որպէս զի չը բարձուի Հա յաստանի արքունական թագը :

(Յետ ժամանակաց Սեւրոպն եւս, աչա կերտներ թողլով : Յունաց բաժնի մէջ, կը դառնայ Արարատեան գաւառը և անտի Ի Պողթն, ուր առաջին անգամ վաստակած էր վարդապետութեամբ :

Հատ ժամանակ չանցնիր, սաստիկ խռովութիւն կը յուզի նախարարաց մէջ մանուկ թագաւորի արարմանց դէմ, որոնք կը ջանան Ս. Հայրապետն եւս մասնակից առնել իւրեանց ազգասպանութեան խորհրդին և չարախօսել առ թագաւորն Պարսից : Ի այց հայրենի թագին պաշտպան՝ գթոտ հովիւը, թէ և կը խոստովանի Արտաշիսի մեղի և մռլի վարքը, սակայն կը յիշեցնէ միանգամայն և Պարսից գազանութիւնը, կը մերժէ նախարարաց դաւադիր խորհուրդը, այս նշանաւոր խօսքերը արտասանելով. « Ինձ քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ գահավէժ առնել : . . . Եւ զիմորդ լինիցի այդ՝ փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս » (1) :

(1) ԽԳ. ԳԼ. ԿԳ. Ե

Նախարարները, փոխանակ յետս կոսեց
 ըստ աղգամատնութենէ, կը միարանին՝ Թա-
 գաւորութեան հետ հայրապետութիւնն
 եւս գահավէժ առնելը։ Սուրմակ երէցի հետ
 Պարսից դուռն կ'երթան, կ'ամբաստանեն
 Թագաւորը և հայրապետը, երկուսն եւս
 այն տեղ կը կոչեն, և գահընկէց կ'առնեն .
 առաջնոյն տեղ Վեհ Սինհրչապուհ պարսիկ
 կը Սարգսպան ընդունելով, իսկ երկրորդին
 տեղ՝ Սուրմակ երէցը, ՚ի վարձ իւր չարախօ-
 սութեան ։

Սուրմակ շուտով կը մերժուի և կը յա-
 ջորդէ Նքքիչոյ, յորմէ տաղտկանալով՝ երկու
 կը բաժնուին նախարարները, ոմանք վերըս
 տին Ս. Սահակն կը խնդրեն, և ոմանք ուրիշ
 մէկը ։ Պարսից Թագաւորը այս երկպառա-
 կութեան մէջ իւր յայտնի օգուտը նշմարե-
 լով, երկու կուսակցութեան առաջարկու-
 թիւնն եւս կը կատարէ ։ Ս. Սահակը վերըս
 տին կը հաստատէ այն պայմանաւ, որ միայն
 վարդապետական և կրօնական գործքերու
 խառնուի, և Շմուէլ անուն մէկը կը կար-
 գէ, որ Սարգսպանաց հետ Հայոց աշխարհի
 հարկաց ժողովման և դատաստանական քըն-
 նութեան մասնակցի ։

Ս. Սահակ, Մարշալուծի Թագաւորու-
 թեան բարձման համար սիրտը դառնացած
 և հայրապետութեան աղէտներու վրայ կա-

բե վէր խոցուած , սքանչելի կերպիւ կ'ատե-
նաբանէ այն ամենատխուր աւուր մէջ , ու
բուն վրայ կրկնայի Վ ռամ , մոգերով հան-
դերձ , և կը հրամայէ արծաթ տալ Ս . Հայ-
րապետին . սակայն նա մերժելով կը մերժէ
և համարձակապէս նախարարաց գահն ու
պարսիկ մարզպանութեան բարձումն կրպա-
հանջէ : Ս . Հայրապետն կը դառնայ 'ի Հա-
յաստան , և երբ իւր հակաթոռն Շ մուէլ ,
մոլութեան ու ագահութեան մատնուելով
և տաղտկալի դառնալով ժողովողին , կը փախ-
ճանի , կրկին կը խնդրուի ընդհանուր հայ-
րապետութեան պաշտօնը վարել , բայց նա
յանձն չառնուր և սակաւ ժամանակէն յե-
տոյ՝ հիւանդանալով՝ կը վախճանի Ռուր
գիւղի մէջ և կը թաղուի Տարօնոյ Աշտիշատ
աւանին մէջ : Ս . Սահակին կը տեղակալէ
Ա' ետրոպ . բայց վեց ամէն զկնի կը փոխի
աշխարհէս , որոյ երկրաւոր նշխարքն ոմանք
կը փափաքին իւր բնագաւառն տանել 'ի Տա-
րօն և անդ թաղել , ոմանք իւր նախկին վար-
դապետութեան տեղին՝ 'ի Վոդլթն , և ոմանք
'ի Վաղարշապատ , բայց 'ի վերջոյ Վահան
Ամատունի կը տանի իւր Օջական գիւղն ,
մերձ Վաղարշապատու , և անդ կը հանգու-
ցանէ :

Այսպէս կը կնքեն իւրեանց բազմա-
դիւն կեանքը Հայաստանի Առևսաւորու-

Թեան երկու ամոլքն՝ Սահակ և Մեսրոպ , որոնք ուսումնասէր Վառճապուհի հետ միասին հայրենի դպրութեան տաճարի նուիրական Լուստանին կը լինին : Այսպէս կը ներկայացնէ Սահակայ եւ Մեսրոպայ կենաց չքնաղ պատկերը համառօտաբան Խորենացին , Սահակայ համար ասելով . « Սահկանացու ծնեալ , անմահ զիւրն յիշատակ եթող . պատուեաց զպատկերն (զասու ուաճանմանու թիւնն) , պատկառեաց ՚ի կոչնականէն , փոթանորդեաց զկեանսն , և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակասութիւն իրիք մասն ՚ի ծերութենէն եղանիլ և ոչ յախտից սուրնդունելոց : Իսկ Մեսրոպայ համար կը յաւելու թէ , « Կերազանցեալ քան զամենայն , որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք : Բանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ՚ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին , այլ հեզ և լաւա կամ և բարեխորհուրդ գոլով և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք՝ զինքն բոլորից ցուցանէր : Կան զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական , մտօք ծննդական , բանիւք պայծառ , գործովք ժուժկալ , մարմնով արտափայլեալ սարասիւք անձառ , խորհրդակցութեամբ մեծ , հաւատով ուղիղ , յուսով համբերող , սիրով անկեղծաւոր , ուսուցանելով անձանձրոյթ » :

Իսկ մեք, այոքանը խօսելով Սահակայ և Մեսրոպայ այն գործոց վրայ, որոնք աւելի զուգակից էին Հայրենեաց քաղաքական վիճակին, անցնինք այժմ նոցա առաւել մեծ սխրագործութեան վրայ խօսելու, այն է հայրենի գրոց գիւտի, վարժարանական հաստատութեանց և թարգմանական մեծարդիւն պարապմանց :

Զ.

Բանասիրական հարեւանցի ակնարկ հին նշանագրոց վրայ. — Հայագիր մատենագրութիւն Հայոց՝ որպէս աբգաօրէք կարեւորութեան քրիստոնէական աւան. — Պատմութիւն գիւտի Հայկական գրոց. — Քրիստոնէական և ուսումնասիրական առաքելութիւնք Մեսրոպայ. — Նշանագիրք Վրաց և Աղուանից, որպէս պտուղ վաստակոց Մեսրոպայ. — Թարգմանութիւն Ատուածաշունչ Գրոց. — Գեղեցիկ տեսարան դաստիարակութեան և կրթութեան. — Աշակերտք Սահակայ և Մեսրոպայ :

ՔՐԻՍՏՈՐԵԱԿԱՆ ՈՒՍՄԱՆ ԿԱՐԵՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԸ ՃՆԱԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀԱՅԿԱԿԱՆ գրաւոր մատենագրութիւննը, սր Քրիստոնէութեան ամենամեծ պարգեւներէն մին է մեր ազգի համար : Աւետարանական վարդապետութեանը հարկաւոր էր տեւականութիւն և խորարմատ հաստատութիւն, և տեւականութեան համար հարկաւոր էին

վարժարանք, զորս բացին Ս. Գրիգոր և Սե-
 ծըն Ներսէս : Բայց այս հայկական վարժա-
 րաններու իրական յառաջագիմութեան հա-
 մար բաւական չէին յուներէն և ստորե-
 ղէն նշանագիրները, հարկաւոր էր անշուշտ
 բնիկ հայեցի գիր և դպրութիւն : Ըհա այս
 մեծ պիտոյքը լցուցին Սահակ և Սեորոպ,
 ուսումնասէր Վրամշապուհի թագաւորու-
 թեան ժամանակ, հայկական գրերը գտնե-
 լով կամ կանոնաւորելով : Սակայն պատմա-
 կան բանասիրութիւնը, զանազան փաստե-
 րու վրայ յենլով, շատ հին դարերու մէջ
 անգամ կը խոստովանի հայերէն գրերու գա-
 յութիւն, թէպէտ և այլատարազ և անկա-
 տար : Պատմական բանասիրութիւնը կը հա-
 ւաստէ, որ Ըսիոյ ընդարձակ գաւառները
 գրաւող հին ազգերը՝ գրեթէ Լեգիպտացւոց
 նման խորհրդաւոր նշանագրեր կը բանեցնե-
 ին, որոց ներկայ ժամանակիս բանասէրները
 Սեպյե- կամ Բե-ե-պե- անունը կուտան :
 Եւ որովհետեւ, Հայք եւս նոյն ազգերու
 նման քաղաքականութիւն ունէին, անշուշտ
 նոյն Բե-ե-պե- գրերը կը գործածէին : Ըյս
 մասին կը վկայէ Փիլիստրատոս և աշակերտք
 Ս. Սեորոպայ՝ Խորենացին, Փարպեցին և
 Կորիւն : Սոյն տեսակ նշանագրաց կիրա-
 ութիւնը Հայաստանի մէջ հաւանաբար
 Վաղարշակէն առաջ կը համարուի :

Սակայն այս բարեւական կամ փիւռնիկեան նշանագիրքը, զորս շատ ազգեր գործ կրդնէին, ինչպէս և Հայք, բաւական չէին Հայոց լեզուի համար, վասն զի քսաներկու հատ միայն էին: Աւստի և Հայք, մինչեւ Վուսաւորչի և Մեարոպայ ժամանակները ստիպուած էին քաղաքական դիւանագրութեց համար Պահլաւացի գրեր գործ դնել (և ո՛չ Օնտի, ինչպէս ոմանք կը կարծեն), իսկ եկեղեցական գրուածոց համար (Յունաց և Ասորոց տառեր: Եւ սակայն այս ևս բաւական չէր Հայոց լեզուի լրական հնչմանց համար. աւստի սոյն պակասութիւնն էր, որ Մեարոպ կը խորհէր լրացուցանել:

Այս տեղէն պարզ կը նշմարուի ուրեմն, որ եթէ նախնի ժամանակաց մէջ Հայոց գրեր ևս եղած են, անկատարութեան պատճառաւ իսպառ անգործագիր մնացած են: Թէպէտ և մեր պատմաբաններէն ոմանք կ'աւանդեն, որ Մեարոպ միայն ձայնաւոր գրերը գտած է. ոմանք կ'ասեն, որ նորա ջանքը գլխաւորապէս մեր այբուբենին կրկնակ գրերուն համար եղած է, որոնք օտար լեզուաց մէջ չեն գտնուիր և մեր լեզուի հնչման ճոխութիւնը կը կազմեն. և ոմանք կ'ասեն, տասն և չորս տառք միայն գտած է: Սակայն այս անուրանալի է որ մեր գրերու անթերի գիւտը, կանոնաւորութիւնը և կատա-

րեալ կիրառութիւնը Սահակայ և Սես-
րոպայ ջանից արդիւնք են, և այս արդիւնքը
քրիստոնէական ուսման կարեւորութենէն
ծնունդ առած լինելով՝ համարուած է որ
պէս աստուածային մատանց գործ, որպէս
նուիրական միջոց սրտի և մտքի մշակու-
թեան, որպէս հաստատուն անօթ՝ մարդու
հոգւոյ և լեզուի ճոխութիւնները երկար
դարեր կրելու և յաւերժացնելու: Պատ-
մենք ուրեմն, թէ Ինչպէս կատարուած է
այս շահաւէտ գիւտը:

Սեսրոպ, շուրջ եօթն տարի, Հայոց ար-
քունեաց մէջ ատենադպրութեան պաշտօն
վարելէն զինի՝ կ'անցնի Գողթան և Սիւնեաց
գաւառները և ջանադիր կը լինի տեղոյն
վայրենաբարոյ և խուժադուժ ժողովուրդը
կրթել աստուածային ուսման մէջ, բազմա-
թիւ աշակերտներ կը ժողովէ և յաւէտ Աս-
տուածաշունչ Գրոց ուսման մէջ վարժելու
կը ձգնի: Սակայն Հայկական գրեր չը լինելու
պատճառաւ՝ շատ գժուարութիւններ կը
կրէ և խորին թախծութեամբ կը տրամի,
երբ կը տեսնէ թէ Սսորի և Յոյն բարբա-
ռով կը կարդացուի Ս. Գիրքը Հայաստա-
նեայց եկեղեցիներու և վանքերու մէջ: Պօ-
ղոս առաքեալի հառաջանքները կը հանէ Սես-
րոպ իւր սրտի խորքէն. «Ռեխտիւք խընդ-
րէի նզով լինել ՚ի Բրիտոսէ վասն ազգա-

կանաց իմոց և եղբարցոց ո, և կը փափաքի հայկական գրեր պատրաստել: Այս տուրք բազմանքով լցուած՝ կը գառնայ ՚ի Վաղարշապատ, ու Ս. Սահակին կը հաղորդէ իւր սրտի խղճը, և նորա սրտին մէջ եւս նոյն եռանդը վառուած կը տեսնէ: Ս. Հայրապետը ժողով կը գումարէ, խորհրդակցութիւն ՚ի կատար հանել այս նուիրական գործը, ուր ներկայ կը գտնուի և Վառաձապուհ ու սուսմասէր թագաւորը: Թագաւորը կը պատմէ թէ ինքն Հարէլ անուն մի քահանայէ լսած է, որ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մօտ կը գտնուին Հայերէն նշանագիրք: յողովը կը խնդրէ թագաւորէն, որ մի մարդ զրկէ Դանիէլ եպիսկոպոսէն ստոյգ տեղեկութիւն ստանալու համար: Այս նը պատակաւ թագաւորական տանէն իմաստուն և փութաջան իշխան մի կ'որոշուի Վահրիճ անուն, որ թագաւորէն և եպիսկոպոսներէն յանձնարարական թղթեր առնելով, կ'իջնէ Սիջագետք և այն տեղէն Հարէլ քահանայի հետ միասին կ'երթայ Դանիէլի մօտ: Լը ստանան Դանիէլեան նը շանագիրքը, որ անշուշտ հին հայկական քաներկու նշանագիրքն էին, բարելականէն կամ փիւնիկականէն առնուած, և հընչ մունքները սովորելով՝ կը գառնան ՚ի Հայաստան և կը ներկայացնեն թագաւորին և Ս.

Սահակին ու Մեսրոպին : Սահակ և Մեսրոպ թագաւորի խորհրդով մանուկներ կը ժողովեն և երկու տարի անընդհատ կը ջանան նոյն գրերու կիրառութիւնը ընդհանրացնել . սակայն փորձով կը համոզուին , որ այն գրերը հայկական հնչման չեն յարմարիր , ուստի և կը խորհին , որ Մեսրոպ անձամբ երթայ Բանիէլի մօտ , աւելի տեղեկութիւն ստանալու համար : Մեսրոպ իւր աշակերտներէն աւելի մտաւարժները հետը առնելով կ'ուղեւորի դէպ ՚ի Միջագետք : Բաւական ժամանակ կը մնայ Բանիէլ եպիսկոպոսի մօտ և յուսացած օգուտը չը կարողանալով քաղել՝ կը տրտմի սաստիկ մտատանջութեամբ : Բայց որպէս զի , իւր ուղեւորութիւնն անօգուտ անցած չը լինի , երկու կարգ կը բաժնէ իւր աշակերտները և կը թողու անդ , որ մի կարգը՝ Մարի , իսկ միւսը՝ Յոյն դպրութեանց մէջ վարժին և ինքը հետն առնելով իւր աւագագոյն աշակերտները՝ Յովհան Կեղեցեացի , և Յովսէփ Պաղնացի , կը խորհի Հայաստան դառնալ :

Մեսրոպ կը լսէ որ Ադեսիա քաղաքին մէջ Պղատոս անուն մի հանձարեղ և ճարտարամիտ մարդ կայ , քաղաքական դիւանին վերակացու , որ կարող է իրեն ձեռնառլինիլ Հայկական գրոց գիւտի համար : Մեսրոպ ուրախանալով ուղղակի կ'երթայ Պղա

տոսին մօտ և իւր մտաց խորհուրդը կը յայտնէ : Պղատոս Մեարոպայ հետ երկար խորհրդակցելէն յետոյ՝ կը խոստովանի որ իւր կարողութենէն վեր է նորա բաղձանաց կատարումն , ուստի և կ'առաջարկէ իւր վարդապետ Լյպիփանոսին երթալ , գուցէ օգուտ մի քողելու : Մեարոպ յանձնարարաւ կան թղթեր կ'առնու թէ Պղատոսէն և թէ տեղւոյն Սարսուլա կամ Տարբելաս եպիսկօպոսէն և կ'իջնէ Փիւնիկաստան , ուր լսելով որ Լյպիփանոս արդէն վախճանած է , շատ կը տրտմի : Սակայն , առանց յուսահատելու , այն տեղէն կը դիմէ Սամոսացւոց քաղաքը , ուր մեծ համբաւ ստացած էր Հուսիփա նոս , Լյպիփանոսին աշակերտը , և դարձեալ յոյսը ունայն և՛ելնէ :

Մեարոպ այնուհետև մարդկային հնարա գիտութենէ յոյսը կտրելով՝ միմիայն աստուածային օժանդակութեան կը դիմէ . և այս երկիւղած ապաւինութեան ժամանակ , կ'աւանդեն պատմիչք , որ կը յափշտակուի տեսլեամբ և իւր առաջին քար մի կը տեսնէ , որուն վրայ աներեւոյթ թաթ մի այլ և այլ տառեր կը գրէ , և որոց ձեւերը Մեարոպի սրտին մէջ կը պատկերանան : Մեարոպ իսկոյն կը դիմէ Հաուփանոսին , իւր մտքի մէջ տպաւորուած կերպերը կը յայտնէ , և Հաուփանոս գրի առնելով վայելուչ ձեւեր կուտայ :

և այսպէս կը կատարուի Հայկական գրոց գիւտը : Իսկ թէ ինչ մեծութիւն ունի այս տեսլեան կերպաւորութիւն երկիւղած սրտերուն համար , և ինչ նշանակութիւն բանասիրական հետազօտութեան առջև , այդ կը թուուի որ իւրաքանչիւր մարդ ինքն խելամուտ :

Մեսրոպ Հայկական նոր գրերով կրկնի թարգմանել Մատուածաշնչէն Մուկաց գիրքը , իբրեւ նախապտուղ իւր քրտնաթոր մըշակութեան և ուրախանալով յաջողութեան վրայ՝ կը դառնայ 'ի Հայաստան (1) : Վրամշակութեան թագաւորն և Սահակ Հայրապետն սոյն ուրախական լուրն առնելով կը դիմաւ

(1) Մեսրոպեան նշանագիրք , (ինչպէս դիտած է Հ . Գ . Զ . Հայերէն գոյ . Պարսկէան մէջ) ըստ մեւոյն զանազան կերպարանափոխութիւններ կրած են զանազան դարուց մէջ , և պէսպէս անուններ ստացած , որոց գլխաւորներն երեք են , Երեմիայի , Բարսիլի և Նորգիլ : Երկաթագիրք որ Մեսրոպայ հնարածն է , տեւած է մինչեւ ժողովրդ , և երկաթի գրչով կամ երկաթի դրստէ շինուած թանաքով գրուելուն համար երկաթագիր կոչուած է . սակայն թող դարէն վերին և ստորին կողմերը կարծուելով կոչուած է նոյնպէս և Միջին երկաթագիր . իսկ նախնականները գլխագրի տեղ գործածուած են և Ընթերցման գիւրութեան համար ժԲ գարու մէջ փոփոխուած են նշանագիրք և ստացած Բարսիլի անուն , որ կամայ կամայ կանոնաւորուելով այժմեան սպագրութեան սովորական գիրն դարձած են : Բարսիլագրոյն աւելի գիւրացած մեւն է Նորգիլ կամ Նորգիլի , որ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուէր և այժմ կը գործածուի : Միջին երկաթագիրը հնարուելէն յետոյ՝ Երեմիայի գործածութիւնը մասամբ դադարած է , նոյնպէս և բարսիլագրոյն գտնուելէն յետոյ՝ Միջին երկաթագիրը խափան .

ւորեն Սեւրոպին Սահ գետի ափանց վրայ, բազմութեամբ նախարարաց և աւագանի մարդկան, կ'ողջագուրին զնա անպատում հոգեզմայլութեամբ, և ցնծութեան երգերով թագաւորանիստ քաղաքն կը դառնան, ուր քանի մի օր կը տօնեն Տօն ցնծութեան հայկական նորագիւտ նշանագրաց և հայեցի դպրութեան դարագլխոյն համար:

Հրաման կը հանէ այնուհետեւ թագաւորն, հաճութեամբ հայրապետին վարժարաններ հաստատել ամեն տեղ, մանուկներ ժողովել հայերէն դպրութեան և գրչութեան մէջ վարժելու և յունարէն ու սառերէն գրուած մատեանները հայագիր գաղափարելու: Իսկ Սեւրոպ հրաման ընդունելով կ'անցնի Սարաստան, տեղւոյն անկիրթ ժողովուրդը հրահանգելու, և թէ նոցա և թէ հանուր Հայաստանի օգտին համար ձեռնամուխ կը լինի Աստուածաշունչ Վրոց թարգմանութեանը, օգնական ունենալով Տիրայր Խորձենացին, Սուշէ Տարօնացին և այլք, և անտի կ'իջնէ ՚ի՛Վողթան, իւր նախկին վարդապետութեան տեղին, և Շաբիթ իշխանի ձեռնտուութեամբ

ուած է: բայց նոր գրի հնարուէն յետոյ՝ Բուրգիլը աւանելին վերջացած շեւոյ գործագրուած է ըստի ձեռագրաց մէջ: Սեւրոպեան նշանագրաց այս կերպարանափոխութիւնը ակներև կը նշմարուի զանազան դարուց ձեռագրաց մէջ:

կրկսի քարոզել և ուսուցանել : Գողթանէն կ'անցնի Սիւնեաց աշխարհը , օգնութիւն կը գտնէ Վասակ Սիսակեան և Վաղինակ իշխաններէն , կը խրատէ վայրենագոյն ժողովուրդը և Մանիա եպիսկոպոսը տեսուչ կը թողու այն տեղ կը թուժեան խնամք տանելու համար :

Սակաւ ժամանակէն զկնի՛ կ'անցնի Վերաց աշխարհը , նոցա համար նշանագրեր կը պատրաստէ , իւր աշակերտներէն հետն առնելով կրներկայանայ Վերաց Բակուրթագաւորին և Մովսէս եպիսկոպոսին , մեծ ընդունելութի կը գտնէ բոլոր աշխարհէն . Ծաղայանուն մէկը Վերաց լեզուի թարգման որոշելով աշակերտաց բազմութիւն կը ժողովէ և նորա տեսչութեանը կը յանձնէ . իսկ ինքն վերագարձ այցելութիւն առնելով իւր աշակերտած աշխարհներուն , կը դառնայ ՚ի Հայաստան , Յունաց բաժնի Հայոց համար խորհելու , որոյ պատճառաւ և ՚իւզանդիոն կ'երթայ Սահակայ թղթերով , և անտի Հայաստան կը դառնայ , կատարումն ստանալով իւր խնդրուածոցն , որոց վջայ առաջ խօսեցանք արդէն :

Մինչդեռ անձանձրոյթ աշխատութեամբ կ'ուսուցանէ , կը գրէ Ս. Սեպրոպ և եկեղեցական Հարց մատեանները կը թարգմանէ , Ղզուանից երկրէն Բենիամին անուն

մէկը նորա մօտ կը գայ, որուն նոր նշանա-
գրեր կ'աւանդէ և իւր Դանան և Լշոփք
աշակերտները հետը դնելով կրկին Լղուա
նից երկիրը կ'ուղեւորէ, որ նոյն աշխարհին
մէջ իւրեանց յատուկ գրերով դպրութիւն
ծաւալեն: Յետ ժամանակաց Ս'եսրոպ Յու-
նաց բաժնէն Վլադարչապատ կուգայ Ս.
Սահակայ և Թագաւորին մօտ, և անտի
կ'անցնի Լղուանք, կը վարդապետէ և կ'ու-
սուցանէ, յորդորելով տեղոյն Լըրեմիա ե-
պիսկոպոսը և Լրսվաղէն Թագաւորը, որ խը-
նամբ տանին դպրութեան և կրթութեան,
որոնք իսկոյն արքունի ծախքով դպրոցներ
կը բանան, բազմաթիւ մանուկներ կը ժողո-
վեն ուսանելու և ինքն Լըրեմիա եպիսկոպո-
սըն Լստուածաշունչ Գրոց Թարգմանու-
թեան կը պարապի: Ս'եսրոպ իւր Յովնա
Թան աշակերտը այն տեղ վերատեսուչ Թող-
լով, կ'անցնի Վրաց աշխարհը և ուղեւո-
րութեան ժամանակ նախ Գարդմանից Խուրս
և ապա Տաշրոց Լշուշա իշխաններէն ձե-
ռնտուութի գտնելով կրթարաններ կը հաւ-
տատէ դպրութեան և ճշմարտութեան տա-
րածման համար, և Սամուէլ եպիսկոպոսի
տեսչութեանը յանձնելով վերստին կը դառ-
նայ ՚ի Հայաստան:

Լսնուհետեւ կը միանան Հայաստանի
դպրութեան և գրագիտութեան երկու ա-

մոլքն՝ Սահակ և Մեսրոպ, և կրսկսին միասին գրել և թարգմանել և իւրեանց աշակերտներէն երկուսը՝ Յովսէփ Պաղնացի և Լզնիկ Կողբացի Եդեսիա կ'ուղարկեն, որ ասորական Հարց գրուածները հայերէնի դարձնեն և եկեղեցական մատենից ընտիր օրինակներ որոնեն : Բայց նոքա ուսումնասիրութեան եռանդով վառուած կ'անցնին Բիւզանդիոն, հելլենական դպրութեամբ և թարգմանութեամբ պարապելու, ուր յառաջագոյն ուղեւորուած էին նոյնպէս Յովհան և Լ'րճան, և փոքր ժամանակէն յետոյ Հայաստանէն կ'ուղեւորին նոյնպէս Ղեւոնդ և Կորիւն, իրարու հետ կը միանան, կ'ուսանին մեծ եռանդով, և ապա Լ'ստուածաշնչի յունական մի ընտիր օրինակ առնելով, ընդ նմին և նիկիական և եփեսոսական ժողովոց կանոնները, կը դառնան իրենց հայրենիքը և իւրեանց երանելի վարդապետաց կը մատուցանեն նոյն գեղեցիկ աւանդները :

Սահակ և Մեսրոպ Լ'ստուածաշնչի նոր օրինակն ընդունելով՝ կրսկսին Լզնիկի հետ վերստին « թարգմանել զմիանգամ թարգմանեալն » ընդ նմին և շատ եկեղեցական գրուածքներ, և որպէս զի իւրեանց յաւերժական աշխատութեան մէջ ամենեւին թերութիւններ չգտնուին, խորհուրդ կը կազմեն և աշակերտներ կ'ուղեւորեն Լղէք

տանգրիա, Ատտիկէն և Աթէնք, ուր կը ծաղկէին աղէքսանգրեան և ասթենեան իմաստասիրութեան հռչակաւոր դպրոցները, որոց մէջ եօթն տարի կ'ուսանին Հայաստանի ուսումնախնդիր զաւակները և իմաստասիրական ճոխ գանձերով կը դառնան 'ի Հայաստան . ուր թէպէտ յաշխարհէս փոխաւած կը գտնեն ուսումնասէր Աւաճապուհն և երանաշնորհ Ահակն ու Ա'եսոպը, կ'ողջան և կ'արտասուեն, սակայն երբէք չեն յուսահատիր, այլ անխոնջ հետեւելով իւրեանց վարդապետաց շաւղին, կը թարգմանեն և կը գրեն, և մանաւանդ որ նոցանու իրական իղձը լցուցանելով Ատտուածաշնչի թարգմանութիւնը կը զոտեն և կը կատարելագործեն, քաջ իմանալով որ յառաջադիմութեան խորհուրդը այն տեղ է, ուր աշակերտք իւրեանց վարդապետաց՝ և որդիք իւրեանց հարց՝ կիսակատար թողածը կը շարունակեն և պսակել կը ջանան .

Հայկական նշանագրաց գիւտէն զկնի՝ մի ուսումնասիրական եռացումն և մտաւորական շարժումն կը յուզի ոչ միայն Հայաստանի, այլ և Արաց և Արուանից աշխարհներուն մէջ . կը բաղմանան վարժարանք, կ'աճի զարգացումն գայրութեան, կ'աղբերանան թարգմանութիւնք հեղինակութիւնք, և կը ծաւալին բանաւոր և գրաւոր վարդապետու-

Թիւն և ուսումն Ռրիստոնէութեան, որուն համար զմայլելով կ'ասէ ականատես պատմագիրն Կորիւն. «Յայրարատեան գաւառին 'ի կայս Թագաւորացն և քահանայապետացն բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ : Անդ կրթութիւն քաղցրուսոյց ընթերցուածոց՝ հոգեպատում գրոց : Անդ քաջալերութիւն յորդորական վարդապետութեանն՝ առ 'ի յառաջագէմ ընտրութեան՝ պսակահաս քրիստոսադիր կիտին : Անդ եռալ հոգւով աստուածապաշտ ծառայութեամբ » :

Այս ամեն բարեաց աղբերակն այն էր, որ Վառձապուհ իւր արքունական գանձը, ցոժը և ազդեցութիւնը աշխարհի յառաջագիմութեան համար կը գործածէր, և Սահակու Սեբրոպ նորա ջանիցն և փութոյն արժանաւոր կը հանդիսանային : Հայաստանի վարժարանները բաւական չը համարելով Հայոց տրամախոհ քաջուշեղ, փափկավանդ և երկարոգի պատանիները Եդեսիա, Կեսարիա, Աղէքսանդրիա, Աթէնք, Հռովմ և Բիւզանդիոն կ'ուղեւորէին (ուր ուսմունք և գիտութիւնք կը ծաղկէին,) և ժամանակին ուսումնականներուն մէջ համբաւաւոր և շատերէն գերազանց կ'երեւէին, Անյաղթն Վաւիթ, իւր յունական իմաստասիրութեամբ, յաղթութեան պարծանքը կը յափշտակէր :

Խոսքով, յոյն եկեղեցականաց մէջ, Ս. Բարսեղի օրհնութիւնները կը կարդար : Ստմբէրէ Սկեբերանի ճառերը կ'արտասանէր . իսկ Ղազար և այլք այնչափ խորամուխ էին յունական գիտութեան մէջ, որ Աբիւայի կոչուելու պարծանաց կ'արժանանային :

Պատմական յիշատակարանք, երբ Հայաստանի հոգեւոր և մտաւոր վերակենդանութեան պատկերը կը ներկայացնեն, ահ ներերեւ կը նշմարուի, որ Սահակեան և Սեորոպեան վարժարաններէն շատ աշակերտներ ծնած են, բայց սակաւուց անուններն միայն մեզ հասած են, որոնք Թարգմանիչ կ'անուանին և երկու կարգ կը բաժնուին : Առաջին կարգէն նոքա են, որոնք նշանագրաց գտնուած ժամանակ բաւական հասակաւոր էին և իւրեանց վարդապետաց գործակիցք՝ Թարգմանութեանց մէջ : Իսկ երկրորդ կարգէն նոքա են, որոնք իւրեանց վարդապետաց մօտ վարժուելէն զկնի՝ ուղեւորեցան այլ և այլ քաղաքներ կատարելագործուելու համար, և շատերը իւրեանց վարդապետաց մահէն յետոյ դարձան Հայաստան : Առաջնակարգ աշակերտք կը համարուին՝ Յովսէփ ՚ի Վստյ Չորոյ, Յովհանն, Ղեւոնդ երէց ՚ի Վանանդայ, Լզնիկ Կողբացի, Կորիւն, Սուշէ Տարօնացի, Տիրայր Խորձենացի, Յովսէփ Պաղնացի, Յով

հան Եկեղեցացի, Ենուք, Գանան, Երեմիա սարկաւազապետ Սահակայ, Թաթիկ, Լրձան Լրծրունի, Լղան Լրծրունի, Գազարիկ կամ Գազրիկ, Իսկ կրտսերներն սորա են՝ Սովսէս Խորենացի, Սամբրէ վերձանող եղբայր նորին, Իաւիթ Լնյաղթ, Գիւտ, Յովհան Սանդակունի, Եղիշէ, Գազար Փարպեցի, Եղրաս Լնգեղացի, Սահակ, Յովհաննէս, Լբրահիմ կամ Լբէլ, Լնանիա, Յովնաթան, Խաչիկ կամ Խաչատուր, Լնգրէաս, Թաթուլ, վարոս : Երկու դասն եւս գլխաւորապէս աշխատած են Ս. Գրոց և եկեղեցական գրուածոց թարգմանութեան մէջ : Սմանք իւրեանց վարդապետաց հետ՝ վարժարանաց և հաւատացելոց վերակացու թեան պաշտօն վարած են : Սմանք կաթողիկոսութեան անգամ արժանացած . ոմանք ազգային քաղաքական հարստահարեալ ժամանակին՝ հայրենեաց և եկեղեցւոյ պաշտպան ախոյեաններ դարձած են, և ոմանք ինքնագիր երկասիրութիւններ թողած են : Թարգմանութիւնք առանձինն և ոչ մէկուն անունը կը կրեն, ուրեմն և մենք ամենուն գործակցութեանը կը նուիրենք զայն . իսկ ինքնագիր հեղինակութեանց վերայ ուրոյն ուրոյն պիտի խօսինք, որպէս եկեղեցական մատենագրոց վրայ :

Աւետարանի իմաստութիւնը մարդկային իմաստութեան հանդէպ.— Շարժաւիթ եկեղեցական ժողովոց— Երեք տիեզերական ժողովք.— Ազգային ժողովք Հայոց առաջին շրջանին մէջ :

ՄԵՆՔ տեսանք արդէն, Եկեղեցական Պատմութեան առաջին շրջանին մէջ (ըստ մեր բաժանման) որ հալածանքները կ'արգիւլէին քրիստոնէից հրապարակական գումարումներ ունենալ, ուստի և միութեան կամ ժողովման կեդրոն միայն Ղոհութեան կամ Հաղորդութեան Խորհուրդն էր, որ այն ևս շատ անգամ ծածուկ կը կատարուէր հեթանոսական հալածասիրութեան պատճառաւ : Բայց երբ հալածիչ ինքնակալները, թագաւորները և իշխանները Քրիստոնէութեան հեղ լծոյն տակ խոնարհեցան, այնուհետեւ հաւատացեալք իրաւունք ստացան, ոչ միայն ազգային մասնաւոր, այլ և տիեզերական համագումար ժողովներ ունենալ զանազան եկեղեցական խնդիրներու պատճառաւ :

Քրիստոնէութիւնը, պատերազմելով աշխարհի նիւթական զօրութեան դէմ, այն է մարմնաւոր տիրապետութեան, բռնակալութեան և անիրաւութեան, կը դիմագրա-

ւէր մարտիրոսական բիւրաւոր զոհերով և նահատակութեան արեան հեղեղներով : Իսկ պատերազմելով մարդկային մտաւոր ուժին դէմ, հարկ էր, որ դիմագրաւէ քրիստոնէական իմաստութեամբ և աւետարանական վարդապետութեամբ : Առաջին պատերազմը արտաքին էր, Հեթանոսութենէ արծարծուած, որ փոխանակ տկարացնելու զՔրիստոնէութիւնն՝ առաւել կը զօրացնէր և կ'ամրացնէր հաւատացելոց հոգեւոր կապը, սէր առ Աստուած և սէր առ մարդիկ : Իսկ վերջինը ներքին պատերազմ էր, թերակատար քրիստոնէութենէ կամ վայրապար հեռազօտութենէ ծնունդ առած, որ կը քայքայէր հաւատացելոց միութիւնը և հակառակութեամբ կը տկարացնէր : Այս վերջին պատերազմը կը շարունակուէր մանաւանդ Յունաստանին մէջ, ուր հեթանոսական իմաստասիրութեւն և քրիստոնէական վարդապետութեան դիմահարութենէն մինոր խառնորդ ձեւանալով, շատերու սիրտերը կը յուզէր և կը շփոթէր : Հեթանոսական իմաստասիրութեամբ վարժուածներէն ոմանք, քրիստոնէութիւնն ընդունելէն և նաև եկեղեցական բարձր աստիճաններու հասնելէն զկնի, դարձեալ վայրապար կը հեռազօտէին այնպիսի քրիստոնէական խորհուրդներ, որոնք մարդկային մտաց սահմա

նէն շատ բարձր էին : Իսկ ողջամիտ Հայրապետաներն և զգայուն Վրիստոնեայքն եւս , յանկալով այս արդէտներու առաջն առնուլ , ժողովներու և հետեւապէս վիճարանութեանց կը դիմէին , որով աւելի կը զայրանար հակառակութիւնը և տեղի կը տար մեծամեծ խռովութեանց : Արդարեւ՝ շատ գեղեցիկ յատկութիւն է ճշմարտութեան ծարաւը , ամեն բանի մէջ խոր թափանցելու եռանդը և ամեն բան ճշգրտելու քողը . բայց բան կայ , որ կարող ենք քննել ու դատել , և բան կայ , որ միայն կարող ենք ըզգալ և ոչ քննել : Վասն զի , ինչպէս մարդուս զգայարանքները (տեսանելիք , լսելիք և այլն) այլ և այլ պաշտօն ունին , նոյնպէս և մեր միայն ու սիրտն , սրոց միոյն պաշտօնը միւսին փոխանակելով՝ ամեն բան կը խանգարուի : Այլ թէ միայն Վրիստոնէութեան նկատմամբ է այս ճշմարտութիւնը , այլ և բնութեան մէջ անգամ այնպիսի գեղեցկութիւններ կան , որ զգալ միայն կարող ենք և ոչ պատմել կամ բացատրել : (Յունաստանի մէջ յուզուած մոլորութեանց և հակառակութեանց բուն աղբիւրն այն էր , որ սրտի պաշտօնը մտքով կը ջանային կատարել այն է Աստուածային Արդորդութեան , Վրիստոսի Սարդեղութեան և Հոգւոյն Արբոյ Արհարաշխութեան անհաս խորհուրդ-

ները փոխանակ արտով զգալու և սքանչա-
նալու, մտքով կ'աշխատէին քննել, ուստի
և այլանդակ մտածութեանց մէջ կը մտորէ-
ին: Կան, կան արդարեւ Քրիստոնէութեան
մէջ լուսաւորող ճշմարտութիւններ, գե-
ղեցիկ պատուէրներ և երջանկաւէտ սկզբ-
բունքներ, որոց քննութիւնը մարդուս միտ-
քը կը լուսաւորէ, սիրտը կ'ազնուացնէ, հո-
գին կը պարարէ անոյառում վայելու-
թեամբ, և աստուածանմանութեան սքան-
չելի ճաշակ կը մատակարարէ: Բայց կան և
գաղտնիքներ, որոնք Աստուծոյ գիտութեա-
նը միայն պահուած են, և որոց քննութիւնը
անհաս է մարդկային մտաց, և որչափ ջանաց
քննել, այնչափ պիտի շփոթի և տատամնի:
Իւրաքանչիւր քրիստոնէի պարտքն է խորհիլ-
քննել ինչ որ յայտնած է Աստուած մարդ-
կային մտաց լուսաւորութեան և կատարե-
լագործութեան համար. և դարձեալ իւրա-
քանչիւրի պարտքն է զգալ և խոնարհիլ ա-
մեն խորհուրդներու առջեւ, որոց բանալին
Աստուծոյ ձեռքն է, և ոչ մարդկային մտա-
ւոր հետազօտութեան: Վասն զի պարզա-
պէս վճռուած է Ս. Գրքի մէջ. «Օա-
ծուկքն Տեառն Աստուծոյ մերում՝ և յայտ-
նիքն՝ մեզ և որդւոց մերոց» (1): Այս է ա-

(1) Բ. Օրին. ԻԴ. 28:

հա՛ Մարտի և արարածի մէջ եղած գեղեցիկ սահմանը—ծածուկները Մտուծոյն թողուլ, իսկ յայտնուածները ուսանիլ, ճանաչել և իւր սրդւոցն ուսուցանել: Վասն զի Մտուած այնքան ճշմարտութիւններ և պատուէրներ յայտնած է, որոնք բաւական են բովանդակ մարդկութիւնը երջանկացնել:

Եթէ այս սքանչելի սահմանը պահպանուէր, ամենեւին պիտի չը լինէին այն ուրացութիւնները, հերետիկոսութիւնները, աղանդները և հերձուածները, այն հրէշական մտաց ծնունդները, որոնք Քրիստոնէութեան դէմ կը յաճախէին և Եկեղեցւոյ ողջամտութիւնը կը տագնապէին, որով և քրիստոնէական սէրը և ներողութիւնը կը նուազէր և ահագին գժտութիւնք, նզովք և բանադրանք տեղի կ'ունենային: Ոմանք կը գլորէին և ոմանք կը կանգնէին, ոմանք կը յիմարէին և կը գայթակղէին, և ոմանք կ'իմաստանային և կը զօրանային: Վասն զի, այնպէս իսկ էր Քրիստոնէութեան խորհրդաւոր կրօնքը — Հաւատացելոց համար իմաստութիւն, փրկութիւն և զօրութիւն. իսկ անհաւատից համար՝ յիմարութիւն և գայթակղութիւն: Վասն զի, վաղուց արդէն գուշակած էր Աիմէօն Օւերունին, գիրկն առնելով Քրիստոնէութեան հիմնադիր Սա նուկը. «Սա կայ 'ի գլորումն և 'ի կանգնումն

բազմաց : . . . Սա կայ 'ի նշան հակառակութեան' (1) :

Այս հակառակութիւններ, որ կը յուզուէր 'Քրիստոսի Աստուածութեան վրայ և երկար տարիներ կը տեւէր, և գուցէ պիտի տեւէ մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի : Այս հակառակութիւններ, որով յունական և հըռովմէական եկեղեցիները կը տագնապէին : Սի կողմէն հերետիկոսները կը բազմանային, և միւս կողմէն ժողովները մի զկնի միւսոյ կը յաջորդէին : Բայց մեք անդէպ համարելով, քանի մի եկեղեցական պատմագրաց նշման, հերետիկոսական մոլորութիւնները մի առ մի թուել, որոնք տազակալի են լսելաց, և նոյն իսկ հերետիկոսները, որպէս տկարա միտ մարգիկ, առաւել կարեկցութեան՝ քան թէ թշնամանաց և դատապարտութեան արժանի, (վասն զի իւրեանց անճաշակ մնալուն 'Քրիստոնէութենէ՝ արդէն մեծ դատապարտութիւն է իւրեանց անձին,) համառօտիւ կ'ամփոփենք մեր խօսքը միայն երեք Տիեզերական Դոգովոց վրայ, որոց գումարմամբ մերժուած են երեք ամենամեծ մոլորութիւնք՝ 'Քրիստոսի Աստուածութեան դէմ, Անձնաւորութեան դէմ և Հոգւոյն Սրբոյ Աստուածութեան դէմ :

(1) Չուի. Բ. 34.

Առաջին տիեզերական յողովին գումարեցաւ Բիւթանացւոց Ափիա քաղաքին մէջ, 325 Թուականին Վրիստոսի, 318 Հայրապետաց ժողովմամբ, ուր մերժեցաւ Արիոսական ուրացութիւնն ընդդէմ աստուածութեան Վրիստոսի, խմբագրուեցաւ Հասարկ Հանգանակն և սահմանեցան ինչ ինչ եկեղեցական կանոններ :

Երկրորդ տիեզերական յողովին գումարեցաւ Կ. Պօլիս մայրաքաղաքին մէջ, 381ին, 150 Հայրապետաց ժողովմամբ, ուր հերքուեցաւ Սակեդոնեան հոգեմարտութիւնը կամ մոլորութիւնն ընդդէմ Հոգւոյն Արքայ :

Երրորդ տիեզերական յողովին գումարեցաւ Ասիացւոց Եփեսոս քաղաքին մէջ, 431 Թուականին Վրիստոսի, 200 եպիսկոպոսաց ժողովմամբ, ուր մերժուեցաւ Նեստորեան մոլորութիւնն ընդդէմ անձնաւորութեան և որդիութեան Ասուսի Վրիստոսի :

Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունեց այս ժողովներէն Հաւատոյ Հանգանակն և ինչ ինչ կանոններ Ա. Արիստակիսի, Սեծին Ներսիսի և Թարգմանչաց աշակերտաց ձեռքով, որոց վրայ արդէն խօսած ենք : Բայց որովհետեւ մեր Եկեղեցին իւր առաքելական ուղղութեան վրայ կը յարատեւէր, բարորովն անմասն այն մոլորութիւններէն որոնք կը յուզուէին այլ և այլ տեղեր և աչ

խարհ ամենայն կը խռովէին, ուստի Նիկիական շանգանակն ընդունելէն զինի՝ իւր առաքելասարաս Առաքելոսի ձեռքով յաւելցուց իւր համառօտ և պարզ հանգանակը. — « Իսկ մեք (Հայքս) փառաւորեցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպագանելով Արքայ Երրորդութեանն և միոյ Աստուածութեանն, Հօր և Արդւոյ և Հոգւոյն Արքոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն » : Այսան զի առաքելական շանգանակն եւս այսչափ էր. « Յանուն Հօր և Արդւոյ և Հոգւոյն Արքոյ » . և Նիկիական շանգանակի մասունքն զանազան մոլորութեանց դէմ յաւելցած էին, որոնք Յունաստանին մէջ կը յուզուէին և ոչ Հայաստանի : Երրորդական կանոններն եւս յապաւեցան և մեր Եկեղեցւոյ վիճակին յարմարեցան, վասն զի շատ կանոններ այնպիսի իրողութեանց կը վերաբերէին, որք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ նշանակութիւն չունէին (1) :

Նիկիական Երրորդի մէջ, երկար վիճաբանութիւններէն յետոյ, Օջտկահիւսն տօնախորհրդութեան ժամանակն եւս փոխած էին. բայց մեր Եկեղեցին դարձեալ նոյն նախնական աւանդութեան վրայ ընթացաւ, որով

(1) Խոր. Բ. Գիրք. ԳԷ. 2Թ. 2.

մինչեւ ցայն վայր ընթացած էր քրիստոնէական բովանդակ Եկեղեցին ըստ առաքելական սովորութեան :

Բաց ՚ի երեք տիեզերական ժողովներէն, զանազան ժամանակաց մէջ գումարեցան այլ ժողովներ եւս, թէ՛ յԱրեւելս և թէ՛ յԱրեւմուտս, որոց շատերը, թէ և Տիեզերական առնուն կը կրեն, բայց և ոչ կէս — տիեզերական են, ըստ որում ուղղակի յունական և հռովմէական եկեղեցիներուն կը պատկանին : Այս տեսակ ժողովներուն մէջ նշանաւոր է մանաւանդ Քաղկեդոնի ժողովն, իւր խըռովայոյզ անցքերով, որ գումարեցաւ Եփեսոսի Ժողովէն յետոյ, 451ին : Այս ժողովի մանրապատում դէպքերը կարգացողը սոսկմամբ կը պաշարուի : Վասն զի քրիստոնէական երկիւղածութիւնն չէ, որ կը պայքարի հաւատոյ պաշտպանութեան համար, այլ իշխանասիրութիւնն և գահասիրութիւնը : Նախնի հայրապետաց անփառասէր և ներող ոգին չէ որ կը գործէ, յորմէ մոլորամիտք կը պատկառէին եւ կայսերք անգամ կ'ահնաձէին, այլ ոգին գահերէցութեան և ձգտումն հալածասիրութեան, որով ժողովուրդը կը խռովի և ՚ի սիրոյ կը ցամաքի : Այն ժողովի գումարմանց խռովութիւնները տարիներ կը տեւեն, յորոց մէջ զանազան կուսակցութիւններ, այն է Վիտոկո

բոսեանք, Ի եւոնեանք, Փլարքիանոսեանք, և այլք, մի զմիւսն կը զնովեն, կը մերժեն և մինչեւ անգամ կ'աքսորեն: Քանի մի թագաւորներ, այն է Թէոդոս Փոքր, Եւստիանոս, Ի եւոն և Օւենոն կը ստիպուին շարունակ, երբեմն այս և երբեմն այն կուսակցութեանը պաշտպան հանդիսանալ: Ժողովի գումարումները շատ անգամ զօրախուժեով կը պաշարուին՝ ՚ի շնորհս այս ինչ և այն ինչ կուսակցութեան, վասն զի, բաց ՚ի քրտոնեւրէն, սուսնութիւնք եւս կը լինին այս ժողովին պատճառաւ: Երբեմն կ'ընդունուի այս ժողովը յիշեալ կուսակցութիւններէն, և շատ անգամ եւս կը մերժուի և կը նզովուի որպէս շեղեալ քրիստոնէական ճշմարիտ հոգիէն և ուղղադաւանութենէն (1): Եւ ահա այս առթիւ, Հայք ջանացած են միշտ հեռի մնալ Քաղկեդոնի ժողովի մասնակցութենէն:

Եւ եթէ հաղիւ ուրեմն մեր վարդապետներէն ոմանք, կամ ՚ի շնորհուկս Զունաց, կամ քաղաքական օգնութեան ակնկալութեան յուսով, և կամ ձանձրալի թախանձանքէ և ստիպմունքէ բռնադատեալ, հա-

(1) Այս ժողովի խռովայն շեղումն վրայ երկարօրէն կը խօսին Բարոնիոս, Ֆլէօրի և այլ եկեղեցական պատմիչներ, նմանապէս և Միսիթարեան սուխտէն Հ. Պօղոս Երեւանեան, Ի Պատմութեան պիեղեւթիոն ժողովոյ:

մակրութիւն ցուցած են Քաղկեդոնի ժողովի մասին, այն եւս միշտ անընդունելի եղած է մեր ընդհանուր Ազգի և Եկեղեցւոյ կողմէն, վասն զի բովանդակ Ազգի կամ Եկեղեցւոյ համակամուծենէն չէ բղխած: Արովհ հետեւ ակներեւ կը տեսնենք մեր ազգային պատմագրութեան մէջ, որ ոչ թէ միայն բազմաթիւ պատմաբանք (1) զայրութիւ կը խօսին Քաղկեդոնի ժողովին վրայ, այլ և Եկեղեցին զանազան դարուց մէջ յայտնի ժողովներով մերժած է, որոց վրայ առանձինն պիտի խօսինք՝ ըստ տեղւոյն և ըստ ժամանակին:

Պատմութեան անաչառ դատաստանը կը համոզէ զմեզ խոստովանիլ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բռնած գիրքը Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ խիստ օրինաւոր է: Եթա՞ որովհետեւ Հայաստանեայց Եկեղեցին իսպառ անմասն լինելով այն մոլորութիւններէն, որոնք Յունաստանի մէջ կը յուզուէին, և իւր առաքելական ուղղութեամբ ընթանալով, հետեւապէս կարօտութիւն չունէր բնաւ Քաղկեդոնեան ժողովի հակառակութեանց մասնակցիլ և այսինչ կամ այն ինչ որոշման հպատակիլ: Երկ-

(1) Մովսէս Կաղանկատուացի, Ստեփանոս Սիւնեցի, Ղեւոնդ, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թովմայ Արծրունի, Ատողէկ, Մատթէոս Ուռհայեցի, Ուխտանէս և այլք:

րորդ՝ որովհետեւ Քաղկեդոնեան ժողովի
 շարժառիթն քրիստոնէական հաւատոյ և
 վարդապետութեան պաշտպանութիւնն չէր,
 այլ յունական և հռովմէական եկեղեցա-
 կանաց գահերէցութեան փառասիրութիւ-
 նը, որոնք, նախագահելու համար, աշխարհ
 կը յուզէին և քրիստոնէական եղբայրսիրու-
 թիւնը բառական տարապարտ վիճաբանու-
 թեանց կը զոհէին : Աւ երրորդ՝ որովհետեւ
 արտաքոյ քրիստոնէական ազատասիրութիւն,
 Քաղկեդոնեան ժողովն ստացած էր տեսակ
 մի մոլեկրօնական յատկանիշ, ձգտելով նը-
 ուաճել այս ինչ կամ այն ինչ եկեղեցւոյ ինք-
 նուրոյն գոյութիւնը և հպատակեցնել ոչ
 թէ Քրիստոսին, այլ Հռովմայ Պապին կամ
 Յունաց Պատրիարքին : Բուն պատճառն
 այս էր, որ Հայք չը կամեցան երբէք մաս-
 նակցիլ Քաղկեդոնեան ժողովին : Թէպէտ
 ոմանք յառաջ կը բերեն, իբր թէ Հայք
 Վարդանանց պատերազմին պատճառաւ էր
 որ չը կարացին իրենց կողմէն վարդապետ
 կամ եպիսկոպոս մի ուղարկել նոյն ժողովն,
 սակայն այս կարծիքը պատմական քննու-
 թեան առջեւ ամենեւին արժէք չունի :
 Վասն զի, մի վարդապետի կամ եպիսկոպո-
 սի բացակայութիւնը Վարդանանց պատե-
 րազմին արգելք չէր կարող լինիլ, և եթէ
 Հայք համամիտ լինէին նոյն ժողովին, գէթ

պայտաց գարեբուն մէջ իւրեանց հաւա-
կութիւնը կը յայտնէին, (մանաւանդ որ շա-
բունակ կը ստիպէին (Յունաց և Հառիճայեց
ւոց կողմէն), և ոչ թէ մերժելով կը մերժե-
ին, ինչպէս որ մինչեւ ցայսօր ևս կը մերժեն :

Ըստ 'ի Ղիկիոց, Կ. Փոլսոյ և Լիփսոսի ե,
գրեք տիեզերական ժողովներէն, զորս կրն
գունի և կրտանէ Հայաստանեաց Լիկեզեցին
առաջին շրջանին մէջ կատարուած են Հայոց
ազգային առանձին ժողովներ եւս, այն է
կամ կաթողիկոսաց ընտրութեան, կամ Լի-
կեզեցւոց պայծառութեան և կամ որ և ի
ցէ ազգային կարեւոր գործոյ համար, և
այս ժողովներն եւս գումարուած են եկե-
ղեցականներէ և աշխարհականներէ, առանց
խտրութեան : Արովհետեւ երբէք մեր Լի-
զի և Լիկեզեցւոց օգուտը իրարմէ չեն բաժ-
նուած, Լիկեզեցին Լիզգ հասկցուած է, և
Լիզգը Լիկեզեցի : Թողով փաթողիկոսական
ընտրութեան ժողովները, որոնք իւրաքան-
չիւր կաթողիկոսի ընտրութեան համար կա-
տարուած են, առաջին շրջանին մէջ եղած
ազգային ժողովներն հետեւեալներն են :

1. Աղաբաշապատու ժողով Ա. որ գու-
մարեցաւ 325ին, Բուսաւորչի և Տրդատոց
ժամանակ, Լիկիական ժողովոց Հանգանակի
և կանոնաց ընդունելութեան և նկատողու-
թեան մասին, ս.բ. Ա. Հայրապետն՝ Հա

յատանեաց Նկեղեցւոյ հոգւովն կնքեց
Հանքանակը «Իսկ մեր փառաւորեացուքնո,
յաւելցնելով և կանոններն եւս յարմարեցոյց
մեր Նկեղեցւոյ վիճակին»:

2. Աշտիշատու ժողով Ա. որ գումարե-
ցաւ 365ին, Սեծին Ներսիսի և Աջակայ
ժամանակ, անկերանոցներ, հիւրանոցներ,
վանքեր և մենանոցներ շինելու համար, և
մերձաւորաց խնամութիւնն ու մեռելոց
վրայ եղած հեթանոսական կոծուքները վեր-
ջացնելու համար, որոց մասին արդէն ըն-
դարձակ խօսած ենք:

3. Աղարշապատու ժողով Բ. որ գու-
մարեցաւ դարձեալ Սեծին Ներսիսի հայ-
րապետութեան ժամանակ, որով և սահման
ուեցաւ որ Հայոց կաթողիկոսն Ազգի եպիս-
կոպոսներէն ձեռնադրուի և ոչ Վեսարիոյ ե-
պիսկոպոսէն: Այս ժողովի մասին կը խօսին
Բաղանդ և աւելի ընդարձակօրէն, Յովհան-
նէս կաթողիկոս և Վարդան աթափիչ, կաթո-
ղիկոսական դիւաններէն և գաւազանագրե-
րէն առնլով:

4. Աղարշապատու ժողով Գ. որ գու-
մարեցաւ 333ին, նոյնպէս Սեծին Ներսիսի
հայրապետութեան ժամանակ, ուր թագա-
ւորն, նախարարք և իշխանք ուխտեցին սի-
րով և աստուածաբաշտութեամբ վարիլ և Ազ-
գի ու Նկեղեցւոյ բարօրութիւնը չը գոհեղ

անձնական կրից , այլ իրարու հետ ունեցած
փոխադարձ պարտքերը անթերի կատարելով
միութեան և զօրութեան ամբարտաօկ կանգ-
նել արտաքին թշնամեաց դէմ :

5. Վ՝ աղարչապատու ժողով Գ. որ գու-
մարեցաւ Ս. Սահակայ հայրապետութեան
և Վ՝ Բամազայուհի Թագաւորութեան ժա-
մանակ , 402 ին , հայկական նշանագրաց պատ-
րաստութեան համար , որպէս զի ազգա-
յին գրագիտութիւնը զարգանայ և ծաղկի
Հայաստանի մէջ , և Հայաստանեայց Արքե-
ղեպին հայկական ընթերցուածներով պայ-
ծառանայ :

6. Վ՝ աղարչապատու ժողով Ե. որ գու-
մարեցաւ 426 ին , դարձեալ Ս. Սահակայ
հայրապետութեան ժամանակ , ուր ընդհան-
րական թղթեր գրուեցան եպիսկոպոսաց ,
քորեպիսկոպոսաց և քահանայից , և կանոն-
ներ խմբագրուեցան եկեղեցական բարե-
կարգութեան համար , թէպէտ և այս կա-
նոններէն մի քանիսը Առաւորչի ժամա-
նակին կ'ընծայուին :

7. Աշտիշատու ժողով Բ. որ գու-
մարեցաւ 432 ին , երբ Ս. Սահակ դարձաւ
Պարսկաստանէն և ցանկացաւ իւր հօտը ա-
պահովել բարեկարգութեամբ : Այս ժողովի
մէջ կարգացուեցան Արքեպիսկոպի ժողովի
կանոններն (զորս բերած էին Թարգմանիչ

աշակերանները) և մերժուեցաւ Նեափոքեան
մերթուածները :

8. Աշտիշատու ժողով Գ. որ գումարե-
ցաւ 435 ին, դարձեալ Ս. Սահակայ ժամա-
նակ, ժողովուրդը Նեափոքեան մերթուածնէ
զգուշացնելու համար : վասն զի Նեափոքի
վարդապետ Թեոփոս Սոսանեատացւոյ և
Միսոբո Տարսնոցւոյ գրքերը պարսկերէն
ասորերէն և հայերէն թարգմանուելով զա-
նազան տեղեր սփռած ձին Նեափոքահանք :
Իսպի Աշտիշատու ժողովի գումարմամբն աւ-
ռաջն արին, « Օ ի մի ՚ի լուսաւոր վտրգա-
պետութիւն ծուխ ինչ սատանայստիան յա-
րկցէ ու ինչպէս կ'ուսէ կորիւն : Այս ժողովի
մէջ մի թուղթ եւս գրուեցաւ կ. Պօղոս
նորընտիր Պրովզ Պատրիարքին և աշակերտաց
ձեռքով ուղարկուեցաւ ՚ի կ. Պօլիս, որոյ
մասին գոհանալով յիշեալ պատրիարքն ու-
րախական պատասխան գրեց :

Ը .

Վարդապետութիւն Յ. Գրոց յաղագս Աստուածային
Բնութեան և Յ. Երրորդութեան :

ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ և ազգային ժողովներու
վրայ այլադի խօսելէն զկնի՝ համառօտմանը այ-
ժրժ Ս. Գրոց վարդապետութիւնը Աստու-

Ի մեզաց փրկէ և մեր հոգւոյն տայ կեանք յաւիտեանական (1)։ Եւ ՀՈԳԻՆ ՍՈՒՐԲ մեր Երրորդին է, որ զերասին հաստատեց մեր մէջ Աստուծոյ նմանութիւնը, ընդունակ առնելով Աստուծոյ տուած փրկութեանը (2)։

Սուրբ Վիրքը կ'ուսուցանէ, որ ինչպէս աստուածային բնութիւնը հասարակ է երեք անձանց, նոյնպէս և աստուածային կատարելութիւնները, այսինքն Հօր ունեցած կատարելութիւնները ունին հաւասարապէս և Արդին և Սուրբ Հոգին, օրինակի համար՝ (Յաւիտեանականութիւն և Անմահութիւն (3), Ամենակարողութիւն (4), Ամենագիտութիւն (5), Ամենուրեքութիւն (6), Երարչագործութիւն (7), Երախտանամութիւն (8), Անփոփոխութիւն (9), Աստուածային պաշտօն (10) և այլն։

Սուրբ Վիրքը կ'ուսուցանէ, որ Վրիստոս

- (1) Յով. ԺԴ. 6.
- (2) Յով. ԺԶ. 15—Կորն. ԺԲ. 5.
- (3) Յով. Ը. 58.—Յայտ. Ա. 8.
- (4) Ճշն. ԺԵ. 1.—Մատ. ԺԹ. 26.—Երեմ. ԼԲ. 17.—Յով. Ե. 12.
- (5) Եբր. Դ. 13.—Եսայի. ԽԴ. 7.—Յով. Բ. 25. ԻԱ. 17.—Յայտ. Բ. 25. Ա. Կորն. Բ. 10. 11.
- (6) Երեմ. ԻԳ. 24.—Սաղ.

- ՃԼԸ. 7—8.—Մատ. ԺԸ. 20.—ԻԸ. 20.
- (7) Ճշն. Ա. 1.—Սաղ. ԼԲ. 9.—Եբր. ԺԱ. 5.—Յով. Ա. 5.—Կոր. Ա. 16.—Ճշն. Ա. 2.
- (8) Յաղ. Ա. 17.—Յով. Ե. 17.—Եբր. Ա. 5.
- (9) Սաղ. ՃԱ. 26. 27.—Եբր. ԺԳ. 8.
- (10) Մատ. ԻԸ. 19.—Բ. Կորն. ԺԳ. 13.

Իւր յաւիտենական ճննգեան համար ՚ի Հօրէ՛ կոչուած է Արդի Աստուծոյ, իսկ ՚ի ժամաւ նակի մարդեղութեան համար՝ Արդի Սարգոյ, եղբայր մարդկան, որով իրաւունք ստացած ենք մենք Հօր կոչել զԱստուած, և պապատճառաւ եկեղեցին կը խոստովանի Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ երկու բընութիւն — Աստուծային և Սարգիային (1) անշփոթ և անբաժանելի ժառանգութեամբ: Այս Սարգեղութեան խորհուրդը՝ սիրոյ մեծ խորհուրդ է աշխարհի համար (2). և որչափ անիմանալի է և անհաս մարդկային մըտաց, այնքան բնական է աստուածային սիրոյն և ամենակարող բնութեան (3): Այս մեծ խորհրդեան մէջ էր մարդկային ազգի փրկկութիւնը, սմա կըստասէր բովանդակ մարդկութիւնը, ուստի և սովաւ լցան օրէնք և մարգարէք: Վասն զի Քրիստոս, որպէս ճշմարիտ խոստացեալ Սէսիա, կատարեց Սարգարէական, Քահանայական և Թագաւորական երեք պաշտօն, (որոյ վրայ խօսած էին մարգարէքն) և յղեւ մեզ համար Ճշմարիտ ՄԱՆԳԱՐԷ (4), Ճշմարիտ ՔԱՀԱՆԱՅ (5), և Ճշմարիտ

(1) Եւ. ժ. 27-ժ. 7. 10.

(2) Տե՛ս. Ա. Թ. 2. 9. 18-

Հ. 1. Ա. 3-Հ. 1. 4.

Բ. 5.

(3) Եւ. Ա. 14-Կորն. Ա.

Բ. 2. Ա. 30.

(4) Ղ. 4. 19-Կ. 2.
Բ. 3.(5) Եփես. Ե. 2-Եւ. Բ.
1-Եբ. Բ. 24-Եբ.
Ե. 28-Եբ. Ե. 10.

ԹՅԳԱՒՈՐ (1), ուսուցանելով: փրկարար վարգապետութիւններ, և պարզելով մարդկութեան անցեալն, ներկայն և ապառնին, քաւելով զմեզ և փրկելով իւր անձին պատարագաւր, և թագաւորելով մեր վրայ երկնաւոր և հոգեւոր թագաւորութեամբ:

Սուրբ Գիրքը կ'ուսուցանէ, որ Հոգին Սուրբ կ'ելանէ և կը բռնի ՚ի Հօրէ, ոչ իրեւ հասարակ զօրութիւն Աստուծոյ, այլ որպէս անձն Աւիրորդութեան նոյնպէս անսահման, յաւիտենական և ճշմարիտ Աստուած (2): Իսկ վերաբերելով առ մեզ՝ Հոգին սուրբն է Աղբիւր Գիտեան Աստուծոյ ընդ մարդկան (3). և Այն, որով բրիտանեայ կը ճանաչուինք (4). վստն զի մենք առանց Հոգւոյն մերմէջ բնակութեան (5), օգնութեան և առաջնորդութեան (6), լոկ չնշաւոր մարդիկ ենք միայն (7): Վստն զի Հոգին Սուրբ գործակից է Հօրն և Իրդւոյն. մեր փրկութեան համար (8): և ինչպէս Աստուծոյ յայտնուիլն աշխարհին Վրիստատով կը կոչուի Փրկութիւն:

(1) Եսայ. Թ. 7:—Ղուկ. Ա.

ՅԶ:—Յով. ԺԸ, 38:

(2) Գործ. Ե. 3—4:—Յով.

Ա. Թ. Ե. 7—8:—Կորն.

Բ. Թ. Է. ԺԳ. 15:—

Ա. Կորն. ԺԲ. 4:

(3) Ա. Կորն. Ե. 11:

(4) Եփես. Դ. 30:

(5) Ա. Կորն. Գ. 18:

(6) Հռոմ. Ը. 9:

(7) Ա. Կորն. Բ. 14:

(8) Ա. Կորն. ԺԲ. 11. Ա. Կորն.

Բ. 12.—Հռոմ. Ը. 16:

հայնպէս և Էստուծոյ յայտնաւորն գայրու
տեամբ Հոբ. ցն՝ կ'անուանի ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ՝
և ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ։ Եյս է համառօտիւ Ս. Գրոց
յայտնած վարդապետութիւնը աստ,
ուսմային բնութեան և երբարդութեան վա
րայ։ Երբ մարդ փառաւած է աստուածային
սիրով, նորա համար պարզ է և լուսաւոր Ի.
Գրոց վարդապետութիւնը, իսկ երբ ցամա
քած է 'ի սիրոյ, այն ժամանակ ամեն բան
մեծին է և ազօտ, լուս սրում մարտք պատե
րը և ուղիղ մտքերը միայն կարեն զգալ և
տեսնել զԷստուծո և ոչ թէ կասկածամուն
քը և թեքանհաւատաները։

Թ .

Ս. Գիրք. — Համառօտ պարունակութիւն շինե Նրբ
կատարանայ, — Յասկանիչք Ս. Գրոց. — կարեւոր
բութիւն ուսման Ս. Գրոց 'ի գառախորակութեան .

ՈՐՈՎԷՅՏԵՒԻ ԵԿԵՂԵՃԱԿԱՆ Հարց ըն
տիր պրուածները բոլորք բղխած են Ս. Գրո
քեն, ինչպէս տեկնաջինջ ապերակամե, և ա
մեն տարակուսանք եւս Ս. Գրքով լուծ
ուած են Եկեղեցական ժողովոց մեջ. ուստի
և մենք հարկ կը համարինք համառօտիւ խօ
սիլ Ս. Գրոց վրայ, Եկեղեցական պատմու

Թեան ներկայ չըջանին մէջ, յորում և կա
տարուած է Ս. Գրոց հայկական Թարգմա
նութիւնը: Ս'եր նպատակը չէ գովաբանել
Ս. Գիրքը, զամն զի իւր Աստուածաբանն ա
նունը արդէն ամեն մարդկային գովեստնե
րէ 'ի վեր է. այլ միայն կամիմք նորա բովան
դակութեան համառօտ գծերը պատկերա
ցնել, որոնք ամենակարեւոր են եկեղեցա
կան մատենագրաց հոգին հատկանալու հա
մար, որոց վրայ պիտի խօսինք յետագայ գը
րութեներուն մէջ:

Սուրբ Գիրքը կը տայ մեզ լիուրի ծանօ
թութիւն Աստուածային կատարելութեանց
վրայ, նորա գործոց և խորհրդոց վրայ, և այն
պիտի վեճմ և անթերի ծանօթութիւն, ո
քուն վրայ մարդու միտքը կը յափշտակուի
ու կը սրանչանայ և սիրտը կը խանդաղատի ու
կ'ըզմայլի. բաւականութիւն գտնելով իւր
ամեն կարօտութեանց: Ս'ամն զի, եթէ
արարչագործութեամբ յայտնած է Աստ
ուած իւր յաւիտենականութիւնը, ամենա
կարողութիւնը և աստուածութիւնը. Ս.
Գրքով, աւելի պարզ կերպիւ, յայտնած է
իւր ամեն կատարելութիւնները և մանա
ւանդ ամենագերագոյնը — Աստուած վեր է:

Արդարեւ զանազան ազգեր, 'ի հնուցանոյ
ունին զանազան սուրբ անուանեալ գրքեր.
ինչպէս՝ Չինացիք՝ Կիւս անունով, Հնդկա

ջիբ՝ — Վ Իրաս, Փարսիկք — Օ Ենդ — Ա — Իսթա, Լ՛րաբացիք՝ Վ արան, Սկանտինուեանք՝ Լ՛րաս
 բայց միայն Լ՛ստուաշունչն է միակ Լ՛ստու-
 ծոյ իօսք, որ կը պարունակէ Ճշմարիտ աստ-
 աւած պաշտութիւն. իսկ յիշեալ սուրբ կոչ-
 ուած գրեանց մէջ մարգկային գազափարաց
 հասարակ շղթան կը նշմարուի, և եթէ քանի
 մի Ճշմարտութիւններ կը պարունակեն իւ-
 րեանց մէջ, այն եւս Լ՛ստուածաշնչէն առ-
 նուած կը համարուի, որով և պարզ կ'երե-
 ւի, որ աստուածային Վիրքը մարգկային
 հանձարի գործ չէ. Իստի և երկու կարենք
 բաժանել աշխարհիս բոլոր գրքերը — Լ՛ս-
 տաճային և մարգկային. Լ՛սաջինն է յայտնու-
 թիւն աստուածային կամաց, որուն վրայ
 տարւորուած է Լ՛ստուծոյ զօրութիւնը.
 Իսկ երկրորդն է յայտնութիւն մարգկային
 մտաց, որուն վրայ տարւորուած է մար-
 գայ տկարութիւնը (1):

Եւրբ Վիրքն ունի երեք գլխաւոր յատ-
 կանիչ — Շ խողիան, Փարսիան և Սարգարիան.
 Ե. Վիրքը Շ խողիան է, այսինքն պայծառա-
 ցնող և կանգնեցնող երկրի, վասն զի ակնեշ
 բեւ կը տեսնենք, որ ինչ տեղ Լ՛ստարանը
 տարածուած է, այն երկիրները ըւստուղ

(1) Պ. Ը. Համառութիւն Բրիտ. Ուսման Հո-
 յոս. Առաք. Ս. Եփեղեմաց:

ուած են . իսկ ընդհակառակն՝ անքրիստոս
 նեայ կամ հեթանոս աշխարհները զգուած
 են լուսաւորութենէ և յառաջագիմութեան
 ասորէ : Սուրբ Վերքը Պապական է , վասն
 զի Օննգոց Եղիցի լոյս խօսքէն մինչեւ Յով
 հաննու Յարոնութեան Տեփ երկն նոր եւ երկր
 նոր խօսքը՝ մի մեծ և սքանչելի շղթայ է , ու
 բոլ աշխարհիս սկիզբը կը կապուի միւս աշ
 խարհի սկզբան հետ , կամ այսպէս ասել ,
 աշխարհի ստեղծագործութեամբ կամ . ծը
 նընդեամբ կը սկսի և կատարածով կը վերջա
 նայ : Աստուծոյ ընտրած ազգը ինքնին կը
 պահպանէր աշխարհիս պարմութիւնը , այն
 է Ճանաչողութեան Աստուծոյ , Արարչութեան
 նոր , Անխն ճարտոյ ընդ Տիրո և յոյս վերջինն :
 Ահա քեզ ավենալսեմ նիւթ աւանդութե
 կամ պատմութեան , որ մայր է կրօնի : Սուրբ
 Վերքը Ստրատիպական է , որ կատարուած է
 և այսօր իսկ կը կատարուի մեր առջեւ : Այս
 օրուածային Վրոց մարգարէութեան կենդա
 նի նշան է արդէն Լըբայեցի ազգը , որ մարգ
 կային զրկութեան յուսով լուսած Աստու
 ծաշունը ձեռքը բռնած՝ տակաւին կապու
 սէ զրկութեան : Այս Լըբայեցի ազգը Յը
 րիսանէութեան համար մարգարէականն նշ
 շան է անցեալ ժամանակի . իսկ Քրիստո
 նեայք նշան են ներկայ և ապառնի ժամա
 նակաց մարգարէութեան . որոյ կատարումն

անընդհատ կը շարունակի Վրիժառուի այս
խօսքէն . — Գնացի՛ւ , եւ ընդ յեղեմ . և թէ՛ Վա
ջալէրացարո՛ւ , զի ես : յաղիեցի աշխարհի (1) : Ըստ
մարգարէական երկու կենդանի նշանն եւս
— Լէրայեցիք և Վրիժառուեացք — պիտի մը
նան մինչեւ աշխարհիս վերջը , և երբ ան
ցեալն և ապառնին միանան , պիտի միասին
վկայեն մարգարէական ցեղին՝ մին անցեալ ժա
մանակի մարգարէութեան կատարումն , իսկ
միւսն՝ ապառնի . և ինչպէս հին ազգը , նոցն
պէս և նոր ազգը , պիտի տեսնեն աշխարհիս
քակտումն , այն է մարգարէութեան վերջն :

Սուրբ Գիրքը գլխաւորապէս կը բաժնը
ւի երկու , — Հին և Նոր կտակարան : Ընթացին
յայտնուած է Կովստով և միւս մարգարէնե
րո՞վ , որոնք դատախարակ են Նոր կտակարա
նի . իսկ երկրորդը քարոզուած է առաքեալ
ներով : Հին և Նոր կտակարանքը կը պա
շտենակեն իւրեանց մէջ Պարմիան , Լարյայան
և Կարգութիան Գրքեր , և այն պատճառաւ կը
կոչուին կտակարան : որ Ըստուած կը յայտնէ
նորա մէջ իւր կամքը և կը բաժանէ ամենուն
իւր բարութիւնը և ողորմութիւնը : Հին
կտակարանը կը խօսի աստուածային գործաց
վրայ , կրօնի զանազան վիճակի վրայ , աշ
խարհի սկզբէն մինչեւ Փրկչի գալուստը , որ

(1) Յով . ժԶ . ԾԾ :

խոստացած էր 'ի ակզբանէ և յայանած (չբայեցեոց ազգին : Այս փրկութեան ակընկալութիւնը և մասնակցութեան յոյսը, այս երանաւէտ բանն (Մտուծոյ՝ էր նիւթ հաւատոյ, միսիթարութիւն մարգարէից և յոյս ճշմարիտ աստուածապաշտից (1) : Իսկ Աոր կտակարանը կրթօսի և կր հաստատէ ամեն բան, ինչ որ Աստուած Հին կտակարանի մէջ խօսած է իւր գործոց և կամաց համար, որ կատարուեցաւ մարդեղութեամբ խառնալ Ռանին, այսինքն փրկութիւն մեր 'ի ձեռն Քրիստոսի, և այս պատճառաւ կրկոչուի Աստուած, այսինքն՝ աւետիք բարութեան :

Թէպէտ Հին և Աոր կտակարանքը բարոզուած են զանազան ժամանակ և զանազան մարդիկներով, բայց նոցա վարդապետութեան հոգին մի է . վասն զի աստուածային է, և ամեն հաւատով ընդունողներ և կարդացողներ զգացած են նորա մէջ զօրութիւն Աստուծոյ, գասծ են կեանք, կերակուր հոգւոյ, խաղաղութիւն խղճի, կենդանի յոյս, ճաշակ յաւիտենական կենաց և կարողութիւն համբերելոյ նեղութեանց, այնպիսի զգացումներ և հոգեկան վայելչութիւն, որ անհնարին է մարդկային գրգէ

(1) Աւգ. Բ. 28 :

վտայն ստանալ : Հին և Նոր կրտսկարանքը
կը շինեն մի հաւատ . վասն զի ոչ այլ ինչ
են երկու կրտսկարանքը եթէ ոչ Նորը Հնոյնէն
ծածկած է , եւ Հինը Նորոյն Տի Բայրած (1) , եւ
Հինը դատտիարակ է Նորոյն : Հնով օրէնք
աւանդուած է , իսկ Նորով շնորհք և ճշը
մարտութիւն (2) :

Ուստի և կարենք համարձակ ասել , որ
ինչպէս Վրիստոնէութիւնն մարդկային առ
զի երկրաւոր և երկնաւոր ճշմարիտ երջան
կութեան միակ կրօնքն է , նոյնպէս և Մատ
ուածաշունչը բոլոր աշխարհի միակ Վիրքը ,
որ կը պարունակէ մարդկային մտքէն բարձր
յայտնութիւններ , լուսաւորող ճշմարտու
թիւններ և փրկաւէտ պատուէրներ , որոնք
կարնն մարդկային հոգեկան կեանքը ակնը
ւացնել , կատարելագործել և աստուածա
նման առնելը : Այս պատճառաւ է , որ Վրիս
տոնէական Ակեղեցին , իւր հիմնադրութեան
օրէն ՚ի վեր , առաջին պարագ համարած է Ս .
Վրոց ուսմունքը ծաւալել քարոզելով , բա
ցատրելով և այն երկնահոս ազբիւրէն հա
ղարաւորաւորակներ հանելով : Աւարտուան
օրս , գիրք մի չըկայ , յորմէ մտաւոր աշխար
հը այնքան լոյս և բարիք վնի ստացած մարդ
կային ընկերականութեան իսկական բարօ

(1) Օգտաբնոս :

(2) Յով . Ա . 17 :

բութեան և յառաջադիմութեան համար,
 ինչպէս Աստուածաշունչը: Գիրք մի չը կայ
 և չէ կարող լինիլ, որ այնքան լեզունե-
 բով թարգմանուած և տարածուած լինի,
 ինչպէս Աստուածաշունչը: Այս մեծ կարեւ-
 րութիւնն էր զոր զգացին և մեր անծան-
 թարգմանիչքը, և ազգի լուսաւորութեան
 և զարգացման փռաջին քայլախորտը II: Գը-
 րոց թարգմանութեանը և ուսմամբ սկսան,
 որոց թարգմանութիւնն էւս այնքան ընտիր-
 է, որ ներկայ դարուս Աւրուստի հայապէտ-
 քանաւիրաց այլ և այլ գովեստից հետ միա-
 սին, կը կոչուի նաև թարգմանի թարգմանութեանը
 II փայն այս գովեստէն աւելի մեծ գովեստ
 տուած կը լինինք մենք մեր Աստուածացը, և
 թէ II: Գրոց ուսմունչը մեր ժողովրդեան
 մէջ ընդ հանրացները և դաստիարակութեան
 շինուածը նոյն հաստատուն հիման վրայ կա-
 ռուցանենք:

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ .

Յատկական նկարագիր ընդհանուր եկեղեցական մասն-
նագրութեան Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ
գարուց, — Ներքին որոշիչ նկարագիր արեւելեան և
արեւմտեան եկեղեցական մատենագրութեանց. — Տե-
սութիւն Հայոց եկեղեցական մատենագրութեան վրայ:

Դ Գ Ր Ո Յ Ն Ե Ր Ո Ւ ցառաջ բերած գլխաւոր
արգասեաց մին է Սատենագրութիւնը :
Որովհետեւ Սահակեան և Սեբարուպեան դրպ-
րոցաց վրայ արդէն խօսեցանք, կը մնայ մեզ
արդ՝ խօսիլ նոյն դպրոցներէն ծնած եկեղե-
ցական մատենագրութեան վրայ : Բայց այս
ազգային եկեղեցական մատենագրութիւնն
և աճդիւ գնահատելու և իւր-որոշ տիպարով
պատկերացնելու համար՝ կարեւոր է նախ
և առաջ, եթէ ոչ մանրազննին (որ մեր մաւ-
նաւորած ընթացքէն արտաքոյ է,) գէթ հա-
րեւանցի ակնարկ մի ձգել եկեղեցական
ընդհանուր մատենագրութեան ընթացքին
վրայ, որով ընթացած է մինչեւ հինգերորդ
դարը :

Եկեղեցական ընդհանուր մատենագրութիւնն այս յատկական նկարագիրը կը պատկերացնէ մեզ դարական կարգաւ :

Ըստին դարուն մէջ կ'երեւին միայն հատակաոր թղթեր, գրուած 'ի յորդոր և 'ի խրատ զանազան դիպաց պատճառաւ, որոց մէջ ոչ թէ գիտութեան նշմարանք, այլ քրիստոնէական քաղցր օծութիւն և եթ կ'երեւի :

Երկրորդ դարուն մէջ մատենագրութիւնն առաջնոյն պէս միակերպ չէ : Ժամոնակի հանգամանքները յառաջ կը բերեն նիւթոց պէսպիսութիւն մատենագրութեան մէջ : Սկսան զի Քրիստոնէութիւնը կրակի արգէն սոյն դարուն մէջ հալածանքներ կրել ոչ միայն արտաքուստ Հեթանոսներէն և Հրէաներէն, այլ և 'ի ներքուստ ազգի ազգի աղանդաւորներէ, որոնք կը զբաւարտեն Քրիստոնէից վարքը և վարդապետութիւնը, և Հռովմէական տէրութիւնն ևս, ինչպէս արտաքուստ, նոյնպէս և 'ի ներքուստ օգնական կը լինի Քրիստոնէութեան դէմ պայքարող հալածասէր ոգւոյն : Աւստի Եկեղեցւոյ պաշտպան վարդապետք կը ստիպուին հասարակ թղթերով չը շատանալ, այլ և պատմական, պատասխանատուութեան, մեկնական և վիճական գրուածներով և ճառերով ասպարէզ ելնել :

Երբ որ Գրիգոր Գրիգորեան մէջ եկեղեցական մատենագրութիւնն առաւել բազմակողմանի ընթացք կրատանայ, որովհետեւ կարեւորութիւնը կրտտիպէ Վրիստոնէական ուսմանց հետ հետամնուտ լինիլ միանգամայն և արտաքին գիտութեանց: Այդուց արդէն հետմանոսական փիլիսոփայութիւնը կը յառաջէր, բայց Վրիստոնէութեան տարածմանէն առաւել զարոյթ ստանալով և շփոթուելով կը ճգնի սոյն դարուն մէջ գիմագրաւել ահագին յոխորտանօք, երբեմն Հեթանոսութեան և Վրիստոնէութեան մէջ համսնմանութիւններ երազելով, երբեմն Վրիստոնէութիւնը յանդգնաբար պիտարակելով, և երբեմն ձգտելով Վրիստոնէութենէն բարձր և եղած հեթանոսականներէն առաւել նորադոյն կրօնք մի ստեղծաբանել: Եւ այս պատճառաւ որչափ հակառակութիւնները կը բորբոքին և նորանոր աղանդոց կամ վարդապետութեանց տեղի կը տան, այնչափ Վրիստոնէայք կը սոսկան արտաքին ուսմունքներէ, մանաւանդ փիլիսոփայականէն, և կը դժկամակին իւրեանց մանուկները կայսերական կամ հասարակաց դպրոցները աղարկել, թիւնաւոր համարելով յունական և հռոմէական դասական մատենագրութիւնը: Բայց ժամանակը կը օտտիպէ, որ Եկեղեցւոյ վարդապետք միայն քրիստոնէական վարդա

պետութեամբ չը մարտուն հեթանոսական մտաւոր ուժին դէմ, այլ և մաւաւոր ուժով ուստի և օգտաւէտ քան թէ քնասակար կը համարին դպրոցներ բանալ և այն դպրոցներուն մէջ Սուրբ Գրոց ուսման հետ աւանդել միանգամայն և փիլիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, քերականութիւն, ճարտարախօսութիւն, և այլն :

Այս տեսակ դպրոցներու առաջինն կը լինի Աղէքսանդրիոյ Լըփադոկան դպրոցը, որուն կը հետեւին և ուրիշ շատ տեղեր. և եթէ չենք սխալիր, սոյն օրինակ դպրոցներու մէջ կը վարժին և մեր Թարգմանիչ Աշակերտներն յԱղէքսանդրիա, ՚ի ՚իւզանդիոն, յԱթէնս և այլն : Աղէքսանդրիոյ մէջ վաղուց արդէն հռչակաւոր էր գեղեցիկ սուսմանց Սոսայարանը, ուր կը գիմէր ուսումնասէր մանկտին Հռովմէական պետութեան ամեն կողմերէն, և այս կերպով Աղէքսանդրիա համարուած էր իբրեւ Կայան գիտութեան Սոյն կայանին մէջ ահա կը հաստատուի և Լըփալայական դպրոցը, յորմէ ականաւոր մարդիկ կը յառաջանան, և ՚ի տեղիս տեղիս ականաւոր աշակերտներ կ'ունենան, ինչպէս են՝ Կլեմէս, Որոգինէս, Գրիգոր Աքանջելագործ, Գիոնէօիոս Աղէքսանդրացի և այլք. որոնք իւրեանց գրուածներով կը մարտուն նոյն ժամանակի զանազան փիլիսոփայական

և աւելի ազանդական կարծեաց դեմ:

Ի այց եկեղեցական առաւել ընտիր մա-
տենագիրները Չորրորդ Գարուն մէջ կ'երեւին,
որոց գրուածքները քրիստոնէական ազիւ-
համեմուած են, և որոնք եկեղեցական մա-
տենագրութեան գլխաւոր և օրինակելի
գործքեր կը համարուին: Այս արժանաւորու-
թիւնն ունին Աթանասի, Իարսղի, Գրիգորի
Վիւսացոյ, Գրիգորի Ասղիանզացոյ, Կիւր-
ղի, Լեփրեմի, Աբրասիոսի, Հերոնիմոսի,
Սկիբերանի և () գոստինոսի գրուածքները:
Այս տիպաւոր անձիւքներէն ոմանց (ինչ
պէս՝ Իարսղի, Սկիբերանի, () գոստինոսի)
քրիստոնէական զգայուն և բարեհամբոյր
ճաշակի զարգացմանը օժանդակող եղած է,
ոչ այնքան դպրոցական, որչափ մայրական
արգասաւոր կը թու թիւնք: Լեթէ մեր բըռ-
նած մասնաւոր ընթացքը չը ներեր մեզ ըն-
դարձակօրէն խօսիլ այս ընտիր անձանց մա-
տենագրական աշխատութեան վրայ, գէթ
այս չափը կ'ատենք, որ մեր թարգմանիչնե-
րը սոցա ժամանակակիցներն կը համարուին,
և նոցա մատենագրական ճաշակը սիրողներ,
ինչպէս և նոցա երկասիրութեանց շատերը
հայկական թարգմանութեամբ մեզ աւան-
գած են: Եւ որովհետև առանց ժամանակա-
կից անցքերուն տեղեակ լինելու, անհնարին
է հիմնովին ըմբռնել յունական և հռովմէա-

կան երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ դարուց եկեղեցական մատենագրութեան հոգին, ուստի կը պարտաւորինք գէթ այսչափ ասել, որ մեծ մասամբ գրուած են նոյնժամանակեայ յուզուած խնդիրներուն նկատմամբ, այն է մոլորութեանց, աղանդաւորութեանց և փիլիսոփայական վիճմանց և կարծեաց. վասնորոյ և առաւել այն մասները շինողական են և տեւական, որոնք արտաքոյ են վիճաբանական նպատակէ : Սեր նախ նեաց թարգմանածները առաւել երկրորդ կարգին կը վերաբերին :

Իսկ ներքին ընդհանրական նկարագիրը, որով կ'որոշուին իրարմէ արեւելեան — յունական և արեւմտեան — հռովմէական եկեղեցական մատենագրութիւնքը, այս համեմատութեան մէջ կը կայանայ, որ յունականին մէջ քրիստոնէութիւնը բացատրուած է առաւել տեսական գիտութեամբ, իսկ հռովմէականին մէջ գործնական գիտութեամբ : Այս նկարագրով կ'որոշուի նոյն իսկ յունական և հռովմէական փիլիսոփայութիւնքը : Իսկ ընդհանրապէս յունական եկեղեցական մատենագրութիւնը առաւել շօխ է քան հռովմէականն :

Իսկ Հայոց եկեղեցական երկրորդ շրջանի մատենագրութիւնը (բաց ՚ի յունական Հարց ոմանց ինչ ինչ թարգմանութիւններ

րէն ,) առ հասարակ պարզ յորդորական է և մեծ մասամբ պատմական , հեռի վիճաբանական ընթացքէ , որով յայտնի կ'երեւի թէ հայկական մատենագրութիւնը առիթ չէ ունեցած մոլորամտութեանց դէմ պայքարել , ըստ որում և ոչ իմաստասիրական դրպբոցներու յուզած խնդիրները կային Հայաստանին մէջ և ոչ նոցա դէմ մաքառելու կարելորութիւնն :

Այսպէս ուրեմն , եթէ առ հասարակ մատենագրութիւնը որ և իցէ ազգի մտաւոր և քարոյական զարգացման արդար կշիռն է , եկեղեցական մատենագրութիւնն ևս Նկեղեցւոյ վիճակի և գործունէութեան ճշգրիտ պատկերն է : Այն վերանորոգութիւնը , որ կը կրէ Հայաստան երկրորդ շրջանին մէջ , թէ քրիստոնէական լուսաւորութեամբ և թէ մատենագրական զարգացմամբ , այն ազգային պատմական կենաց նշանաւոր դարագլխոյ երեւոյթը գրաւած է բոլոր մատենագրաց մտադրութիւնը , և մանաւանդ Ս . Մրոց թարգմանութեան գեղեցիկ և միաբանական աշխատասիրութիւնն ևս խիստ մեծ ազդեցութիւն գործած է ամենուն երկասիրութեանց մէջ : Քանի մի մատենագիրներն այն շրջանին մէջ խօսած են մի և նոյն նիւթոյն վրայ հաւասար եռանդով և զգացմամբ : Ատենագրութեան պատմական մտ,

սրն անգամ առաւել քրիստոնէական նահա-
տակութեան պատկերներ կը ներկայացնէ,
քան թէ քաղաքական իրողութիւններ: Այս
պատճառն ոչ թէ հեղինակաց եկեղեցական
լինելն է, այլ ժամանակը և հայրենեաց վիճա-
կը այնպէս ազդած են: Այսպէս ուրեմն, որչափ
որ ազգային գրագիտական պատմութիւնը կը
վերաբերի մեր մատենագրաց վրայ խօսիլ,
նոցա գրաւորական արժանաւորութիւնը
գնահատել, ժամանակագրական և պատմա-
կան ճշդութիւնները հետազօտել և լեզուի
յատկութիւնը կռնել, սակայն միւս կողմէն
եւս յեկեղեցական Պատմութիւնը չէ կարող
զանց առնել նոցա յորդարական և վարդա-
պետական կոորները նկատողութեան առ-
նուլ և պատմականին մէջէն գէթ եկեղեցա-
կանին վրայ խօսիլ:

Այսինք ուրեմն յառաջ բերել թէ մա-
տենագիրները և թէ իւրեանց երկասիրու-
թեանց համառօտ բովանդակութիւնը, ա-
ռաւել ընդարձակ հետազօտութիւնը գրա-
գիտութեան կամ դպրութեան պատմու-
թեանը թողուլ:

Մասնագրական երկասիրութիւնք Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին, Ագաթանգեղոսի և Զենոբայ. — Ներքին նշուկադիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց :

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉ—Լ՛յս շնաշխարհիկ անձն, ինչպէս քրիստոնէական հաւատոյ հաստատութեան, նոյնպէս և ազգային եկեղեցական մատենագրութեան հայրն է, որոց քրիստոնէական ուսմունք տարածելու ջանից և առաքելական վաստակոց վրայ արդէն խօսած ենք, և կը մնայ մեզ այժմ խօսիլ նորա գրաւոր երկասիրութեանց վրայ :

Գրիգոր Լուսաւորչի երկասիրութեան ծնունդ են. Յաճախապարտ գիրքն և Լ՛գաւթանգեղոսի պատմութեան մէջ գտնուած Վարդապետութիւնը : Նորա կ'ընծայուին նմանապէս ինչ ինչ կանոններ, թուով երեսուն, (գուցէ այն, զոր յաւելցուց Վիկիական կանոնաց վրայ ⁽¹⁾ ինչպէս և Իսկ Թո փառաարկոցոյն, Հանգանակի վրայ). Ժամագրքի մէջ Լ՛պրատեթ և Կղզի մաղթանքք, որ կ'աւանդուի թէ՛ Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց մարմիններն ամփոփելու ժամանակ ասած է. նմանապէս և երկու աղօթք, — Օրհնեալ է ճարտարութիւնս քո, Տէ՛ր ի՛մ. և Լ՛ղայե՛մ շեղ :

(1) Խոր. Բ. Գիրք. Դ.

(Յաճախապարտեմ, որ ոմանք յունարէն և
 ոմանք սուելի հաւանական, հայերէն լեզ-
 ուով և յունարէն տառերով գրուած կը հա-
 մարեն (ըստ որում հայկական գրոց գիւտէն
 առաջ է), կը պարունակէ իւր մէջ քսան
 երեք ճառեր Արրորդութեան խորհրդոյն և
 աստուածածանօթութեան վրայ, արարչա-
 կան սիրոյն և անպատում գթութեան վրայ,
 մարդոյ առաքինական հանդիսից և բարե-
 պաշտութեան վրայ, հովուաց պարտուց և
 արթուն տեսչութեան վրայ, և այլն և այլն
 Իսկ Ագաթանգեղոսի մէջ աւանդուած քա-
 ռոզութիւնը պարզ և ընտիր վարդապետու-
 թիւն է, Խ. Գրոց պատմական ընթացից
 հետեւողութեամբ, ուր կը խօսուի մարդոյ
 ստեղծագործութեան և պատուիրանազան
 ցութեան վրայ, աստուածային ուխտի հաս-
 տատութեան և դար առ դար կրկնութեան
 կամ նորոգութեան վրայ, Աստուածային
 անուայման սիրոյն կամ Քրիստոսի մարդեղու-
 թեան վրայ, ամեն փրկագործ տնօրէնու-
 թեանց վրայ, աշխարհի կատարածի և յա-
 ռութեան ու դատաստանի վրայ, Հոգւոյն
 Վրբոյ գալստեան և աշխարհի նորոգութեան
 վրայ, Առաքելոց գործոց և քարոզութեանց
 վրայ, և Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ տեւա-
 կանութեան և խաւարի հետ ունեցած պա-
 տերազմին վրայ ։

Վրիգոր Վուսառորչի քարոզութեան կամ վարդապետութեան բովանդակութիւնը, թէ Մատթանգիոսի և թէ (Յաճախապարտասի մէջ, սքանչելի պարզութիւն և գեղեցկութիւն ունի։ Մասցուածները հատու և վճռական, դարձուածները առանց սեթեւեթի և պաճուճանաց, նմանութիւնները բնական և բնտանի, իմաստները սրտաշարժ և զգայուն։ Մկներեւ կը տեսնուի, որ աստուածային և մարդկային սիրով վսուռած սրտէ կը բղխին և ոչ իմաստասիրական կարծիքներու մէջ տատանող մտքէ։ Վարդապետական եղաւ նակը դասախօսական է, և ըստ ամենայնի գործնական։ Տամնք իմաստասէր չէ, որ կը տրամաբանէ, և ոչ արժեքստակեալ պերճախօս, որ կը ճարտարախօսէ, այլ գթօտ հայր, որ իւր սրտին մէջ յուզուած բոլոր աստուածային զգացմունքները կը ջանայ իւր որդւոցը հաղորդել և տկար ու սխալական արարածները յորգօրելով 'ի հաւատ, 'ի յոյս և 'ի սէր՝ կաօյել Վրարչի հետ, որ ամենակարողն է և անփոփոխ բարի։ Վասն զի մի կողմէն Մատուծոյ ամենակարողութիւնը կը պատկերացնէ և գթութիւնը, միւս կողմէն մարդոց տկարութիւնը և կարօտութիւնը. մի կողմէն Մատուծոյ բարութենէն բղխած անթիւ բարիքները, միւս կողմէն մարդկային անձնիշխանական ազատութեան չարաչար գոր-

ծաղրութենէն բղխած չարիքները : Եւ այսպէս, աստուածային ամենաբարի կամքը միայն անսպթաք ուղեցոյց կ'ընծայէ մարդկային բոլոր գործողութեանց : Առաքինութիւնը և առաքինիները գոված ժամանակ՝ մարդոյ աստուածանմանութիւնը կրտեսնես, կրողաս և կ'աւրախանաս . իսկ մոլութիւնը և մոլիները պարսաւած ժամանակ՝ մարդոյ անասնական վիճակը կը տեսնես, կը հառաչես ու կ'արտասուես :

Գրիգոր Ա ռ. սաւորչի վարդապետութեան հաստատուն խարիսխը Ս. Գիրքն է, համոզակեր և շարժիչ մասն՝ Աստուծոյ ինամոց և մարդասիրութեան կենդանի պատկերաւորութիւն, իսկ յորդորողն ու քաջալերողն՝ իւր հայրագորով սրտի ձայնն : Ս'իով բանիւ, ժողովուրդ մի քրիստոնէական ուսման մէջ կրթելու համար ինչ որ կարեւոր է, ամենը լիովին կը տեսնուի առաքելանման Հայրապետի քարոզութեան մէջ, որոյ բովանդակութիւնը այսպէս կարող ենք համառօտել. — Սէր և ինամբ Արարչին և պարգաւորութիւնէ արարածոյն :

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ.—Տրդատ թագաւորի արքունի քարտուղարն, ազգաւ հռովմայեցի, հռոմարէն և յունարէն դպրութեան հը

մուտ (1), հրամանաւ Տրդատայ կրգրէ Հա-
յոց քրիստոնէական դարձի պատմութիւնը,
այնպիսի ընտիր կարգաբանութեամբ, որ յե-
տագայ դարուց պատմիչք, ոչ միայն կը գռ-
վեն, այլ և շատ տեղ Խորենացին իւր հա-
մառօտախօսութեան պակասորդը կը յորդո-
րէ, որ ընթերցողք լրացնեն Ագաթանգեղոս
սէն, մանրապատում տեղեկութիւններ քա-
ղերով: Ագաթանգեղոս գլխաւորապէս Ս.
Մովսէսի և Տրդատայ կենաց, գործոց և
բարեկարգութեանց վրայ կը խօսի, թէպէտ
և իւր պատմութիւնն նոցա ժամանակ պա-
տահած անցքերէն առաջ կրակի: Արխօսի
Հռիփսիմեանց և Վայիանեանց նահատա-
կութեան վրայ, Տրդատայ հալածասիրու-
թեան և քրիստոնէական հրաշալի դարձին
վրայ: Արնկարագրէ Հայաստանի քրիստո-
նէական լուսաւորութեան կամ վերակեն-
դանութեան սրտառուչ պատկերը, այն է

(1) Ագաթանգեղոսի թէ՛ հայերէնը կոչ և թէ՛ յունա-
բէնը, և այս պատճառաւ ոմանք կը պնդեն թէ՛ սկզբնագի-
ջը յունարէն գրուած է և ապա թարգմանչաց ձեռքով
հայերէն թարգմանուած. իսկ այլք կը պնդեն թէ՛ Ագա-
թանգեղոս Հայոց արքունեաց մէջ հայերէն սովորելով հա-
յերէն գրած է: Այս վերջին կարծիքը բաւականին հաւա-
նական ցուցած և պաշտպանած է Հ. Գար. Չար. խորհրդե-
ան և Հայերէն դպրութեան պարմութեան մէջ, հայերէն և յունա-
բէն օրինակները իրարու հետ համեմատելով և սկզբնական
նութիւնը հայերէնին տալով:

ժողովրդի հոգեւոր յուզմունքը, գունդա-
գունդ խոնուամն ՚ի լուր քարոզութեան Մ
ւետարանի, վկայարանաց շինութեան համա-
գործ, հրձուանքը, Հայրապետի ընտրու-
թեան և ձեռնադրութեան համար եղած
գումարումները, և մանաւանդ բիւրաւոր
ժողովրդոց մկրտութեան սքանչելի տես-
րանը Նիքիտ գեորին մէջ, Ս. Գրիգորի հո-
գեւարար քարոզութիւնը և Նշմիածնի տա-
ճարին շինութիւնը, և այլն, որոց վրայ ար-
դէն իւր տեղը խօսած ենք :

Հայաստանի քրիստոնէական վերադար-
ձի գեղեցիկ սրամուծիւնը կարգացողը, Մ
գաթանգեղեան մատենին մէջ, կրքբանչանայ
աստուածային սքանչելեաց վրայ, կը խան-
դարնտի ժողովրդի քրիստոնէական եռան-
դագին յուզման և միահաղոյն վերածնելու-
թեան վրայ, և կը յափշտակուի այն երախ-
տագէտ խորհրդածուծեամբ, որով Ռսկե-
բերան (1) յափշտակեցաւ մարգարէի գե-
ղեցիկ խօսքը կրկնելով Հայոց հոգեւոր ծը-
նընդեան համար. « Մ ետես, ո՞ լուաւ, ե-
թէ երկնեաց երկիր օր մի, և ծնաւ զազգ մի
ողջոյն » :

Օ ԵՆՈՒՔ ՂԱԿ-ԼՂԳԻԱԼ ասորի, առաջնորդ

(1) Ռսկե : Ներքոյեան աւ Գրիգոր Լուսաւորիչ

և վճռահայր Տարօնոյ Իննականեան կամ Սուրբ
Կարապետի վանուց, ուր կարգուած էր Վրի-
գոր | ուսաւորչէն՝ Կեսարիայէն դառնալէն
յետոյ :

Օ՛ ենորայ երկասիրութիւնը, որ Պարտա-
Լիան Տարօնոյ կը կոչուի, կը պարունակէ իւր
մէջ նախ քանի մի թղթեր և այսա Տարօնոյ
գաւառին մէջ կատարուած քրմական պա-
տերազմին և բրիտոննէական վերանորոգու-
թեան պատմութիւնը, նամակի ձեւով :

Առաջին թուղթն է Վրիգոր | ուսաւորչի
գրածն առ Վեւոնդիոս հայրապետ Կեսա-
րիոյ, որով շնորհակալ կը լինի Անտօն և Կը-
թօնիդէս կրօնաւորաց համար, և կը խնդրէ
նոցա նման ուրիշներն եւս ուղարկել, մա-
նաւանդ զՏիմոթէոս և Եղիսազար, որք նշա-
նաւոր էին սրբութեամբ վարուց :

Երկրորդն է Վեւոնդիոսի պատասխանը,
որով ուրախակից կը լինի | ուսաւորչին, Հա-
յաստանի քրիստոնէական դարձի աստուա-
ծահրաշ հանդիսին համար և կը յայանէ որ
խնդրած կրօնաւորները ներկայ չեն, որ ու-
ղարկէ, այլ գնացած են մին 'ի Հռովմ և
միւսն Երուսազէմ և անտի 'ի Իլլիւանդիոն :

Երրորդն է Վրիգոր | ուսաւորչի թուղթն
առ Տիմոթէոս և Եղիսազար, որով կը յիշէ
Հայաստանի հարիւր քսան գաւառաց կա-
րօտութիւնը քահանայից և հովուաց, և կը

խոստանայ նոցա տեսչութեանը յանձնել
Սամիկոնեան երկիրը — Տարօն — եթէ հաճին
գալ :

Իսկ չբերան է խնդրագիր քանի մի ասորի
կրօնաւորաց (Իեկտորի, Անաստասայ և այ-
լոց) որոնք Իււղանդիոնի մէջ լսելով Տարօ-
նեցի անձներէ, որ Հայաստան՝ քրիստոնէա-
կան գեղեցիկ կերպորանափոխութեան հան-
դիսարան դարձած է, կը գրեն առ Առ-
աւորիչ և կը թախանձեն, որ բոլոր անցքե-
րու պատմութիւնը գրով իրենց հաղորդէ :
Այս առթիւ Ս. Գրիգոր կը հրամայէ Օւե-
նորին կատարել յիշեալ կրօնաւորաց խն-
դիրը և Տարօնոյ պատմութիւնը գրով իրենց
հաղորդել :

Այս նամակաձեւ Պատմութեան առա-
ջին պատճէնին մէջ կը յիշատակուի համա-
ռօտիւ, Գրիգորի և Տրդատայ ծննդեան
գէպքերը, միոյն չարչարանքը և միւսոյն
դարձը. Արձան և Իեմետրէ քրմապետ իջ-
խանաց յարուցած պստերազմը և պարտու-
թիւնն ՚ի Քրիստոնէութենէ : Իսկ երկրորդ
պատճէնին մէջ պատմութիւնը կը շարու-
նակուի և աւարտմամբ լրումն կ'առնու գիր-
քը : Արտաքոյ պատմութեան խիստ հար-
ցափրական տեղեկութիւններ. կ'աւան-
գուին գրքի մէջ, մանաւանդ Տարօնոյ գա-
ւառի գեղեցիկ, ջրաւէտ, օղազուարճ, խո-

տաբուղիս և մեղրատուղիս գրից վրայ : Օ՛ք,
 նորայ գրած պատմութեան մէջ կը յիշա-
 տակուին քանի մի անձանօթ պատմագիրներ
 (Պարդա կամ Ռարգեծան և Պիտիդոն թարգ-
 մանիչ), և տեղ տեղ կը յորդորէ Օ՛քնոր իւր
 համառօտ անցածին պակասորդը լրացնել
 նոցա պատմութիւնները կարդալով : Արպէս
 շարայարութիւն Օ՛քնորայ պատմութեան,
 Յովհանն Սամիկոնեան վեցերորդ գարուն
 մէջ շարունակած է Տարօնոյ պատմութիւնը,
 որուն վրայ իր ժամանակին պիտի խօսինք :
 Բայց որովհետեւ երկուսի գրաւոր ոճոցն
 մէջ համանմանութիւն կը նշմարուի, հաւա-
 նական կը կարծուի որ Օ՛քնոր իւր պատ-
 մութիւնը ասորերէն գրած լինի (ըստ որում
 Մտորիք էին խնդրողները) և յետոյ շարայա-
 րիչն թարգմանած լինի : Օ՛քնորայ և Մգա-
 թանգեղոսի պատմութեան մէջ տեղ տեղ
 տարբերութիւն կը նշմարուի ինչ ինչ անցից
 նկատմամբ, և սորա պատճառն այն է որ ի-
 բարու գրուածք կարդացած չեն, և Օ՛քնոր
 քնքն կ'ասէ, որ Մգաթանգեղոսէն առաջ
 գրած է :

Երկատրուծիւնք Մեծին Ներսիսի . Փառասոսի Բիւ.
զանդայ . Սահակայ Պարթեւի և Մեսրոպայ Մաշտոցի .
Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց .

ՆԵՐՍԵՍ ՊԱՐԹԵՒ . — Արդէն տեսանք որ
Մեծն Ներսէս շարունակ զբաղած էր Հա-
յաստանի բարեկարգութեամբ , և ազգային
քաղաքական իշխանութեան տկարութեան .
պատճառաւ՝ ստիպուած էր երբեմն յունա-
կան և երբեմն պարսկական արքունեաց մէջ
գեղգերիլ . այս պատճառաւ գրաւոր երկատի-
րութեան կողմանէ իրեն ընծայուածները մի-
այն քանի մի խրատներ են . կանոնագրաց մէջ
և քանի մի աղօթքներ և այն և սաւանդու-
թեամբ : Իսկ պատմագրութիւնք կը հաւաա-
տեն , որ Ներսիսի ամենամեծ և քաղցր երկա-
սիրութիւնք եղած են ուսուցանել ըանիւ
և իւր կենաց օրինակով . վասն զի այսպէս
կ'ատէ ի իւզանդ . « Այսն ճշմարտութեան
մինչեւ ՚ի մահ մարանչէր և զաջողակ արդա-
րութեան քաջ սլերեալ խնդացուցանէր և
իւրով վարդապետութեան անձրեւովն պա-
րարէր : Ինչ ամենայն տեղիս սահ-
մանացն Հայոց մեծաց , ընդ որ էր յառաջա-
գոյն նորուն հարցն սերմանեալ զքարոզու-

Թիւն Բանին կենաց, զնոյն և սա ուսուցեաց
անձրեւովն Օ թաղեական Եթոռն
միւսանգամ ելից զքոյսան անեցոյց,
մշակ հնձող եղեալ գործակից սերմանսլաց,
և բազմացոյց զյորդարութիւն արդիւնսն ՚ի
չափմարանս արքայութեան Եսխ ինքն
առնելով առ իւր անձն բարի և ապա այլոց
օրինակ բարեաց դնելով . առհասարակ վար
դաստիարակն բանիւն զամենեցուն զփա-
կեալ դրունս մտաց ՚ի բարին յորդորելով
բանայր զամենայն բարի : Ասուցանէր ըզ-
սէր, զյոյս, զհաւատ, զսրբութիւն, ըզ-
քաղցրութիւն, զհեզութիւն, զանոխակա-
լութիւն, զխնամ ունել դարմանոյ աղքա-
տաց, և այլն և այլն 9 (1) :

ՓԵՒՍՏՈՍ ԲԻԻՉԱՆԳ.— Բիւզանդաց գիրքք
բաժնուած է չորս դպրութեան և կր կոչուի
Բիւզանդարան : Պարունական նիւթն է 29
տարուան Պատմութիւն, Խաւորք երկրորդի
(որդւոյ Տրդատայ) ժամանակէն սկսեալ մին
չեւ Խոսրով երրորդի թագաւորութեան և
Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան վերջը :
Բիւզանդ գլխաւորապէս եկեղեցական քան
թէ քաղաքական իրողութեանց վրայ կը
խօսի, և սեղդակի երրորդ դպրութենէն կը

(1) Բիւզանդ Դպրութիւն Դ. Գ. Ե. :

սկսի, գուցէ առաջին և երկրորդ դպրութիւնք համարելով իրմէն յառաջ ելած պատմարանից գրածները, և կամ գուցէ ինքնին գրած է առաջին և երկրորդ դպրութիւնքը, բայց կորուսուած են :

Երրորդ Դպրութիւնը (որով կը սկսի Ղիրքը) կը պարունակէ Ղրիպոր Առսաւոր չի և իւր Արդւոյ և Թոռանց հայրապետութեան ժամանակի պատմութիւնը, մանրապատում և օրինաւոր կարգաբանութեամբ: Չորրորդը (որ առաւել նշանաւոր մասն է) կը պարունակէ գլխաւորապէս Սեփիւն, Երեսիսի պատմութիւնը, կենսագրական յատկութեամբ, Հայրենեաց և Եկեղեցւոյ շինութեան համար կատարած սխրագործ արարքները, մարգասիրական և աստուածսիրական յորդորները և նորա ժողովրդասէր և խնամատ կենաց մանրանկար պատկերը, որոյ զննութիւնը ընթերցողի սիրտը կը գրաւէ: Հինգերորդ Դպրութիւնը առաւել քաղաքական իրողութիւններ կը պարունակէ և ընդ նմին Սեփիւն Երեսիսի մահուան աղետաբեր դէպքը: Իսկ վեցերորդը կը պարունակէ Հայոց Թագաւորութեան երկու բաժանուիլն (յունական բաժին և պարսկական) և քանի մի ժամանակակից եպիսկոպոսաց զարքագրութիւններ :

Ինչո՞ւնչո՞ւնչ երկասիրութիւնը շատ հե-

տաքննական դէպքեր կը պարունակէ իւր մէջ նախարարութեանց վրայ, ազգային սոցիալութեանց վարուց և աւանդութեան վերայ, որոց մանրագննին հետապօտութիւնը բաւականին լոյս կարող է տալ նոյն ժամանակեայ ժողովրդային կենաց վրայ: Սոկայն Բիւզանդայ անձին և գրաւոր փաստակոց վրայ զանազան կարծիքներ կան. ոմանք զինքը Յոյն կը համարին և պատմութեան սկզբնագիրը յունորէն, և ապա հայերէն թարգմանուած. ոմանք Հայ կը համարին և իւր երկասիրութիւնը հայերէն յօրինուած, ու ոմանք Յոյն կը համարին իւր անձը, բայց միանգամայն և հայոգէտ և հայերէն աշխատասիրած. և այլն: Սոյնօրինակ կարծեաց լուծումն բանասիրութեան և ազգային պատմական գրագիտութեան առարկայ համարելով՝ անդէպ կը համարինք հետապօտել այս տեղ:

ՍԱՀԱԿ ՉԱՐԹԵՒ. — Լյու մեծանուն և մեծագործ անձի վրայ արդէն խօսած եմք, որ պէս հայրենասէր և ուսումնասէր հայրապետի վրայ, խօսինք այժմ որպէս եկեղեցական հոգեպատու մատենագրի վրայ: Ս. Սահակ, իւր գրաւորական աշխատանքը զհամ է գլխաւորապէս այլ և այլ թարգմանութեանց և մանաւանդ թարգմանութեան Լատուա

ծաշունչ Գրոց , որ 'ի վեր է քան զամենայն
 մատենագրական երկասիրութիւն : Սեկայն
 ունինք նմանապէս Սահակայ քսնի մի ինք-
 նագ'ր գրուածքները , այն է կաննէ , վեց գը-
 լուխ բաժնուած , որ Վաղարշապատու ժո-
 ղովէն զկնի զբխուած է Հայաստանի զոնա-
 զան առաջնորդական գաւառները : Այս
 կաննուաց մէջ ամենաչլուսուոր կերպով բա-
 ցատրուած է եպիսկոպոսաց , բարեպիսկոպո-
 սաց , քահանայից և վանականաց պարտքը առ
 ժողովուրդն և ժողովրդոց պարտքն սեւ Աս-
 տուած , առ եկեղեցին և առ իրեարս , ա-
 ւանգուած են ուսումնասիրութեան և ո-
 զորմածութեան անհրաժեշտ պատուէրներ ,
 և ընդհակառակն սաստիկ յանդիմանուած է
 ուսումնատեցութիւնը , կաշառարեկութիւնը
 և անգթութիւնը . բայցատրուած է ժողո-
 վրդոց եկեղեցական նուիրաբերութեան և
 եր'խայրեաց հաստատութիւնն 'ի Սաս-
 ւորէն , և ընդ նմին տաճարաց , վանուց և
 ինչ ինչ տօնից սկզբնաւորութիւնը և նշա-
 նակութիւնը , և այլն և այլն :

Հնգ թուղթ , ուղղած էջ Պօլոսոց Պրոկզ
 և Ատաիկոս պատրիարքաց , Փարս թէսոգոս
 կայսեր , Ալեկիոս եպիսկոպոսին և Նատա-
 լիս զօրավարին : Ազգային եկեղեցական գը-
 րոց կարգաւորութեան համար եւս շատ
 աշխատած է Ս. Սահակ , և Օրհնո-կի-նաբեղ

ցուցակին մէջ մասնաւորապէս այս խօսքերը կը յիշուին . « Իսկ զտահանայօրէնիս Ս . Սահակայ գծեալ՝ յետ քսան և մի ամի արքեպիսկոպոսու թեան իւրոյ 'ի Կաւասարդ ամսոյ, որ օր մի էր . և 'ի Կահանայախոյն այլ յաւել եօթն աւետարան , նոյնպէս և զաշխարհախոյն , 'ի քաղաքու գաշտի (այն է 'ի Վաղարշապատ) 'ի վկայարսնս Ս . Հախիսիմեանց , յետ հարիւր և քսան և մի ամին Ս . Գրիգորի , զի մինչեւ ցայն վայր հնամեն վարէին » (1) , Ս . Սահակայ կ'ընծայուի նմանապէս Աւագ Ապագածու մէջ երգուած շարականը , որ իւր հոգեբուղիս իմաստներով և աստուածային բանաստեղծութեան վսեմախոհ և եռանդուն դարձուածներով բովանդակ Արալիոցի ընաիր ակն կը կազմէ : Վասն զի աստուածային անհուն մեծութեան և մարդասիրական անհուն խոնարհութեան սքանչելիօք կրգգածի մարդ , երբ խորհրդազգած հայրապետի հետ կը դիտէ , որ Պարսեւստուն՝ պարսեւ կը խնդրուի , կենսատուն՝ գերեզմանի մէջ կ'ամփոփուի , Նմահութեանց Տըւտոն՝ կը խոնարհի 'ի հող մահու , Արթուրն բնութեամբ՝ մահացելոյ մէջ կը ննջէ , բո-

(1) Յովհան իմաստասեր կը խօսի այս մասին և նմանապէս Ս . Սահակայ կ'ընծայէ գիշերային ժամս կարգութեամբ չրո աղօթքները , բայց իւր մէջ բերած աղօթքները այլեւս աններեն կը տարբերեն :

վանդակ աշխարհի Յնծու թիւնը՝ կ'արտասուի
 տկար արարածներէն, և այս սքանչելիքը կը
 կատարուի 'ի սէր մարդկային ազգի, որ ա-
 մեն կերպով մեղանշած է իւր Արարչի և
 Փրկչի դէմ:

ՍՆՍՐՈՊ ՄԱՆՏՈՏ. — Ինչպէս Ս. Սահակայ
 նայնպէս և Սերոպայ վրայ արդէն խօսած
 ենք որպէս Հայաստանեայց դպրութեան և
 լուսաւորութեան Հարց վրայ, որպէս Աս-
 տուային Ղրոց նախկին թարգմանչաց վրայ,
 խօսինք այժմ Սերոպայ մանաւոր ինքնա-
 գիր երկասիրութեանց վրայ:

Հաւանականօրէն Սերոպայ կ'ընծայուի
 մեր ազգային եկեղեցական Օխարանի սկզբ-
 բնաւորական կազմաւորութիւնը, այլ և այլ
 ինքնագիր և կամ թարգմանական յօրինուա-
 ծով, որ և Սարգոյ անուն կը կրէ. թէպէտ
 և վերջին դարերուն մէջ փոփոխութիւն կը
 բաժնէ և մանաւանդ Տղ դարուն մէջ Սաշ-
 տոց կաթողիկոսին օրով, որուն վրայ 'ի ժա-
 մանակին պիտի խօսինք: Սերոպայ կ'ըն-
 ծայուին նմանապէս քանի մի աղօթքներ և
 Սեծի Պահոց Աղայխարոսիան կարգի շարա-
 կանները: Այս շարականները, չընայելով
 իմաստից միակերպութեանը, քրիստոնէա-
 կան բարեպաշտութեան ամենագեղեցիկ և
 բնական աղերասնք են: Արիստոնեայ մի, որ

լիովին կրղզայ մարդկային յանցանքներն ու
 աստուածային գթութիւնը, աշխարհային
 փորձանայ վտանգներն ու երկնային խնաւ
 մակալ օգնութիւնը, մարդկային հագեւոր
 և մարմնաւոր աստերն ու աստուածային
 խնամտ և բժշկարար զօրութիւնը, մարդ-
 կային քարասրտութիւնն ու աստուածային
 անհուն սէրը, մարդկային մոլորութիւնն ու
 աստուածային ամենագիտութիւնը և ճրջ-
 մարտութիւնը, երբ կրղզայ իւր հեռաւա-
 բութիւնը և կրփափաքի մտտենայ և միա-
 նալ Աստուծոյ հետ, ինչ կարող է խնդ-
 րել, եթէ ոչ գթութիւն, թողութիւն, օգ-
 նութիւն, բժշկութիւն, արտասուք, գիտու-
 թիւն և միութիւն Աստուծոյ հետ: Այս
 սրտաշարժ զգացմունքներով դ՛հուռն են Ա-
 պաղար-Թեան շարականները, որոնք աստուա-
 ծասէր սրտի խորոց կենդանի և շարժուն
 պատկերը կրներկայացնեն, որ երբեմն կրից
 ալիքներէն կ'ըլլան, կը սասանի և կը հա-
 ռաչէ սու Աստուած — Ի էր անյին ինչ պա-
 երբեմն կը սխալի, կը մոլորի և դառնալու
 բաղձանքով կը գոչէ — 'Կարճ' զի. երբեմն իւր
 զառանցանքները անսնկով և Աստուծոյ բա-
 բութենէն պատկառելով՝ կը խոնարհի և
 կ'աղաղակէ. — Ս'էլայ, Տէ՛ր, Բ'էլայ. երբեմն
 զգալով, որ առանց Աստուծոյ՝ միշտ կը սոց-
 թաքի, կ'անկանի և կը դալկանայ, եռանդա-

գին կ'աղերսէ և կը պաղատէ — Ս' իողար
 զէս, Արարած ի՛մ, զի՛ լքաներ . և երբեմն աշխարհ
 հի չարիքներն ու ակէտները տեսնելով՝ բռ
 լար մարդկութեան համար կը հայցէ և կը
 թախտնձէ — Աշխարհիս ողորմա՛, Սարգսե՛ք:

Դ .

Երկասիրութիւնք Եղնիկ Կողբալոյ . Կրիւնի և Դաւ
 թի Անյաղթի . — Ներքին նկարագիր պարունակութեան
 իւրաքանչիւրոց :

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՍԻ . — Եղնիկի վրայ արդէն
 խօսած ենք որպէս Սահակայ և Սեսորայոյ
 երիցագոյն աշակերտի վրայ , որ Յովսէփ
 պաղնացւոյն հետ Եդեսիա ուղևորեցաւ
 ասորական գրքեր թարգմանելու և կամ
 հայագիր օրինակելու նպատակաւ , և անտի
 անցաւ Բիւզանդիոն , ուր իւր ուսմունքը
 կատարելագործելէն զկնի՝ դարձաւ ՚ի Հա
 յաստան և գործակից եղաւ Ս . Սահակին ,
 Ս . Գրոց և այլ թարգմանական աշխատու
 թեանց մէջ , խօսինք այժմ նորա ինքնագիր
 երկասիրութեան վրայ : Եղնիկ , որ եպիսկո
 պոսական աստիճանի եւս հասաւ և Բագ
 բեւանդայ վիճակին հովիւ կարգեցաւ և
 որ Ս . Յովսէփայ կաթողիկոսութեան ժա

մանակ գումարաւած Աշտիշատի ժողովին եւս ներկայ գանուեցաւ և ինքն հմուտ էր հայ, յայն, պարսիկ և ասորի լեզուաց, թողած է ամենագեղեցիկ ինքնագիր երկասիւրու թիւն մի, Այլ Վղանբոց անունով, որ իւր բաղմակողմանի պարունակութեամբ սրժանի է խորին մտադրութեան :

Այնիկի երկասիրութիւնը չորս Գ/րբ կը բաժանուի — Այլ աղանբոց հեմանոսայն, Այլ յեղին Պարսից, Այլ կրօնից (Յունաց իմաստնոյն և Այլ աղանբոյն) Սարգիսի Աթէ պատերազմական յողթութիւնը զիմամարա թշնամոյ պորտութիւնէն կը կշռուի քննաբանի յաջողութիւն և հմուտութիւնն և ս իւր յինաութեան առած առարկայէն կը չափուի : Աթէ այս համեմատութեամբ նկատենք Այնիկի եղման կամ հերքման նիւթերը, կրտսնենք որ իստ բաղմակաթոյթ են և դժուարամտոյց — հեթանոսութիւնը իւր բաղմատեսակ ճիւղերով, պարսկական քէջը կամ կրօնքը իւր հնարմատ տարեքով, յունական իմաստասիրութեան կրօնքը իւր հետաքննին և բաղմակնձիռն վարդապետութեամբ և Սայկիսնեան աղանդը իւր հրապարիչ և դայթակցեցուցիչ երեւութով : Սակայն Այնիկի ամենայն վատահութեամբ և յաջողութեամբ քննութեան և եղման ելած է այս տարրացած կրօնական գրութեանց դէմ և իւր վստահութիւնը

իւր բազմակողմանի հմտութեանց մէջ է , որոնք ակներեւ կը տեսնուին իւր երկասիրութենէն :

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Ասորաճաբանական խորին և մեկին հըմտութիւն , որով ուղմամտօրէն կը խօսի Աստուծոյ գոյութեան վրայ , նորա կատարելութեանց կամ ստորոգելիաց վրայ , կը բացատրէ մանաւանդ Աստուծոյ կանխագիտութիւնը խիստ լուսաւոր տեսութեամբ և երկիւղած զգացմունքով և կը ջրէ այն հեթանոսամիտ և մոլար կարծիքները , որով սմանք տգիտաբար Աստուծոյ ամենաբարութիւնը կը թշնամանեն և մարդկային անձնիչ խանութեան չարաչար գործածութենէն հետեւած չարիքները , աղէտները և պատահարները՝ Աստուծմէ նախասահմանուած կը կարծեն :

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը նշմարուի Բնագիտական և Բնապարմական հմտութիւն , որով կը ճառէ տարերայ և օդերեւութից վրայ , եղանակաց վրայ , բուսոց և կենդանեաց յատկութեանց վրայ և սքանչելի կերպով կը բացատրէ՝ թէ Բնչպէս հակառակատարր բնութեան մէջ կը թագաւորէ միանգամայն և զարմանալի կարգաւորութիւն ու անխռով դաշնակաւորութիւն , որ ամենաբարի Արարչապետի ամենակարողութեան

և նախահինամուծեան գործն է :

Լշինիկի երկասիրութեան մէջ կը նշմարուի Ռատլիան հմտութիւն, թէպէտ և քանի մի սխալներով, որ առաւել իւր ժամանակի սըխարանքը կը համարուին, քան թէ իւր սեպհականը : Դամանակակից դրութեան նայելով՝ Լշինիկ շարժումն արեգական տուած է և ոչ երկրին, և այս զարմանալի չէ, վասն զի մենք գիտենք, որ Լշինիկէն յետոյ շատ դարեր հոլոված էին, երբ ուսողական գիտութիւնը պարզեց ինչպէս երկրի շրջանառութիւնը, նոյնպէս և այլ տիեզերախօսական ճշմարտութիւններ :

Լշինիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Իմաստիրական հմտութիւն, որով (Յունաց իմաստնոց — Պիլթագորեանց, Պլատոնեանց, Սոյիկեանց և Լպլիկուրեանց — վաղ գապետութիւնները համառօտիւ մէջ բերելով՝ նոցա ու զիդ կամ թիւր տեսութիւնքը կը զանազանէ, կը գովէ նոցա ջանքը՝ բնական լուսով զլստուած որոնելու համար և կը պարտուէ բազմաստուածեան մոլորութիւնը : « Ի խնդրելն փիլիսոփայից (կ'ասէ) զլստուած 'ի բնական օրինաց, որ 'ի միտան տնկեալ է, գովութեան արժանի է, բայց 'ի բազում աստուածոսն անկանել և զաշխարհս նմա մըջ տընջենաւորակից դնել, անհնարին ամբարըջ տութիւն է » . և թէ՛ « Օ կաման Պլատոնի

սիրեմ վասն զՄտուածն խնդրելոց և զամբարտաւանութիւնն ոչ գովեմ^ո (1) :

Եղնիկի երկասիրութեան մէջ կրտեսնութի կրնագիտական հմտութիւն, ոչ միայն բրիտանական, այլ և հեթանոսական բազմատեսակ կրօնից նկատմամբ, մանաւանդ պարսկական Քէշին, որոյ վրայ տուած լիակատար և մանրաստուածանօթութիւնքն այժմեան Եւրոպական հետաքննին աշխարհին անգամ (2) նոր լոյս կրտան պարսկական հին կրօնի վրայ :

Եղնիկի երկասիրութեան մէջ կրտեսնութի Հնաբոսական հմտութիւն, որով կրիտի ազգային առասպելաց վրայ (յարայէզի, վիշապազունց, Տովային նհանգաց, ծովացութի, պայի և բնական ազդեցութեան նկատմամբ եղած գուշակութեանց), այլ և պարսկական կրօնի արարողութեանց և առասպելաց վրայ, Օւնտիկ և Սոգական կրօնից վերայ, նախնի (Տունաց, Հերակլեան արձանաց և գրուածոց վրայ, Հեթիտի, Հոմերոսի և Պլատոնի վրայ, և այլն :

Եղնիկի երկասիրութեան մէջ կրտեսնութի Ինքնական հմտութիւն անգամ (որ խիսակարեւոր է ժողովրդասէր հովուի համար,)

(1) Եղնիկ, Գիրք Դ. յօդ. 2. Ճէ :

(2) Եղնիկ Թարգմանուած է Գաղղեարեն և մասաքեդեարեն և թուսերեն :

որով կը բացատրէ քանի մի կենդանեաց և բուսոց յատկութիւնները, այսահարութեան կամ լիւանաց և այլ հիւանդութեանց բնական պատճառները և կը զգուշացնէ զանազան մնատակարութիւններէ :

Ընչպէս Լյոնիկ իւր բովանդակ քննաբանութեան մէջ՝ մտրութիւնները և նախապաշարութիւնները եղծելու համար՝ ձեռք առած է երկու ամենամեծ զէնք — Ս. Գիրք և արտաքին հմտութիւնք. — վասն զի ինքն Լիկեղեցւոյ կողմէն զինած է և նոյնօրինակ զինուորութիւնն ճշմարտութեան համար՝ Լիկեղեցւոյ գործ և պաշտօն կը խոստովանի. «Լը արդ՝ Լիկեղեցւոյ Ըստուծոյ գործ այն է, զարտաքինսն իրօք ճշմարտութեան սուանց գրոց յանդիմանել և զկարծեցեալսն ներքինս և ոչ ճշմարտեալս Գրովք Սրբովք յանդիմանել » (1) :

Ընչպէս ամեն շահաւէտ և ժամանակին պատշաճ հեղինակութիւնք, նոյնպէս և Լիկեղեցի երկասիրութիւնը ազգուած և գրուած է ժամանակի ոգիէն և ժողովրդի ներքին վէրքերէն. վասն զի Լյոնիկ որպէս զգուշացուցիչ և արթուն հովիւ գրած է իւր երկասիրութիւնը (քանի պատիկ ընդարձակութեամբ արդեօք նոյնը և բանիւ քարոզած չէ)

(1) Եղծիկ. Ա. Գիրք. Ե. ԻԸ.

այն ժամանակ, երբ մի կողմէն սկսած էր մեր Ազգը ծանօթանալ յունական մատենագրութեան հետ, և երկիւղ կար, որ մի քուցէ քրիստոնէական վարդապետութեան տեղ յունական մատենագրութեան հին դասական ոգին ըմբռնէ և լուսոյ փափաքով ծուխ գրկախառնէ. ինչպէս կը պատահի երբեմն նոր արթնցած Սուղվորդներուն, որ յառաջադէմ ազգի մի նմանելու եւ տնդով, շատ անգամ, առանց ընտրութեան, խարխափելով առաքինութիւնները կը թողուն և մալութիւնները կը գրկեն. միւս կողմէն Պարսկաստան սկսած էր ազգել Հայաստանի վերայ, և արքայից արքաները հետամուտ էին իրենց դէնին դարձնել հպատակ ազգերը, ընդ որս և մեր Ազգը. և երրորդ կողմէն Սարկիոնի աղանդը որ աւուր կը յուզէր մտքերը և կը տարածուէր քրիստոնէից շատերուն մէջ. Ռաց յայտմանէ, արգարեւ, և Էետարանական փրկարար լոյսը տարածուած էր Հայաստանի մէջ, բայց հեթանոսական կրօնի ներքին նախապաշարումները, հմայութեանց և կախարդութեանց հաւատորնձալ յութիւնները և մանաւանդ ճակատագրի և բախտի խորարմատ տպաւորութիւնները տեղ տեղ տակաւին կը ճարակէին:

Եզնփի իւր կորովի աչքերով տեսնելով այս արտաքին և ներքին վտանգները, և զգալով՝

Թէ հեթանոսական նախապաշարումները որչափ անարգանք են աստուածային բարութեան և նախախնամութեան և միանգամայն նուաստացուցիչ քրիստոնէական ոգւոյ, ուստի և գրած է իւր անմահ երկասիրութիւնը

Սակայն որչափ պիտի զարմանար և արտասուէր Լւնիկ, եթէ յառնէր և տեսնէր, որ իւր ժողովուրդը, 18 դարեան քրիստոնէութենէն զինի, այսօր շատ տեղ բազդի և ճակատագրի կը հաւատայ, շատ տեղ անմխիթար կը յուսահատի, որպէս թէ ինքն չար աստղի տակ ծնուած է և իւր ճակտին թղէտք և տառապանք գրուած են, շատ տեղ հմայական պատրանքներով իւր յաջողութիւնը և ձախորդութիւնը կը կշռէ, և կ'ամաչենք ասել, շատ տեղ անմիաբանութիւնը և հետեւապէս ստրկութիւնը Հայու դատապարտութիւն կրխոստովանի, իսկ հատակոտոր քարոզիչներէն շատերն եւս, փոխանակ սոյն օրինակ նախապաշարմանց դէմ զինելու և աստուածային բարութեամբ ըստ փոփելու, ըկ դժոխային սպառնալիքներով կը սարսափեցնեն :

Բայց ՚ի Լոյճ պանդոց գրքէն, Լւնիկին կ'ընծայուին նմանապէս և ընտիր Խրաբ գանազան կարգի անձանց և մանաւանդ կրօնաւորաց և առաջնորդաց համար գրուած : Բայց ոմանք նոյն Խրաբները Ս. Նեղոսին կ'ընծայեն

և Եզնիկ միայն Թարգմանիչ կը համարենք
ինչ ինչ յաւերմամբ :

ԿՈՐԻՒՆ . — Ընաջին Թարգմանչաց դասէն
է , որ Բիւզանդիոնի մէջ ուսումն լրացնելէն
յետոյ Բնձակայ հետ Երուսաղէմ գնաց և
այն տեղէն Կիւրղի Երուսաղէմացոյ Ըպաշ
Խարդարչախելը — Կարգը Հայաստան բերաւ : Կը
րիւն ուղեկից գտնուեցաւ Մեսրոպայ ու
սումնասիրական և վարդապետական ճանա
պարհորդութեանց և Սահակ հայրապետէն
ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս Վրաց : Թարգ
մանական վաստակէն ՚ի զատ Կորիւն գրած
է Մեսրոպայ Պատմութիւնը , Յովսէփ Կա
թողիկոսի և իւր միւս ընկերաց խնդրանօք ,
վասն զի ինքն միշտ ականատես էր իւր
վարդապետի առաքելական վաստակներուն ,
որոյ համար և կ'ասէ . « Ոչ եթէ ՚ի հին համ
բաւոց տեղեկացեալ , այլ որոց մեր իսկ ա
կանատես եղեալ կերպարանացն և առ ըն
թերակաց հոգեւոր գործոցն և լսող շնոր
հապատում վարդապետութեանն և նոցին
(Սահակայ և Մեսրոպայ) արբանեակք ըստ
աւետարանական հրամանացն » : Կորիւնի
երկասիրութեան մէջ թէպէտ և կը պակսի
Մեսրոպայ կենսագրութեան այն մասը , որ
անցուցած է Հայաստանի արքունեաց մէջ ,
սակայն վարդապետական ընթացից վրայ այն

պիտի ստուգապատում տեղեկութիւններ
 կ'աւանդուին, որ վարդապետական կոչման
 և պարտաւորութեան վրայ գաղափար ու
 նենայու համար՝ բաւական է միայն կորիւ
 նի երկասիրութեան մէջ Ս' ետրուպայ կեանքը
 կարդալ, որ այս նշանաբանը կը պատկերացնէ
 մեզ. — Սիրել ժողովորդը, շքիլ ժողովորդի մը, բաւ
 պիտի լի ու լուսաւորել ժողովորդը և պիտու լինու
 նին ու խառարը հալածել, որոնք ժողովորդի ամենակր
 փանգոսոր իշխաններն են ։

ԴԱԿԻՑ ԱՆՅԱԼԹԱՍ Տարօնոյ Հարք գաւառ
 ուի Հերեթ կամ Հերեան գիւղէն, կամ ըստ
 այլոց Ներգիւն աւանէն, և ըստ այնմ
 Ներգինացի, Սոլսէս Խորենացւոյ բեռոր
 դին, կրտսեր Թարգմանչաց դասէն, որ իւր
 իմաստասիրական և աստուածասիրական հրճ
 տութեան և բնաւորութեան համար կը կոչ
 ուի Իմաստասեր, Լ'կաղլ, Փիլիսոփայ, Լ'տամօծ
 Փիլիսոփայ, Լ'ստուածասեր, որ Յունաստանի
 մէջ իւր հայկական տաղանդը շահեցնելէն
 և փայլեցնելէն զինի դարձաւ Հայաստան
 հայրենեաց դասն վիճակրտեսաւ և աղօթքը
 արտասուաց հետ խառնելով և հանձարը՝
 գրոց՝ մեռաւ և Թաղուեցաւ Տարօնոյ Կ'աւ
 զարու վանքին մէջ, որոյ գերեզմանը կը դիմեն
 տակաւին իմաստասիրութեան և ճարտարա
 խօսութեան ձիրք ինդրողները մեծ փափայրուիչ

Վաւիթ երկասիրած է ինքնագիր եւ
 թարգմանեալ գրուածքներ։ Ինքնագիր եւ
 կասիրութեան մէջ նշանաւոր է Խաչի ներհողը
 որ գրած է Վիւտ կաթողիկոսի խնդրանօք,
 ինչպէս նոյն կաթողիկոսի նամակը և ճառի
 յառաջարանը կը ցուցնեն, թէպէտ և ու
 մանք կ'ասեն թէ՛ Վթենքի մէջ Խաչի նշա
 նին առջեւ խօսած է սեան կամ աշտարակի
 վերեւէն, որպէս աւարտական ցոյց իւր
 եօթնամեայ ուսումնառութեան ոմանք կ'ա
 սեն թէ՛ Վթենքէն Վիւզանդիոն դարձած
 ժամանակ Խաչի Վերացման տօնին խօսած
 է իւր ընկերոց խնդրանօք, և ոմանք թէ՛
 Լըրուսաղէմ՝ Ս. Խաչին առջեւ խօսած է։

Յիշեալ Ներքողին մէջ գեղեցիկ պեր
 ճախօսութեամբ կը դրուատվի Խաչը որպէս
 լըումն հին կրտակարանին մէջ Կտնուած բռ
 լոր օրինակաց, այն է որպէս տունկ, որոյ
 պտղովն ամենայն տիեզերք լցան, որպէս
 կենսաբեր ծառ Վդինայ, ՚ի կենդանութիւն
 մահացելոց, որպէս ցուպ և գաւազան մխի
 թարութեան, որպէս տապան և լաստ ապ
 րեցօւցիչ ՚ի ծփական ալեաց աշխարհի, որ
 պէս ծառ Սարեկայ, յորմէ կախեալ զհիւն
 փրկեցան ծնունդք Վդամայ՝ որպէս սան
 դուխք վերելութեան յերկինս, որպէս գա
 ւազան, որով վիմացեալ սիրտք հոսանուա
 գործին և պատառին ծովք մեղաց, որպէս

օրւն՝ կրող անտաններէ լուսոյն և հրոյն, և այլ
 լին և այլն: Ի՛աց յայսմանէ կը բացատրուի
 նոյն ներբողին մէջ թէ ի՛նչ զգացմանքներ
 պարտին ունենալ քրիստոնէայք Խաչի նշա-
 նին առջեւ. — « Հոգւոյ՝ ակամբ իբր աչօք
 մարմնոյ յայտնապէս նկատելով՝ հաւատասցի
 իբր թէ այժմիկ իսկ Միածինն Հօր բազկա-
 տարած ՚ի սմա բեւեռեալ տեսանի. և տա-
 կաւին իբր թէ ցնցուղ փրկական՝ աղբեր
 սուրբ արեանն ՚ի կենարար տնօրինեցելոյն
 կողէ այժմիկ իսկ առաջի աչաց մերոց կայ-
 լակացեալ հրաշիւք յաներեւոյթս զբանաւոր
 երկիրս առողելով փրկագործէ. . . Վան-
 զի ուր Խոսչ՝ անդ և Խոսչեցեայն, և ուր Խա-
 չեցեսլն՝ անդ և Խոսչելու թիւնն. . . ասե-
 լով խաչ՝ աստ իմասցի Վողգոթա և աստէն
 խոսչելու թիւնն, աստ զենու մն և ՚ի սմին
 փրկագործութիւն. . . որ և երկնայնոցն աս-
 տանօր յայտնապէս ցուցեալ թարգմանեցի
 աստուածութիւն յերկրի և մարդիկ յերկինսոյ

Խաչի ներբողէն զատ՝ Վաւթի միւս եր-
 կասիրութիւնքն առաւել գիտական են և ի-
 մաստասիրական, ուտոի և եկեղեցական
 պատմութեան հետազօտութենէն արտա-
 քոյինչպէս են—Պարճառ յողագս Գերայնոս-
 Սահմանոց գիրք կամ՝ սահմանք իմաստասիրութեան,
 որ գրուած է Պիւհռոն յոյն փիլիսոփայի
 վարդապետութեան դէմ, որ ամեն բանի

վրայ տարակուսիլը կամ վարանիլը իմաստու-
 թիւն համարած էր և ստացած էր շատ հե-
 տեւողներ: Սահմանաց գրքի յունարէն գրու-
 նուելու պատճառաւ՝ ոմանք կը կարծեն թէ
 Վաւիթ նախ յունարէն գրած է և ապա
 հայերէն թարգմանած, ոմանք զՎաւիթ մի-
 այն թարգմանիչ կը համարեն և ոչ հեղինակ,
 որովհետեւ նոյն գրքին վերջին գլուխը Վրի-
 գոր Նիւսացու գործոց մէջ կը տեսնեն և ո-
 մանք սկզբնագիրը Վաւթաց կըտան և թարգ-
 մանու թիւնը ճշդ դարու գործ կը համարեն:
 Աբրահամ-իւն Պրփրի, Սարգսր-իւնի Արիս-
 փոփել, Արիսփոփել յաղագս միկն-իւն (Պե-
 թիարմենիաս), Սեկն-իւն Վաւի Յ. վերջուծա-
 կանն Արիսփոփել, Արիսփոփել Նո-ղլի առ Աղե-
 անորոս Նափաոր յաղագս աղեարի և յաղագս առա-
 ճին-իւնից: Այս ամենը թարգմանու թիւնք
 են ինչ ինչ մեկնու թեամբ, որոց մէջ կ'երե-
 ւի Վաւի յունական իմաստասիրութեան
 հմտու թիւնը, բայց դժբալդարբար շատ տեղ
 իսպառ անհասկանալի են, վասն զի առաւել
 հերքնարանու թեան՝ քան թէ հայաբանու-
 թեան տիպ կը կրեն, նորաստեղծ բառերով
 և գարձուածներով:

Երկասիրութիւնք Գիւտայ . Յովհանու Մանգակունւոյ ,
Մովսէսի Խորենացւոյ և Մամբրէի Վերծանողի — Կեր-
քին յատկական նկարագիր պարունակութեան իւրո-
քանչիւրոց :

ԳԻՒՏ . — կրտսեր թարգմանչաց դասէն ,
Տայոց գաւառի , Արահեզայ գիւղէն , որ
կաթողիկոսութեան աստիճանի ևս հասաւ ,
սակայն կաթողիկոսութեան վրայ երրորդ
Շրջանին մէջ կը խօսինք , իսկ այժմ միայն
իւր գրաւոր մնացորդքը նկատենք :

Գիւտ մասնակցութիւն ունեցած է յա-
մագրոց և հասարակաց աղօթից կարգա-
դրութեան մէջ . վասն զի նոյն գրոց խորա-
գրին մէջ իւր անունը դրոշմուած է : Աւնի
թուղթ մի առ Դաւիթ անյաղթ խալկ ներբողը
խնդրելու համար (ինչպէս վերը յայտնեցինք)
որոյ ստորագրութիւնը այսպէս կը վերջանայ .
— « Գիւտ գագաշեալ և գերեզման ՚ի գար-
շապար և մահու մերձաւոր , դրուատ հայ-
ցեմ , Հայոց հօտի հովուապետ և վերադի-
տող տանն Արշակունեացոյ . Աւնի գարձեալ
թուղթ մի քրիստոնէական զգացմամբ և
պերճախօսութեամբ զեղուն , որ գրած է
Ազուանից Վաչէ թագաւորին , երբ նա ա-
ռաւելլաւ համարած էր իւր թագը և մն

գութեան կրօնքը զոհել, քան թէ ուրացու-
թեամբ թագաւորել :

ՅՈՒՏԱՆ ՄԱՆՒԱՊՈՒՆԻ. — Ըրշարունեաց
Օթինոտ գաւառէն, Սահակայ և Սեսրո-
պայ աշակերտներէն, որ եսթանասուն հինգ
տարուան հասակին մէջ Վահան Սամիկո-
նեանի և ազգի թախանձանքով կաթողիկո-
սական աթոռը նստաւ, որոյ հայրապետա-
կան գործոց վրայ խօսիլն երրորդ Շքանին
թողլով այժմ միայն կը խօսինք իւր գրաւոր-
երկասիրութեան վրայ :

Սաշտոցի կարգաւորութեան մէջ Յով-
հան Սանդակունիին կ'ընծայուին — Սկր-
տութեան կանոնը, խստ օրհնելու, պասկի,
եկեղեցւոյ հիմնարկէից օրհնութիւնը, աւ-
ճարի սրբութիւնն և աւազանի օրհնութիւնը
պատարագամատուցին մէջ — զանազան քա-
րոզներ և աղօթքներ և Ա. Աթանասի կո-
չուած պատարագամատոյցը. յամագրոց մէջ
— գիշերային ժամու Օսրիոցեայք և Օսէն
Գոհանա՛յ հոգեբուղի աղօթքները և ճաշու-
ժամու երեք քարոզներն և աղօթքները :

Էազար Փարպեցին իւր պատմութեան
մէջ աւանդած է Յովհան Սանդակունիի մի
Արիստոֆանոսիւնը, զոր խօսած է Դունայ ե-
կեղեցւոյն մէջ մեծագումար բազմութեան
առջեւ Վահան Սամիկոնեանի մարզպա-

նական իշխանութիւն ստանալու ուրախա-
կան հանդիսին առթիւ : Օտրուկի հայրա-
պետը այս ատեննաբանութեան մէջ երբեմն
կրղմայի և կըհփանայ Մատուծոյ և իւր եկե-
ղեցւոյ սբանչեւեաց վայ՝ հրաւիրելով ըզ-
բազմութիւնն յօրհնութիւն . « Այկեղեցիս
օրհնեցէք զՄատուած և զՏէր յաղբերացն
Իսրայէլի . Մհա սիբեցէք զեկեղեցիս և սի-
րեցայք յեկեղեցւոյ, զԹագաւորս քաղցրա-
ցոյց եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց, ըզ-
գայլս գառինս արար, զձեզ պայծառացոյց,
զԹշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց » . և
երբեմն բազկատարած կ'աղաղակէ, որ հայ-
րենեաց երկարատեւ անտէրութենէն և
սրարակական հազաճանքէն յետոյ՝ Հայ մարդ-
սբան կը տեսնէ Հոյաստանի վրայ, կ'աղա-
ղակէ գոհութեամբ . « Օրհնեալ տէր Մա-
տուած Իսրայէլի, որ ետ ինձ տեսանել զոր-
դիս եկեղեցւոյս, որ ինձ հաւատացաւ, պա-
տուով շքեղութեամբ պայծառացեալ 'ի
Քրիստոսէ » . և այս աղաղակը արձագանգ-
կրտայ ունկնդրաց սրտին մէջ, սրտնք ատե-
նախօսութենէն զկնի՝ ինդութիւն և արտա-
սուք իրար խառնելով կ'ողջագուրեն զՎա-
հան և կ'օւխտեն 'ի սէր և 'ի միաբանական
աշխատութիւն :

Իաց 'ի վերոգրեալ գրաւոր մնացորդնե-
րէն, Եովհան Սանդակունին երկասիրած է

նոյնպէս աղօթք, կանոնք, խրատք և քանոթի չափ խրատական և վարդապետական ճառք կամ քարոզք զանազան նիւթոց վրայ, այն է խոստովանութեան, աղքատաց մխիթարութեան, սիրոյ, քահանայի տեսչութեան, վիտի տեսարանաց կամ խաղուց, դիւթական հմայից, ռիսակալութեան, արբեցութեան և այլ ահռելի մոլութեանց, և այլն և այլն : Թէպէտ և ինչ ինչ ձեռագրաց մէջ այս ճառերէն մի քանիսն Լ՛փրեմի և Սահեբերանի անունը կը կրեն, բայց որովհետեւ նոցա գրաւոր գործոց մէջ չեն գտնուիր. ուստի և Յովհանու կ'ընծայուին :

Ըյս ճառերու պարունակութենէն պարզապէս կը տեսնուի որ միայն գրով գրուած չեն, այլ և կենդանի քարքառով խօսուած են 'ի լուր ժողովրդեան : Այսան զի մի կողմէն կը տեսնուի սաստիկ յուզմունք, սոսկումն, դողումն և զայրոյթ ժողովրդի մէջ գտնուած մոլութեանց դէմ, իսկ միւս կողմէն հայրական յորդոր և հրաւեր 'ի դարձ և յառաքինութիւն : Այլ կողմէն հօտի անօրէնութիւնքը և միւս կողմէն հովուական պարտաւորութեան և պատասխանատուութեան լիովին զգացումն ծանրացած կ'երևին առաքինի հովուին վրայ, որ կը հեծէ, կը զարհուրի, արտասուք կը խնդրէ իր գլուխը լալու և բազմիցս կը պատկառի և կը կարկամի

մորութեանց զազրութիւնները թուել լայն
պէս խօսած են ամեն ընտիր հովիւներ , Ե-
րոնք կորովի աչքերով թափանցած են ժողո-
վրդի շարժմանց և գործոց խորքը , և պարտք
համարած են սրբել և մաքրել Վստուծոյ
սեպհական հօտը ամեն աղտեղութենէ և
մարդը իր սատուածային պատկերով տեսներ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ . — Տարօնոյ խորնի
կամ Խարօնք գիւղէն , կրասեր թարգման
չաց դասէն , Սահակայ եւ Մեսրոպայ
հրամանաւ ճանապարհորդեց ՚ի Սիւնիս ,
Ղրղեսիա , ՚ի Վիւղանդիսն , յԱնտիոք ,
Ղթէնս , ՚ի Հռովմ , ՚ի Պաղեստին , յԱ-
ղէքսանդրիա , և իւր հայկական հանձարը
Ճոխացոյց պատմագրական և քանասիրական
հմտութեամբ , որով և իրաւամբ Հայք հայ
պատմագրաց անուանեցաւ իւր ժամանա-
կակիցներէն և յետագաներէն : Երբոր վերա-
դարձաւ Սովսէս իւր ուսումնասիրական
ճանապարհորդութենէն , վախճանած գտաւ
իւր երանելի վարդապետները Սահակ և
Մեսրոպ և թագաւորն Վռամշապուհ և
Հայ հայրենիքը քաղաքական աղէտներու
մատնուած , ուստի և ընկալուչ խնամակա-
լութիւն մի չըտեսներով իշխանաց և մեծա-
մեծաց կողմէն իւր անձը տխուր և վշտակիք
առանձնութեան տուաւ , արտասուելով

հայրենեաց և եկեղեցւոյ բազմադէտ վիճակը թէպէտ և կ'աւանդուի, որ երկար տարիններէն յետոյ Սովսէս անակնկալ կերպով յայտնուեցաւ, որպէս աղքատիկ մուրացկան, իւր աշակերտակից Վիւտ կաթողիկոսէն սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ և Նշնիկի մահուանէն յետոյ Բագրեւանդայ և Արշարունեաց գաւառներուն վրայ եպիսկոպոս կարգուեցաւ . բայց Ազար Փարպեցւոյ առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթէն յայտնապէս կ'երեւի, որ Սովսէս ոչ միայն ՚ի կենդանութեան շարունակ տառապանաց մէջ անցուցած է իւր կեանքն, այլ և յետ մահուան՝ ուսումնատեաց և օտարամուլ եկեղեցականք ոսկերքը գերեզմանէն հանելով ջուրը թափած են . այսպէս անարգաբար հալածելով այն անդուգական անձը, որ Հայոց ազգի անունը անմահացուցած է աշխարհի վրայ :

Սովսէս նուիրած է իւր գրիչը թարգմանական աշխատութեանց, վասն զի զինքն կ'անուանէ, « Այր ծեր և անպարապ ՚ի թարգմանութեանց ». բայց յականէ յանուանէ որոշուած չեն իւր թարգմանական աշխատութիւնքը ինչպէս և այլոցը : Ուստի և մենք համառօտիւ կը խօսինք միայն Սովսիսի ինքնագիր երկասիրութեան վրայ :

Սովսիսի ինքնագիր երկասիրութեանց

մէջ գլխաւորն և միանգամայն Լւարոպական գիտնոց գովեստից արժանացածն է նորա Պարսե-Սիւնն (1), որ գրած է Սահակ Բագրաւատունի իշխանի խնդրանօք : Այս պատմութիւնը արդէն մանրադնին քննադատութեամբ գնահատուած է արժանապէս քանի մի հայ և օտարազգի բանասէրներէ, մանաւանդ Վիկտոր Կանգլուա արեւելագէտ և հայասէր գաղղիացիէն, ուստի և մենք այս քննադատութեան ամփոփումն գրագիտութեան պատմութեանը թողլով համառօտ գծերը միայն յառաջ կը բերենք :

Սովիսի երկասիրած պատմութիւնը կը սկսի Հայկական նահապետական հարբւտութեան սկզբնաւորութենէն և կ'աւարտի Արշակունեաց թագաւորական հարստութեան կումսիւն, այն է կը պարունակէ մեր ազգի 2780 տարուան պատմութիւնը : Սակայն որչափ որ պատմական ժամանակամիջոցը երկար է, այնչափ և պատմութիւնը համառօտ . և այս համառօտախօսութեան պատճառ գրութաւորապէս պատմագրի ծերութիւնն եղած է (զոր տեղ տեղ ինքնին յառաջ կը բերէ,) և ոչ իւր հմտութեան պակասութիւնը, լատրն զի պատմութեան իւրաքանչիւր գլխէն

(1) Խորենացւոյ պատմութիւնը թարգմանուած է Լատիներէն, Գաղղիարէն, Իտալերէն և Ռուսերէն, հետաքննին ծանօթութեամբ հանդերձ :

կը նշմարուի Մովսիսի բազմակողմանի կրթաւթիւնը : Արդարեւ՝ խորենացիք իբրեւ ազգային պատմութեան նախուհայր՝ բաց ՚ի աւանդութիւններէ չէ ունեցած ուրիշ ազգային պատմագրական աղբիւր, բայց հետազօտած է բազմաթիւ օտարազգի պատմիչներ (որոց անունները կը յիշուին իւր պատմութեան մէջ) և զանազան աղբիւրներ, այն է (Յունական, Բաղբէրական, Ասորական, Աբուսափաշուհի Վրոց և Հրէական :

Խորենացւոյ Պատմութիւնը երեք գիրք բաժանուած է, որոց առաջինն կը կոչուի Օնեոբանուիան. Հայոց Տեճաց, որ կը պարունակէ պատմագրի Ռեճայական առ Սահակ Բագրատունի, Ս. Վրոց ծննդաբանութիւնն և ապա (Սարիբասայ հետեւողութեամբ) Հայկազանց տանուտիրական կամ նահապետական պատմութիւնը, Հայկէն մինչեւ Վահէի վախճանն, ամփոփելով մի փոքր յաւելլուած եւս Թիւրասայի Աժդահակայ նը կատմամբ եղած պարսկական առասպելախառն դէպքին վրայ : Երկրորդ Վերքը կը կոչուի Բան Տիւակ պարմանիւն Ասինեացի Տրոց, և կը պարունակէ մեր ազգային պատմութեամբնէն ճոխագոյն մասը մեծին Աղէքսանդրի աշխարհակալութեան ինչ ինչ դէպքերէն և Արշակունեաց հարստութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ Տրատայ թագաւ

աորութիւնը : Իսկ երրորդ Վերքը կը կոչուի՝
 Ասորոսեանոսիւն յայտնեաց, որ կը պա-
 րունակէ Տրդատայ թագաւորութենէն մին-
 չեւ Արշակունեաց հարստութեան անկման
 պատմութիւնը : Այս վերջին գլխոյն մէջ
 քաղաքականին հետ խառն է և ազգային ե-
 կեղեցական պատմութիւնը, այն է՝ Տրդատայ
 Վրիգորի և իւր յաջորդ հայրապետաց ժա-
 մանակ կատարուած քրիստոնէական և եկե-
 ղեցական եղելութիւնները, որոց վրայ ար-
 դէն խօսած լինելով՝ աւելորդ կը համարինք
 կրկնել :

Խորենացւոյ պատմութիւնը կ'աւարտի
 մի սրտաշարժ Ռէով հայրենեաց և եկեղեցւոյ
 վիճակի վրայ, որուն մէջ արտասոււածոր և
 անմխիթար կը ներկայանայ այն հայրենասէր
 ծերունին, որ Հայկայ Վրամայ, Տիգրան
 ներու և այլ ընտիր անձանց պատմութիւնը
 աւանդած ժամանակ կարծես մանկանալով
 կը խայտայ : Արքոր կը յիշէ Հայրենեաց մե-
 ծութիւնը, եկեղեցւոյ պայծառութիւնը և
 ներկայ աղէտները, թագաւորութեան բար-
 ձումն : արտաքին արհաւիրքները և ներ-
 քին զեղծումներն՝ սիրան կը մորմոքի և մի-
 անգամայն ընթերցողը յարտասուս կը շարժէ :

Թովմա Արծրունին չորրորդ Վերք մի ևս
 կը յիշատակէ Խորենացւոյ պատմութեան,
 բայց այս Վերքը մեզ չէ հասած, ինչպէս և

«Տաղքն չափու յինքն և ՚ի Սահակ Ռագրաւ տունի» :

Պատմութենէն յետոյ Խորենացւոյ անուամբ եղած երկասիրութիւններն են — 1. Աշխարհագրութիւն, որ աւելի Թարգմանութիւն քան Թէ ինքնագիր երկասիրութիւն դատուած է բանասէրներէն . 2. Պոպոյց Ղիբր . տասն ճառէ բաղկացած , Թէոդորոս անուն սշակերտին համար իբրեւ ճարտասանական ուսման օրինակներ աւանդուած , որ առաւել գրողի պատանեկան հասակի խաղալիք կը համարուին քան Թէ հիմնաւոր աշխատասիրութիւն : 3. Պարմոնիւն Արքուհոյ Աստուածածնի , և պոպիլի նորա , որ գրած է , նոյնպէս Սահակ Ռագրատունւոյ խնդրանօք , այն աւանդութեան հիման վրայ , որով կը պատմուի Թէ Ս . Կուսի պատկերը Յովհաննէս աւետարանիչն փորագրած էր կիպարիս փայտի վրայ և Ռարգու զիմէոս առաքեալն առնելով միւս առաքեալներէն բերած էր ՚ի Հայաստան և դրած Հոգեաց վանքի մէջ : 4. Ներքող ՚ի Ս . Հովիտի , վառվռուն իմաստներով և զգացմունքներով զեղուն , և 5. Ճառ Վարդապետի :

Բաց յայսմանէ Սովսիսի անուամբ կը գտնուին այլ և այլ մեկնական և քերականական երկասիրութիւններ , բայց Խորենացւոյ սեպհական լինելուն համար տարակուսու-

Թիւն կայ, որովհետեւ Մովսէս անունով շատ հեղինակներ եղած են :

Աւանդութեամբ Մովսէս Խորենացւոյ կ'ընծայուին նմանապէս քանի մի Հարպաններ, ինչպէս են՝ Ղրագալուցի ուրախայի, Տեառնը քառաջի կաննն, Հոգեգալստեան առաջին պարկի, և այլն :

ՄԱՐԲԻ ՎԵՐԾԱՆՈՂ.—Խորենացւոյ կրօն սեր եղբայրն, որ իւր եղբօր նման ճանապարհորդած է զանազան քաղաքներ ուսումնասիրութեան փափաքով : Մամբրէի անուամբ գտնուած երկասիրութիւնը միայն երկու Ղառ են —ի Զարո-Յիւնն Ղաղարու և ՚ի Ղալուսան Քրիստոսի յԱրոստղէմ : Կ'աւանդէ թողմա Արծրունին, որպէս թէ Սահան Արծրունւոյ հրամանաւ պատմութիւն ևս երկասիրած է Մամբրէ, բայց այսպիսի փափաքելի աշխատութիւնը գուցէ ՚ի կորուստ մատնուած է : Մամբրէի յիշեալ ճառերէն ՚ի Զարո-Յիւնն Ղաղարու գրածն պերճախօս է և միանգամայն քրիստոնէական իմաստութեամբ զեղուն : Աւետարանական վեճմբռ քանչեղիքը արձագանգ գտած է Մամբրէի սրտին մէջ, որով և նուագած է աստուածաշին սիրոյ մեծութիւնը և մահու թագաւորութեան կործանումն, հռչակելով յարութիւն և անմահութիւն . « Ողբացէ մահ

զկործանումն իւրոյ Թագաւորութեան (կ'աշաղակէ Սամբրէ), կոծեսցեն և դժոխք ըզքակտումն իւրոյ զօրութեանն : . . . Օսփսհարցեն հաւատացեալք 'ի նորոգմանն Ղազարու . սուգ առցեն դեւք զինքեանց տեսանելով զկործանումն : Աւետարանեսցին՝ որոց 'ի գերեզմանս ընակին յոյս յարութեանն . մի այսուհետեւ զարհուրեցուսցէ ըզմեզ մահն :

Զ.

Երկասիրութիւնք Եղիշէ վարդապետի և Ղազարայ. փարպեցւոյ . — Ներքին յատկական նկարագիր պարու-նակութեան իւրաքանչիւրոց :

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ . — Կրտսեր Թարգմանչաց կամ երկրորդ աշակերտաց դասէն , Վարդան Սամիկոնեանի ատենադպիրն , որ Թէպէտ իւր գրուածոց խորագիրներուն մէջ սովորաբար Վարդապետ կը կոչուի , բայց Սամիկոնեան նախարարական տան եպիսկոպոսն էր , որ և Արտաշատու ժողովի եպիսկոպոսաց կարգին մէջ կ'անուանի Եղիշէ Խաչիկոս Ամարանեաց . Հայաստանի հարստահարութեան և հալածանաց օրերուն ականաւ տես եզաւ Եղիշէ , տեսաւ Ս . Վ . Վարդանայ և նորա քաջ ընկերաց նահատակութիւնը , տեսաւ ընտիր ընտիր նախարարաց բանտար-

կութիւնն և գերութիւնը, հայ տիկնանց քրիստոնէական արիութիւնն և գեղեցիկ աստուածասիրութիւնը. տեսաւ հայրենեաց աւերումը պարսկական բռնութենէն, և սրտին ցաւէն առանձնացաւ Սոհայ լեռները և այն տեղէն Սչտունեաց գաւառը, ուր և կնքեց իւր կեանքը:

Եղիշէ թողած է ինքնագիր ընտիր երգասիրութիւններ, որոց մէջ կրփայլին իւր ազնիւ զգացմունքներն և քրիստոնէական իմաստութիւնը: Այս երկասիրութեանց մէջ ամենէն նշանաւորն է Պարմոթիւնն վան Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, զոր գրած է Սաւիկոնեան Վաւթ երկցու հայցմամբ: Այս պատմութիւնը կը բաղկանայ մէկ Սնձայուկանէ առ Վաւթ երէցն և ութն յեղանակներէ կամ գլուխներէ, պատմական անցից յաջորդութեան կարգաւ, որոց վերջինը առաւել սուրբ քահանայից չարչարանքները և հայ կանանց քրիստոնէական բարեպաշտութիւնները կը պարունակէ, ուստի և կրկնուի Աբրաւայ եօին յեղանակն: Եղիշէի պատմութեան մէջ նոյնպէս կը գտնուին 1. Յաղկերտի շրջաբերական Հրովրդայլը որով իւր տէրութեան հպատակ ազգերը կը հրաւիրէ ՚ի պատերազմ ընդդէմ Վուշանացոյ 2. Սիհրդներուէ հրամանատարի Նամիլը, զոր մը գերու խորհրդով կը գրէ Հայոց ազգին նախ

պարսկական դէնը բացատրելով և Քրիստոսնէութիւնը պահարակելով և ապա ստիպելով Հայոց ազգը ՚ի ժողութիւն և յարեւապաշտութիւն : 3. Հայոց մերժողական Պապականը , զոր կը գրեն Լրտաշատու ժողովին մէջ գումարուած եպիսկոպոսները նախարարաց և բոլոր բազմութեան հաւանութեամբ և քրիստոնէական անվեհեր ազատութեամբ : 4. Հրովարակ կամ Ղիբ պարսկանայ Հայոց աշխարհին , զոր կը գրեն Յունաց Թէոդոսկայսեր և օգնութիւն կը խնդրեն . բայց Թէոդոս կը մեռանի և Սարկիանոսը Թագաւորելով փոխանակ Հայոց օգնելոյ , ընդ հապառակն կը բարեկամանայ Պարսից Թագաւորի հետ և դաշնակցութեան ուխտ կը հաստատէ : 5. Վարդան Սամիկոնեանի և Վեռնդ երկոցու քաջաբերական վեժմ Լրեւաբանութիւնները , որով Հայ ազգը կը խրախուսեն ՚ի պատերազմ վասն պաշտպանութեան հայրենի օրինաց և ազատութեան յկեղեցւոյ :

Եղիշէի երկասիրութիւնը չը նմանիր աւմենեւին այն պատմագրութեանց , որոնք լոկ Թագաւորաց կամ իշխանաց յաջորդութիւններ և գործքեր կը թուարկեն , այլ կը պատկերացնէ ամբողջ ազգի կամ ժողովրդի պատմութիւնը , մանուկէն մինչեւ զառաւմեալ ծերունին , փառկասուն տիկնոջէն մինչ

չեւ զքահայտաւոր զորականը և անարգէն մինչեւ պատուականը, միով քանիւ, Եղիշէի երկասիրութիւնը Հայոց բոլոր ազգի նահատակութեան կամ քրիստոնէական զինուորութեան պատմութիւնն է ընդդէմ զրադաշտական մոլեռանդն մեգակրօնութեան, և մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրն կը տեսնենք այս խօսքերու կատարումն. « Այ երեւէր այնուհետեւ տաւել տէր քան զժառայ, և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ, և ոչ որ քան զոր նուազեալ 'ի յարութենէ. Ա'ի սիրտ յօժարութեան էր ամենեցուն՝ արանց և կանանց, ծերոց և ազայոց և ամենայն միաբանելոց 'ի Վրիտառս Վանդի առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան և զմի տգան զրահս հաւատաց պատուիրանին Վրիտառսի. միով գօտեսաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք Տեսանէին զանձինս իւրեանց իբրեւ զմեռեալ դիակունս և զիւրաքանչիւր գերեզմանս ինքեանք փորէին. և կեանք իւրեանց 'ի մահ համարեալ էին և մահք իւրեանց անշուշտ կեանք » (1) :

Եղիշէի երկասիրութիւնը այն ընտիր պատմագրութիւններէն է, որոնք պատմէն աւելի կ'ուսուցանեն — գործքէն շարժառիթը բացատրելով և հետեւանքէն պատ-

(1) Եղիշէ, Գ. յեղանակ.

Ճառը, և կամ անդրադարձօրէն : Այսան զի
 Եղիշէն Եկեղեցւոյ ուխտի նահատակու-
 թեան պատմութեանը հետ՝ կ'ուսուցանէ
 միանգամայն և Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ
 նշանակութիւնը և էական պաշտօնը աշխար-
 հիս վրայ, աստուածասէր առաքինեաց անձ
 նագոհութեանը հետ՝ աստուածային սիրոյ
 մեծութիւնը, ուրացողաց և անմիաբանից
 արարմանց հետ՝ թերահաւատութեան և
 անզուգուցութեան դժնդակութիւնը, և նա
 և մոգական պաշտօնէից չարագործութեան
 հետ՝ մոգական դեմի կամ կրօնի խառարամիտ
 վարդապետութիւնը : Եւ այս պատմական
 ընտիր յատկութիւնը զգալի է մանաւանդ-
 այն ներհական պատկերներուն մէջ, որոց
 մանրանկար յատկանիշները կը պատկերացնէ
 Եղիշէ : Ինքնակալ թագաւոր մի (Յագկերտ)
 իւր արքայական աթոռէն կ'որոտայ և միան-
 գամայն կը դողդողայ, վասն զի մոգապաշտ
 է և անհաստատ խորհրդներով կը շարժի .
 իսկ ընդհակառակն՝ հպատակ սողի զօրա-
 վար մի, նախարար մի (Այրսեան և այլք)
 կը խրախուսի և կը խրախուսէ . վասն զի ըզ-
 Քրիստոս զօրավար և զօրագլուխ կը տեսնէ
 ճշմարտութեան պատերազմին, և երկիւղը՝
 թերահաւատութիւն կը ճանաչէ : Թագա-
 ւորաց խորհրդական և պատգամատու մո-
 գերը կը յուզին և կը տագնապին, վասն զի

Թանձրամած խաւարքի մէջ են և ոգիները մարմնոց մէջ արգիլուած, ինչպէս կենդանի գերեզմանի մէջ: Իսկ ընդհակառակն՝ (Յով սէփ, 'Կեւոնդ և այլք, Իսաչն 'ի ձեռին ան վեհեր՝ պատերազմի դաշտը կ'իջնեն, վասն զի ճշմարիտ Աստուծոց քահանայ են և ճրջ մարտութեան համար մեռնիլը՝ կեանք կը խոստովանին և կը քարոզեն: Ի նդարձակ նա հանգի ի շխան մի (Ա) ասակ՝ տէր (Միւնեաց) բարձրանալու ձգտման հետ՝ կը քծնի և կը շոյէ, վասն զի ուրացող է և հաւատը մարմնաւորին մէջ է. իսկ ընդհակառակն՝ մատաղ մանուկ մի, տկար կին մի՝ վայելքը և փափկուութիւնը կ'արհամարհեն, վասն զի ճշմարիտ վայելչութիւնը և մեծութիւնը աստուածային սիրոց մէջ կը դաւանին:

Առհասարակ, եթէ մի կողմէն նկարագրուած է մոգակրօնութիւնը իւր աղիտաբեր չարիքներով, միւս կողմէն եւս կենդանի պատկերացած է Վրիստոնէութեան ճրջ մարիտ ոգին մի ամբողջ ժողովրդի ուրախական զինուորութեամբ, որով և ակներեւ կը տեսնուի Արդէի երկասիրութեան մէջ, որ Հայ ազգը սիրած է իւր երկրաւոր հայրենիքէն բարձր հայրենիք, այն է իւր ՔՐԻՍՏՈՒՆԻԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, պաշտած է իւր մարմնաւոր ազատութենէն բարձրագոյն ազատութիւն, այն է ԱԶՍՏՈՒԹԻՒՆ ԽՂԺ, և

հպատակած է մարդկային օրէնքներէն բարձրագոյն օրինաց, այն է ՕՐԻՆՍՑ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ։
 Վ ասն զի այս է եղած նորա նահատակութեան նշանաբանը . « Հայր մեր զԱւետարանն գիտեմք և մայր առսքերական Եկեղեցի կաթողիկէ ։ . . . Օրէնք Աստուածային կազցեն թագաւոր 'ի վերայ ամենայնի » (1) ։

Եղիշէ ոչ միայն ականատես եղած է իւր նկարագրած պատմական անցքերուն, այլ և լիովին զգացած է իւր սրտին մէջ, ինչպէս քաջութեան ուրախական հանդէաները, նոյն պէս և հայրենեաց աւերման տխուր տեսարանները, ուստի և ճառագրած է իւր պատմութիւնը սրտի լեզուով — արտասունքով ։ Վ ասն զի ինքնին կ'ասէ . « Ահա ոչ ըստ կամաց արտասուարկցողովք ճառագրեմք զբազում հարուածս, յորում պատահեցաք և մեք իսկ ականատես լինելով » . որով կ'ազդէ ոչ միայն Հայու՝ այլ և օտարականի սրտին, ինչպէս և ճշմարտիւ խոստովանած է օտարագգի բանասէրներէն մին . « Երբ Եղիշէ կը կարդամ, կը հալսանամ » (2) ։

Պատմութենէն զատ՝ Եղիշէ երկատիրած է այլ և այլ ճառեր և Սենուութիւններ, որք .

(1) Եղիշէ . Գ . յեղանակ ։

(2) Եղիշէն թարգմանուած է Անդրեասէն, Իսաբէրէն, Գաղղեպէն և Ռուսերէն ։

են, 1. Ինն իրարու համայն, որ պատմութեանէն յետոյ ամենէն ընտիր, սրտաշարժ և միանդամայն վսեմ գրուածքն է, որով նախ մենաւորական կենաց գեղեցիկ նկարագիրը կը պատկերացնէ, ապա զեղծումները, և ապա կը յորդորէ յուզութիւն և ՚ի զգաւտութիւն : Սիանձանց ճառք այն գեղեցիկ յատկութիւնն եւս ունի, որ հեղինակը միշտ խօսած է առաջին գէմքով և ուրիշները յանդիմանած ժամանակ՝ երբէք բացառութիւն արած չէ իւրանձին, թէպէտ և իւր գործքերէն կ'երեւի որ անբասիր է իւր կեանքը : Այս ձեւ բանախօսութիւնը այն փափկաւ սիրտ հեղինակներու յատկութիւնն է, որոնք իւրեանց եղբարց թերութիւնը իւրեանց սեպհականը կը համարեն : 2. Սիկուրիան (Յետաց և Իսպառայ, 3. Սիկուրիան փրանական աղբից, 4. Կաննի և 5. Ճատր ՚ի մկրտութիւնն Քրիստոսի, ՚ի Սատնութիւնն, ՚ի Չարչարանն, ՚ի Խաչելութիւնն եւ այլն, որոնք մեկնական և յորդորական պարզ գրուածքներ են հաւատացելոց հազեւոր շինութեան համար և պատմութեանէն ժամանակաւ կանխագոյն կ'երեւին :

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐԳԵՑԻ. — Մրագածոտն գաւառի Փարպի գիւղէն, իւր մանկութեան հասակին մէջ նախնական կրթութիւն կ'առ-

նու Վրաց Աշուշայ բռեչիս տանը . (որ ա-
 մուսնացած էր Վահան Սամիկոնեանի Ա-
 նոյշ — Վրամ հօրաբորջ հետ ,) որով եւ
 զինքն Վահանայ անդակից և խաղակից կը
 կոչէ : Յետոյ կ'աշակերտի Վասակ Արծրու-
 նույ Աղան որդւոյն , որ տեսնելով իւր հօր
 բարեկամութիւնը Սեհրուժանայ հետ և
 ուրացութեան կասկածը , զինուորութեան
 պաշտօնը թողած՝ Գողթն գաւառի մէջ մե-
 նաւորական կեանք կը վարէր : Գազար այս
 նուիրական կրթութենէն յետոյ , Սահակայ
 և Մեսրոպայ հրամանաւ Յունաստան կ'եր-
 թայ և աւելի հռետորական արուեստի հե-
 տամուտ կը լինի , և այս պատճառաւ է որ
 Դարբասն կը կոչուի : Յունաստանէն գառ-
 նալով Սամիկոնեանց ազգական Վամսարա-
 կանայ մօտ կը մնայ և հայրենեաց հարուած-
 ներունջը կարենալով հանդուրժել , վշտակիր
 արտիւ կ'անցնի Սիւնեաց աշխարհը : Երբոր
 Վահան Սամիկոնեան մարզպանութեան
 իշխանութիւն կ'ընդունի Վաղարշ Թադա-
 ւորէն և կը ջանայ հայրենիքը բարեկարգել
 և վանքերը նորոգել , կը կոչէ իւր սննդակից
 բարեկամն՝ Գազար և հաւանութեամբ Յով-
 հան Սանդակունույ (որ այն ժամանակ կա-
 թողիկոս էր) , Լջմիածնի կաթուղիկէի շե-
 նութիւնը նորա տեսչութեանը կը յանձնէ
 մի քանի անձանց հետ : Գազար վանքի նիւ-

Թական շինութիւնը լրացնելէն զկնի, բարոյական բարեկարգութեամբ չը դառնի, և Հայաստանի զանազան վաղմերէն պատանիներ կը ժողովին այնտեղ, ուսմամբ զարգանալու, որուն օժանդակ կը լինին Վահանայ եղբարքն, Ներսէհ և Հրատ Կամսարականները, Սամիկոնեան Համազասպն և Աբեղենից Վազրիկ իշխանը :

Այս ուսումնասիրական բարեկարգութեան վրայ վանքի միաբանից ոմանց նախանձը կը շարժի, կրակսին պախարակեց ոչ միայն Վազարու գիտութիւնը, այլ և հաւատոյ վարդապետութիւնը, և ամբաստանութիւնը մինչեւ Վահանայ ականջը կը հասցնեն, որ կրտսեանայ թէ՛ Վազարը և թէ՛ բոլոր միաբանները արտաքսել : Վազար չը կարենալով ուսումնատեաց զրախօսաց բերանը կտրկել՝ օգնութիւն վրիսնդրէ Սանդակունի կաթողիկոսէն և իւր խնդրանայ կատարումն չըստանալով, ինքնին կը գիմէ առ կաթողիկոսն որ արդէն վրդովուած լինելով չարախօսներէ՝ տեսութեան անգամ չարժանացներ զՎազար : Թշնամիները կաթողիկոսի սառնութիւնը պատեհ առիթ համարելով Վազարը վանքէն կ'արտաքսեն և իւր ունեցած յունարէն և այլ գրքերն անգամ ձեռքէն կը յափշտակեն, որուն համար Վազար ցաւելով կ'ասէ . « խրանի թէ գոնէ ի

րենք կարդան և լուսաւորին և ուրիշները լուսաւորեն, և ոչ թէ ընկեցեալ մնան 'ի կերակուր ցեցոյ ։' Ազար արարանքէն սիրար իռոված, Ամիթ քաղաքը կ'երթայ և այն տեղէն Համազասպ Ամիկոնեանի ձեռքով կ'ուղարկէ առ Ահան իւր նշանաւոր թողիւր, որով թշնամեաց ամբաստանաւ թիւնները կը մերժէ, նոցա անկարգ վարքը և ագիտութիւնը կը նշաւակէ և իւր անմազութիւնը կը սրաշտպանէ հաստատ ապաքցցցներով : Աւստի և Ահան համոզուելով իւր մօտ կը կոչէ զ'Ազար և կ'առաջարկէ իւր ժամանակակից անցից պատմութիւնը գրել, որուն պարունակութեան վրայ այժմ պիտի խօսինք, իբրեւ 'Ազարու ինքնագիր երկասիրութեան վրայ :

Թէպէտ և 'Ազարու բուն նպատակն եղած է գլխաւորապէս Ահան Ամիկոնեանի Արդպանութեան ժամանակ պատու հած անցքերը արձանագրել, բայց իւր պատմական երկասիրութիւնը կը սկսի Հայոց թագաւորութեան երկու բաժնուելէն, 'ի ներքոյ յունական և պարսկական գերիշխանութեան : 'Ազար Փարպեցիին իրմէն առաջ եղած պատմագիրները յիշելով, ինչպէս են Ագաթանգեղոս և ՚Իւղանգ, (վերջնայն գրուածքը այլոց ձեռքով խարդախած կը կարծէ), և իւր երկասիրութիւնն համարելով

որպէս շարացարուծիւն նոցա պատմածնե-
րուն, կը պատմէ Հայաստանի բաժանեալ
իշխանութեան աղէտները, կը նկարագրէ
Մարատեան գաւառի բարեբերութիւնը,
և Սահակայ ու Սեորոպայ ուսումնասիրա-
կան և հայրենասիրական արարքները և մահը
կը պատմէ Մշակունեաց թագաւորութեան
բարձումն և Վարդանանց ու Վեռնդեանց
ժամանակի բրիտոնէական ղինուորութեան
հանդէսը, զոր իրմէն յառաջ Եղիշէ գրած
էր առաւել ընդարձակ, բայց աւարտած էր
Յազկերտի մահովն և նախարարաց դարձովն
ի Պարսկաստանէ: Վազար յառաջ կը տա-
նի իւր պատմութիւնը և կ'աւանդէ Վիւտ
կաթողիկոսի ամբաստանուիլն Պարսից դրան
առջեւ, արդարանալն և երկար ժամանակ
Պարսկաստանի մէջ մնալն հրամանաւ թա-
գաւորին: Կը պատմէ թէ՛ ինչպէս անուանի
եղաւ Վահան Սամիկոնեան և Վադիշց
Սարխապի և այլ ուրացեալ նախարարաց
ձեռքով մատնուեցաւ Պարսից թագաւորին,
և ինչպէս առ երեսոս ուրացաւ իւր հաւատ-
քը, մեծարանօք դարձաւ ի Հայաստան,
կրկին զղջաց իւր ուրացութեան վրայ, միա-
բանեց իւր հետ հաւատացեալ նախարար-
ները և արիական պատերազմներ մղելով՝
խորտակեց պարսկական զէնքն ու զօրութիւ-
նը, թագաւորի հետ հաշտութեան դաշինք

կապեց, կրօնքը և հայրենիքը ապահովեց
 և ինքը կարգուեցաւ Սպարապետ և միան-
 գամայն Մարզպան Հայաստանի: Արնկարա-
 գրէ՛ Ղազար՝ բովանդակ ազգի զգացած ու-
 բախութիւնը (Ղահանայ նոր և լիազօր իշ-
 խանութեան վրայ), Դունայ եկեղեցւոյն
 մէջ կատարուած գոհութեան սրտաշարժ
 հանդէսը, Յովհան Մանդակունւոյ ատենա-
 բանութիւնը, որով և կը կնքէ իւր Պատմու-
 թիւնը:

Ղազար այս ամեն պատմական անցքե-
 րուն հետ կ'աւանդէ նոյնպէս այն նշանա-
 ւոր դաշինքը, զոր վաւերացուց Պարսից
 թագաւորը և զոր Ղահան, ազգի հաւա-
 նութեամբ, սրահանջած էր այսպէս. — Նախ
 պէտք է որ մեր կրօնին բոլորովին ազատու-
 թիւն տաք և կուսպաշտութեան կամ մու-
 գութեան նշանները իսպառ վերցնէք Հա-
 յաստանէն, պէտք է որ ամենեւին չըստի-
 պէք Հայերը իւրեանց հաւատքը փոխելու
 և հաւատափոխին իշխանութիւն պէտք չէ
 որ տաք: Արկրորդ՝ չար և անպիտան մարդիկը
 իշխանութեան պէտք չէ որ հասցնէք, այլ ար-
 ժանաւորները և մանաւանդ այնպիսիները,
 որոնք երկրի պայծառութեան համար փոյթ
 և ջանք ունին: Արրորդ՝ թագաւորը ամենե-
 ւին պէտք չէ որ շուտ հաւատայ ամբաստա-
 նութեանց, այլ անձամբ անձին պարտական

ԵՐՐՈՐԳ ՅՐՁԱՆ

Քրիստոնեութեան գիմնարարութենէն մոգակրօնութեան գիմ մինչև Մահմետականութեան և յուսական անկերպանութեան հաշտմաները :

450—640

Ա .

Ընդհանուր գծայիւր այն շրջանին . — Խորհուրդ Պարսից Քրիստոնէութիւնը բառնալու համար . — Վասակ Սիւնի և համաժողովի . — Քրիստոնէութիւն և ասոյսիւնը իւր . — Պարսից պատերազմը Հինաց հետ և քրիստոնէից օգնութիւնը . — Տառապանք քրիստոնէայ զօրականաց . — Նահատակութիւն Ատովեանց . — Դենշապուհի հարստահարիչ արարքները . — Պարսից Հազարապետի հրովարտակը . — Արտաշատու ժողովը և պարսկական հրովարտակի պատասխանը . — Պարսից Թագաւորի զոյրոյթն Հայոց պատասխանւոյն վրայ . — Նախարարաց կոչուիլն և երթան 'ի դուռն Պարսից . — Թագաւորի ուրախութիւնն Նախարարաց առ երես ուրացութեան վրայ . — Նախարարաց և պարսկական մոգակրօնմբ բանակի ուղեւորութիւնն 'ի Հայաստան . — Պարսից Թագաւորի պատուէրները :

ՆԱԽԸՅՈՒՍ շրջանին մէջ տեսանք , որ Մշակունեաց Թագաւորական հարստութեան երկու բաժնուելովն՝ Հայաստանի քաղաքային ոյժը տկարացաւ , և սակաւ ժամա նակէն զկնի , բոլորովին բարձաւ արքայական

անունն ու իշխանութիւնը, նախ յունական և ապա պարսկական բաժնին մէջ: Այս բարձման պատճառը այնքան ներքին երկպառակութիւնները չէին, որքան յունական եւ պարսկական տէրութիւնները, որոնք առ իջտալով ներքին խռովութեանց՝ Հայաստանը իրարու ձեռքէ յափշտակել կը ջանային: Բայց որովհետեւ Յունաստան արդէն տկարանալու վրայ էր, հետեւապէս Հայաստան առաւել հզօրագունին պիտի մնար, որպէս և եղել իսկ: Յունաստան տկարանալու վրայ էր, ասացինք, վասն զի Արշակունի թագաւորութեան բարձման միջոցին Ալանք և Հոնք Աւրոպա արշաւելով և ուրիշ բարբարոս ազգաց հետ միանալով՝ սկսած էին սասանեցնել Արեւմտեան և Արեւելեան (հռովմէական և յունական) կայսերութիւնները, որոնք արդէն, կրօնական վէճերով, հերետիկոսական յուզմունքներով, և մանաւանդ բարուց ապականութեամբ ու ներքին զեղծմամբ, կործանման անդունդը հասած էին: Այս աշխարհաստան վըղովմանց եւ ամերանաց ժամանակին էր, որ Պարսիկները Յագկերտ Բի օրով պատերազմի ելան Յունաց դէմ (Թէոփոս Բի թագաւորութեան ժամանակ) և յաղթող գտան, այնպէս որ, Յոնք ստիպուեցան իրենց երկիրը փախած քրիստոնեայքը (զորս կը պահպանէր Ատտի

կոս Պատրիարքը, յետ դարձնել և Անատոլիս արեւելեան սպարապետի ձեռամբ մեծ գանձ տալ Պարսից և խաղաղութիւն հաստատել :

Պարսիկները, այս յաղթութեան պարծանքով, Արեւմուտքէն Արեւելք դառնալով՝ Քրիստոնէութիւնը բառնալու խորհուրդներ կը յղանան, և աներկիւզ գործադրել կը ջանան, վասն զի յունական ազգեցութենէն եւս ապահովացած էին : յորմէ առաջ կը կատկածէին : Սոգերը և Քրիստոնէութեան սխերիմ թշնամի Սիհրներսէհ հազարապետը խորհուրդ կըտան թագաւորին պարսկական տէրութեան բոլոր քրիստոնեայ ազգերը մոգութեան դենին դարձնելը կը համոզեն մանաւանդ թէ Հայաստան մեծ և պիտանի աշխարհ է և յունական կայսրութեան սահմանակից և ըստ քրիստոնէութեան կրօնակից, ուստի եթէ Հայք մոգական կրօնին ընտանենան, այնուհետեւ կը սիրեն Արեաց աշխարհը և թագաւորները, և իսպառ կը հեռանան (Եունաց ազգէն, և երբ այս ընթացքը յաջողի, անշուշտ Սրբազնիք, Աղուանք և այլք նոցա օրինակին կը հետեւին :

Պարսկական այս խորհրդին մատամբ կը նպաստէր Հայաստանի մէջէն Արևնեաց նախարարական հռչակաւոր Տունը, վասն զի այս

միջոցին Հայոց աշխարհի Վարդպան (Գաւառակալ) էր Վասակ Սիւնին (Վեհ-Վ) իհրջապուհ պարսկի մարդպանութենէն յետոյ, որ թէպէտ ՚ի սկզբան Սերոպի առաքելութեք օժանդակած էր Սիսական աշխարհին մէջ, գարոցներ հաստատելով մանկանց համար և Սատենադարան Գեղարքունւոյ մէջ, և ականաւոր էր իւր իմաստութեամբ և վարչական խոհեմութեամբ, բայց մարդպանութեան միջոցին պատրուած էր իշխանական փառասիրութեան տենչանքով, յուսալով յինքն գրաւել ուրացութեամբ Հայոց աշխարհի թագաւորութիւնը. որ թէ և բարձուած էր, բայց յիշատակը տակաւին կենդանի էր շատերու սրտին մէջ: Վասակայ տենչանքին և ուրացութեանը գրգիռ տրւած էր մանաւանդ նորա փեսան, Վարագվադան Սիւնին, որ, աներոջ ձեռամբ իւր աշխարհէն մերժուելով (կնոջ հետ գժտութեամբ վարուելուն պատճառաւ) ընդունած էր Վագդեգանց կրօնքը և Վիհրներսեհին խորհրդակից դառնալով կը ջանար մարդպանութենէ ձգել զՎասակ, և սա իշխանութեան մէջ հաստատ մնալուն նպատակաւ ուրացութիւնը միայն գտած էր դիւրին միջոց: Վասակայ կողմը շահուած էին, ՚ի միջիպրոց, Բագրատունեաց տոհմէն Տիրոց աւպետ՝ իշխան պարսկային Բագրատունեաց

Տարօնոյ, և Վասակ Սամիկոնեան՝ կուսակալ Ստորին Հայոց 'ի Յունաց բաժնի: Այս նը պատաւաւոր երեւոյթները բաւականին ոյժ կը տային մոգական ռուլեանդութեան եւ Պարսիկները Հայաստան արդէն մոգակրօն դարձած կ'երազէին: Բայց Գրիգորի, Եւրսիսի, Սահակայ և Սեորոպայ առաքելական քրտուները 'ի զուր հոսած չէին: Կային Հայաստանի մէջ, ոչ միայն Վարդան, Հմայեակ և Համազասպեան, որոնք իրենց հաւուն՝ Ս. Սահակայ ժօտ քրիստոնէական ուսմամբ դաս տիրակուած էին և տոհմային տանուտէրական իշխանութիւն կը վարէին: Կային ոչ միայն ընտիր ընտիր նախարարներ և իշխաններ — Վահան Ամատունի հազարապետ, որ հայր համարուած էր բոլոր աշխարհին, Արշաւիր Կամարական, Եւրշապուհ Արծրունի և այլք — որոնք վառուած էին 'ի սէր քրիստոնէական կրօնի: Կային ոչ միայն սրթուն և անձնադիր հովիւներ — Յովսէփ, որ 'ի քահանայութենէ 'ի կաթողիկոսութիւն կոչուած էր, Սահակ եպիսկոպոս Սշտունեաց, Վեւոնդ երէց և այլ բազումք — որոնք քրիստոնէական աղ և լոյս էին Հայոց աշխարհի համար: Կային ոչ միայն իշխանութեամբ և աստիճանաւանանաւոր մարդիկ, այլ և միլիօնաւոր զաւակունք Ալեքեցւոյ, արք և կանայք, ազատք և շինականք, ծերք և մանկունք, որոց

հոգիներուն մէջ եռացող քրիստոնէական հուրը, հալածանքները սաստկանալուն պէս, պիտի գուրս բռնկէր և սքանչելի երեւութով մոգութիւնը շուարեցնէր :

Այսպէս ահա, թէպէտ մի կողմէն մեզ հակրօն Պարսկաստանը սպառազինած էր տիրապետական ուժով և աշխարհային խոստումներով սակաւաթիւ տկարամիտներ իւր կողմը որսացած էր, սակայն միւս կողմէն եւս քրիստոնէայ Հայաստանը կ'եռար հաւատոյ աննկուն ոգեւորութեամբ : Պարսկաստան սպառազինած էր բանտով, տանջանքով, գերութեամբ, մահուամբ և արեամբ : Քրիստոնէութիւնը բառնալ, իսկ Հայաստան պատրաստուած էր նոյն արհաւիրքներուն դիմադրել և իւր երկնային կրօնքը պաշտպանել : Վաղուց արդէն Պարսից խորհուրդները յայտնի էին Հայոց, բայց Պարսիկները 'ի սկզբան կը ջանային ծածկել, ուստի և հալածանքն այլ կերպարանքով ըսկաւ :

• Եզգկերտ Բ. Միհրներսէհ հազարապետի և մոգերու խորհրդով պատերազմի պատրաստուեցաւ Քուշմնաց կամ Հոնաց դէմ, և քրիստոնէից զօրութիւնը տկարացնելու և դիւրաւ 'ի մոգութիւն փոխելու համար՝ հրրովարտակներ ուղարկեց Արեաց և Անարեաց (Արան և Տաներան) տէրութեան հը

պատակ բոլոր քրիստոնեայ ազգերուն և մա-
նաւանդ Հայոց, որպէս զի իւրաքանչիւրն
իւր այրուծիով, նախարարներով և իշխան
ներով Ապար աշխարհը դիմեն : Հայք,
Վիրք, Աղուանք և այլք հպատակեցան թա-
գաւորի հրամանին և իւրաքանչիւրն իւր ա-
յրուծիով ժամագիր եղած տեղին հասան և
միանալով պարսկական զօրաց հետ՝ արշաւե-
ցին Քուշանաց վրայ : Այրիւ տարի պատե-
րազմեցան, բայց չը կարացին յաղթել, ուս-
տի և Յագկերտ մարզիկ զօրքերը ձրձակելով
և ուրիշները նոցա տեղ փոխանակելով, եւ-
թըն տարի պատերազմեցաւ և յաղթութեան
յուսով իւր համար արդէն բնակութեան
քաղաք շինած էր այն տեղ : Ի վերջոյ Հոնք
յաղթուեցան, Պարսից ասպատակները տակ
նու վրայ արին Հոնաց գաւառները, գերե-
լով և աւերելով, ուրախութեան աւետիք-
ներ ուղարկուեցան ամեն ատրուշաններուն,
սպիտակ ցուլեր և գիսաւոր նոխազներ զոհ-
ուեցան կրակին և մուգերն ու մոգպետները
պսակուեցան : Սինչդեռ պատերազմները կը
չարունակուէին Հոնաց դէմ՝ թագաւորն ի
մոգութիւն կը հրապուրէր քրիստոնեայքը
զանազան միջոցներով . մերթ պատիւներ
տալով նախարարաց, մերթ քրիստոնէու-
թիւնը պախարակելով և մոգութիւնն ու
քաւդէութիւնը ջատագովելով, և մերթ

կրտսերները և անարգները նախամեծաբելով
քան աւագները և պատուականները : Աս-
կայն Վրիստոնէութիւնը տակաւին ազատ-
էր և քրիստոնէայ զօրաց հետ պատերազմի
մէջ գտնուած եկեղեցականները հրապարա-
կաւ պաշտօն կը կատարէին բանակին մէջ
և ՚ի Պարսկաստան եւս Վրիստոնէութիւնը
տակաւին կը տարածուէր առանց դիմահա-
րութեան : Իսկ Վուշանաց նուաճմանէն ըզ-
կրնի մոգերը և քաւդեաները հրապուրեցին
Թագաւորն ասելով այն աստուածները , ու-
րոնք յաղթուի տուին քեզ , միայն մի հատու-
ցումն կը պահանջեն քեզմէն , այն է Վրիս-
տոնէութիւնը բառնալ և բոլոր ազգերը ՚ի
մոգութիւն դարձնել : Ուստի և վաղվազակի
պատգամատարներ ուղարկուեցան պարսկային
տէրութեան բոլոր ազգերուն , որ մի միայն
արեգակը պաշտեն , կրակին սպաս տանեն
և մոգութիւնը ընդունեն : Հայոց , Վրաց
և Աղուանից այրուծին արգիլուեցաւ ՚ի ներ-
քրս պահ դրան (դուռն Ղորայ , ուստի
արշաւած էին դէպ ՚ի Վուշանք ,) և սաստիկ
հրաման տրուեցաւ դռնապանաց , որ նոյն
գռնէն Արեւելք դիմողները թողնեն , իսկ
Արեւմուտք դիմողները արգիլեն : Արքայս
պէս փակուեցաւ Վրիստոնէից այրուծին
տար աշխարհի մէջ , այնուհետեւ ձեռն արկին
տագնապել տանջել ամարդեկով թռչակը ստե-

սեցնելով, ձմերոցաց դժնեայ վայրերուն մէջ խոշտանգելով, երբեմն ստիպելով որ յազեալ միս ուտեն և երբեմն գունդա գունդ պատերազմի տանելով դէպ ՚ի հիւսիսային անապատները և սրոյ ճարակ տալով, Սիայն Ատոմ Գնունի և Մանաճիհր Աբշտունի իւրեանց զօրքով՝ աճապարեցին Հալասան փախչիլ, սահայն Պարսից զօրքերը հասնելով ամենքը նահատակեցին, և այս նա հատակաց յիշատակն է, զոր Ալիեղեցին կը տօնէ Արտիսնոյ զօրավարաց անունով:

Մինչդեռ հալածանքները այսպէս կը շարունակուէին, (Ճազկերտ իւր Անշապուհ (Ալեհ գենշապուհ) պաշտօնատարը Հայաստան ուղարկեց, որ առաջ կեղծաւորեցաւ, իբր թէ ողջոյն բերած է թագաւոր քէն և եկած է աշխարհագիր առնելու, հարկը թեթեւցնելու և այրուծին նուազեցնելու համար, բայց յետոյ ընդհակառակն այս աղետները հատոյց Հայոց աշխարհին:

1. Ալիեղեցին, որ ազատ էր, ծառայութեան տակ դրաւ:

2. Մենակեաց քրիստոնէսոց, որ սպառհարկ էին, վանօրէիւք հանդերձ, աշխարհագրի և հարկաց ենթարկեց:

3. Աշխարհի հարկը ծանրացոյց կրկնապատկելով, և մուտք, սակք, բաժք և հարցնշանակեց ոչ միայն շինից, լերանց, դաշտաց

և մայրեաց, այլ և աւերակաց :

4. Բանսարկուծեամբ նախարարները իրարու դէմ յարոյց և ամեն տան մէջ խռովութիւն ձգեց :

5. Ամբաստանութիւն յարոյց Վահան Ամատունի հայրաբարոյ հազարապետին դէմ պաշտօնէ ձգեց և նորա փոխանակ պարսիկ գրաւ (Սչկան անուն) :

6. Պատաւորութեան համար մոգպետ կարգեց, որպէս զի եպիսկոպոսաց ատենի մէջ եղած դատաստանները խափանուին :

Երբ այս ամեն հնարքները ՚ի գործ դրուեցան աշխարհի միագանուծիւնը քայքայելու, վանաբնակները փախցնելու, Եկեղեցւոյ ուխտը քակտելու և շինականները ջրուելու համար, որպէս զի աղքատութեան վտանգէն ստիպեալ մոգութիւնն ընդունին, այնուհետեւ Արեաց և Անարեաց հազարապետը հրովարտակ գրեց Հայոց, որոյ մէջ կ'աւանդէր զրադաշտական ուսումն և գենիմազդէզն, — այն է միութիւն (Օրուուան կամ յամանակ,) այս միութենէն աբմատական երկուորականութիւն կամ ծընունդ երկու արարիչներու (Քրմրդդի և Արհմենի) և այս արարիչներէն ծնունդ և օտեղ ծագործութիւն բարի և չար արարածոց — և կը յանդիմանէր Քրիստոնէութիւնը իբրեւ մարդկային մտաց և զգացմանց հակառակ

վարդապետութիւն :

Սիհրներսեհի նամակը Հայաստան հասնելով գրաւեց Համայն ազգի մտադրութիւնը, վասն զի բացարձակ վճռուած էր — կամ պատասխանել նամակին քան առքան, և կամ Պարսից դուռն գնալ և յանդիման լինել մեծ հրապարակին (Թագաւորական ատենին) : Ուստի և ժողովատեղի որոշելով Արտաշատ Թագաւորանիստ քաղաքը, գումարեցան այնտեղ ամեն գաւառներէն մեծամեծ Ապիսկոպոսունք, (Յովսէփ Եպիսկոպոս Արարատայ կամ կաթողիկոսն, Խեղետ Սանազկերտայ, Սահակ Ուշտունեաց, Եզնիկ Բագրեւանդայ, Սուշէ Արծրունեաց, Եղիշէ Ամատունեաց և այլն) : Բազմաթիւ Քորեպիսկոպոսունք, նշանաւոր Երիցունք (Վեւոնդ, Դաւիթ, Վսորէն ՚ի Սրենայ և այլք), աւագ Վանականք (Աղան Արծրունի և այլք) : մեծատոհմ Նախարարք և Տանուտեարք (Տէրն Սիւնեաց Վասակ Սարգսյան, Տէրն Արծրունեաց Ներշապուհ, Սալխազն Վրիւ, Սպարապետն Հույոց Վարդան Մամիկոնեան, և երբեմն Հազարապետ աշխարհին Վահան Ամատունի և այլք) : աւագ Սեպուհք իւրաքանչիւր Տոհմի և մեծագումար բազմութիւն մարդկան :

Այս աշխարհաժողովի բոլոր բազմութիւնը, մեծամեծք և փոքունք, միաբան հա

ւանութեամբ աշխարհին՝ ուխտեցին հաստա-
 տուն մնալ Վրիստոնէութեան մէջ կենօք և
 մահուամբ, և միաբանական վկայութեամբ
 պատասխանեցին Սիհրներսէհէ նամակին,
 բան առ բան ջրելով զրադաշտական վար-
 դապետութիւնը — երկու որականութե՛ր դէմ
 հաստատելով Մտուածութեան միութիւ-
 նը, արարչութիւնն յոչնչէ, անձնիշխանու-
 թիւն մարդոյ, սկիզբն չարեաց, անկումն
 մարդկութեան և փրկութիւնն ՚ի ձեռն Յի-
 սուսի Վրիստոսի — և ապա կնքեցին իւրեանց
 քրիստոնէական ճշմարտութեանց խոստո-
 վանութիւնը այս նշանաւոր խօսքերով. «Յայ-
 սրմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել,
 ոչ հրեշտակք և ոչ մարդիկ, ոչ սուր և ոչ
 հուր, ոչ ջուր ոչ ամենայն զինչ և են դառն
 հարուածք: . . . Ապա եթէ յետ այսր մե-
 ծի վկայութեան այլ ինչ հարցանես, աւա-
 սիկ կամք, զբոլոր մարմին տուեսլ ՚ի ձեռս
 քո, վաղվաղակի արա զինչ և կամիս: Իքէն
 տանջանք և ՚ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր
 քո և պարանոցք մեր: . . . Օ ի եթէ ան-
 մահք իսկ էաք և մարթ էր մեզ մեռանէլ
 վասն սիրոյն Վրիստոսի, արժան էր, քանզի
 և նա անմահ էր և այնչափ սիրեաց զմեզ,
 մինչեւ մահ ՚ի յանձն էառ, զի և մեք նորա
 մահուամբն յաւիտենական մահուանէն ապ-
 րեսցուք: Ըւ եթէ նա իւր անմահութիւնն ոչ

խնայեաց, մեք զի կամօք եղաք մահկանա-
ցուք, կամօք մեռցուք վասն սիրոյ նորա . .
. . . Օ ի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հա-
ւատոց մերոց, եթէ պատրիցիմք իբրեւ ըզ-
տղայս, այլ անյուծութեամբ ընդ Աստու-
ծոյ, որում չիք հնար քակտել և ՚ի բաց ե-
լանել, ոչ այժմ, և ոչ յայսպա, և ոչ յաւի-
տեանս, և ոչ յաւիտենից յաւիտեանս Դ :

Այսպէս սկսաւ Կահա՛ Քրիստոնէութեան
աներկիւղ դիմագարձութիւնը զբաղաշտա-
կան ուսման և պարսկական բռնութեան դէմ
Այսպէս յայտնեց ամբողջ ազգ մի իւր ազատ
համոզումը, Քրիստոնէական կրօնի մէջ խոս-
տովանելով իւր երկնաւոր և երկրաւոր եր-
ջանկութիւնը, իւր միութիւնը և ազատու-
թիւնը, և այսպէս, 450ին գումարուած, Աբ-
տաշատու ժողովն սկիզբն եղել փառաւոր
նահատակութեան վասն քրիստոնէական ճշը-
մարիտ հաւատոյ :

Հայոց համարձակ պատասխանւոյն վրայ
սաստիկ սրտմտեցաւ թագաւորն և մանա-
ւանդ աւելի զայրացաւ հազարապետի և
մոգերու դրդմամբ. ուստի և նոցա խրա-
տով սպառնալից հրովարտակ գրեց Հա-
յոց, Աղուանից և Վրաց, որով Պարսից
դուռը կը կոչէր Սարգպանն, Սպարապետն,
երբեմն Հսողարապետն և այլ երեւելի նա-
խարարներ յականէ յանուանէ : Թէպէտ և

այս կոչուածներու երթալովն՝ սակաւաթիւ Տանուտէրներ միայն պիտի մնային Հայաստանի մէջ, բար որում նախարարաց կէսն արդէն թագաւորի մօտ արքունի ձմերոցին մէջ էին և կէսն հիւսիսային կողմը Հոնաց պահակին մէջ, այնու ամենայնիւ վստահաբար խորհեցան և որոշեցին երթալ 'ի Դուռըն: Աստի և երեք ազգերը (Հայք, Վրացիք և Աղուանք) պատգամաւորութեամբ իրարու հետ ուխտ դրին հաստատուն դաշնաւորութեան մէջ մնալ: Ս. Յովսէփ ինքնին ուղեւորեց գնացականները, օրհնելով եւ քաջալերելով:

Նախարարները Պարսկաստան հասան, բայց Դուռըն նոյն պատուով և մեծարանքով չընդունեց, ինչպէս առաջ սովորաբար կ'ընդունէր, զօրագլուխ և այրուծի ընդառաջ ուղարկելով, զօրական հանդէսներ կատարելով և իւրաքանչիւրոց նախնեաց վաստակները յիշելով և քաջութիւնները գովելով: Նախարարները 'ի զուր յիշեցուցին թագաւորին նորա հաւուն-Շապուհ Բի և յաջորդաց շնորհած ազատութիւնները. 'ի զուր յիշեցուցին նախնեաց և իւրեանց ցուցած հաւատարմութիւնը և զինուորական վաստակները 'ի փառս պարսկական տէրութեան. 'է զուր յիշեցուցին այս ամենը. վասն զի թագաւորն ամենեւին չը զիջաւ իւր կատա

զբւթեանէն, այլ անարդանօք մերժեց նախա-
 քարները իւր երեսէն, սպառնացաւ Սագառ-
 տան արքային, անթիւ զօրք ուղարկել յիւ-
 բաքանչիւր աշխարհ, նոցա կանայքը և որ-
 գիքը խոստատան տարագրել, եկեղեցիներ-
 ըր և վկայարանները քակել, քանդել և ա-
 ւեր դարձնել: Այս կատաղութեան աշխարհ-
 հաւեր սպառնալիքը շատերու հաստատա-
 մտութիւնը քայքայեց, վասն որոյ և ժամա-
 նակ խնդրեցին պատասխան տալու համար.
 և ՚ի վերջոյ, ոչ թէ անձանց ազատութեան
 այլ մանաւանդ աշխարհի աւերանաց առաջն
 առնելու և առաւել ուժգին դիմադրելու
 խորհրդով, աղօթեցին, իւրեանց սիրտն
 ճածկագէտ Աստուծոյն յանձնեցին և ար-
 տասուօք խոնարհեցան գէթ առ երեսս և
 առ ժամն պաշտօն մատուցանել ստու-
 թեան, ուստի և ազդ արարին թագաւորին
 իւրեանց այս հաճութիւնը:

Չուարձացաւ թագաւորն, բերկրեցաւ
 արքունիքն, պատուեցան Վախարարք, առ-
 նեցաւ օրն, և սուտիք ցնծութեան առա-
 քեցաւ մոգաց և մոգպետաց, ատրուշանաց
 և ամեն մեծամեծաց, որպէս թէ դիք օգ-
 նութիւն հասան և որոշուեցաւ նախարար-
 ները իւրեանց հայրենիքը դարձնել: Իսկ
 որովհետեւ տակաւին իսպառ անկասկած
 չէր թագաւորն, ուստի և պատանդ պահեց

իւր մօտ Վրաց Վազգէն և Աղուանից Վազէն թագաւորները, Գուգարաց Աշուշայ թղեջինն և Վասափայ երկու որդիքը՝ Բարիկ և Ամիրներսէհ. իսկ միւսներու հետ դնելով բազմաթիւ այրուծի և 700 մոգեր ուղեւորեց, ինքնին բաւական տեղ ուղեկից լինելով և պատուիրելով, որպէս զի վաղվազակի հասնին և աշակերտեն մոգութեան Հայք, Վիրք, Աղուանք և այլ Բրիստոնեսայ ազգերը: Մոգերը խնդութեամբ կը վազվազէին, վիճակ կը ձգէին ճանապարհին և փայտ կ'ընկենուին, թէ ո՞ր լեզու կամ ո՞ր ազգ որո՞ւ վարդապետութեանը պիտի աշակերտէ: Անէին իւրեանց հետ արքունի հրովարտակեւս, որով հրամայուած էր, մինչեւ Նաւասարդ ամիսը, ամեն բան ՚ի կատար հանել, այն է եկեղեցեաց դռները փակել և կնքել, սպանները գրով և համարով յարքունիս գրաւել, եկեղեցական պաշտամունքները և Ս. Գրոց ընթերցմունքները գաղարեցնել, քահանայից արգելուլ, որ ժողովուրդը չուսուցանեն. հաւատաւոր մեռակեցաց արանց և կանանց հանդերձները փոխել ըստ աշխարհական կարգի. Նախարարաց կանանցը և ազատաց ու շինականաց դստերացը ուսուցանել ուսումն մոգութեան, (վասն զի կանանց քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը առաւել արգելք էր

մտդ պաշտութեան) . ըստ քրիստոնէական օրինաց ամուսնութիւնն կարձեւլ և բազմակնութիւն հաստատել ազգապղծութեամբ հանդերձ , (որպէս թէ Հայոց ազգի բազմանալու համար) . պատրուծակներն անյազ չը զենուլ , հայսք առանց փանդամի չը զան գել , ծիւղք և քակորք 'ի կրակ չընկենուլ , և ձեռքերը չը լուանալ առանց կովմիզոյ , ուրուն զբադաշտական մատեանը սրբիչ զօրութիւն կ'ընծայէ :

Այսպէս էր ահա՛ Յազկերտի հրամանը , որով կը ձգտէր Քրիստոնէութիւնը բառնալ և պարսկական սովորութիւնները Քրիստոնէից մէջ մուծանել : Այսպէս է գողցես և ամեն տիրապետ բռնակալաց ընթացքն , ուրոնք իւրեանց իշխանութեան հետ կը ջանան իւրեանց սովորութիւնները , ծէսերն և մութիւններն ևս մուծանել որ և իցէ հպարտակ երկրի կամ ազգի մէջ :

Մեռ մոգտուածք բանակին հանդերձ Նախարարաց
 'ի Հայաստան , և գիմադիր յուզումն ժողովոցեան . —
 Հուարումն մոգպետին . — Նենգութիւն Վասակայ . —
 Ռեխտ սուրբ քահանայից և Նախարարաց 'ի Հահայի-
 վան . — Ռեբացութիւն Էդարձ Վասակայ . — Յաղթն
 նակ գրիտաննեութեան . — Գոյժ հալածանաց յերկէն
 Ազուանից . — Մերժումն Յունաց զինդիր օգնութեան
 Հայոց . — Բաժանումն հայկական զօրուն յերես մեծ
 զօրաբանակս . — Յաղթութիւն Ազուանից աշխարհին
 մէջ . — Փախուստ Վասակայ յերեսաց Վարդանայ . —
 Պատգամաւորութիւն Վարդանանց և Վասակեանց 'ի
 Տիգրան . — Նենգ թողութիւն պարսկական արքունեաց
 և ահեղ պատրաստութիւն պատերազմի :

ՆԱԽԱՐԱՐԱՑ յանձնառութեան վրայ ոչ
 միայն դառնացած էին բանակի մէջ գրաւ
 նուած ուխտապահ երէցները , այլ և Պարս
 սիկներէն , շատերն ևս 'ի ծածուկ կը ցաւակ-
 ցէին : Նոյն ուխտապահ երէցները դառնա-
 պէս լալէն և նախարարները սաստիկ կշտամ
 բելէն զկնի (ըստ որում անտեղեակ էին նո-
 ցա ծածուկ խորհրդին) , արդէն նոցա չար
 յանձնառութեան և պարսկական պատրաս-
 տութեան գոյժը պատգամաւորի ձեռքով
 վաղազոյն հասուցած էին հայրենի աշխար-
 հը : Տակաւին մոգական բանակն և նախա-
 րարք Հայաստան հասած չէին , որ բովան
 դակ աշխարհն սկսաւ խռովիլ և յուզիլ :

Եւպիսկոպոսները շուտով սփռեցան իւրաքանչիւր գաւառաց մէջ, քորեպիսկոպոսները տարածուեցան գիւղերու և ագարակներու մէջ. քարոզեցին և դրդեցին բոլոր ժողովուրդը — արք և կանայք, ազատք և շինականք, քահանայք և մենակեացք — և քաջալերեցին, որ ամենքը ընդդիմանան և չըթողնեն ամենեւին, որ Պարսկաստանէն դիմող խումբը Հայաստան մտնէ : Այս պատճառաւ երդուեցան և ուխտեցին ամենքը, որ մի միայն աստուածային օրինաց հպատակին և չըխնայեն քնաւ, ոչ ազգականը՝ ազգականին, ոչ ծառայն՝ տիրոջը, ոչ կինը՝ առն, ոչ որդին՝ հօրը, և ոչ եղբայրը՝ եղբօրը, եթէ ուրացած են քրիստոնէական կրօնքը. և այս ուխտով ամենքը զէնք առին, արք և կանայք, զրահ հագան և պատրաստուեցան :

Սինդեռ այսպէս կազմ և պատրաստ էր բոլոր Հայաստան աշխարհն իւր հաւատոյ և հայրենի օրինաց սքաշտպանութեան համար, նախորդարները պարսկական զորաց և մոգուց հետ Հայաստան հասան և բանակեցան Օւաղկոտն գաւառի Անգղ գիւղաքաւ զարի մէջ : Իւրար առին այն տեղ 25 օր, և ապա Սոգպետը մոքերով հանդերձ փորձ փորձեց Սիաչաբաթի օրը եկեղեցին մտնել և գրաւել : Ս. Ղեւոնդ, որ ուրիշ երիցանց հետ միասին, պաշտօն կը մատուցանէր նոյն

եկեղեցւոյն մէջ, ընդդիմացաւ մոգակրան խումբին և իսկոյն ժողովուրդը յուզեցաւ և մեծ բազմութեամբ յարձակեցաւ մոգերուն վրայ: Իրածեծ և գլխապատառ վանեց ամենքը և սարսափ ձգեց մոգակրօծներուն սիրտը: Կողմերը զարմացաւ Հայոց հաւատոց հաստատութեան վրայ և միանգամայն յուսահատեցաւ ասելով մարգպանին (Վասակայ) և այլոց. «Թո՛ղ գրեմ և ցուցանեմ մեծ թագաւորին, զի ՚ի բաց թողացուցանէ զայս պիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք աստուածքն եկեսցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոգութեան ՚ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն, որպէս զիորձ առի միաբանութեան ուխտին Եկեղեցւոյ: Օր եթէ էին զօրք աշխարհիս մոգք, ոչինչ խընայէին սոքա ՚ի ծոսս սատակմամբ՝ ոչ միայն զարտաքինսն, այլ և յեղբարս և յորդիս և յամենայն մերձաւորս իւրեանց, նա և ոչ յանձինս իւրեանց: Կարգք՝ որք ոչ ՚ի կապանաց զանգիտեն և ոչ ՚ի տանջանաց երկրնչին, և ոչ ՚ի ստացուածոց պատկառին. և որ յետին չար է քան զամենայն չարիս, մահ քան զկեանս ընտրեն. ո՞վ է որ կարէ նոցա դիմակաց լինիլ»⁽¹⁾: Յիշեց նմանապէս մոգպետը Շապուհ թագաւորի ժամանակ

(1) Եղե՛է, գ. յեղանակ:

Հայոց ցուցած քրիստոնէական անվեհերութիւնը և արիութիւնը (զոր լած էր իւր նախնիքներէն) և յանդիմանեց մարզպանը , որ 'ի մանկութենէ տեղեակ էր իւր ազգի հաստատամտութեանը և յառաջագոյն իմաց տուած չէր, որ նոյն օրինակ առաջարկութիւն չառնեն Հայոց :

Սակայն նենգամիտն Սասակ քոջալերեց մոգպետն երկայնամիտ լինելու և սկսաւ իւր հնարագիտութիւնները գործ դնել : Սի կողմէն զօրք հանեց Սիւնեաց աշխարհէն և իւր գունդը ստուարացոց . միւս կողմէն սկսաւ նենգել և պատել , ոմանց սիրտը շահել պատիւներով և յարքունուստ բերուած կարասիներով , ոմանց միտքը ողորել պարգեւներով և ոռճիկներով , շինականները վախցնել սպառնալիքով , իսկ ազատաց համար ինճոյքներ կազմել և բոլոր գիշերը պարուց , լիտութեան և տրեցութեան մէջ մաշել և քրիստոնէական եռանդը զեղխութեամբ թուլացնել : Մոգեր բաժնեց նախարարաց տներու մէջ , ոռճիկները առատացոյց , պատրուճակներ զոհել տուաւ , յազաճոյ միս կերցնելով և յերկրպագութիւն արեգական հրապուրելով : Հալածանքը կարող չէ քրիստոնէութիւնը թուլացնել , բայց հեշտութիւնը և աշխարհասիրութիւնը կարող են քրիստոնէական հուրը մարել , և այսպէս

իսկ եղաւ . որովհետեւ Վասակայ հնարքներով շատերը մոլորեցան և շուտով քանի մի ատրու շաններ շինուեցան , և նոյն իսկ քրիւտոնէից մէջէն քրմապետ կարգուեցան Հաւասայ Վրժրունի և Հերոյ , որոքի Վնտայիւ Վյս ամեն չարագործութեանց մէջ Վասակ տակաւին կր կեղծաւորէր և զինքն կր ծածկէր և անհամամիտ կր ցուցնէր : Վայց եպիսկոպոսները շուտով յաջողեցան ուխտապահ և ուրացող նախարարները իրարմէ բաժանել և մանաւանդ Վարդանայ մտաց հաստութեանը հասու լինելով՝ մեծ զստահութիւն ստացան : Վարդան տեսնելով Վասակայ և նորա գործակցաց պատրուակեալ ազգամատնութիւնը և չրժուժալով՝ ծածկաբար ուղեւորեցաւ իւր տունով (Յունաց բաժինը անցնելու . սակայն շուտով պատգամաւորներ ուղարկուեցան Վասակայ թրղթով և Բասենոյ սահմանէն յետս կոչուեցաւ : Նախարարները խորհրդի ժողովեցան Հահայիվանի զօրանխտին մէջ, Վպարապետի (Վարդանայ) մտ , և եպիսկոպոսներն եւս իւրեանց սրտի նեղութենէն յանգէտս նոյն տեղը դիմեցին աղաղակելով . « Ըլաչեմք ըզձեզ զամենեսեան սուրբ Ըւետարանաւս , եթէ ձերով խորհրդով գործեն զայն անօրէթեան չարիս մարդպանն և մոգպետն . նախ՛ զմեր պարանոցս հատէք , և ապա յեկեզեցին

ձեռնարկեցէք : Այս թէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն շարն գործեն , այսօր խընդրեսցի վրէժգ այդ 'ի նոցանէ ո (1) : Նախաբարները միաբերան յայտնեցին , որ անբակ են հաւատոյ սուրբ ուխտին վրայ և նախանձախնդիր են փառաց Եկեղեցւոյն : Աստի ամենքը գլուխը գետին հարկանելով և Աւետարանն ու եպիսկոպոսները ողջունելով՝ ուխտեցին տանուտեարք և սեպուհք , և որոշեցին Յունիս ամսոյն մէջ պարզել խաչաւնիչ դրօշը 'ի պաշտպանութիւն քրիստոնէական կրօնի : Այս խորհրդին անհաւան գըտաւ Օղանդան անուն սեպուհ մի , կամակից մարզպանին , և առժամայն քարկոծեցաւ , որով և սարսափ տիրեց ամեն տեսողաց :

Այնուհետև բոլոր բազմութիւնը սուրբ նախանձով բորբոքուած՝ վառեցան 'ի զէն և 'ի զրահ , և գունդը երեք բաժնելով շրջապատեցին Վասակայ զօրքը , կամակորները կոտորեցին և զնոյն ինքն Վասակն ձերբազալ արարին . սակայն նա եպիսկոպոսաց տաքը ընկնելով թողութիւն խնդրեց , երդումն կնքեց և կապեց Աւետարանէն , և որոնք տակաւին Աւետարանք մատանեաւ չէին կրնաքած , կնքեցին և եպիսկոպոսաց տուին :

(1) Եղե՛՛՛՛՛ , Գ . Եղանդ :

Մոգպետը արդէն իւր զօրութիւնը կեդրոնացուցած էր Բագրեւանդի մէջ, Հայք յարձակեցան Օլարեհաւանի (Մրեգաւանի) կրակատան վրայ, ուր էր մոգերու բազմութիւնը, ատրուշանը քանդեցին, կրակը խափուցին, մոգերը բռնեցին և միւս օրը շատեր սպանին, Աշկան հազարապետն, Շաւասպ և Շերոյ ձերբակալ արարին Նըւնայ մէջ և ահ ու սարսափ տարածեցին։ Վաղվազակի դիմեցին Պարսից գրաւած բերդերուն և աւաններուն վրայ, առին Մրտաշատ, Գառնի, Անի, Մրտագերք, Խորանիստ, Օսիսանիստ, Վասակաշատ և այլք, ագարակներով և ամրոցներով հանդերձ։ Արեւելի Պարսիկները բերդերու մէջ կալանաւորեցին իւրեանց պատանդներու փոխարէն, զորս թողած էին Պարսկաստանի մէջ։ Բոլոր ատրուշանները կործանեցին, Բրիստոսի Խաչը վերստին ամեն տեղ կանգնեցին, սեղան ուղղեցին, կենարար Խորհուրդը մատուցին և երկնաւոր ուրախութեամբ զմայլելով՝ ցրն ծացաւ ամենայն երկիրն առհասարակ։ Եւքա, որ եկած էին Հայաստանը աւերելու և եկեղեցիները կողբալտելու՝ իւրեանց գանձերը և աւարները թողլով փախան, և ու մանք եւս մոգութեան կրօնքն ուրանալով Աւեստարանը խոստովանեցան։ Այսպէս սրբեցին հայրենիքը կռուպաշտութեան պրդ-

ծուծենէն , և ոմանք մինչեւ Ասորպատական արշաւեցին և մոգութեան փորութիւնը խորասկեցին . « Այսին զի ամենայն տղայք աշխարհին իբրեւ զարս պատերազմողս խիզախէին . վասն զի , այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր — քաջութեամբ միայն մեռցուցանուն և զոգիտ և եթ ժառանգեսցուք . զի կենդանի իցէ 'ի մեզ 'Քրիստոս » (1) :

Սինչեւ այս յազթութեամբ կրցնծաք Հայաստան աշխարհ , Աղուանից հազարապետը մի եպիսկոպոսի հետ գոյժ բերաւ , որ Հոնաց աշխարհի պարսիկ գունդը Աբուխտ զօրավարի առաջնորդութեամբ և երեք հարիւր մոգերով դարձած և մտած են Աղուանք . աշխարհը կը պառակտեն , կը տիպեն մոգութիւնն ընդունիլ և ընդունելու համար կը խոստանան հարկը թեթեւցնել , իսկ եթէ չընդունին , կըսպառնան բռնի ամեն գեղերու և աւաններու մէջ ատրուշաններ շինել , Վրամական կրակն 'ի ներքս մուծանել , մոգպետներէն օրէնսդիրներ կարգել , և ստահակները՝ օրգւով և կանամբ տարաշխարհիկ առնել :

Հայք ամենեւին չըլքան այս հարստահարութեան գուժէն , այլ քաջալերեցին Աղուանից հազարապետն ու եպիսկոպոսը և

(1) Եգիշէ , Գ . յգլանակ :

յետ դարձուցին, որ առժամանակ մի աւել-
 բանաց առաջն առնուն և մանաւանդ եկե-
 ղեցիները պահպանեն: Իսկ իրենք Ասով
 Գնունին և Վարդանայ եղբայր Հմայեալին
 շտապաւ Արեւմուտք առաքեցին, իւրեանց
 կատարած քաջութիւնը իմացնելու թէ՛ ա-
 դոս կայսեր և տէնութիւն խնդրելու, որոց
 մասին Յովսէփ կաթողիկոսը Վարդպանի,
 Սպարապետի և մեծամեծ նախարարաց հա-
 լանութեամբ նամակ եւս գրեց: Սակայն
 թէ՛ որոս յանկարծամահ լինելով և տեղը
 Վարկիանոս թագաւորելով, չար խրատուը
 ուաց թելադրութեամբ, ոչ միայն անտես
 արար Հայոց խնդիրը, այլ և դաշն հաստա-
 տեց Պարսից հետ: Իսոց Յունաց և Պար-
 սից այս դաշնաւորութիւնն անգամ չը կա-
 բաց խախտել Հայոց քրիստոնէական ուխ-
 տը և արիական ոգին: Իւրաքանչիւր նախա-
 բարան և ոստանիկ (արքունի) տանէ ժո-
 ղովեցաւ բազմութիւ պրուճի և հասարա-
 կաց հալանութեամբ զօրքը երեք մեծ գունդ
 բաժնուեցաւ: Առաջին գունդը յանձնուե-
 ցաւ Ներշապուհ Սմբոսեան Արծրունի իշ-
 խանին և ուղարկուեցաւ ՚ի Հեր և ՚ի Օւ-
 րեւանդ, որ Ատրպատականի սահմանին
 վրայ Հայոց աշխարհը պարսկային արշաւան
 քէ պաշտպանէ: Երկրորդ գունդը յանձնը-
 ուեցաւ Վարդան սպարապետին և առա-

քեցաւ Վրաց սահմանը, Ղորայի մարզաւ
 նին (Սերուխտի) դէմ, որ Հոնաց երկրէն
 արշաւած էր Աղուանից վայս Իսկ երրորդը
 յանձնուեցաւ Վասակին, որ մնաց աշխարհի
 մէջ ժողովրդի անդորրութեանը հսկե-
 լու : Վասակ դումարած էր իւր շուրջ իւր
 գաղտնի համակամները, ուստի և պատրա-
 ուակաւ Սիւնեաց աշխարհը քաշուեցաւ, որպէս
 թէ գարանամուտ լինելու և ըստ
 հարկին յանկարծուստ պարսկային գնդի վը-
 րայ յարձակելու և Վարդանին օգնելու :
 Սակայն, ընդհակառակն սկսաւ ծածկաբար
 տեղեկութիւն տալ Սերուխտին Հայոց աշ-
 խարհի վիճակին և Վարդանայ զօրաց սա-
 կաւութեան վրայ : Սերուխտ, քանի մի թա-
 գաւորազանց հետ, Ղորայի կողմէն անցաւ
 Կուր գետի այս կողմը և Բւտեացոց Խաղ-
 խաղ քաղաքի հանդէպ ճակատեցաւ Վար-
 դանայ հետ : Պարսից գնդի աջ թեւն խոր-
 տակեցաւ և փոխտականներէն ոմանք դե-
 տավէժ եղան և ոմանք Լոյինսս գետի դա-
 րափոսերուն մէջ կոտորուեցան և գոյժը իւ-
 կոյն Աիւշապուհի պարսկային բանակին հա-
 սաւ : Իսկ Հայոց կողմէն Սուշ սեպուհն
 միայն ճախճախուտ ժօրերուն մէջ կորաւ :
 Հայոց զօրքերը մտան Աղուանից երկիրը,
 Պարսից գրաւած ամրոցները պատերազմաւ
 առին, կրակատունները կործանեցին և մո-

գերը կոտորեցին • Եղուանից ազատները և շինականները, որոնք Պարսից երկիւղէն ամբացած էին լեռանց և անտառաց մէջ, դարձան միացան Հայոց զօրաց հետ և յարձակեցան Հոնաց կամ Ղորայ պահակին վերայ, (զոր շինած էր Պարսից թագաւորը Հոնաց արշաւանքը արգիլելու համար) պահակապանները կոտորեցին, և դուռը յանձնեցին Վահանայ, որ Եղուանից թագաւորաց ազգէն էր, և սր պատգամաւոր գնաց Հոնաց աշխարհը, և գաշինք հաստատեց նոցա հետ Պարսից դիմագրաւելու համար:

Սինչդեռ Վարդան կը շարունակէր իւր յաղթուած թիւնները Եղուանից երկրին մէջ, յանկարծ դոյժ հասաւ, որ Վասակ քրիստոնէութեան ուխտէն յետոյ կալով, հրձիգ կ'առնէ գիւղերը, կը կործանէ բերդերը, կը գրաւէ զօրաց կայանքները և ձմերոցները, ուխտապահ նախարարաց կանայքը և ընտանիքը կը կաշնաւորէ ամրոցներու մէջ, եկեղեցիները կը կողոպտէ, քահանայքը կը կապէ, և Ներշապուհ Սմբոսեանի գունդը հեռու լինելով տակաւին չը կարաց օգնութիւն հասնել աշխարհի նեղութեանը:

Սպարապետն Վարդան այս գոյժն առնելով՝ ժողովեց իսկոյն իւր զօրքերը և երկու օրուան մէջ (ըստ այլոց մի ամսուան), շտապաւ Հայաստանի սահմանը հասաւ,

որոյ յաղթութեան հռչակէն և ահէն սար-
 ափելով Վասակ, թողաւ գերին և աւա-
 րը և աճապարանօք Այրարատեան գաւա-
 ռէն փախաւ և ապաստանեցաւ իւր երկրին՝
 Սիւնեաց աշխարհին մէջ : Սպարապետն
 և իւր նիզակակիցները առին միւսանգամ
 թագաւորսնիստ տեղերը և ամրոցները և
 երկիրը անգորրացուցին : Բայց որովհետեւ
 ձմեռը հասած էր, զորքը սփռեցին աշխար-
 հի մէջ, և սակաւսթիւ գունդ միայն ա-
 ռաքեցին Սիւնեաց աշխարհն՝ ուրացեալնե-
 րը հարուածելու : Եպիսկոպոսապետն Յով-
 սէփ պատուիրեց որ բոլոր Քաղոց ամիսը
 պահք պահեն և Աստուծոյ օգնութիւնը
 խնդրեն երկրի խաղաղութեան և քրիստոնէ-
 ախան յաղթանակի համար, և ապա ՚ի նշան
 գոհութեան և ՚ի յիշատակ մեծ յաղթու-
 թեանն սահմանեց տօնել տօն տարեկան
 Քրիստոսի Յայտնութեան տօնին հետ :

Բոլոր ձմեռը բովանդակ Հայաստան աշ-
 խարհն երկու բաժնուած էր. — Այրարա-
 տեան կողմն ունէր Սպարապետն Վարդան
 իւր ուխտապահ նիզակակիցներով, որք էին
 Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խորխոռունի,
 Արտակ Փալունի և այլ նախարարք և արքու-
 նի գործակալք իւրաքանչիւր զօրքով, ու-
 րացելոց տեղը ընտրելով նոցա եղբարքն ու
 եղբորորդիքը : Սիացած էին սոցա հետ բո-

ըստ եկեղեցականք 'ի մի շունչ և 'ի մի հոգի և Պրաւած ունէին աշխարհի ամուր տեղերը և ունէին շատ զէնք, զոր մանաւանդ ձեռք բերած էին Աջուանից պատերազմէն զկնի։ — Իսկ Արեւելեան կողմը գրաւած ունէր Սարգսյանն Վասակ, որոյ հետ միացած էին պատրուած նախարարները — Արտակ Սըշտունի, Գաղիչոյ, Խորխոռունի, Գիւտ Վահեւունի և այլք, որոց կամակից էր նա և Վասակ Սամիկունեան՝ կուսակալ յունական բաժնի Հայոց։

Արիւ կողմէն եւս պատգամաւոր առաքեցին Տիգրան Պարսկաստանի արքայանիստ քաղաքն, նախ Վասակեանք և ապա Վարդանանք, Վարսիեանք ու զարկած էին սեպուհ մի, իսկ Վարդանանք նշանաւոր Պարսիկ մի, զոր կալանաւորութենէ՝ արձակեցին, յայտնեցին որ Թագաւորը 'ի զուր և յանիրաւի կը նեղէ քրիստոնէական կրօնքը ուրանալ, ցուցին որ այս բռնի հրահանն է պատճառ երկրի աւերանացն ու արքունի զորաց կոտորածին, պատմեցին նմանապէս Վասակայ սուտակասպասութիւնքը, յայտնեցին որ Հայք նորահետ ամենեւին միաբան չեն, և ինդրեցին որ այս ամենը մի առ մի պատմէ Թագաւորին։ Արք Վարդանանց պատգամաւորը Տիգրան հասաւ, (ուր կանխած էր արդէն Վասակեանցն), և պատմեց

ամեն աղէտից պատճառները, թագաւորն
 ասկաւ ինչ մեղմացաւ և իսկոյն արքունեաց
 խորհրդով թողութեան հրովարտակ հա-
 նեց, չարչարանաց մատնուած քրիստոնեայ-
 քնն ազատեց, կալանաւոր նախարարազուե-
 ներն արձակեց. և ռոճիկներով ու ստաց-
 ուածներով մեծարեց և քահանաներուն հը-
 ղաման տուաւ, որ ազատաբար պաշտօն
 կատարեն: Եւ այց այս արքունի թողութիւնը
 կամ ազատութիւնն առ ժամանակեայ, էջ
 չայերը հանդարտեցնելու համար, (որուն
 և չայք չը հաւատացին). վասն զի շուտով
 իւր խորհուրդը փոխեց թագաւորը և հա-
 տատ որոշեց, որ հնարագիտութեամբ ջը-
 յաջողածները, զէնքի զօրութեամբ կատա-
 րէ. ուստի և մեծ բանակ կազմելով Սիհրք-
 ներսեհի հրամանատարութեամբ չայաստան
 ուղարկեց: Փարսկական այս ահագին զորա-
 խումբը փղերու երամակով հանդերձ եկաւ
 և բանակեցաւ Փայտակարան քաղաքի մէջ,
 ՚ի մօտուսա դիտելու չայաստանի վիճակը
 և Վասակայ ձեռամբ ստոյգ տեղեկութիւն
 ստանալու չայոց զօրութեան և զինուորա-
 կան հմտութեան վրայ: Սիհրքներսեհ մեղ-
 ձակայ տեղեաց, Վփնաց, Ղղբաց, Վատաց
 և այլոց վարձկաններով իւր բանակը ըստ
 ուարացոյց, յանձնեց Սուչկան Նիւսալա-
 ւուրտին, որուն օգնական կարգեց Նոյվէն

և Արորմիզդ, (որ առաջ գործակալ էր Հայոց մէջ) և պատուիրեց որ միշտ Վասակայ խորհրդով շարժին, (վասն զի իւր անձէն աւելի նորա վրայ էր վստահացած, Հայոց աշխարհին թագաւորեցնելու յուսով միև թարելէն զկնի) և հրաման տարով որ 'ի գարնան անշուշտ պատերազմն սկսին, ինքն փութով դարձաւ Տիգրան թագաւորին մօտ : Այսպէս էին ահա հանգամանքները, և ձմեռը վերջանալու վրայ էր :

Գ.

Ահեղ գիմամարտութիւն քրիստոնէութեան ընդդէմ մոգակրօնութեան: — Նահատակութիւն Վարդանանց: — Վշտակութիւն և արիութիւն քրիստոնէից յետ մեծի նահատակութեան: — Չքնաղ տեսարան քրիստոնէական կենաց: — Լերինք և անառք՝ իբրև ապաստանարան քրիստոնէից: — Մարդպանութիւն Արորմիզդի: — Կապանք սուրբ քահանայից: — Ժողով 'ի Դուին: — Կաթողիկոսութիւն Մելիտէ Մանգկերտացոյ: — Կապեալ քահանայք և նախարարք 'ի ձմերոցն արբունի: — Ատան վասն դատապարտութեան Վասակայ: — Նախարարք և քահանայք 'ի բանտն Կիւլտպուհ քաղաքի: — Տանձանք կապելոց և գարձ մոգպետին: — Նահատակութիւն Ս. Ղեւոնդեանց :

ԱՅՆ ԻՆՉ Հայք ուրախութեամբ կը
տօնէին զատկական օրերը՝ յանկարծ լուր

հասաւ որ պարսկային գունդը շեր և Օւրեւանդ հասնելով բանակ բոլորած են սահմանին վրայ, փոս հատանելով, պատնէշ կանգնելով, շերտաւոր փակելով, և ստպաւտակներ սփռելով աշխարհի մէջ: Հայաստան խռովեցաւ, Կախարարաց սիրտը թրնգաց և ահան վաղվաղակի իւրաքանչիւրն իւրեանց զօրքով Արտաշատ գումարեցան, որոց թիւը 66,000 հազարի կը հասնէր: Սպաքապետն յարդարեց այս զօրախումբը, զինուց, երիվարաց և հանդերձից պակասու թիւնը լցուցանելով և զօրական հանդէսներ կատարելով: Առանձար սեպուհն առաքեցաւ, որ թշնամեաց զօրութիւնը և դիրքը դիտէ յառաջագոյն, որ յանկարծ 300 (ըստ Փարս.) 2000 (ըստ Եղիշ.) հեծելովք յարձակեցաւ թշնամեաց վերջապահ թեւոյն վրայ և կէտը կոտորելով շուտով Հայոց բանակը դարձաւ: Սերախացան Հայք այս յաջող դէպքին վրայ, և երբ իմացան թէ թրշնամին պատրաստուած է աշխարհի միջոցը մտնել, որոշեցին ընդառաջ ելանել սահմանին վրայ և ասպատակութեան ու աւերանաց տեղի չըտալ: Բայց թշնամի բանակը արդէն աշխարհի միջոցը գրաւելով՝ բանակած էր Արտազ գաւառի Աւարայր գաշտի մէջ, Տղմուտ գետի ափանց վրայ: Հայոց զօրախումբը հասաւ և բանակեցաւ դէմ յան

դիմանա լին տեղ եկած էին նոյնպէս Ս. Յով
 աէփ և Ղեւոնդ երէց, ուրիշ եպիսկոպոս
 ներով հանդերձ պատերազմին գործակից
 լինելու : Վասակը պատգամաւորներ կ'ու
 ղարկէր և զօրաց միտքը լքուցանելու համար
 թողութիւն կը հրատարակէր. թագաւորէն ,
 բայց չայք չը հաւատացին ուրացեալ ստա
 խօսին : Վարդան զօրքը կարգին դրաւ, սրտա
 ուռչ ատենաբանութեամբ ոգեւորեց ա
 մենքն և Սկիաբայեցւոց Գիրքը կարդալով
 բանակին առջեւ՝ խրախուսեց 'ի պաշտպա
 նութիւն հայրենի օրինաց և 'ի զոհ վան
 սիրոյն լստուծոյ : Ղեւոնդ երէցն ևս քա
 ջալերական ճառ խօսեցաւ Ս. Յովաէփայ և
 այլ ընկերակցոց հրամանաւ պատերազմի
 նախընթաց երեկոյին : Նոյն գիշերը չը մկր
 տուածները մկրտուեցան և զինուորեցան
 հաւատոյ զինով : Սեղան ուղղեցաւ, ամենա
 սուրբ խորհուրդն կատարեցաւ, և չ'ոգե
 գալստեան եօթներորդ աւուր խորհրդաւոր
 առաւօտուն հաղորդեցան ամենքը, զօրք և
 զօրականք, վառեցան հոգւով և երկնաւոր
 նահատակութեան սիրով և ամենայն բազ
 մութիւնն աղաղակեց միաբարբառ . « չա
 ւասարեցի մահ մեր ընդ մահ արդարոցն ,
 և հեղումն արեան մերոյ ընդ արիւն սուրբ
 մարտիրոսացն, և հաճեցի լստուած 'ի կա
 մաւոր պատարագս, մի տացե զլէկեղեցի

Թեր 'ի ձեռս հեթանոսաց Դ (1) :

Իսկ Պարսից զօրավարը կը յիշեցնէր իւր զօրականին Թագաւորի հրամանը, իւղը պսակը ոււնն և առատաձեռն պարգեւները, որ արքունուստ պիտի տրուէին : Ար յիշեցնէր իւր քաջանշիւրի կինը և որդին, անոն ու ագաբակն և փախստէից պատուհասները : Ար կարգէր, կը կազմէր Սուշկան Ախուսալաուուրտ իւր ճակատն և փղերով հանդերձ կը կացուցանէր ընդ երկայնութիւն դաշտին, իսկ ինքն կ'ամրանար Սատենիկ գնդին մէջ :

Վարդան եւս արդէն իւր զօրքը երեք գունդ բաժնած, կարգած և սպառազինած էր ոչ միայն 'ի զէն նիւթական, այլ մանաւանդ 'ի զինուորութիւն հոգեւոր : Պայծառ առաւօտը ծագեցաւ, գալարափողները հրէջեցան 'ի նշան պատերազմին, զօրաց սզաղակները բարձրացան երկու կողմէն եւ կռիւն սկսաւ նետաձգութեամբ գետի երկու եզերքէն : Հայոց գունդը յառաջեց գետուն անցաւ : Սէկ կողմէն Պարսից զօրքը կը ջրուէր և միւս կողմէն Սատենիկ գունդը կը քայքայուէր : Տագին էր պատերազմն, նիւզակները կը ճօճային, հրաձգութիւնք կ'եռային, աղեղունք կը ճայթէին, վահանք կը կռփէին և ահաւոր ձայնէն և աղաղակներէն

(1) Եղե՛, Ե. Եղանակ :

գողցես լերինք և անձաւք կը շարժէինս թանձրամիտքն կը յիմարէին և վատասիրտքն կը լքանէին , քաջքն կը խիզախէին և նահատակքն կը գոչէին , և երկու կողմէն շատ վերաւորներ դիտածաւալ կը խաղաղայինս : Եւ մինչդեռ յաղթութիւնն Հայոց կ'երեւէր, Պարսիկները սաստիկ յարձակմամբ վերջին ճիգն կը թափէին և զՎարդանանք աղմկելով շուրջանակի կը փակէին : Աստանօր մեծ նախճիք կը գործէր կորովին Վարդան իւր քաջ նիզակակիցներով և կ'առնուր ՊԽԱԿ ԵԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ : Վատերազմը կը շարունակուէր, գարնանային ծաղկալից դաշաը արեան հոսանքով կը ներկուէր , օրը կը տարածամէր և զօրքը կը վատնուէր կը ցրուէր լեռնադաշտերուն և ամուր ձորերուն մէջ : Այսպէս կը կատարուէր այն ահագին պատերազմը (2 Յունիսի 451), յորում Պարսիկներէն և Վասակեան գնդէն կ'անկանէին 3544 անձինք , իսկ Հայոց գնդէն 1036 (ըստ Փարպ. 1035) ոգիք միահամուռ նահատակեալք վասն քրիստոնէութեան , որոց երեւելիքն էին քաջն Վարդան , կորովին խորէն , արին Արտակ , զարմանալին Տաճատ , իմաստունն Հմայեակ , հրաշակերտըն Աերսեհ , մանուկն Վահան , արդարն Արսէն , և յառաջագէմն Վարեգին : Այսպէս զոհեցին իւրեանց անձը սստուածային սիրոյ և հայրենի օրինաց համար այն ընտիր

նահատակները, որոց անմահ յիշատակը կը տօնէ Եկեղեցին անուամբ Վարդանանց զօրավարոյ, յանուանէ քաջին Վարդանայ :

Այս նշանաւոր պատերազմէն և նահատակութենէն զկնի՝ Հայք ամրացան զանազան ամուր տեղեաց մէջ և Մուշկան Եփեսալաւուրտ իսպառ յուսահատեցաւ, տեսնելով որ անհնարին է մոգութեան օրէնքը Հայաստան մտցնել : Սակայն Վասակայ խորհրդով փորձ փորձեց Քրիստոնէութեան ազատութիւն խոստանալ պատրանօք և ամբողջները պատերազմաւ գրաւել : Պաշարեց բերդ մի, ուր ամրացած էր Հայոց մի գունդը սուրբ երէցներով հանդերձ, և երդ մամբ խոստացաւ անվնաս թողուլ, եթէ կամովին անձնատուր լինին : Բակ անուն սեպուհը ստապատիր երդմանը չը հաւատալով 700 զօրականով գիշերը փախաւ և նոյն բերդէն ազատեցաւ, իսկ մնացեալները անձնատուր եղան, յորոց 213 անձինք նահատակեցան : և Ս. (Զովսէփ և Ղեւոնդ կալանաւորեցան ուրիշ ընկերներով, զորս գանել տուաւ Մուշկան Եփեսալաւուրտ և հրամայեց զգուշութեամբ պահել, վասն զի բողոքեցին ՚ի դուռն թագաւորին այս նենգութեանց համար և զՎասակ ամբաստանեցին : Թէպէտ և Մուշկան Եփեսալաւուրտ ազատեց շատ քահանայք, որ աշխարհի շինութեանը և

խաղաղութեանը հոգ տանին և արքունուստ
 թողութիւն հրատարակեց, բայց Հայք այ-
 նուհետև ամենեւին չըհաւատացին. յիշեցին
 իւրեանց քրիստոնէական ուխտը և ընտիր
 ընտիր նահատակաց կոտորումն, և մտնեց-
 եալ սրտով սկսան մէկզմէկ քաջալերել. «Օ ք
 պիտոյ է մեզ բնու կեանք անցաւոր աշխար-
 հիս. և կամ ընդէր տեսանեմք զարեւ յետ
 մերոց սիրելեացն : Օ ի եթէ քաջ նահա-
 տակքն մեր անկան 'ի մեծ պատերազմին և
 բազում վիրաւորք տապալեցան յարիւն և
 պատոյժ 'ի մէջ դաշտին, և ամենեցուն մար-
 մինք եղեն գէշ թռչնոց և կերակուր գազա-
 նաց, և պատուական նախադարձ մեր հասին
 յանարգութիւն թշուառութեան, լքին
 գիւրսքանչիւր իշխանութիւն և են 'ի հա-
 շածանս նեղութեան, և ամենայն փափկու-
 թիւն Հայոց եհաս 'ի վիշտս վտանգի և յան-
 հնարին ապականութիւն, ոչ անսամք խա-
 բերաց հրամանաց թագաւորին և անկանիմք
 'ի ձեռս անօրէն իշխանաց (1) » : Թոյլին այ-
 նուհետև իւրեանց գիւղերը, աւանները
 և ագարակները, Հարսները ելան առա-
 գաստներէն և փեսաները սենեակներէն,
 ծերերը անկան աթոռներէն և տղայքը մայ-
 րական գրկերէն : Արիտասարդներն ու կու-

(1) Եղե՛ք, Ե. յեղանակ :

սանները և աշխարհի բոլոր բազմութիւնը
 ապաստանեցան լեռները և անապատները :
 Աւ համարեցին աստուածպաշտութեամբ
 խօտարուտ լինիլ և գետնախշտի , քանթե
 ուրացութեամբ փափկանալ : Իւրեանց մի
 ալ մխիթարութիւնն էր Ս . Ղրոց ընթերց
 աւածները և Սաղմոսաց միմունջները : Ըն
 պէս որ , « Ըմենայն մարդ յանձն իւր եկե
 ղեցի էր , նոցն ինքն քահանայ , մարմինք
 իւրաքանչիւր սուրբ սեղան և ոգիք նոցունց
 պատարագ ընդունելի (1) » : Ամանք ամրա
 ցած էին Տմորեաց անմտոոյց սարաւան
 դակներուն մէջ . ոմանք Լրցախոյ թանձրու
 խիտ անտառներուն մէջ . ոմանք Խաղտեաց
 և Պարխարու լեռներուն մէջ , և ոմանք աշ
 խարհի միջավայր ամրոցներուն մէջ , որոց ա
 մենեցուն խնդրուածքն այս էր միայն . « Սի
 տեսանել զաւեր սուրբ եկեղեցեաց (2) » :

Պարսիկ զօրավարն աւելցնելով իւր այ
 բուձին կը յարձակէր այս ամրոցներուն վրայ ,
 և թէպէտ ճակատ առ ճակատ չէին մար
 տընչեր , բայց կատորածները կը շարունա
 կէին : Կապուտ լերան մեջ Հայք խորտակե
 ցին Պարսից հրոսակը և միայն Լրջէն երէցը
 կաղանաւորեցաւ , որ իջած էր Սառակայ
 սիրտը մեղմացնելու : Նմանապէս Տմորա

(1) Եղէէ , Ե . յղմակ : (2) Եղէէ , Ե . յղմակ :

կան ամբողջն յարձակեցան և պարսկային գունդը ջարդեցին : Տայոց ձորագաւառին մէջ եւս յաղթութիւն գործեցին Հայք ՚ի վրէժխնդրութիւն երկու այրած եկեղեցիներու , ուր նահատակեցաւ Վարդանայ Հմայեակ եղբայրն : Եղնպէս Արցախայ անտառներուն մէջ ապաստանածները ըստ դաշնագրութեան օգնութիւն ստանալով Հոնաց կողմէն՝ պարսկային գնդի վրայ կը յարձակէին և կը խորտակէին :

Այս մանր պատերազմաց մէջ եղած կտորածներն եւս առաւել վհատեցուցին Սուշկան Եիւսալաւուրտի սիրտը , սևտի յարձակումները դադարեցոյց և Թագաւորին տեղեկութիւն տուաւ անօգուտ կտորածներուն և Հայոց դիմադարձութեան մասին : Թագաւորն շատ տրտմեցաւ , ուստի և Սիհրներսեհի խորհրդով հրաման առաքեց , որ Սուշկան Եիւսալաւուրտ բոլոր բանակով Հայաստանէն ելնէ և Հոնաց վրայ երթայ , Վասակ պարսկաստան դառնայ և մարզպանութիւնը Ատրորմիզդին յանձնուի , որուն և պատուիրեցաւ ջանալ առաւել սիրով քան թէ պատերազմու երկիրը նուաճել : Ատրորմիզդ արքունի թողութիւն հրատարակեց Հայաստանին մէջ և իւր մօտ կոչելով եպիսկոպոսներն և երեցները , (Սահակ եպիսկոպոս Աշտուներաց ,

Ի՞նչ երէց Արծրունեաց, Մամուէլ և Աբրահամ քահանայք, Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց, Քաջաջ սարկաւազ և Աբէն երէց), որոց ոմանք ատրուշաններ աւերած էին և ոմանք երկրի աւերանաց համար առ թագաւորն բողոքած, և շղթայակապ առնելով արքունիքն առաքեց իւրեանց աշակերտներով հանդերձ, որոց մէջ երեւելի էին Խորէն երէց Արարատայ և Աբրահամ երէց Տայոց : Այս սնձնադիր հովիւներն և ուրացեալն Վասակ Ճանապարհին իրարու հանդիպեցան և ողջունեցան, բայց սոքա ուշացած Ճանապարհորդութեան մէջ, որովհետեւ կապուած կ'երթային. իսկ Վասակ մեծ ակնկալութե պատիր յուսով խաբուած, շուտ հասաւ Պարսկաստան, և զինքն արդարացնելու համար՝ ամեն հնարք ՚ի գործ դրաւ. մեղադրելով մանաւանդ Սպարապետն Վարդան : Սակայն թագաւորն յետածգեց ամբաստանութեան դատը մինչեւ կոչուածներուն գալուստը :

Ատորովիզդն կապեալները արքունիքը ուղեւորելէն զկնի՝ Հայոց աշխարհի միւս եպիսկոպոսները ազատ թողուց, որ իւրաքանչիւրն հրապարակաւ վարէ իւր տեսչական պաշտօնը, երկրի հարկը առ վայր մի թեթեւացոյց, մենակեացներուն և փախրատականներուն հրաման տուաւ, որ իւրեանց

տեղերը դառնան և նաև արքունի հրամա-
 նաւ թողութիւն հրատարակեց, որ բռնի
 մոգութեան կրօնքը ընդունողները՝ վերը-
 ւաին իւրեանց քրիստոնէութիւնը համար-
 ձակ պաշտեն : Նախարարները տեսնելով
 այս արքունի շնորհումներն և երկրի շինու-
 թեան և խաղաղութեան փափաքը, դար-
 ձան ամբողջներէն և հեռաւոր օտարութենէն
 իւրեանց կալուածները : Ատ չանցաւ, նա-
 խարաք արքունի դուռն կոչուեցան, իբր
 թէ ամեն աղետից պատճառներն քննելու
 և խաղաղութեան դաշն հաստատելու հա-
 մար : Նախարարը հաւանութիւն ցուցին,
 մանաւանդ որ ինքեանք եւս կը ցանկային
 Ս. Լպիսկոպոսաց և Լրիցանց հետ Վա-
 սակայ դատին ներկայ լինիլ : Աստի և ամե-
 նեքեան ժողովեցան Դուին քաղաքը, ժողով
 կազմեցին եպիսկոպոսաց և տանուտերանց
 հետ և միաբան հաւանութեամբ Սելիտե
 Սանազկերտացին ընտրեցին կաթողիկոս
 Յովսեփայ տեղ, (յորմէ հաւանութիւն ու-
 նէին,) կաթողիկոսական աթոռը Դուին փո-
 խեցին և սպա ՚ի շնորհս մարզպանին թռ-
 ղին բոլոր աշխարհը, իւրեանց կանայքը,
 որդիքը և ստացուածքը և ուզեւորեցան ՚ի
 ձմերոցն արքունի, առաւել չարչարակից լի-
 նելու սուրբ կապելոցն, քանթէ բարիք քա-
 ղելու մոգպաշտ արքունիքէն :

Վախարարներն հասան արքունի ձմերուցըն, ուր կային ոչ միայն սուրբ եպիսկոպոսներն ու երէցները, այլ և ուրիշ նախարարադուռներ յառաջագոյն արգելուած նոյն տեղը, որոց մէջ էին նա և Վարդանայ Հմայեակ եղբոր երեք մատաղահաս որդիքը Վասակայ հրապուրանօք կալանաւորուած: Բայց Վրաց և Վրդուանից Վաղգէն և Վաչէ Թագաւորները մոգութեան կրօնքը ընդունելով դաբ ձած էին արդէն իւրեանց աշխարհը: Վաչէ առ երեսս միայն ուրացած էր, որ և յետոյ պատերազմներ լինեց Վարսից դէմ և Թագաւորութենէ հրաժարելով կրօնաւորեցաւ իսկ Վաղգէն 'ի բոլոր սրտէ, որ և իւր բարեպաշտ ամուսինը (Սեծին Վարդանայ Շուշանիկ դուստրը) վեց տարի ներդութիւններ տալով հրապուրեց 'ի մոգութիւն եւ երբոր չըկարաց տանջանօք նորա հաստատուն հաւատքը խախտել, նահապտակել տուաւ, որոյ գերեզմանը կայ մինչեւ ցայսօր Տփիսի Սեւեթի ամրոցի եկեղեցւոյն մէջ:

Վախարարները փոխանակ ընդունելութիւն գտնելու Թագաւորէն և Սիհրներսէ հազարապետէն, կապանօք մահապարտաց բանտն դրուեցան, ուր էին ուխտապահ երիցունք և այլք: Վանի մի օրէն զկնի հարցաւ փորձի ատեան բացուեցաւ, նախ Սիհրներսէի և ապա Թագաւորին առջեւ հրապա-

բակաւ : Ատեան կոչուեցան ինչպէս Վասակ
 և այլ ուրացեալները, նոյնպէս և ուխտա-
 պահ կապեալները, նախարարք և երիցունք :
 Վասակ ամբաստանուեցաւ ոչ միայն նախա-
 բարներէն և երէցներէն, այլ իւր ազգական-
 ներէն, այլ և մոգերէն և Նիւսարաւուքտէն,
 ուստի և թագաւորի առջեւ կողմադուեցաւ
 իւր ամեն պատուանշաններէն և պատուա-
 զգեստէն, կապուեցաւ որպէս պատմապարտ,
 և ՚ի նշան անարգութեան մատակ ձիու վրայ
 հեծած տարուեցաւ մահապարտաց բանտն,
 և նորա փոխանակ Սիւնեաց իշխան կարգուե-
 ցաւ Վարազվաղան : Եւ այց նախարարներն
 և երէցները ևս չազատեցան, այլ կապանօք
 վերստին բանտը դրուեցան : Աւխտապահ
 ները ուրախ էին և զուարթ իւրեանց կալա-
 նաւորութեան մէջ անգամ, վասն զի երկնա-
 ւոր սիրով վառուած էին . իսկ Վասակ կը
 հաչէր և կը մաչէր, վասն զի երկնաւոր սէրն
 ուրացած էր և երկրաւոր փառքէն ևս զըր-
 կուած, ուստի և դառն ցաւերով մահացաւ .
 « Եւ այն, որ կամէրն թագաւոր լինիլ մեղօք՝
 Հայոց աշխարհին, ոչ երեւեցաւ տեղի գե-
 րեզմանի նորա : Աչ յիշեցաւ անուն նորա ՚ի
 մէջ սրբոց և ոչ մատեաւ յիշատակ նորա ա-
 ռաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյ » (1) :

(1) Եղեշէ, Է. յեղանակ .

Յազկերտ պատրաստուեցաւ խաղալ պա-
տերազմաւ Ռուշանաց դէմ, հրամայեց կա-
պանօք տանել սուրբ քահանայքն ու նախա-
քարները և կողանաւորել Ապար աշխարհի
Նիւշապուհ քաղաքի ամուր դղեկին մէջ և
նոյն երկրի մեծ դենպետին կամ մոզպետին
պատուիրել, որ ողորանօք կամ տանջանօք
մոգութեան դարձնէ: Քահանայից հետ կա-
պուած և բանտի մատնուած նախարարաց
գլխաւորներն սոքա էին — Սիւնեաց տոհմէն
Քաբկէն և Քակուր եղբարք, Արծրունեաց
տոհմէն Շաւասոյ, Ապրսամ, Սեհրու-
ժան, Պարգեւ և Տաճատ. Ստմիկոնեան
տոհմէն Համազասպեան (եղբայր Վարդա-
նայ) Համազասպ, Արտաւազդ և Սուշէ.
Վամնարականաց տոհմէն Աշաւիր, Թաթ,
Վարձ, Ներսէս և Աշոտ. Ամատունեաց
տոհմէն Վահան, Առանձար և Առնակ.
Գնուներաց տոհմէն Ատոմ. Գիմուքսեան
տոհմէն Թաթուլ և Սատոյ. Անձեւաձեաց
տոհմէն Շմաւոն, Օսարէն և Առաւան.
Առաւելեղեան տոհմէն Փափակ, Վարադդէն
և Քազ. Սանդակունեաց տոհմէն Սահակ
և Փարսման. Տաշրացեաց տանէն Վրէն.
Որսենից տանէն Քաբիկ և Յոհան:

Սոզպետը ամեն տանջանք և տառա-
պանք ՚ի գործ դրաւ ուխտապահ կապելոց
հաւատքը խախտելու և մինչեւ անգամ քա-

հանայքը բաժանելով նախարարներէն՝ առաւ
 ւել գիճին՝ և տարտարոսական բանտի մատ-
 նեց, բայց անհնարին եղաւ իւր նպատակին
 հասնելու, և ՚ի վերջոյ բանտարկելոց քրիս-
 տոնէական զուարթուն նորանշան կեանքէն
 ինքն ստիպուեցաւ քրիստոնեայ դառնալ
 աստուածային ազգամամբ և թեթեւցնել
 քահանայից տառապանքը: Սինչդեռ Նիւ-
 շապուհի բանտին մէջ այս իրողութիւնը կը
 կատարուէր թագաւորն յաղթուելով Հանայ
 պատերազմին մէջ, մոգերու խրատով գաղտ
 սպանել տալով Սամուէլ երէցը և Աբրա-
 համ սարկաւազը իւր կարաւանին մէջ,
 և Թաթիկ եպիսկոպոսը Ասորեստանի մէջ,
 ուր պստորուած էր որպէս վնասակար տե-
 րութեան, ուղեւորած էր Դենշապուհամ
 բարակապետն, որ Նիւշապուհի կալանա-
 ւորները կամ մոգացնէ և կամ ծածկաբար
 չարչարել և նահատակել տայ, որ քրիստո-
 նեայք չիմանան: Դենշապուհ իմանալով
 մոգպետի քրիստոնէական դարձն, գաղտնի
 առաքեց հեռաւոր երկիր և խոր վհի մէջ
 ձգել տուաւ. իսկ կապեալ քահանայքն ծա-
 ծուկ հանել տուաւ բանտէն, տարաւ հե-
 աւոր անապատ տեղի, երկար հարցափոր
 ձեց Սովան հանդերձապետի, Չնիկան
 մարզպետի և մոգպետի առջեւ, և երբ
 փոխանակ համոզելու, առաւել սաստիկ պա-

տասխաններ ստացաւ, հրամայեց ամենա-
 դառն տանջանքներով և ապառաժներուն վը-
 րայ քարշելով կենազուաւ առնել, որոց նըշ-
 խարքը յետոյ ծածկաբար ամփոփուեցան վեց
 տասպանի մէջ քրիստոնէից ձեռամբ : Այս-
 են այն երանելիաց անուանքը, որոնք իւ-
 րեանց անձը դրին իւրեանց հօտի և խոստու-
 վանած ճշմարտութեանց վրայ — (Յովսէփ,
 Կահակ, Ղեւոնդ, Սուշէ, Արշէն, Քա-
 ջաջ, Սամուէլ, Աբրահամ, Թաթիկ, (վեր-
 ջին երեքն առանձին նահատակուած) որոց
 անմահ յիշատակը կը աօնէ Լիւդեցին՝ Ղե-
 ւոնդիանց անուամբ :

Խորէն և Աբրահամ աշակերտք Ղեւոնդեանց. — Նախարարք պարսկական բանտերուն մէջ և կանայք նոցա Հայաստանի մէջ. — Չքնաղ պատկեր քրիստոնէական կենաց երկոցունց կողմանց. — Ազատութիւն և դարձ Նախարարաց 'ի Հայաստան. — Կաթողիկոսութիւն Մովսիսի Մանազկերտացուոյ և Գիւտայ. — Գիւտ մատնութեամբ կ'ամբաստանուի Պարսից դուռն և Կաթողիկոսութենէ կը հրաժարի. — Կաթողիկոսութիւն Քրիստափորի Արծրունուոյ. — Բարձունմա պարսիկ. — Վահան Մամիկոնեան և Մանգակունի Յովհան Կաթողիկոս. — Վեցեքին դիմամարտութիւնք քրիստոնէից և մոգապանից և յաղթանակ Քրիստոնէութեան. — Թագաւորութիւն Վաղարշայ և մարզպանութիւն Նեխտքի. — Նշանաւոր դաշն Վահանայ. — Սպարապետութիւն և Մարզպանութիւնն Վահանայ. — Հանդէս քրիստոնէական ուրախութեան յեկեղեցին Դուռնայ. — Աւեր կռատանց և նորոգութիւն եկեղեցեաց. — Կաթողիկոսութիւն Բաբկէնի և Շուրհաղիչի Ազուանից կաթողիկոսի. — Գիւտ նշխարաց Գրիգորիսի :

ՂԵՒՈՒԵԱՆՑ նահատակութենէն ղկնի, նոցա աշակերտներէն երկուքն, խորէն և Աբրահամ բանտէ հանուեցան, գանուեցան, ականջները կտրուեցան և Տաբերլաստունի Շահուղ Գաւառը աքտորեցան արքունի մշակութեան համար : Նախարարները մնացին բանտի մէջ տառապանաց և կապանաց մատնուած . իսկ Հայաստան մնաց քրիստոնէական սուրբ նախանձով վառուած, թէ

սկստ և իւր ընտրելագոյն հովուներէն և աբխազոյն նախարարներէն զրկուած :

Խորէն և Աբրահամ Բաբելաստան հասնելով և կապանքէ ազատ ընելով կը շրջէին Աորեստանի և Խուժաստանի մէջ, տեղւոյն բրիտաններէն տուրք կը ժողովէին եւ Աիւշապուհի կապելոյ (նախարարաց) կը տանէին կամ կ'ուղարկէին : Այս տեսակ ջրագացութեանց ժամանակ Խորէն տկարացաւ Խուժաստանի խորշակէն և վախճանեցաւ : Իսկ Աբրահամ երկու տարիէն զկնի նախարարաց խնդրանօք և Աորեստանի բրիտանեից երաջխաւորութեամբ Հայաստան դարձաւ, երկիրը միխթարեց իւր քաջալերական վարդապետութեամբ, և ապա կարգուեցաւ եպիսկոպոս Բնուներաց գաւառին :

Նախարարներն և նախարարազանց որդիքն երկաք ժամանակ մնացին բանտի մէջ, բայց ամեն գառն տառապանք քաղցրացուցին աստուածային սիրով : Հայաստանի ծաղկաբեր լեւանց փափուկ և ընդարձակատուն ընակիչները բնտերացան արեւելից բոցակէզ խորշակներուն և խուարարգել, անվերարկու և գեանախշտի ապրեցան : Սանկագոյններն ուսան հայրենի դպրութիւն և Ս. Վրոց ընթերցանութեամբ, իբրեւ հոգեւոր կերակրով, զօրացան : Իսկ ծերունիքը փափ-

կացան, մատաղացան, մանկացան, երգակցե-
լով մատաղերամ նախարարազուհիներուն և
Աստուծոյ մարդասիրութիւնը փառաւորե-
լով: Արչափ սքանչելի էր այս կապելոց քրիս-
տոնէական կեանքը պարսկական բանտերուն
մէջ, նոյնչափ սրտաշարժ էր նոցա ընտանե-
ւաց և կանանց կեանքը Հայաստանին մէջ:
Հայոց փափկասուն աիկնայքն՝ գիւցազնու-
հիք և առաքինութեան հարսներ դարձած
էին: Անդանուոյն մահակից էին նահատա-
կելոց մահուան, և ազատութեան մէջ բան-
տակից և շղթայակից էին բանտարկեալնե-
րուն: Վասն զի մտացած էին իւրեանց կա-
նացի փափկութիւնը, իւրեանց վայելքները
և բարեկենդանութիւնը, մեռուցած էին
մարմնասիրութիւնը և պճնասիրութիւնը:
Իւրեանց մասներով կ'աշխատէին և կը կե-
րակրուէին, և արքունուստ նշանակուած ու
ճիկը բանտարկելոց կ'ուղարկէին և կը մխի-
թարէին: Թէպէտ և աւերուած էր Հայոց
աշխարհը մտական հարստահարութենէն,
թէպէտ և վրդովուած էր պարսկական հա-
րածանքէն, բայց երջանիկ էր միանգամայն .
վասն զի քրիստոնէական սէրը կը վառուէր
իւր կապեալ և ազատ որդւոց որտին մէջ և
որբութիւնն ու ողջախոհութիւնն կը թա-
գաւորէին ընտանեկան ծածկութիւն տակ և
ամուսնական առաջաստին մէջ: Անհնար էր

որ Քրիստոնէութիւնը նուաճուէր, ինչտեղ
արք բանտերէն և կանայք ընտանեկան յար-
կերէն իրարու քաջալեր կը կարդային և այս
միայն կը հայցէին. « Օ ի որպէս սկսանն քա-
ջութեամբ՝ ի նմին կատարեսցին երկնաւոր
սիրով » (1) :

Յազկերտ շատ ջանաց ողորբելով և ազա-
տութեան խոստումներով կապելոց հաստա-
տուն հաւատքը քայքայել, բայց չը յաջո-
ղեցաւ : Ի վերջոյ նախարարաց երկարատեւ
բանտարկութենէն և քրիստոնէական վառ-
եռանդէն գոզցես պատկառեցաւ մոգւաջ
տութիւնը : Առաջ բռնելը կարաց ազա-
տել Հմայեկի երեք մատաղահաս սրբիքն՝
Վահան, Վասակ և Արտաշէս (որոց Վարդ-
եղբայրը Տայոց գաւառին մէջ դայեկաց մօտ
էր արգէն) և տանել իւր տունը, ուր իւր
եանց Զուիկ մօր և Անոյշ Վաամ (բռնելի
կինը) մօրաբրով մայրական դաստիարակու-
թեամբ և խնամքով դաստիարակուեցան և
հաւատոյ ու հայրենեաց ախոյաններ դար-
ձան : Ամանապէս Հրեւայ Շղոմշապուհ
Պարսիկ իշխանը կարաց Յազկերտի սիրտը
ամոքել, նախարարները բանտէ հանել տալը
առձիկ սահմանել և նաև իւրեանց հայրե-
նիքը դարձնելու խոստումն առնուլ : Ի այց

(1) Եղե՛՛՛՛՛ վան կանոնց :

Յազկերտ մեռաւ և խոստումն անկատար մնաց : Վասն զի մի կողմէն ապստամբեցաւ Աղուանից Վաչէ թագաւորն Պարսից դէմ, միւս կողմէն գահակալութեան համար խրաւովութիւն ծագեցաւ Յազկերտի երկու որդւոց մէջ և Պարսկաստան յուզեցաւ, ուստի և նախարարաց դարձը յետաձգեցաւ : Յուսկ յետոյ Պերսիցի թագաւորութեան ժամանակ Հայաստան դարձան նախարարք 12 ամեայ վտարանդութենէն զկնի, որոց դարձը անպատում ուրախութեամբ լցուց բոլոր երկիրը :

Սելիտէ կաթողիկոս արդէն վախճանած էր և նորա տեղ կ'աթուակալէր Սովսէս Սանազկերտացին : Նախարարք քաջալերեցին հայերը և ջանացին նորոգել, ինչ որ խախտեալ էր և տւերեալ. բայց իւրեանց դարձէն յետոյ, հազիւ մի ատրի անցած էր, Սովսէս կաթողիկոսն փոխճանեցաւ և նորա տեղն ընտրուեցաւ Վիւտ :

ՎԻՒՏԻ կաթողիկոսութեան օկզգէն մինչեւ Յովհան Սանդակունւոյ կաթողիկոսութեան վերջը (465—487) քրիստոնէական դիւմամարտութիւնը զրադաշտական ուսման դէմ միօրինակ կը շարունակուի, այն է հալածանքներ և պատրանքներ մոգակրօնութիւն և ուրացելոց կողմէն, իսկ անվեհեր դիմաւ

դարձութիւն քրիստոնէութեան կամ ուխտապահ հաւատացելոց կողմէն . Նախարարաց ջանիւք և Վիւտ կաթողիկոսի հայրապետական սրթուն հովուութեամբ շատերը կը մտխժարին և կ'արիանան, իսկ ոմանք կը նախանձին, ուրացութեամբ կը տորկանան Պարսից և մատնութիւններ կ'առնեն : Արջափ ուխտապահներու քրիստոնէական եռանդը կը զօրանայ, նոյնչափ և վատասիրտները կը գրգռին . և այս խռովայոյզ միջոցին ցաւակից հայրենասէրներէն ամանք, ինչպէս Սովսէս Խորենացի և Նիզիչէ, կ'առանձնանան մենաւորութեան մէջ արտասուօք և գրուոր վատասկներով մտխժարութիւն և սփռփանք գտնելու : Հոնաց դաշնաւորութիւնը կը խախտի նոր թագաւորի ակթուակալութեամբ, և Վրաց ու Աղուանից մէջ նահատակութիւններ կը լինին : Հայք աշխարհը ապահովելու համար կը խորհին Վիւտ կաթողիկոսի հետ և Յունաց Սեւոն կայսերէն օգնութիւն կը խնդրեն, բայց նպաստ չեն ընդունիր, այլ միայն քանի մի նախարարք Յունաց բաժինը կը գաղթեն : Վիւտ ուրացողները յանդիմանելու պատճառաւ Վազիշոյ Խոսիտուոնի Սախաղէն կ'ամբաստանուի և Պարսից դուռը կը կոչուի : Աւարինի ծերունին անվեհեր կ'աճապարէ Տիւրոն, մեծ յարգանք կը գտնէ Խուժաստանի եւ

Հրեւի քրիստոնեաներէն, կը մատնուի հարցափորձի ատենին Պերողի հրամանաւ, ատենակալները կը սարսափեցնէ իւր համարձակ պատասխաններով և ՚ի վերջոյ կ'առաջարկուի իրեն կամ կաթողիկոսութենէ հրաժարիլ և կամ մագակրօնութիւնն ընդունիլ : Վիւտ կաթողիկոսութենէ կը հրաժարի, տեղւոյն հաւատացելոց համար ծածուկ եպիսկոպոսներ և քահանաներ կը ձեռնադրէ, կը դառնայ Հոյաստան և անձանձրոյթ կը շարունակէ ժողովրդեան հագեւոր պիտոյքը հոգալ : Վիւտի հրաժարած լինելուն պատճառաւ կաթողիկոս կ'ընտրուի Բրիտափոր Արծրունին, որոյ կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին Վիւտ կը վախճանի և կը թաղուի Վանանդայ գաւառի Աթմու գիւղին մէջ :

Այս միջոցին Բարձումա անուն պարօի կրն, Լիզեսիոյ մէջ Նեստորականաց մոզորութեան աշակերտելէն զկնի, Հայաստան կը գայ պատրանօք իւր թիւք ուսմունքը տարածելու, զանազան ձեռագիր մատեաններ կը ժողովէ, Լիզիչէի հետ եւս կը տեսնուի, և երբ կը յանդիմանուի նախարարներէն, մանաւանդ ծերունի Ներշապուհ Արծրունիէն, Պարսկաստան կը դառնայ և կ'ամբաստանէ Պերողի առջեւ Արծրունեաց Տոհմը, և սրտի մախանքէն (ըստ ասելոյ թովմաց

Արծրունի պատմագրին), կր զեղջէ Եղիշէի պատմութենէն Արծրունի տոհմի պատմական բաժինը :

Սպուլթեան հալածանքներն ու հրապուրանքներն օր աւուր կը նորոգին, Յունաց բաժնի մէջ եւս Հայք կը տառապին և տանուտերական կամ նախարարական ազատ իշխանութիւնը կը բռնաբարուի Օւնտն կայսերէն, և սյսպէս երկու կողմէն եւս Հայաստանի վիճակը կը ծանրանայ : Սկիայն այս միգամած ժամանակին, աստղ մի կը ցօլանայ Սամիկնեան տանէն — եղբօրորդին Վարդանայ Վահան : Վահան երկու անգամ կը մատնուի Փարսից դռուն, առաջին անգամին կը տկարանայ հաւատքին մէջ և իւր Վարդ եղբայրը պատանդ թողլով կը դառնայ Հայաստան . իսկ երկրորդ անգամին մեծամեծ պատիւներու կ'արժանանայ . քայց միշտ կը խղճահարի և կը մտահանջի իւր ուրացութեան համար, և գողցես պատեհ ժամու կը սպասէ այս վատ անունն սրբել իւր վրայէն : Այս պատեհ ժամն ինքնին կը հասնի . Փարսիկները կը յաղթուին Հոն Հեփթաղներէն . Վախթանգ, ուրացեալ Վազգէնը սպանելով, կը թագաւորէ Վրաց և կ'ապստամբի Փարսից դէմ . Բրիտանիոն կը վախճանի և կը յաջորդէ (Յովհանն Սանգակունիս, նախանձաւորն փառաց և ագաւ

առութեան Լիկեղեցւոյն , մեծ խնամակալն կրթութեան ժողովրդեան և առաքինի դաստիարակն նախարարազբւն մանկանց՝ մանաւանդ Սամիկոնէից և կամարականաց, Լ. յադէպքերէն կը յղանայ Հայոց մէջ դիմադարձութեան համակամ խորհուրդ Պարսկական մոլեկրօնութեան դէմ: Սահան կը զղջայ և կը միանայ ուխտապահ նախարարաց հետ , ամենքը կ'երդուին յանուն ազատութեան և կ'ողջունեն ազատութեան պատգամախօս մատենը: Լ. Ետտարանն, զոր մէջ կը բերէ Լ. Թիկ քահանան և կը պատրաստին Լ. սահանայ իմաստուն խորհրդով և յաջող առաջնորդութեամբ դիմադրաւել պարսկական խրոխտ ուժին դէմ: Քանի մի պատերազմներ կը մղէն Հայք շարունակ , քանի մի պարսիկ մարզպանաց և հազարապետաց դէմ , և մեծ մասամբ յաղթող կը հանդիսանան , թէպէտ և իրենք սակաւաթիւ , թշնամին զօրաւոր և ուրացելոց նենգութիւնն անպակաս :

Երբ հալածական կ'առնեն Հայաստանէն Լ. տրվնասպ պարսիկ մարզպանն և Ս. Եհնում հազարապետն իւրեանց բանակով (ուրէին և բազմաթիւ ուրացեալներ) , Իուին մարզպանական քաղաքը կը գրաւեն . Ս. հան Սպարապետ կը կացուցանեն և Սահակ Բագրատունին, Սարգսյան, որ խորենացւոյն

Մեկենասն էր , խնդրողն Հայոց Պատմութեան :

Երբորդ՝ կը պատրաստին նոյն Ատրվըչ նասպին դէմ, որ դարձած էր Ատրպատու կանէն մեծ բազմութեամբ և Երասխ գետին մօտ քանակ կազմած կ'ողջունեն Ալեատարանը և ծերունի Վաթողիկոսն , ահագին կոտորած կը տան պարսկական բանակին , Ատրվչնասպ կրտսպանեն ուրիշ գլխաւորաց հետ , և Գունայ եկեղեցւոյն մէջ յաղթութեան գոհութիւն կը մատուցանեն Աստուծոյ : Այս պատերազմին մէջ կ'առաջնորդեն Հայոց բանակին Սիւնին Բաբկէն , Վասակ եղբայր Վահանայ , Ներսէհ և Հրապ կառ սարականք , Ատոմ և Ռստամ Գնունիք և Գարջոյ Խորխոռունի , ըստ որում Վահան և Սահակ 'ի Գուին մնացած էին :

Երբորդ՝ կը դիմեն Հայք պարսկական բանակին վրայ , որ Հեր և Օարեւանդ հասած էր իւրեանց հետ կ'առնուն նաև ծերունի հայրապետն Սանդակունի , կը բանակին Ալուտազ գաւառի Ներսեպատ գիւղի մօտ , կ'օրհնին Էրաթողիկոսէն , կը յարձակին թրչ նաժեաց վրայ , կրտսպանեն , կը վերաւորեն , կը ցրուեն և յաղթանակ կը կանգնեն , որուն վրայ կը զուարթանայ ծերունի հովիւապետն .
 « Աչ այնչափ ընդ յաղթութիւնն ուրախ լինելով , որչափ ընդ այն , զի հաշտ զԱստ

ուած ընդ նոսա տեսանէր. Էյս յաղթա-
կան ուրախութիւնը կը պոսակի մանաւանդ.
Վահանայ Վարդ եղբօր գալտեամբն, որ
պատանդութեան կալանաւորութենէն ա-
զատելով և Պարսկաստանէն անցնելով անա-
կընկալ կերպով կ'երեւի Օաղկոտն գաւա-
ռի մէջ և կըխառնուի Հայոց բանակին հետ,
ծառանկերով հանդերձ.:

Չորրորդ՝ յօգնութիւն գիտելով Վրաց
Վախժանգ թագաւորին, կը պատերազմին
Միհրան պարսիկ զօրավարին դէմ՝ Կուր գե-
տի գաշտավայրին մէջ, արիական մարտէն
զկնի՝ կը նահատակին Վահակ ասպետն և
մարդպանն, Վահանայ Վասակ եղբայրն,
Բարկէն Վիւնի կը վիրաւորի կարեւէր և Հը-
բահատ կը կալանաւորի և յետոյ կ'արձակի.:

Հինգերորդ՝ կը պատերազմին Հայք Ռու-
նայ մօտ Օւաւմիհր Հազարաւուխտ պարսիկ
զօրավարին հետ, որ դիմած էր Հայաստան
մեծ բանակաւ, կը սասանեցնեն պարսկային
զօրախումբը, մեծ հարուած կը տան գոչե-
լով. « Հարցուք զթշնամիսն հաւատոյ եւ
մեռցուք աստ ՚ի պարծանս Լիկեղեցւոյ. »
Հայրապետն Յովհան կը վիրաւորի, դի-
ականց մէջ կը մնայ և ապա կը զերծանի.
Հազարաւուխտ կը դառնանայ կոտորածին
միայ և հետամուտ կը լինի Վահանը կալա-
նաւորել, (որ իւր ընկերաց հետ կ'ամրա-

նայ Խաղտեաց սահմաններուն մէջ և սպա
այլուր), նորա պատճառաւ զանազան տե-
ղեր աւար կը հարկանէ, բայց միանգամայն
և կը յուսահատի Վլահանէն ամօթահար լի-
նելուն համար. և այսպէս Շապուհ մարզ-
պանը կը թողու շայաստանի մէջ զօրա-
խուճբով և ինքն Պերոզի հրամանաւ կը գի-
մէ 'ի Վրաստան:

Եւ վեցերորդ՝ արիաբար կը պատերազ-
մին շայք Շապուհ մարզպանին դէմ, ու-
րուն օգնական էր ուրացեալն Վրիհնն Սիւ-
նի, քանի մի ճակատներու մէջ կը հարուա-
ծեն մոգակրօնիկներու և ուխտանենդներու
զօրութիւնը, թէպէտ և իւրեանց կողմէն
եւս նահատակներ կը թողուն պատերազմի
գաշտին մէջ, Շապուհ Պերոզի սպանու-
թեան գոյժն առնելով Պարսկաստան կը
դառնայ և շայք գոհութեան ուխտ և պա-
տարագ կը մատուցանեն Եջմիածնի եկեղեց-
ւոյն մէջ, զոր և կը սկսանին նորոգել խնա-
մակալութեամբ Վլահանայ և Սանդակունի
կաթողիկոսին:

Ես պատերազմներէն և Պերոզի մահ
սուանէն յետոյ իրերը կերպարանափոխ կը
լինին, Վաղարշ կը թագաւորէ Պարսից, և
Նեխոր կ'ուղարկուի Վարդպան շայաստանի:
Նեխոր պատգամաւորներ կ'առաքէ առ Վա-
հան, և Վահան հաւանութեամբ (զգին այս

գաշինքը կ'առաջարկէ Նեխորին, (զոր առաջ համառօտիւ յիշեցինք), թագաւորէն հաստատելու պայմանաւ :

1. Վրիստոնէութեան հայրենի օրէնքը ազատ թողուլ, հայ ոք չըդարձուցանել ՚ի մագութիւն, ուրացութեան համար գահ և պատիւ չըտալ և կրակարաններ չը շինել Հայաստանի մէջ :

2. Հայոց ազնուականներն ու ազատները թողուլ ըստ հայրենի օրինակին, վաստակաւորներն ու անվաստակաւորները քննել ու ճանաչել, և ազգուրացները կամ անարգները յառաջ չը մատուցանել :

3. Քառններու և սուտակասպաներու խօսքին միտ դնելով մարդ չը դատել, այլ արքայական ատենին մէջ ամեն գործ և գործող յակնէ յանուանէ տեսնել, նկատել և ապա դատաստանը վճռել :

Ըստ առաջարկութենէն յետոյ՝ Վահան պատանգներ կ'առնու Նեխորէն քանիմի նշաւնաւոր պարսիկներ, ապա տեսութիւն կ'երթայ Նեխորին իւր զօրականներով, կը մտնէ Արեաց քանակին մէջ փողեր հնչեցնելով, կը մեծաբի ուխտապահներով հանդերձ, ամօթաւ հար կը լինին ուխտանենդները, ընթրիքներ կը կազմուին Վահանեանց համար և Նեխոր քանիւ թագաւորին՝ կըխոստանայ անյիշութեան տալ անցեալ անցքերը :

Այս խաղաղասիրական տեսակցութենէն զկնի Վահան ինքնին կ'երթայ 'ի Պարսկաստան, կը տեսնուի Վաղարշ Թագաւորին հետ, շքեղ մեծարանք կ'ընդունի և ուխտապահ նախարարաց պատիւը կը վերահաստատէ, իւր առաջարկած ազատական դաշինքը և այլ խնդրոց կատարումն կ'ընդունի, Սպարապետ կը կարգուի հայկական զօրաց և ուրախութեամբ կը դառնայ 'ի Հայաստան, որուն համար և գոհութեան հանդէս կը կատարուի 'ի Ս. Լջմիածին:

Սակաւ ժամանակէն զկնի Վահան Սարգսպան կը կարգուի Հայաստանին, ջատագովութեամբ Անդեկան պարսիկ Սարգսպանին և հրովարտակաւ Թագաւորին: Կ'ուրախանայ Վահան աստուածային յաջողութեան վրայ, բայց միանգամայն և կը տրտմի, որ ուրացողաց նախանձը յգիտի շարժուի: Դունայ Լեկեղեցին կը մտնէ, Սանդակունի ծերունի հայրապետին հետ, գոհացողական մազթանք մատուցանելու Աստուծոյ, կը համախորհի մեծ բաղմութիւն, ուրախութիւնը կը փայլատակի ամենեցուն երեսներուն վերայ, հայրապետն կ'ատենաբանէ և կը հրաւիրէ Աղան Աստուծոյ այցելութիւնը փառաւորելու, որ երկարատեւ հալածանքէն յետոյ կը մխիթարէ իւր սեպհական ժողովուրդը, ուրախական և տրտմական արտասունքներ

իրար կը խառնուին, — ուրսխական՝ ճշմարտութեան գեղեցիկ յաղթութեան համար, և տրտմական՝ ուխտանենգ եղբարց համար: «Չեւն տուք գթալով, կը գոչէ գթութ հայրապետն, չէ աստ 'իքարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք օրինացն: Վրիտոս է աստ՝ որ ասէ՝ ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն (1) », որով և հաշտութիւնք և գրկախառնութիւնք կը լինին:

Երբ այսպէս սակաւ ինչ շունչ կ'առնու Հայաստան, կը սկսի այնուհետեւ Վահան, Սանդակունի հայրապետի հետ, կուտունները կարծանել, խախտուած վանքերն ու տաճարները նորոգել և ամեն կերպով աշխարհի շինութեան հոգ տանիլ:

Սանդակունի հայրապետը կը վախճանի խորին ծերութեան մէջ վեցամեայ կաթողեկոսութենէն զինի և կը յաջորդէ իւր աշակերտն Բաբկէն, Վանանդայ գաւառէն, Աթմոյ գեղջէն: Իսկ Հայրապետի մի աշակերտն Շուփհաղիչէ Լճուանից կաթողիկոս կ'ընտրուի, որ և Վաչէի որդի Վաչական հայկազուն թագաւորի հետ եկեղեցական ժողով կը կազմեն և ինչ ինչ բարեկարգութիւններ կ'առնեն և դպրոցներ կը բանան: Սոցա ժամանակ կը գտնուին նաև նշխարք

(1) Փորոյ • 52 — 245 — 317 •

**Մրիգորիսի, առաջին կաթողիկոսին (Ղուանից
և թուան Ս.) ռուսաւորչի, ինչպէս կը պատ-
մեն Սովսէս կաղանկանտուացի և Ստեփանէ
նոս (Օրբէլեան) :**

Ե.

Ահարկ քաղկեդոնի ժողովին վրայ . — Բարկէն կա-
թողիկոս . — Ժողով Վաղարշապատու . — Մերժումն
ժողովին քաղկեդոնի . — Շարժաւիթ յունական և
հռովմէական մտնանաց և հեռեւանք . — Կաթողիկո-
սութիւն Սամուէլի, Մուշէի, Սահակայ Բի, Բրիտ-
տափորի Բի, Ղեւոնդի, Ներսիսի Բի . — Ժողով 'ի
Դուին և կանոնական սահմանադրութիւնք . — Կաթո-
ղիկոսունք՝ Յովնաննէս Բ, և Մովսէս Եղեվարդեցի . —
Ժողով 'ի Դուին և կարգաւորութիւն հայկական Տե-
մարի . — Հալածանք 'ի Պարսից և թուղթ Մովսիսի
առ խոսրով արքայ Պարսից . — Պատերազմ՝ յունական
և պարսկական . — Բաջութիւնք Հայկազուն ի իջնանաց .
— Սմբատ՝ մարզպան Հայոց . — Ուսումն Հայերէն ըւ-
զուի յաշխարհն Վրկանաց :

**ՄԻՆՉԻՆՈ Հայոց, Վրաց և Ղուա-
նից աշխարհներն, երկար տարիներ մոգակը-
քօնութեան դէմ արիաբար դիմագրաւելէն
և արեամբ ողողուելէն զկնի, առ վայր մի
կըխաղաղին և եկեղեցական բարեկարգու-
թեանց կը ձեռնարկեն, փութով սկիզբն
կ'առնու պարսկական հալածանքէն առա-
ւել վնասակար յուզմունք քաղկեդոնական**

Ժողովին : Քաղկեդոնական Ժողովի աշխարհ
 հայոց խնդիրները քառասուն տարի (451—
 491) յունական և հռովմէական եկեղեցեաց
 մէջ Քրիստոնէութիւնը խռովելէն զկնի ,
 փանցնին Հայաստան . Հայաստան որ իւր
 նահատակները հազարներով պարսկական
 սրոյն ճարակ կը տար իւր առաքելահիմն
 հաւատոյ պաշտպանութեան համար և ա-
 մենեւին նոր վարդապետութեան կարօտ
 չէր և ոչ որ և իցէ Ժողովի նոր վճռոյ , մա-
 նաւանդ քաղկեդոնականին , որ նոյն իսկ յու-
 նական և հռովմէական քրիստոնէից մէջ շա-
 տերէն ընդունուած չէր , և որոյ ապօրինաւ
 թութեան դէմ () եննոն կայսրն , քաղմաթիւ-
 եպիսկոպոսոց ստորագրութեամբ շրջաբե-
 րական հրովարտակ հանած էր . միայն Նիկիոյ
 Կ . Պօլսոյ և Էփեսոսի տիեզերական ժողով-
 ներն օրինաւոր խոստովանելով . իսկ Անատ-
 տաս կայսրն այնչափ զգուած էր քաղկեդո-
 նեան յուզմունքներէն , քառական քանտ-
 կռուութեանց խազերէն և մեծամեծ երկ-
 պառակութիւններէն , որ հրաման հանած էր
 ամենեւին չըխօսիլ Քաղկեդոնի ժողովին վե-
 րայ : Վասն զի այս ժողովի վիճաբանութեց
 և կուսակցութեանց բորբոքմանէն ոչ միայն
 անհաշտատելութիւնք մտած էին քրիստո-
 նէից մէջ , այլ և արքսորանք և սպանութիւնք
 անդամ եղած էին , ինչպէս արդէն խօսած

ենք երեք տիեզերական ժողովոց պատմա-
կան տեսութեան մէջ :

Աստի, երբ Քաղկեդոնական ժողովի դա-
ժան խնդիրները կը սկսին Հայաստանի մէջ
սարգիլ, Քարկէն աչալուրջ կաթողիկոսը կ'ա-
ճապարէ առաջն առնուլ խորհրդով և հա-
ւանութեամբ Հայոց, Վրաց և Աղուանից
աշխարհաց, որոնք Քաղկեդոնի ժողովի եր-
կարածեայ և տարօրինակ անցքերը մասամբ
լած լինելով կը զարհուրէին իբրև Քրիս-
տոնէութեան նախատինք բերող իրողու-
թիւններէ : Քարկէն ժողով կը գումարէ
Վաղարշապատին կամ Ամիածնին մէջ, ուր
բաց ՚ի հայ, աղուան, վրացի և հռոմ
բազմաթիւ ժողովականներէն, յատկապէս
կը գտնուին Աղուանից կաթողիկոսն իւր ե-
պիսկոպոսներով, Վրաց Գարբիէլ կաթողի-
կոսն իւր եպիսկոպոսներով, Սուշէ եպիսկո-
պոս Սիւնեաց՝ յաջորդ Կոնստանտինոսի, և այլ
ականաւոր անձինք : Երկար բանախօսութե-
նէ զինի՝ կը կարգացուի այս ժողովին մէջ
նմանապէս և Օննի հրովարտահիւ, և ապա
բոլոր ժողովականաց հաւանութեամբ կը
մերժուի Քաղկեդոնի ժողովն և կը սահմա-
նուի, ՚ի մասին հաւատոց վարդապետութեան
և եկեղեցական օրինադրահութեան, շա-
տանալ Առաքելոց քարոզածներով և երեք
Տիեզերական Ժողովոց առաքելաւանդ որո-

շուամներով : Սակայն սոյն այս մերժումէն (որ
 խիստ օրինաւոր էր Քաղկեդոնեան ժողովի
 վայրապար վէճերուն և խռովայոյզ անցքե-
 րուն նայելով), կրսկսի յաւնական և հռով-
 մէական ոխերիմ ատելութիւնը Հայոց դէմ և
 դժբաղդաբար կը տեւէ մինչեւ ցայսօր :
 Այս ատելութեանը զոհ գնացին, եթէ չենք
 սխալիք, Հայոց Բագրատունի և Բուբեն-
 եան Թագաւորական հարստութիւններն ու
 ազգային արքայական իշխանութեան թագն-
 ու գաւազանը : Այս ատելութեան մախան-
 քէն բազմիցս նախատակոծ եղաւ և կը լինի
 Հայաստանեայց առաքելական Արքեպիս-
 օպոստոնէութեան նախկին և բազմաչարչար
 Վկայուհին ասիական ազգաց հալածանաց
 մէջ : Այս ատելութեան բորբոքումէն տար-
 ուբերեցան շատ հայրապետներ և վարդա-
 պետներ և գումարեցան զանազան ժողով-
 ներ, որոց վրայ պիտի խօսինք կարգաւ ըստ
 ժամանակին : Այս ատելութիւնը տեղի տը-
 ւաւ գարաւոր վէճերու և խռովութիւննե-
 րու և գրաւեց շատ մատենագիրներու միտք
 ու մատեններու էջեր : Այս ատելութեան
 հրապուրանքէն շատ զաւակներ թողին Հա-
 յաստանեայց եկեղեցւոյ մայրենի գիրկը և
 օտարներուն հետ խառնուելով անյայտացան
 և կամ խորթացան, և մինչեւ ցայսօր կը թռ-
 զուն նոյն մայրենի ծոցը և կը խորթանան :

Վերջապէս Քաղկեդոնի ժողովի մերժումն և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բռնած անկախ և ազատական դիրքը՝ դայթակողութեան քար դարձաւ յունական եւ հռովմէական եկեղեցեաց համար, որոնք ամենայն զօրութեամբ զինեցան և կը զինին սասանել: Բայց քանի որ Հայաստանեայց եկեղեցին բազմադարեան փորձերով համոզուած է, որ իւր տեւականութիւնն իւր անկախութեան կամ ինքնուրոյն գոյութեան մէջ է, յուսով ենք, որ կը յարատեւէ իւր ընթացքին մէջ, վասն զի հակաաւորդաց յարձակումներն ուղղակի նորա ինքնօրէնութեան դէմ են և ոչ թէ նորա քարոզած վարդապետութեան և հաւատալեաց, զորս ունէին համօրէն քրիստոնէական եկեղեցիք մինչ ՚ի ժողովն Քաղկեդոնի: Բայց մենք թողունք առ այժմ՝ քաղկեդոնեան ժողովի տխուր հետեւանքները, որոց շատ անգամ պիտի հանդիպինք դժբաղդաբար, պատմութեան յետագայ շրջաններուն մէջ, և շարունակենք մեր պատմութեան թերը:

Բարկէն կաթողիկոսը, հնգամեայ հայրապետութենէն զկնի, կը մեռանի և տեղը կը յաջորդէ Սամուէլ, Բզնունեաց գաւառէն՝ Արծկէոյ գեղջէն:

Սամուէլի կաթողիկոսութեան ժամանակ պաքական հալածանքները վերստին կ'առ-

ծարժին Հայաստանի մէջ : Պարսից կառաւորութեան թագաւորը զօրք և մոգեր կը հանէ Հայոց աշխարհը , որ կրակատուններ շինեն զանազան տեղ և ժողովուրդը հրապաշտութեան ստիպեն , բայց Վահան մարզպան աստուածապաշտ նախարարները ժողովելով կը յարձակի Պարսից զօրքերուն և մոգերուն վրայ , կը հարուածէ և կրակատունները կը կործանէ . իսկ կառաւոր մինչդեռ Հայոց աշխարհը աւերելու կը պատրաստուի , իւր իշխանաց ձեռքով ակթուէն կը զրկուի :

Սամուէլ տաննամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի և կը յաջորդէ Սուշէ , կոտէից գաւառէն , Ալաբերդից գեղէն : Սուշէին կը յաջորդէ Սահակ Բ . Հարք գաւառէն , Ուղկայ գեղէն : Սորա հայրապետութեան ժամանակ կը մեռանի Վահան Սամիկոնեան , 25 տարի Հայաստան կառավարելէն զկնի , և մարզպան կը կարգուի նորա Վարդ եղբայրն , որ մի տարիէն զկնի կը հանուի :

Սահակ Բ . կաթողիկոսին կը յաջորդեն Քրիստափոր Բ . Բագրեւանդ գաւառի Տիւրառիճ գիւղէն , Ղեւոնդ Աբերանի գաւառի Առաստայ գիւղէն , և Ներսէս Բ . Աջտարակեցի : Ներսէս եկեղեցական ինչ ինչ ներքին բարեկարգութեանց համար ժողով կը գումարէ Ղուկասի մէջ , ուր ՚ի միջի բազմազ

Թիւ ժողովականաց կը գտնուին Ներշապուհ եպիսկոպոս Մամիկնեան և Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց, քերթող, յաջորդ Մուշէի: Այս ժողովին մէջ վերստին կը մերժեն Բաղկեդոնի ժողովն և կը սահմանեն երեսունէն աւելի կանոններ, յիշ մասը Ս. Մահակայ կանոններէն առնելով, մանաւանդ որոնք կը վերաբերին եպիսկոպոսաց, քահանայից, վանականաց և օարկաւագաց ուղղութեանն և առ միմեանս և առ ժողովուրդի ունեցած պարտաւորութեանց: Այս ժողովի մէջ կը սահմանեն նոյնպէս շաքաթական պահք իւրաքանչիւր ամսուան համար, որ և մինչեւ ցայսօր կան, ոմանք շարժականապէս և ոմանք անշարժ, այն է Ա. պահք Լոյիական. Բ. պահք Ամարայնոյ կամ Առասաւորչի. Գ. պահք Վարդավազի. Դ. պահք Աստուածածնի. Ե. պահք Խաչի. Զ. Պահք Վարագայ Խաչի. Է. պահք Յիսնակաց. Ը. պահք Չմերայնոյ կամ Ս. Յակոբայ. Թ. պահք Յայտնութեան. Ժ. պահք Առաջաւորաց (Առասաւորչի ժամանակէն սահմանւած, որ անգիտութիւն կը կոչուի նաև Ս. Սարգսի պահք), իսկ երկու ամսոց շաքաթական պահքք քառամսորդական պահոց հետ կը հաշուին: Ներքէն իննամեաց կաթողիկոսութենէն յետոյ կը վախճանի և տեղը կ'ընտրուի Երվանդէս Բ. Կաթողիկոսից գա-

ւառէն Սիւնձեղուան գիւղէն, որոյ հայրա-
 պետութեան ժամանակ կը բորբոքին պարզ
 կական հալածանքները: Դենշապուհ մարզ
 պանը Դունայ մէջ կրակատուններ կը բա-
 նայ, պարսկաստանէն բազմաթիւ մագեր բե-
 րել կը տայ և Հայերը կրակապաշտութեան
 կրօտիպէ: Հայք կ'ընդդիմանան և յուզմուն-
 քը կը սաստկանայ երկու կողմէն: Ըստ խու-
 վութեան միջոցին կը վախճանի Յովհաննէս,
 17 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի և տեղը
 կ'ընտրուի մեծիմաստն Սովսէս, Ըրագածո-
 տըն գաւառի Աղիվարդ գիւղէն: Սորա ա-
 ռաջին գործը կը լինի հայկական Տոմարը կար-
 գաւորել, որոյ համար արդէն իւր նախորդի
 օրով աշխատանքներ եղած էին Գլակայ վա-
 նուց Աթանաս առաջնորդի ձեռամբ և ան-
 կատար մնացած: Սովսէս ժողով գումա-
 րելով Դունոյ մէջ հմուտ եկեղեցականներէ
 և աշխարհականներէ՝ կը կարգաւորէ հայ-
 կական Տոմարը, և ապա առանձին թուական
 եւս կը սահմանեն, որ կրակի փրկչական 551
 թուականէն և կրկոչուի թուական Հայոց, որ
 և գործ կը դրուի մատենագրութեանց և
 արձանագրութեանց մէջ, միշտ փրկչական
 թուականէն 551 տարի պակաս հաշուելով:

Սովսէս կը ջանայ նմանապէս կրակա-
 պաշտական բռնաբարութեանց առաջն առ-
 նուլ, որ կը շարունակուէր իւր նախորդի

ժամանակէն ՚ի վեր և նահատակութիւններ եղած էին, որոց մէջ նա և մոգպետի որդին որ հաւատալով մկրտուած էր և Եղիաթուղ (Աստուածատուր) անուանուած ։ Պատգամաւորներ կ'առաքէ առ Խոսրով և ընդ նմին ազուշանաց թուղթ քրիստոնէական կրօնքն ազատ թողելու և մոգութեան հրապուրանքները դադրեցնելու ։ Այս թղթ թի մէջ կը յիշեցնէ Սովսէս Խոսրովին՝ Սաղարչի շնորհած ազատութիւնները և դաշն խաղաղութեան, որով և իւր խնդրանաց կատարումն կըստանայ, ըստ որում իսկոյն մարդպանութենէ կը փոխուի ՚Ենչապուհ և առժամանակ մի հալածանքները կ'ընդհատին ։ Սակայն շատ չանցնիր, Հայաստան անհնարին աղէտից տեսարան կը դառնայ, որովհետեւ սարսափելի պատերազմներ կը բացուին Եռնաց և Պարսից մէջ և Հայաստան իրարու ձեռքէ յափշտակել կը ջանան ։ Հայերը Եռնաց յարելով ՚ի Պարսից կը տառապին, և Պարսից յարելով ՚ի Եռնաց ։ Վարդան Բ. Սամիկոնեան քանի մի պատերազմներու մէջ Պարսից զօրքը կը ջարդէ, և Խոսրով զայրաւնալով կըսպառնայ բոլոր Հայաստան աւերել և Եռնաց բաժինն եւս գրաւել, որով և ահագին աւերմունքներ կը լինին Տարոնոց գաւառին մէջ, մինչեւ որ Պարսկաստանի մէջ ներքին իւռովութիւններ կը ծագին և

սակաւ ինչ կ'անդորրանայ. Հայոց աշխարհն •
 Այս սարսկական խռովութեանց մէջ արիւ
 ական պատերազմներ կը մղեն. Հայկազուն
 իշխանքը՝ Ներսէս յունական զօրքով և Սու
 շեղ Սամիկոնեան և Սմբատ Բագրատու
 նին իւրեանց զօրքերով, Խոսրով Բ. Թադա
 ւորեցնելու համար, (որուն հայկազուն կայս
 րն Յունաց Սօրիկ եւս օգնական էր,) ու
 ըրով և Սմբատ մարզպան կը կարգուի և կը
 դառնայ ի Հայաստան • Երբ Արկանաց աչ
 իրարհը կը հասնի Սմբատ, կը տեսնէ որ տեղ
 ւոյն Հայ բնակիչք՝ իսպառ մոռացած են
 իւրեանց մայրենի լեզուն, ուստի և կ'աճա
 պարէ ուսուցիչներ բերել տալ հայերէն
 գարութեան համար, և Աբէլ անուն երէց
 մի կ'ուղարկէ առ Սովսէս կաթողիկոսն և
 Արկանաց վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրել կը
 տայ, որով և նոյն երկիրը Հայոց կաթողիկո
 սութեան վիճակ կը դառնայ •

Նրանի քրիստոնէական ընանութիւնն Հայոց, Վրաց
 և Աղուանից. — Կիւրինն Ջաւախացի. — Քաղկէդո-
 նական յուզումն 'ի Վրաստան. — Հակառակութիւն
 Կիւրինի և Յուրասուոյ Մովսէս եպիսկոպոսի. — Թըզ
 թակցութիւնը Աբրահամ կաթողիկոսի Հայոց և Կիւ-
 րինի. — Բաժանումն Վրաց 'ի դաւանակցութենէն Հա-
 յոց. — Ճշդով 'ի Կ. Պօլիս հրամանաւ Մօրիկ կայսեր.
 — Յովնաննես հակաթոռ կաթողիկոս Յունաց բաժնի
 Հայոց վրայ. — Գատերազմ Յունաց և Պարսից. — Նա-
 հասակութիւնը 'ի Տարոն — Կոմիտաս կաթողիկոս և
 բարեկարգութիւնը իւր. — Քրիստափոր Գ. — Եղբ-
 կամ Եղբաս Փռաւածնակերտացի. — Գաւառաժողով
 'ի Կարին բուռն հրամանաւ Հերակէ կայսեր. — Եղ-
 կընդունի Քաղկէդոնի ժողովն, և հաւանութեամբ Ալե-
 դին խնայն կը մերժուի կաթողիկոսութենէն. — Յով-
 նաննէս վարդապետ՝ ախոյեան հայրենի աւանդութեանց.
 — Յունական մեղեքոմութիւնը Յունաց բաժնի Հայոց,
 մեջ. — Եւրոպական Պարսից 'ի Տարոն. — Վերջ անգիշ,
 Երրորդ Աղանին:

ԱՐԻՆ պատմած ենք, որ Վրաստան ըն-
 դունեց Հայաստանէն, ինչպէս քրիստոնէա-
 կան լոյսը Արևսաւորչի ժամանակ, նոյնպէս
 և իւր ազգային դպրութեան տարերքը նը-
 շանադիրքը. — մեր երանելի Թարգմանչաց Ս.
 Սահակայ և Սարգուպ ժամանակ: Վրաս-
 տանի դրացիութիւնը Հայաստանին և Վր-
 ցաց դաւանակցութիւնը Հայոց հետ՝ այնպիսի
 սերտ մտերմութիւն հաստատած էր երկու

ազգաց մէջ, որ Հայք ոչ միայն իւրեանց հայրենեաց՝ այլ և Վրաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար նահատակութեան արիւննէք կը թափէին, ինչպէս տեսանք մանաւանդ Վարդանանց պատերազմին ժամանակ: Երկու ազգաց այս քաղաքական և կրօնական ընտանութենէն ցնծութեամբ կը կատարուէին սէր և խնամութիւն մարմնաւորական և հաղորդութիւն հոգևորական: Հայք կը դիմէին ուխտ Սճիսիթայի խաչին և Վրացիք կը դիմէին 'ի Ս. Իջմիածին: Չըկար ամենեւին կրօնական խորութիւն եւ բռնաբարութիւն: Վրաց կաթողիկոսը կ'ընտրուէր իւր ազգէն և կ'օժուէր Հայոց կաթողիկոսէն, ինչպէս և Եղուանիցն: Վահայն իւրաքանչիւր ազգ իւր լեզուաւ կը կատարէր իւր եկեղեցական պաշտամունքն ազատօրէն: Հայոց կրօնական ազատութիւնը միշտ Յունաց ազգէն կը բռնաբարուէր, բայց Հայք երբէք Վրաց և Եղուանից նկատմամբ սիրոյ և միաբանութեան ճանապարհէն չէին հեռանար: Այնպէս որ Վրաց և Եղուանից կաթողիկոսութիւնները Հայոց հայրապետութեան երկու մեծ թեմեր համարուած էին և կաթողիկոսներն յամենայնի աջակից և գործակից Հայոց հայրապետին:

Իսոյց գժբազդարար քաղկեդոնեան յուզ

Վեհաբանները Վրաց ազգը պառակրոնցին Հայոց ազգէն և ատելութիւն սերմանեցին երկու և կերղեցեաց մէջ : Վրացիք Հայոց տառապակիք ազգի դաւանակցութենէն բաժանուեցան և (Յունաց յարեցան պաշտպանութիւն գտնելու նպատակաւ, բայց նոյն պաշտպանութիւնը իւրեանց ազգայնութեը շատ սուղ նստաւ, և ո՞վ գիտէ թէ ՚ի ժամաւ նակին բոլորովին չը պիտի զոհուի նոյն ազգայնութիւնը : Վրաց բաժանման դժբաղդանցից դէպքերը այսպէս կը սկսին, ինչպէս կ'աւանդեն ամենայն պատմիչք :

Սովսէս Աղիվարդեցւոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ շփոթութի կը ծագի Վրաց մէջ կաթողիկոսի ընտրութեան համար. ուր տի ազգովին կ'առաջարկեն Սովսէս Հայոց կաթողիկոսին, որ ինքնին Վրաց համար կաթողիկոս ընտրէ, ձեռնադրէ և առաքէ ՚ի Վրաստան, և ինքեանք կը խոստանան առանց հա կառակութեան ընդունիլ : Սովսէս կ'ընտրէ և կը ձեռնադրէ Վիւրիոն անուն մէկը, Չաւախաց գաւառէն, ազգաւ վրացի, հմուտ հայերէն, յունարէն, պարսկերէն և վրացերէն լեզուաց : Վիւրիոն երբ Վրաստան կը գառնայ, գուցէ (Յունաց ազգէն սախ պուելով և պաշտպանութեան խոստմունքներէ խարուելով, կը քարոզէ իւր ազգին՝ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունել և կայսեր

հպատակիլ : Յուրտաւ քաղաքի Սովսէս եւ
 պիսկոպոսն , (ձեռնադրուած Վիւրիոնէն ,)
 անհամամիտ կը գտնուի իւր ձեռնադրողի
 ընթացքին և գրով կ'իմացնէ Հայոց Վըր
 Թանէս վարդապետին , որ նշանաւոր էր
 Հայաստանի մէջ , օգնական էր Սովսէս կաթողիկոսին կենդանութեան ժամանակ , և նո
 րա վախճանէն զինի կաթողիկոսական գործ
 քերը կը տնօրինէր , որպէս տեղապահ : Վըր
 Թանէս կ'աճապարէ և թուղթ կը գրէ Վիւ
 րիոնին յետա կալ քաղկեդոնեան հաղոր
 դակցութենէն , բայց Վիւրիոն կը յամառի
 և աւելի ճանապարհ կը բանայ ատելութեան :
 Այս միջոցին Ուշտունեաց Աբրահամ եպիս
 կոպոսը (Աղբաթան գիւղէն) Սմբատ մարզ
 պանի և այլ նախարարաց խորհրդով և ազգի
 հաւանութեամբ կաթողիկոս կ'ընտրուի Հա
 յոց և մինչդեռ Վիւրիոն Յուրտաւայ Սով
 սէս եպիսկոպոսն առ ինքնկողէ , որ դատէ ամ
 քաստանութեան համար , նա կը փախչի և
 կ'ապաւինի Աբրահամ կաթողիկոսին և մի
 առ մի կը յայտնէ Վիւրիոնի արարքները :
 Աբրահամն և Վիւրիոնի մէջ երկար գրա
 գրութիւններ կը բացուին , որոց հաւաքա
 ծոյն աւանդած է Ուխտանէս պատմագիրը :
 Աբրահամ կը յորդորէ զՎիւրիոն քաղկե
 գոնական բաժանմամբ չը վրդովել Հայոց և
 Վրաց դարաւոր սէրը և խաղաղութիւնը ,

իսկ նա իրանակ զիջանելու՝ անարգական պատասխաններ կը գրէ . ուստի և Աբրա-համ կաթողիկոսն կը ստիպուի ժողով գու-մարել և ինպառ մերժել զՎիւրիոն և նորա հետեւողները ՚ի հաղորդութենէ Հայաւ տանեայց եկեղեցւոյ : Կիւրիոն սաստիկ կը վիրաւորի և կը բողոքէ Եռնաց Սօրիկ կայսեր, և սա Հայոց և Եռնաց եպիսկոպոսներէն ժողով կը գումարէ Վ. Պօլսոյ մէջ, ուր ՚ի միջի այլոց կը քանուին Վրթանէս աթոռակալն և Ղրիգոր եպիսկոպոսն : Եպիսկոպոսներէն ոմանք կայսեր ահէն հաւանութիւն կը ցուցնեն Քաղկեդոնի ժողովին և շատերը ընդդիմանալով կը դառնան ՚ի Հայաստան : Սօրիկ զայրանալով (Եռնաց բաժնի Հայոց համար Եովհաննէս աւնուն մէկը, Քաղարան գիւղէն, կաթողիկոս կը կացուցանէ, որպէս հակաթոռ Աբրա-համու կաթողիկոսին Հայոց : Երբ հայրապետութիւնը այսպէս կը բաժանուի յունական նենգութեամբ, մեծ յուզմունքներ կը լինին Հայոց մէջ ՚ի վնաս հանրութեան թաղին : Այս միջոցին սաստիկ տատերազմական կոտորածներ կը լինին Եռնաց և Պարսից մէջ, որով և Երուսաղէմը կ'առնուի, Խաչափայտը կը գերուի ՚ի Պարսկաստան, ընդ նմին և Օսթրիա Պատրիարքն և 30,000 անձինք : Այս պատերազմաց ժամանակ Հայոց

Տարսնոյ գաւառն եւս ահագին կոտորածնէն ըսու ասպարէզ կը դառնայ, ուր Սուշեղ և Ղայլ—Սահան Սամիկանեանք հարուածներ կը տան պարսկական հրոսակներուն : Այս պարսկական ասպատակութեան մէջ կը նա հատակուին եօթն խոտաճարակներն, որ Յունաստանէն Ղլակայ վանքն եկած էին և Ճգնողական կեանք կը վարէին խոտաբուս կենօք :

Յունաց բաժնի մէջ Յովհաննէս հակաւ թուռն կը վախճանի և իրեն չը յաջորդեր որ : Սակաւ ժամանակէն ղկնի կը մեռանի նոյն պէս և Մբրահամ կաթողիկոսն, որ իւր կենդանութեան ժամանակ ամեն կերպով աշխատեցաւ Հայոց, Սրաց և Ղլուանից կրօնական ամբողջութեան համար և նամակներ գրեց ինչպէս Սրաց նոյնպէս և Ղլուանից, Բայց դժբաղդաբար Սրացիք չը կարացին նոյն վաղէմնի մտերմութիւնը պահպանել, զոր պահպանեցին Ղլուանք :

Մբրահամու տեղ կ'ընտրուի կաթողիկոս Տարսնոյ Սամիկանեանց եպիսկոպոսն և Ղլակայ վանից առաջնորդն՝ Կոմիտաս, Մբրազա ծոսն գաւառի Ղլոց գիւղէն : Սա կը ձեռնարկէ Հռիփսիմեանց վկայարանի և Ղլմի ածնի գմբէթի նորոգութեանը : Առաջնոյն մէջ կը գտնուին Հռիփսիմեանց նշխարքը՝ Սևասաւորչի և Սահակայ մատանիներով :

կէքուած տապանի մէջ, զոր առանց բանալու վերատին կ'ամփոփէ Կոմիտաս, շքեղ հանդէս կատարելով և Այնի նախնայ գեղեցիկ Հարականը երգել տալով, զոր ինքն շարագրած և նուիրած էր Ս. Կուսանաց փառացն ու յիշատակին, որպէս վայելուչ և արտաշարժ ներքող: Կոմիտաս այլ և այլ եկեղեցական բարեկարգութիւններ կ'առնէ, և եօթնամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի և իւր ատենը կ'ընտրուի Քրիստափոր Գ. Ապահունեաց գաւառէն, ազատ տանէ, խորհրդով Ս. արազտիրոց մարզպանին, թէ ոգորոս Սշտունի իշխանին և այլ նախարարաց և հաւանութեամբ ազգին: Սուկայն երբք տարիէն յետոյ՝ իւրովի կը հրատարի կաթողիկոսութենէ և առանձնանալով՝ կրօնաւորական կեանք կը վարէ:

Քրիստափորին կը յաջորդէ Լզըր կամ Լզըրաս, լիզ գաւառի փառաժնակերտ աւանէն, որ սնուած էր կաթողիկոսարանի մէջ և փակակալ էր Ս. Ղրիգոր եկեղեցւոյն: Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակ Հաստատանեաց եկեղեցին չարաչար կը տառաւապի բազկեգոնական մղէկրօնութենէն: Հերակը (Յունաց կայսրը Պորսից հետ հաշտուելէն և խռեմ թագաւորէն խաչափայտը ստանելէն զկնի (որ գերուած էր խռեմով ժամանակ), կը դիմէ 'ի Կարին (որ և

Թէոդ. աւարտիս), և կը հրամայէ գաւառա-
կան ժողով գումարել Յունաց և Հայոց եւ
պիսկոպոսաներէն, առանց մասնակցութեան
բոլոր ազգին Հայոց, ուր կը կոչէ նոյնպէս
և Եղբ կաթողիկոսն՝ Ս՛ժեժ գնունի նախա-
բարի պատգամաւորութեամբ, ազգ առնե-
լով միանգամայն, որ եթէ չը հաճի երթալ,
Յունաց բաժնի մէջ այլ կաթողիկոս պիտի
նստուցանէ և չը թողու որ Եղբ կաթողիկո-
սակա՞ն իշխանութիւն վարէ : Եղբ այս ըս-
պառնական ազդարարութենէն ստիպուած,
կ'ուղեւորի դէպ 'ի Կարին և կը ցանկայ իւր
հետ տանել Ս՛աթուսաղա մեծիմաստ վար-
դապետը նախարարաց խորհրդով, սակայն
նա Երասխաձորի վարդապետարանին մէջ
գրադած լինելով դատարակութեամբ՝ կը
հրատարի և միայն դաւանութեան գիր կ'ու-
ղարկէ և կը պատուիրէ որ կայտեր առջեւ
կարդան ժողովի մէջ : (()բերելեան իւր պատ-
մաւթեան մէջ կ'աւանդէ այս դաւանու-
թեան գիրը ամբողջապէս, որ ընտիր և ող-
ջախոհ իմաստներ կը պարունակէ հաւատոյ
էական մասանց վրայ) : Եղբ Կարին կը հասնի
քանի մի եպիսկոպոսներով և վարդապետնե-
րով : Ժողովը կը գումարուի (629ին), ուր
մէջ կը բերուին Հայոց դաւանութեան
թուղթն (Ս՛աթուսաղայի գրած) և Յու-
նաց դաւանագիրը ստորագրութեամբ Հե-

բակղ կայսեր և քանի մի եպիսկոպոսաց : Այլ
կար վիճաբանութիւններ կը լինին առանց
համաձայնութեան : Այլ առանձինն կը խոր
հի հայ եպիսկոպոսաց ու նախարարաց հետ
և քանի մի առաջարկութիւններ կ'առնէ
կայսեր : Այսորը կը մերժէ և միայն կըստի-
պէ որ քաղկեդոնեան ժողովը ընդունուի ,
սպառնալեաց հետ պատուատիրական պար-
գեւներ եւս խոստանալով Ազգին : Այլ ,
կայսեր հրապուրանքներէն ստիպուելով , կ'ըն-
դունի Վաղկեդոնի ժողովն և ընդ նմին Աղբ
գիւղաքաղաքը՝ որպէս պարգեւ : Բայց սոյն
այս փառատիրութիւնը առիթ կը լինի , որ
յետ ժամանակաց իւր իսկական փառքէն կը
զբիւրի և կաթողիկոսաց շարքին մէջ իւր ա-
նուան գլխագիրն գլխովայր և ներհակ կը
գրուի , ըստ որում փոխանակ իւր ընդհա-
նուր ազգի համոզմանը հերոսեւելու՝ հար-
տակ եղաւ յունական հրապուրանքներուն (1) :

Այլ Ռուին կը դառնայ մեծամեծ պար-
գեւներով և փառքով , բայց , ըստ պատմելոյ
(2) որքելեանի , Ապրոս կողարոս Ի կայրեմի փա-
ռաց և Ի Ճըմարի կառարոյ , և կ'աշխատի նոր
ժողովով հաստատել իւր ընդունած դաւա-

(1) Մեր ամեն պատմագիրներն մտքան կը կշտամբեն
Եզրի թուրամոթիւնն ու ազահութիւնը : Սեբէոս , Գլ .
ԻԹ . Առղիկ . Բ . Գիրք Գլ . Բ . — Սամուէլ . — Վարդան .
— Վրեկոս . — Օրբէլ :

նութիւնը, սակայն սատարիկ շուկ կը տարա-
ծուի աղբին մէջ, կաթողիկոսարանի նշանա-
ւոր վարդապետն և Ս. Մրիգոր եկեղեցւոյն
փակակայն՝ Յովհաննէս՝ յայտնապէս կ'ընդ-
գիմանայ Լճրին, կ'անարգուի և այս խօսքե-
րը կ'ասէ. «Յիրաւի փոշեցաւ անունդ Լճր,
վասն զի յեզս տարեալ հաներ զՀայաստա-
նեայս, քակեալ զտահման հաւատոյ հարցն
մերոց ուղղափառաց և խրամատեալ զչանկն
առաքելական և 'ի մարդադաւան տուժարն
Եւանի (Հռովմայ Պապին) կործանեալ» (1)։
Լճր կը հրամայէ գան հարկանել զվարդա-
պետն, բայց նա ելնելով կ'ազազակէ. «Լ-
հաւասիկ գնացի խնդարով յերեսաց ատե-
նին, զի վասն անուան Տեառն արժանի եղէ
անարգելոց» (2), որ և այս արստրանքէն յե-
տոյ կ'առանձնանայ Սայր վանքին մէջ, սա-
կայն այն տեղէն եւս կը հարածուի դէպ 'ի
Ղուանք, և իբր 'ի նախատինս՝ յիշեալ վանքը
կը կոչուի Քում (Սայրագում) և վարդապե-
տըն՝ Սայրագումեցի։

Մինչդեռ սոյնօրինակ ընդգիմութեամբ
կը տագնապի Լճր Քունայ մէջ, յունական
բաժնի Հայոց մէջ ևս սատարիկ խռովութիւն
կը ծագի, որովհետեւ քաղկեդոնիկութեան
միտողներն արդէն սկսած էին ընդդէմ ա-

(1) Յովհաննէս կաթողիկոս։ (2) Նշք։

աքրելական սովորութեան Հայոց՝ Հաղորդութեան բաժանի մէջ ջուր խառնել, հաջը՝ խմորուն առնել, Օննդեան, Յայտնութեան և Սկրտութեան տօնփոյ նախնական կարգը փոխել, Սուրբ Աստուածն՝ առանց Խաչարի երգել, և այլն, որոց համար և խրատութիւնն այնչափ կը զայրանայ, որ ընդունողներն անգամ՝ վերտօին կը մերժեն Քաղկեդոնի ժողովն :

Այս կրօնական շփոթութեանց միջոցին, որ Յունաց շնորհիւ ճարակուած էր, Պարսիկները կը յարձակին Տարօնոյ գաւառին վրայ, գրգռելով յունական արտօսքին մտերմութեան ցոյցերէն առ Հայս, և հարուած կը կրեն Հայոց կողմէն : Պարսից յարձակումներն իսպառ կը դադարին Վահան կամսարականի (այսպէս կը կոչուի, Թէպէտ և Սա միկոնեան ցեղէն), և իւր Տիրան որդւոյն ժամանակ, որոնք պարսկական զօրքին կը դիմագրաւեն և կը ցրուեն : Տարօնական վերջին պատերազմին կը մասնակցին, նոյնպէս Ղլակայ վանուց 300 կրօնաւորներն՝ խաչադրօշ նշանաւ մոգպաշտութեան դէմ զինելով :

Այսպէս կը վերջանան, ինչպէս պարսկական հալածանքներն, նոյնպէս և եկեղեցական պատմութեան Երրորդ Շրջանը (450-640), սակայն քրիստոնեայ Հայաստան դար-

ձեռք հանգստութիւն չը գտներ. վասն զի
 քաղկեդոնական ատելութիւններն անընդ-
 հատ կը շարունակին (Յունաց կողմէն, և մե-
 գաղթականներն կը յաջորդեն հագարական
 հալածանքները կամ արաբական արշաւանք-
 ները, որոց վրայ խօսին յաջորդ Շրջանին
 թողլով, այժմ հարեւանցի ակնարկ ձգենք
 միայն՝ թէ ի՞նչ վիճակ ունեցաւ աղգային
 մատենագրութիւնը թարգմանչաց ժամա-
 նակէն կամ հինգերորդ դարէն զկնի։

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Ռ Ո Ւ Թ Ռ Ի Ն

Ա.

Ընդհանուր տեսութիւն Երրորդ Շրջանի մասնագրու-
թեան վրայ. — Ուսումնառարք. — Երկուտիւթիւնք
Մամիկոնեան Աբրահամ եպիսկոպոսի : Աբանեաց Պեա-
րոս եպիսկոպոսի : Մովսէս : Աբրահամ և Կոմիտաս կա-
թողիկոսաց : Մաթուսաղայի : Յովհաննու Մայրավանե-
ցոյ : Յովհաննու Մամիկոնեան և Ճոն Բարոզի :

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Ռ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն բարդաւժանքն
կամ նուազութիւնն կախումն ունի ժամաւ
նակակից դէպքերէն , որոց ենթարկուած է
ազգ մի կամ ժողովուրդ : Այս նկատմամբ
եթէ պատկերացնենք մեզ Երրորդ Շրջանի
բուն նկարագիրը , ահներեւ կը տեսնենք ,
որ մեր ազգն ամենեւին ժամանակ չունէր
ուսման և գրագիտութեան մէջ ծաղկելու .
վասն զի մոգակրօնութեան հալածանքէն ա-
մենեւին հանգստութիւն չը կար , ոչ հայրե-
նեաց մէջ , ոչ ընտանեաց մէջ և ոչ անա-
պատներուն մէջ անգամ : Այբողջ ազգի վի-
ճակը շարունակ զինուորութիւն էր հաւա-

տոյ սլաշտպանութեան համար : Արդարեւ՝ հալածանքը մի գեղեցիկ դպրոց էր քրիստոնեայ Հայաստանին համար, ուր զգացմունքները կ'ազնուանային, հոգիները կը վառուէին երկնաւոր սիրով և միաքերը միշտ արթուն էին աստուածուսուչութեան խորհրդներով, բայց գրաւորապէս բարգաւաճելու ժամանակ չը կար. ուստի նոյն Շքանի Հայերը իւրեանց նահատակութեան և ջերմ քրիստոնէութեան յիշատակը միայն կարացին աւանդել յետագայից և ոչ գրաւոր հարստութիւն : Թողունք ասել, որ քաղկեդոնական տարապարտ խնդիրներն եւս եկան խառնեցան մոգակրօնական հալածանաց հետ և Թիսան վիճարանութեամբ ըզբաղեցնել մտքերը : Աւստի ինչպէս պիտի տեսնենք, Յդ և Դդ դարերուն մէջ նուազ են թէ մատենագիրք և թէ մատենագրական ճոխութիւնք :

Վլխաւոր ուսումնաւայրքն էին Յդ դարուն մէջ Սիւնեաց վարդապետարանը, իսկ Դդ դարուն մէջ՝ Արշարունեաց Արասխաձորի Վարդիկ-Հայր կոչուած վարդապետարանը, Շիրակայ Ղարեվանքը և Կարնոյ Խաչկոյ վանքը : Իսկ նոյն դարուց մէջ գրաւոր երկասիրութեամբ յայտնի հեղինակներն են սորա :

ԱՐԱՆԱՄ ԵԳԻՍՏՈՂՈՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ. — Այս
ուանից Վաչական Թագաւորի խնդրանք
գրած է քանի մի խրատներ և Թարգմանած
է Լիփեոսոսի տիեզերական ժողովի պատմու-
թիւնը, զոր երկասիրած է Նարոփկ քաղա-
քի Փիլիքսիանոս եպիսկոպոսն: Սմանք այս
պատմութիւնը կը համարեն նոյն իսկ Արա-
համու ինքնագիր երկասիրութիւն, վասն զի
ձեռագրաց վրայ կը գտնուի Վաչագանայ
անուներ, որուն նուիրուած է, առանց յիշ-
ուելու, որ Թարգմանութիւն է:

ՊԵՏՐՈՍ ԵԳԻՍՏՈՂՈՍ ՍԻՆԵՍԱՑ. — Սորա վե-
րայ մեծ գովեստով կը խօսի Ս. Օրբելեան
և Սովլէս խորենացւոյ աշակերտ կը համա-
րէ, (Ժամանակագրութեան նայելով աւելի
ստորգ է աշակերտի աշակերտ համարել,) սա-
կայն իւր երկասիրութիւններէն շատերը մեզ
չեն հասած, ինչպէս են՝ Պափոսիան մի և ներ-
քող Վասակայ հայր Բաբիկին վրայ, որք
կը յիշատակուին պատմագրութեանց մէջ:
Պետրոսի անուամբ մեզ հասած երկասիրու-
թիւնքն են՝ Ներքողեան Լստուածածնի վե-
րայ այսպիսի սկզբնաւորութեամբ « Բազ-
մութիւնք քրիստոսասէր ժողովրդոց » — Ըստ-
Քրիստոսի ծննդեան վերայ, « Օնանի Լմ-
մանուէլ Լստուած մարդացելալ », և Պափա-
սիանի առհարջոնա Վաչագանայ իշխանի, որուն

Ճշ կը խօսուի ընդհանրապէս Բրիտանոսի մարդեղութեան վրայ : Պետրոս, իբրեւ ժամանակակից նշանաւոր գիտնական, մասնակցութիւն աւնեցաւ Հայոց Տոմարի ուղղութեանը, որ կատարեցաւ Մովսէս Լըիվարդեցի կաթողիկոսի օրով :

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՅԻ. — Սորա ուսումնականութիւնը յայտնի է Հայոց Տոմարի ուղղութեան գիտնական հետազօտութենէն : Բայց մասնաւոր երկասիրութիւն չունի, բաց 'ի այն թուղթը, զոր գրեց առ Կիւրիոն, նախնի Հարց շաւղին մէջ մնալու և ոչ թէ քաղկեդոնիկութեան յարելու :

ԼԱՐԱԿԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — Մովսէս կաթողիկոսի մահէն յետոյ Լքրահամին վիճակեցաւ թէ կաթողիկոսութիւնը և թէ Վրբաց բաժանման առաջն առնելու պարտաւորութիւնը : Ուստի Լքրահամ զանազան թղթեր գրեց առ Կիւրիոն և նոյնպէս առ Լղուանս : Լյս թղթերը, զորս մողոված է Ուխտանէս պատմագիրը, կը պարունակեն իւրեանց մէջ զգուշացուցիչ յորդորներ և դաւանաբանական տեղեկութիւններ :

ԿՈՄԻՏԵԱՍ ԿՍԹՈՂԻԿՈՍ . — Եթե թերթը
 դարձնուի սկիզբն հայրապետ ընտրուելով Հր-
 ա Ռիփսիմեանց վկայարանը նորոգել տուաւ :
 Աորա մտաց և զգացմանց ծնունդն է Հրիփ-
 սիմեանց Հարականը — Այլն, ինչպէս և ա-
 ռաջ ստացինք : Այս համառօտ ներքողին
 մէջ կը նկարագրուի կուսանաց պատմու-
 թեան գլխաւոր մասերը, մանաւանդ Հր-
 ա Ռիփսիմէ հրաշագեղ կուսին, որուն գեղեց-
 կութեան վրայ կը յիմարի թագաւորը . հե-
 թանոսները կը սքանչանան՝ աշխարհը սուհա-
 մարհելուն համար . իսկ հրեշաակները կը
 տօնեն ուրախութեամբ անմեղ կուսի մահը :
 Արեւմուտք և Արեւելք — Վիոկղեօտիանոս
 և Տրդատ — յայտնապէս իրարու կը խոստա-
 նան և ծածուկ իրարմէ յափշտակել կը ջա-
 նան Հրիփսիմէն, բայց նա աշխարհի սէրը
 և մեծութիւնը կը զօհէ երկնաւոր սիրոյն :
 Աշխարհի հզօրներու զէնքերը և բազուկնե-
 րը կը թուլանան և տկար կանայքն աստուա-
 ծային սիրով կը զօրանան և կուսական ձեռ-
 քերով կը յաղթահարին պերճաշուք թա-
 գաւորները : Միով բանիւ Աստուծոյ տը-
 կարները կը զօրանան աշխարհի հզօրներէն՝
 և յիմարները կ'իմաստանան աշխարհի ի-
 մաստուններէն : Կոյսերը իրենց քրիստոնէ-
 ութեամբ կը ծնանին շատ ազգեր և մա-
 նուկ մայրերը՝ ձերոց հրապարակներ (բազ-

մաթիւ ծերեր) : Բայ 'ի այս գեղեցիկ շա-
րականէն Կոմիտաս գրած է նմանապէս քա-
նի մի թղթեր հաւատոյ դաւանութեան վը-
րայ , և ինչ ինչ քննաբանական կամ աստուա-
ծաբանական համառօտ գրուածքներ :

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ . — Սինդեռ Հերակլ
Յունաց կայսրը Կարնոյ ժողովին մէջ կը յու-
գէր քաղկեդոնական խնդիրները Լզբ կաթա-
ղիկոսի հետ , Սաթուսաղա առանձնացած
Լըւսիսաձորի վարդապետարանին մէջ գիշեր
ցերեկ կ'աշխատէր աշակերտելոց յառաջա-
դիմութեան համար , ուր կարգուած էր Կո-
միտաս կաթողիկոսէն : Լզբ կամեցաւ Սա-
թուսաղան եւս իւր հետ Կարնոյ ժողովը
տանել , իբրեւ նոյն ժամանակի բազմահը-
մուտ սննն , բայց նա իւր տկարութիւնն
պատճառ բռնելով՝ առաւել լաւ համարեց
իւր վարժապետութիւնը շարունակել՝ քան
թէ տարապարտ վէճերու խառնուիլ , որոց
մէջ աւելի տիրապետական բռնութիւն կը
նշմարէր քան թէ քրիստոնէական խորհրդա-
ծութիւն և ճշմարտութեան հետազօտու-
թիւն : Սաթուսաղա բաւական համարեց
Դասանութեան Գիր միայն ուղարկել Կարնոյ
ժողովին մէջ կարդալու , որ իբրեւ միակեր-
կասիրութիւն Սաթուսաղայի հասած է մեզ .
Թէպէտ և կը կարծուի որ ուրիշ գրուածք

ներ եւս ունեցած լինի , որոնք 'ի կորուստ մատնուած են . վասն զի իւր համբաւը շատ մեծ եղած է ժամանակակցաց մէջ , ինչպէս և կը տեսնենք Ս . () րբ ելեանի խօսքերէն . « Ս'ենք քերթող և անյազթ փիլիսոփայ , զարգացեալ ամենայն առարինութեամբ . ուսեալ գքեր թողութիւն և վարժեալ ճարտասանականաւ լին , հմտացեալ փիլիսոփայական արուեստից , լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ կացուցանեն (զՍ'աթուսաղա) յաստիճան վարդապետութեան եկեղեցւոյ և նստուցանեն գլուխ ամենայն վարդապետացն 'ի վերայ բարձր և հարկու ամբիոնի բարունարանին , յորմէ բղխէր գետորէն աստուածային իմաստութիւնն և փարթամացուցանէր զամենայն աշակերտեալն » (1) : Ս'աթուսաղա իւր արժանաւորութեամբ եպիսկոպոս դարձաւ Սիւնեաց , որ Հայոց կաթողիկոսութեան մեծ թեմն էր :

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ . — Սա լիջը կաթողիկոսին ընդդիմացաւ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելու համար և արտորուեցաւ : Ըյս առանձնութեան մէջ երեք գիրք շարագրեց , (ինչպէս կ'աւանդեն Լատղիկ եւ

(1) Ս . ՕգրէԼ . ԳԼ . ԻԸ :

Վարդան պատմիչք) Յունաց և քաղկեդոնական վարդապետութեան դէմ այս պիսի անուններով — Խրատ Վարդ, Հասարմատ և Նոյեմի, և թէպէտ վախնալով, իբրեւ իւր հեղինակութիւն չէր հրատարակ հանած, սակայն իւր հակառակորդները (քաղկեդոնականք) անհետացուցին: Յովհաննայնչափ նշանաւոր էր, որ նախարարք, ինչպէս Սաթուսաղայի, նոյնպէս և սորա համար, խորհուրդ տուին Աղբին որ հետը տանի Կարնոյ ժողովն, սակայն նա չը կամեցաւ տանել: Այս մասին կը խօսին Յովհաննէս կաթողիկոս, Կաղանկայտուացի, Պրբեւեան և այլք:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Սա մամիկոնէից եպիսկոպոսն էր ևՆերսէս Շինող կաթողիկոսի օրով գրած է Տարոնոյ պատմութիւնը իբրեւ Շարայարմիւն Օւենոբայ երկասիրութեան, որուն վրայ արդէն խօսած ենք: Յովհաննու պատմական գրուածքի յիշատակարանին մէջ կը յիշուի, որ ինքն Տարոնոյ պատմութեան հաւաքածոյն աւանդած է երեսուն գլուխներով: Սակայն այժմեան գտնուածն ու տպագրուածը միայն ութ գլուխներէ կամ պատճէններէ բաղկացած է, որոց հինգն յանուն Օւենոբայ, և երեքն միայն յանուն Յովհաննու, իսկ մնացածներն

կամ կորուսուած են, կամ մեզ չեն հասած :

Յովհաննու երկասիրութեան գլխաւոր նիւթն է այն անցքերուն կամ պատերազմ ներուն պատմութիւնը, որոնք պատահեցան Սուշեղ Սամիկոնեանի և նորա որդւոյն Դայլ Սահանայ ժամանակ : Պատմութիւնը գրուած է աշխոյժ գրչով, բայց տեղտեղ ժամանակի և անձանց շփոթութիւններ կան, որոնք պատմական ստուգութիւնը կ'աղաւաղեն : Կը կարծուի որ յետին ժամանակաց գրիչներ պատճառ եղած լինին այս անտեղութեանը, որովհետեւ նոյն պատմութեան յիշատակարանին մէջ ազատութիւն տրուած է, որ կամեցողն իւր ժամանակի պատմութիւնը աւելցնէ :

ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՒՆ . — Սա Դպրեվանից առաջ նորդն էր և իւր ժամանակին նշանաւոր : Երկասիրած է մեկնութիւն Սարկոսի սուետարանին և այլ գրուածքներ, նմանապէս մասնակից եղած է Դունայ ժողովին, որ գումարեցաւ Ներսէս Շինողի օրով, և ՚ի միջի այլ խնդրոց, ընտրութիւն եղաւ Շարահանաց :

Երկատիրութիւնք Սերէոս եպիսկոպոսի : Մովսիսի կու
ղանկայտուացւոյ : Դաւթի Բագրեանդացւոյ : Անանիայի
Շիրակացւոյ : Թէոդորոսի Քաթեկաւորի : Մովսիսի
Սիւնեցւոյ : Գրիգորի Աբշարունւոյ : Փիլոնի Շիրակա-
ցւոյ : Սահակ կաթողիկոսի Չորափորեցւոյ . — Համա-
ռօտագրութիւն պարունակութեան իւրաքանչիւրոց :

ՍԵՐԷՆՍ ԵԳԻՍԿՈՊՈՍ . — Բագրատունեաց
ցեղի եպիսկոպոսն , ինչպէս և յիշուած է
Ներսէս Շինողի ժամանակ գումարուած
Դունայ ժողովի եպիսկոպոսաց կարգին մէջ :
Երկատիրած է Պապոսիւն Հերպլի , որուն
մէջ խառն են և Հայոց ականաւոր իշխանաց
արարքներն : Սերէոսի պատմագրութեան
գլխաւոր նիւթն են Խոսրով Բի , կաւատի ,
Մօրիկի և Հերակլի ժամանակ կատարուած
պարսկական և յունական պատերազմները .
բայց համառօտ կերպիւ աւանդուած է մին
չեւ նոցա օրերը Հայոց պատմութիւնը ՚ի
Հայկայ սկսեալ : Սերէոս կը պատմէ նմա
նապէս Պարսից Սասանեան տէրութեան
տկարանալն և Սահմետականաց զօրանալն :

Բայ ՚ի քաղաքական անցքերէն Սերէոս
կը պատմէ (Յունաց և Հայոց մէջ պատու
հած եկեղեցական խնդիրները , նոցա ստիպ-
մունքները Բաղկեդոնի ժողովն ընդունելու
համար և Հայոց մերժումն : Կը յիշէ նմա

նապէս կոմիտաս և ուրիշ քանի մի կաթոզիկոսաց գործքերը : Կ'աւանդէ Լըրուսողէմի պատրիարքական տեղապահ Սոգեստոսի գըրած Թուղթն առ կոմիտաս և սորա պատասխանն : Սերէսի երկասիրութիւնը քանի մի մասամբ արժանի է մտագրութեան, մանաւանդ այն անցքերով, որոնք ուրիշ պատմագրաց մէջ չեն յիշուիր :

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒԱՑԻ. — Ուտի գաւառի կաղանկայտուց քաղաքաւանէն, մօտ Պարտաւ վտղեմնի մայրաքաղաքին և Տրտուկամ Թարթառ գետոյն : Սովսէս մատենագրական յիշատակարանաց մէջ կոչուած է, նոյնպէս կաղանկարացի, կաղանկարացի և երբեմն Լըր-անիցի : Լըսնաւոր է սա եօթներորդ դարու մատենագրաց մէջ իւր երկասիրութեամբ, որ է Պարտ-Նիւն Լըր-անից :

Լըս պատմութիւնը բաղկացած է երեք Վրքէ, բայց ժամանակագրական հաշուով երկու Վիրքը միայն Սովսիսին կը պատկանին, իսկ երրորդը անանուն հեղինակի շաբայարութիւն է . վասն զի Սովսէս ապրած է Լըրուանից ջեւանշէր Թագաւորի և Վիրոյ կաթողիկոսի ժամանակ, էդ դարուն մէջ, որոց գործքերը իբրեւ ականատես կը պատմէ . իսկ երրորդ Վրոց պատմական անցքերը մինչեւ ժդ դարուն վերջերը կը հասնին :

Սովսէսի երկատիրութիւնը պատմագրութեան մեծ արժէք ունի . վասն զի Աղուանից ծագման , վարուց , բարուց և երկրի բերքերուն վրայ այնպիսի ծանօթութիւններ կրտայ , զորս ուրիշ պատմագրաց մէջ անագուտ է որոնել : Կը պարունակէ Աղուանից աւանդութիւնները և նոյն աշխարհին մէջ պատահած պատերազմները Պարսից , Հայոց , Հոնաց , Արաբացուց , Խազրաց , Թուրքաց և այլոց : Սակայն Սովսիսի պատմութեան քաղաքային , ցեղային և երկրային ծանօթութեանց հետազոտութիւնը մեր նպատակէն արտաքոյ լինելով՝ կը թողունք բանասիրական և գրագիտական պատմութեան (1) , և միայն կը համառօտագրեմք եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ ծանօթութիւնները :

Սովսէս կը խօսի Աղուանից (կամ աւելի լաւ ասել Հայ—Աղուանից) քրիստոնէական գարձի վրայ , առաքելութեամբ Աղիշէի , հաւատոյ վերանորոգութեան և կաթողիկոսական սկզբնաւորութեան վրայ քարոզութեամբ Ս . Լուսաւորջին և իւր թոռն Վլքրիգորիսի , որ նահատակեցաւ Սաքեթաց ազգէն . նոյնպէս կը խօսի Սեբրուպայ և իւր

(1) Սովսիսի պատմութեան փարիզի տպագրութիւնը . Շահնազարեան Ս . պատմագետ վարդապետի ձեռագր . ունի ընդարձակ յաւաշարան , յորմէ ընթերցողք մեծ լցոկարեն ստանալ Աղուանից ազգի , երկրի , պատմագրի և նաև հին ժամանակակից ազգաց վրայ :

աշակերտաց գրադիտական, վարդապետական և դաստիարակական վաստակոց վրայ 'ի շինութիւն Լ՛ղուանից աշխարհին: Սովսէս կը խօսի Լ՛ղուանից երկրին մէջ կատարուած քրիստոնէական նահատակութեանց, եկեղեցական ժողովոց և բարեկարգութեանց, վանօրէից և եկեղեցեաց շինութեան, քրիստոնէական վկայից մարտիրոսութեան, անապատականաց կրօնաւորութեան, կաթողիկոսական աթոռոյ վիճակի և փոխադրութեան և սրբազան նշխարաց յայտնութեանց վրայ: Սովսէս կը խօսի տեղտեղ գտնուած հեթանոսական սովորութեանց, դիւթական ազանդոց և մանաւանդ մատնահատութեան չար աղանդոյն բարձման վրայ ձեռամբ Սալազարանայ: Կը խօսի Լ՛ղուանից կաթողիկոսաց, բարեպաշտ իշխանաց և եպիսկոպոսաց վարուց, գործոց և Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ, որոյ մասին և կ'աւանդէ զանազան թղթեր, ինչպէս են Թուղթք Վիւտ կաթողիկոսի, Լ՛քրահամ Սամիկոնէից եպիսկոպոսի, Սաթէ երիցու առ Սալազարան, Յովհաննէս կաթողիկոսի Հայսց առ Լ՛քաս կաթողիկոս Լ՛ղուանից, Լ՛քրահամ կաթողիկոսի Հայոց վասն զգուշացուցանելոյ 'ի քաղկեդոնակա նութենէ, Թուղթ Սեւանշէրի առ կայսրն Յունաց կոստանդին և նորին պատասխանի:

Թուղթ 'Իսւիթ և Յովէլ Երիցանց և պա-
ռասխանի Ուխտանէս կաթողիկոսէն և Չե-
ւանչէրէն, գրուած ինչ Սայրափանեցւոյն,
Ողբ 'Իսւթակայ 'ի Չեւանչէր մեծագործ
Թաքաւոր, որ կաղանկայտուացւոյ պատմաւ
կան դիւցազն է, և այլն:

Սովսէս կր թօսի առաւել ընդարձակօրէն
քանի մի եկեղեցական հովուաց քրիստոնէա-
կան և ուսումնասիրական ջանից վրայ, մանաւ-
ւանդ Սեծկունեաց գաւառի Խորայէլ եպիս-
կոպոսի, որ Հոնաց ազգք ծառայաշտու-
թենէ և Թանգրի-Խան հսկայ չտատուածոց
պաշտամունքէն Քրիստոնէութեան կը դար-
ձընէ և եկեղեցիներ անգամ կը շինէ նոցա
համար, բայց յետագայ ժամանակաց հովիւ-
ներու անհոգութենէն վերստին կուտաշ-
տութեան կը դիմեն: Եր թօսի վերջապէս
Երուսաղեմի եկեղեցեաց և 'ի յիշատակ Ա-
ղուանից եզած վանօրէից վրայ:

Իսկ Սովսիսի երկասիրութեան անանուն
Շարայարիչն (ըստ սմանց Սովսէս Իսախու-
րանեցին) կը պատմէ զանազան կրօնական
դէպքեր Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ,
և Հայոց Աղիա կաթողիկոսի երթալն Ա-
ղուանս, միաբանութեան համար եզած ժո-
ղովներու գումարումներն և Արաբացւոց
արչաւանքները: Վերջապէս համառօտիւ
կը թուէ Աղուանից կաթողիկոսաց անուն

ներն և գործքերը, Լղիշէ առաքեալէն և
 Լուսաւորչի թոռն Գրիգորիսէն սկսելով և
 հասուցանելով մինչեւ տէր Սովսէս առաջ
 նորդ Փառասիրոյ վանաց, որ ճգ դարու վեր
 ջերը կաթողիկոս նստաւ Լչուանից :

ԻԱՒԻՔ ԲԱԿՐԵՒԱՆԻԱՅԻ . — Բագրեւանդ
 գաւառի Բագաւան գիւղէն, իճապասէր և
 մի փիլոսոփայ կոչուած Լսողիկէն : Կոստանդին
 (Յունաց կայսեր հրովարտակաւ պատգամա
 ւոր եղաւ առ Երեսէս Շինող կաթողիկոս
 և առ Սմբատ Կիւրապաղատ վարազտիրո
 ցեան : Շարագրած է Ղառ մի Քրիստոսի
 աստուածային և մարդկային բնութեան վը
 րայ, Լչոս պատրիկի խնդրանօք, որ ցարդ
 տարագրուած չէ : Իմանապէս Թարգմա
 նած է Ս. Բարսղի քանի մի ճառերը :

ԼՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱՄԱՅԻ . — Սանկութեան
 ժամանակ կը հմտանայ բարոյական ուսմանց
 և Լստուածաշունչ Կրոց, և ապա հետա
 մնւտ կը լինի ուսողական (մաթէմատիկական)
 գիտութեան : Լյս նպատակաւ կ'առնուորի
 ՚ի Կարին, ՚ի Չորրորդ Հայաստան առ Քրիս
 տատուր գիտնական, ՚ի Պոլիս, և ապա ՚ի Տրա
 պիզոն առ Տիւքիկոս : Աւթ տարի կը մնայ
 Տրապիզոն Տիւքիկոս գիտնաւորի մօտ և հա
 մարողական ուսմանց մէջ վարժելով Հայաս

տան կը դառնայ և շատ աշակերտներ կ'ու-
նենայ :

Անանիայի երկասիրութեանց մէջ նշա-
նաւոր են Աստղաբաշխութիւն կամ Աստղագի-
տութիւն, որ սովորաբար Յաղագս երկնից կը կո-
չուի . յամանակագրութիւն ընտիր կարգաբա-
նութեամբ . (Յաղագս չափաց և կշռոց . իբրեւ
մեկնաբանութիւն Ս . Գրոց մէջ յիշուած և
գործածուած չափուց և կշռոց : Անանիայի
երկասիրութեանց հետազօտութիւնը մեր
նպատակէն արտաքոյ համարելով կը թողունք
առանց գիտողութեան : Ս'իայն այսչափը
կ'ատենք, որ նախնեաց մէջ համարողական
գրուածք չը լինելուն որստճառաւ, շատ յար-
գի եղած է Անանիայի երկասիրութիւնը, մա-
նաւանդ աստեղագիտութիւնը, ինչպէս կը
կարդանք Ս'ագիստրոսի մի թուղթը, որով
կը խնդրէ Պետրոս Վետադարձ կաթողիկո-
սէն Անանիայի գրուածքն իրեն ղրկել ըն-
թերցասիրելու :

ԹԻՆՈՂ-ՈՐՈՍ ԳՈՓԵՆԱՒՈՐ . — Արագած լե-
րան ստորոտը շինուած Աստածածին վանքին
վանահայրն, որ կը համարուի Ս'աթուսա-
ղայի աշակերտ և կոմիտաս կաթողիկոսի եղ-
բորորդին : Աշակերտ է քանի մի ճառեր,
այն է Աբրեղեան Դ սուրբ խաչն աստածընկալ,
նմանողութեամբ Վաւիթ Անյաղթի ճառին .

Գովհար Դ առաքի Աստուածածին և իշխն Սարգիս, և Ղաւմ ինչ ինչ մուտրութեանց դէմ: Թէ ողորոսին աշակերտած են Սահակ և Յովհանն (իմաստասէր) կաթողիկոսները, յարաց վերջինն Թէ ողորոսի վրայ խօսած ժամանակ «Վարժապետ վեհագոյն և յստուծոյ պարգեւեալ հայր» կ'անուանէ և կը դրուատէ նորա աննախանձ և մեծաջան ուսուցչութիւնը:

ՍՈՎՄԵՍ ՍԻՒՆԵՑԻ. — Հայկականին հետ տեղեակ և յունական դպրութեան, որ և երբեմն Վիճիող կոչուած է քանի մի մատենադրաց մէջ: Սիւնեցւոյն կ'ընծայուին ձեռագրաց մէջ Ճարտասանական և քերականական գրուածքներ և նա և խորենացւոյ Վիպոյից Գիրին:

ՂՐԻԳՈՐ ԱՐԸԱՐՈՒՆԻ. — Սահակ կաթողիկոսի ձեռնագրութեամբ եպիսկոպոս կրկարգուի Արշարունեաց գաւառին և Վահան կամնարականի խնդրանօք կը շարագրէ Սիւնուսիւն ընկերացածոց, որուն մէջ կը խօսի ազգային և յունական տօներուն վրայ: Արցաւիկք որ սոյն օրինակ երկասիրութիւնն տակաւին տպագրուած չէ: Ասողիկ կ'աւսէ որ Ներսէս կամնարականի խնդրանօք գրած է, իսկ կամրջաձորեցին՝ Յովհանն Իմաստասիրի, սակայն գրուածքին մէջ Վա

հան կամնարականը գրուատուած է՝ որպէս Հասակա և իմաստ-լիեամբ ծերունի և յԼսարածոյ պարգե-տալ թագաւոր ազգին, և նորան նուիրուած է երկասիրութիւնը: Գրիգոր ներկայ գտնուած է Յովհանն (Օննցւոյ կամ Իմաստասիրի) ՚ի Սանազկերտ գումարած ժողովին, որուն վրայ պիտի խօսինք իւր ժամանակին:

ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՏԻ ԿԱՄ ՇԻՐԱԿԱՏԻ. — Ներսէս կամնարականի խնդրանօք յունարենէ հայերէն թարգմանած է յոյն եկեղեցական պատմիչ Սոկրատ Աբրաւստիկոսի գրուածքը, որ եօթն գիրք բաժնուած է և Եւսեբիոսի համանուն գրոց շարայարութիւնըն կարէ համարուիլ, կոստանդիանոսի մահէն մինչեւ Թէոդոսի կայսերութիւնը: Այս թարգմանական աշխատութեան մէջ իւր կողմէն խօսած է Փիլոն՝ Փլաբիանոսի, Եւսեբիոսի և Եփեսոսի ժողովոյն վրայ (1):

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՁՈՐԱՓՈՐԵՏԻ. — Բրաթենաւորի աշակերտ, որոյ անձնագիր հայրապետութեան վրայ պիտի խօսինք յաջորդ Շրջանին մէջ. իսկ նորա երկասիրութիւնքն

(1) Սոկրատոյ գրոց հարազատ թարգմանութիւնը կը գտնուի սուրբ Աթուշո գրատան մէջ:

են Հագարացի Սահման ստիկանին վրայ
 գրած թուղին, զոր կ'աւանգէ Ղեւոնդ Ա-
 րարացւոց Արշաւանաց պատմիչն . Ղաւ Ար-
 մաւենեաց կամ Ողոգոմեան (Օաղկապարդի)
 տօնախմբութեան վրայ և Շարսիսի նաւա-
 կատեաց Ս . Խաչի օ Որչափ որ մտադիր ենք
 պատեհ աւթիւ առանձինն խօսիլ Հայաս-
 տանեայց Լիկեղեցւոյ աստուածպաշտական
 Կուսարանի կամ Շարակնոցի և յամագ-
 րոց պարունակութեան վրայ, այնու ամե-
 նայնիւ աւելորդ չենք համարիլ Սահակաց
 երկասիրած Խաչի շարականաց վրայ քանի մի
 խօսք ատել : Խաչի շարականները մեր Լիկեղե-
 ցւոյ աստուածպաշտութեան ընտիր նուագ-
 ները կը կազմեն, որոց իմաստները վե՛մ են
 և սքանչելի, քրիստոնէական ոգին ողջամիտ
 և ուղղախոհ, ներբողական գարձուածները
 վայելուչ և սրտառուչ : Վասն զի, համարեա՞
 թէ իւրաքանչիւր տան մէջ կը յիշուի Խաչի
 և Խաչելութեան մեծ խորհուրդը մարդկու-
 թեան համար . իւրաքանչիւր տան մէջ մը
 խիթարութիւն և քաջալերութիւն փրկու-
 թեան :

Խաչը նկարագրուած է որպէս վե՛մ հի-
 ման Լիկեղեցւոյ և միանգամայն որպէս զ-
 հարան և սեղան սրբութեան, ուր մատու-
 ցու ճշմարիտ պատարագ և զենու մնա-
 պական :

Խաչը նկարագրուած է որպէս պսակ փուռաց Լէկեղեցւոյ, որպէս պսակ եղեալ 'ի գլուխ մեղուցերոց, վայելուչ երանգօք ներկեալ — արեամբ և ջրով :

Խաչն նկարագրուած է որպէս նշան Լէկեղեցւոյ 'ի հոգեւոր զինուորութեան և որպէս զէն յաղթութեան՝ սրեալ արեամբ Արդւոյն Լստուծոյ :

Խաչն նկարագրուած է որպէս աթոռ և բազմոց տէրունի, որպէս կառք անպատում և ընդունարան անքննելի խորհրդոյն մարդասիրութեան (Յիսուսի և փրկութեան տիեզերաց :

Խաչն նկարագրուած է որպէս փայտ կենաց՝ զՔրիստոս պտղաբերող, որպէս յոյս հաստատութեան, որպէս գաւազան մեղաց ծովու անդունդը պատառող, որպէս առաջնորդ և կարասիտ քրիստոնէական կենաց և բանալի արքայութեան :

Խաչն նկարագրուած է որպէս աշխարհակեցոյց նշան և զօրութիւն աշխարհի մէջ տնկուած՝ խաչելութեամբ Փրկչին, որ բազկատարած կը կոչէ իւր մարդասէր թեւոց տակ վաստակեալները և բեռնաւորները — առհասարակ վշտաչարչար մարդկութիւնը : Կը կոչէ աշխարհակալները, որ գան և մարդասիրութիւն սովորին Խաչի պատուանդանին տակ : Կը կոչէ աշխարհասէրները և անձ,

նասէրները, որ գան ողորմածութիւն և անձնանուիրութիւն ուսանին խաչի առջեւ : Կը կոչէ ճշմարտութեան և արդարութեան համար հալածեալները, որ գան խաչերոյն նային և սփոփուին : Կը կոչէ մեղաւորները աշխարհի մէջ վշտացածներն ու յուսահատածները, որ գան թողութիւն և ապաւեն գտնեն ներող Փրկչէն և ուսանին, որ սրտի խաղաղութիւն և հոգւոյ երջանկութիւն չը կայ առանց խաչի :

Ոչ ապաքէն այս փրկչական հրաւերներու գեղեցիկ պատասխանն է այն մխիթարական և քաջալերական տողերը, որ խաչի շարականաց իւրաքանչիւր տան մէջ կը կրօնէնունին . — Եկէ՛ք ժողովուրդ, երկիրպագենք Քրիստոսի Աստուծոյ, որ խաչիւ պարգեւ շնորհեց աշխարհի : Եկէ՛ք, յաղթական և նոր օրհնութիւն երգենք Քրիստոս թագաւորին, որ իւր խաչիւ յաղթեց աշխարհի և ճանապարհ բացաւ մեզ յաղթութեան : Եկէ՛ք, ժողովուրդ, սուրբ խաչն օրհնենք, որ մեր փրկութեան համար կանգնեցաւ : Այսպիսի իմաստներով զեղուն են խաչի շարականները, որ յայտնապէս կը քարոզեն հեղինակի քրիստոնէական զգացմանց կատարեալ զարգացումն :

Սահակ կաթողիկոսով կը վերջանան ջր և եղ դարերու մատենագիրները, որոց անունը

ները և գրուածքները նշանակեցինք . սակայն
 կը ցաւինք որ շատերու վաստակները տը
 պագրուած չը լինելուն և ձեռագիրներն առ
 ձեռն չունենալուն պատճառաւ՝ չը կարա
 ցինք աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն տալ :

ՉՈՐՐՈՐԳ ՅՐՋԱՆ

Հայաստանեայց Եկեցեցւոյ Յունականութենէ եւ Մոսկովականութենէ կրած հաշածանքերէն մինչեւ կաթողիկոսական Աթոռոյ փոխադրութեան՝ եւ բաժանման եերբին յուշումներն :

640—1080

Ա .

Ընդհանուր ակնարկ այն Շրջանին վրայ . — Աբշաւանք Արարացւոյ 'ի Հայաստան . — Կաթողիկոսութիւն Ղերբիսի Շինողի . — Ժողով 'ի Դուին . — Յարձակումն Արարացւոյ 'ի Հայաստան . — Կրօնական հալածանք կոստանդին կայսեր Յունաց . — Ժողով 'ի Դուին . — Ժողով 'ի Մանազկերտ . — Հաստատութիւն տօնի Վարագայ Ս . Խաչի . — Կաթողիկոսունք Անաստաս Իորայել եւ Սահակ Զորափորեցի . — Տաւաղանք Եկեղեցւոյն Հայոց 'ի Յունաց եւ 'ի Հագարացւոյ . — Կալւնաւորութիւն Սահակ կաթողիկոսի եւ Թուղթ աղաչանաց առ Մահմատ զբազար . — Կաթողիկոսութիւն Եղիայի Աբժիշեցւոյ . — Կաշճ սասիկան եւ այրումն նախարարաց եւ ժողովրդոց յեկեղեցին Ղախիջեւանի . — Կահատակութիւն Վահանայ Գողթուացւոյ . — Երթ Եղիս կաթողիկոսի Սղււանս :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ պարսկական մոզակրօնութենէն կրած հալածանքներէն աւելի սաստիկ հալածանքներ կը կրէ Արարացի Խալիֆայից , Ամիրապետաց եւ Ստիկանաց տիրապետութեան ժամանակ . Հազարներով եւ բիւրերով սպանութիւնք , գե-

րեվարուծիւնք, և ընդ նմին հրձգութիւնք և աւերմունք դարերով կը շարունակին Հայաստանի մէջ: Յնչ է ասել, որ քրիստոնեայ Երևանաց ատելութիւնն եւս Սահմատակա՛ն հարստահարութեան հետ անընդհատ կը զայրանայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակաց դէմ և մեծամեծ վրդովմանց և սղէտից պատճառ կը դառնայ: Հայոց իշխաններն ու եկեղեցական հովիւները, ժողովրդեան և Հայրենեաց անդորրութեան համար կը ստիպուին երբեմն Երևանց կացսերներուն դիմել և երբեմն արաբացի Ամիրապետաց, բայց երբէք երկիրը տեւական խաղաղութիւն չըստանար: Թէ Երևանք և Թէ Արաբացիք միշտ կը ջանան Հայոց ազգն ու Եկեղեցին ստրկաբար հպատակեցնել և քաղաքական ազատութեան հետ հոգեւոր ազատութիւնն եւս բառնալ: Այս ժամանակաց մանրամասն դէպքերը, որոնք սոսկումն կը պատճառեն, Ազգային Պատմութեան կը թողունք, և միայն Եկեղեցւոյն հասած հարուածները կը պատմենք. Թէ եւ գիտենք, որ անհնարին է բաժանել Ազգային և Եկեղեցական Պատմութիւնը, ըստ որում երկուքն շարունակ մի հոգի և մի մարմին կազմած են և Հայոց դիմադրութիւնն ու կրած կոտորածներն առաւել խղճի և կըրօնի ազատութեան համար եղած նահատա-

կութիւններ են , քան թէ աշխարհային իշխանութեան համար եղած պատերազմներ ։

Սինչեռ քաղկեդոնական հրապուրանքները կը յուզին Եզրի կաթողիկոսութեան ժամանակ Արարացիք Տարօն կ'արշաւեն և բազմաթիւ Հայք կը կոտորեն , որոնք , հաւատոյ պաշտօնանութեան համար , Վահան կամնարականի առաջնորդութեամբ դէմ ելած էին , որով և կոտորածի տեղին Սորբ Բանակ կը կոչուի : Տարօնէն կ'արշաւեն 'ի Ռուսիս , ուր էր կաթողիկոսական աթոռն , և Եզր վախճանած՝ տակաւին կաթողիկոս շէր ընտրուած : Ահագին աւերմունքներ և կոտորածներ կը հասցնեն , 12,000 հոգի կը սպաննեն և 35,000 հոգի գերելով՝ կը դառնան Ղարաիա : Տակաւին անկելոց դիակները անթաղ՝ կը ժողովին Հայք՝ Տայոց Աերսէս եպիսկոպոսը կաթողիկոս ընտրելու , բայց նա , Եկեղեցւոյ և Ազգի դառնաղէտ վիճակէն զարհուրելով , կը հրաժարի : Ի վերջոյ թմեռ դորոս Սչտունւոյ և այլ նախարարաց աղաչանքէն ստիպուելով՝ կ'ընդունի Ազգի առաջարկութիւնը և կաթողիկոս կը ձեռնադրուի : Նորընտիր հայրապետը լալով կը թաղէ անկեալ դիակները , և ապա կը սկսի քանդած տաճարները նորոգել և եկեղեցիներ շինել 'ի Վաղարշապատ և Ղարտաշատ , որոց համար և Շինող կը կոչուի :

Երես, (645 ին) իւր կաթողիկոսութեան ջգ տարին, եկեղեցական ինչ ինչ խնդրոց համար, ժողով կը գումարէ 'Իունայ մէջ, ուր կը հաւաքուին 70 եպիսկոպոսուներ բազմաթիւ եկեղեցականք և իշխանք : Այս ժողովին մէջ նախ կը մերժուի քաղկեդոնական ժողովը, որոյ յուզած երկպառակութիւնքը տակաւին կը շարունակուէին, եկեղեցական ժառանգաւորաց պարտուց համար կանոններ կը խմբագրուին և ապա ընտրութիւն կը լինի Շարահանաց, որոց թիւը խիստ բազմանալով տեղի տուած էր ժամերգութեան խանգարման և երկարաձգութեան :

Հագարացիք վերստին կը յորձակին 'ի Հայաստան և Հայք հպատակիլ կը խոստանան, եթէ ազատ թողուն իրենց Արօնը և Եկեղեցին : Սակայն Յոյնք կը կատաղին Հայոց հպատակութեան վրայ, և կոստանդին կայսրն բազմաթիւ զօրքով Հայաստան կը գիւժ սպառնալու ջնջել ազգը : Հայք յերկիւզէ մտերմութիւն կը խոստանան Յունաց (և այս մտերմութեան լուրն յետ ժամանակաց Արաբիա հասնելով Ամիրապետը Հայոց 1775 պատանդները կոտորել կը տայ), սակայն կայսրն այս խոստումով չը բաւականանալով և Հայոց նեղ վիճակը յարմար առիթ հարելով իւր հետ բերած քահանայից կը հրա-

մայէ պատարագել և զՆերսէս կաթողիկոսն
կրտախալէ հաղորդիլ ըստ յունական արարու
զութեան , որուն ակամայ կը հնազանդի
խեղճ հայրապետն . բայց եպիսկոպոսներէ
մին Հաղորդութեան համար կ'ընդգիմանայ
կայսեր և պատճառ կը բերէ , որ կաթողի
կոսի հաճութիւնն եւս ակամայ է , վասն
զի ինքն յատուկ ժողովով մերժած է քաղիե
դոնիկութիւնն .

կայսրը բազմաթիւ դորք կը թողու Հա
յաստանի մէջ , որպէս զի զինու զորութեամբ
ազգը յունական ծիսից վարժեցնեն : Հայք
այնչափ կը զզուին այս զորականաց անարգա
կան և լիախ վարմունքէն , որ կրտախալուին
քաղիկեդոնիկութիւնն և անհաւատութիւն
համանուն ճանաչել : Չօրական վերակա
ցուները կը բողոքեն կայսեր , և նա սպառ
նալից հրովարտակ կը գրէ Հայոց հայրապե
տին և նախարարաց : Այս հրովարտակին
համար վերստին ժողով կը գումարուի 'Նու
նայ մէջ , ուք բոլոր ժողովական բազմու
թիւնը միաբարբառ կ'ազաղակէ . « Ա՛յք նոր
աւանդութիւն ոչ ընդունիմք , զոր ինչ ըն
կալեալ եմք վարդապետութիւն հաւատոյ
յառաքելոց մերոց 'ի Թադէոսէ և 'ի Ռաբ
դուղիմէոսէ և 'ի սրբոյ Աստաւորէն և յե
րից ժողովոց և 'ի սուրբ Թարգմանչաց մե
րոց , զայն միայն ունիմք հաստատուն , զայլ

ինչ ոչ կարեմք յանձն առնուլ ր, և կայսեր վրայ թուղթ կը գրեն և կ'ազաչեն, որ թող տայ իրենց հաւատոյ մէջ մնալու, ինչպէս Պարսից թագաւորներն կաւատ և խոսրով թող տուին :

Այս թղթէն յետոյ Յունաց վերակալ ցուքն եւս առաւել կը նեղեն Հայերն և Ներսէս իւր հայրապետութենէն կը հրաժարի և Յովհաննէս Սանազկերտացին կը տեղապահէ : Յովհաննէս, մայրենի եկեղեցւոյ նախնականութեան նախանձով վառուած, տեսնելով թէ յունական սովորութիւններ կը սարդին տեղ տեղ և ինքն չէ կարող յայտնի ժողով գումարել Մունաց մէջ, ուր կը բանակէր Յունաց զօրքն, կը հեռանայ Սանազկերտ և ժողովով կը պատուիրէ իւր հօտին անիոփոփս պահպանել նախնական աւանդութիւնքն, ինչպէս են Հաղորդութեան Խորհուրդն (անճրախառն և անխմոր), Ծննդեան և Յայանութեան տօնի կատարման ժամանակն (6 յունուարի), և պահոց հայկական առանձին սովորութիւններն :

Ներսէս վեցամեայ հրաժարմանէն զկրի վերստին կը շարունակէ իւր հայրապետութիւնն և կը հաստատէ տօնախմբութիւն Վարազայ Ս. Խաչի, որ Վարազայ լերան վրայ լուսեղէն նմանութեամբ երեւեցած էր

Թողիկ ճգնաւորին (1)։ Ներսէս (661) կը վախճանի և ընտրութեամբ Ազգին տեղը կը յաջորդէ նորա սենեկապետն Անաստաս Արկուռի գեղէն։ Սա հիւրանոցներ և մենաստաններ կը հաստատէ քանի մի տեղ, (որուն աջակից կը ըլնի Վրիգոր Սամիկոնեան, Արագածոտն լերան սաօրստն Արուճ աւանի մէջ նոյն օրինակ շէնքեր կառուցանելով) և Անանիա Շիրակացւոյն կը յանձնէ Հայոց Տոմարը կատարելագործել, որոյ ինչ ինչ խանգարմունքներն զգալի էին, բայց տակաւին գործոյն վախճան չեղած՝ ինքն կը վախճանի և տեղը կը յաջորդէ Իսայէլ Անանգեցի, Աթրմոյ գեղէն, որ ներկայ եղած էր Վանայ ժողովին, Ներսէս Շինողի հայրապետութեան ժամանակ։ Իսայէլ տասնամեայ կաթողիկոսութենէն զինի կը վախճանի և կը յաջորդէ Սահակ Գ. Չորափորեցի, (677)։

Սահակայ հայրապետութեան ժամանակ աղէտները կը սաստկանան։ Սի կողմէն կը յարձակին Խազիքք, մի կողմէն Յուստինի

(1) Ազգային աւանդութիւնը կը դատէ, որ այս խաչք պահուած էր Վարագայ լերան մէջ, Հռիփսիմեանց կուսանաց հայածանաց ժամանակէն, բայց որովհետեւ Գիւտ խաչին Մեծին կոտանգիւնոսի օրով եղած է, Հռիփսիմեանց նահատակութենէն զինի ուստի կ'ուանդուի որ Սաքեւոյ ժամանակէն մասն ինչ խաչափայտին ձեռքէ ձեռք անցնելով հասած է Հռիփսիմեանց, որոնք իրենց փախստեան ժամանակ ծածկած են Վարագայ լերան մէջ։

անոս Բ. կայսրն Յուլիանոս քաղմաթիւ զօրք կ'ուղարկէ Հայաստան, որք հրով և գեթութեամբ կը քանդեն Հայաստանի 25 գաւառներն և 8,000 սուն գերելով կը վաճառեն յօտար երկիր, և միւս կողմէն Հագարացիք, Մոհմատ զօրավարի առաջնորդութեամբ, կ'ասպատակեն մեր երկիրն, և ժողովուրդը դառն հարուածներէն ստիպուած հպատակութիւն կը խոստանայ : Սակայն Յուստինիանոս առաւել զայրանալով այս հպատակութեան վրայ՝ ինքնին զօրօք Հայաստան կ'արշաւէ, Սահակ կաթողիկոսը հինգ եպիսկոպոսաց հետ կը կալանաւորէ, և ապա արձակելով խստիւ հրամաններ կը տայ և կը դառնայ 'ի Պօլիս պատանդներով հանդերձ :

Հայաստանեայց Եկեղեցին այսպէս կը տառապի յունական և հազարական երկուսուրին մէջ, թշնանք և կաթողիկոսունք կը շուարին և կը տատամսին : Յուստինիանոսի գործած անգթութիւններէն մի քանի տարի յետոյ արարացի Ամիրայետն՝ Աբդլա ա նուն զօրավար մի կը ղրկէ, որ նախ քաղցրութեամբ կը վարի, ապա շատերը կը գերէ, Սահակ կաթողիկոսը շղթայակապ Ղամասկոս կ'առաքէ և Արարատեան գաւառի բոլոր եկեղեցեաց սպասները կը կողոպտէ : Արնահատակէ Ղաւիթ Ղունեցի, որ պարսիկ

զարմէ էր և ՚ի հայ մերէ , և Մնաստաս կաթողիկոսի ժամանակ , Վրիգոր Սամիկոնեանի կնքահայրութեամբ քրիստոնեայ դարձած էր և ՚ի Վուին նահատակուելուն պատճառաւ՝ Վունեցի կը կոչուի :

Աբղլայէն զկնի՝ կքդիմէ ՚ի Հայաստան Սոհմատ Սգբայ , Ամիրապետէն հրաման ունենալով , եթէ հնար է Հայ ազգը իսպառ ջնջել : Սահակ կաթողիկոսն , Վամասկոսի մէջ կալանաւորուած , այս աղէտայի գոյժն լսելով , կը ցանկայ Սոհմատին հետ տեսնելու իր և հրաման ստանալով , շղթայակապ ընդառաջ կ'ելնէ զօրավարին . սակայն ճառնապարհին հիւանդանալով՝ կը վախճանի : Արանելի հայրապետը հիւանդ ժամանակ աղաչանաց գիր կը գրէ և կը պատուիրէ մեռած ժամանակը իւր ձեռքը գնել : Սոհմատ , հայրապետի վախճանը լսելով , ինքն տեսութեան կը գայ , ողջունելով՝ աղաչանաց գիրը ձեռքէն կ'առնու իբրեւ ՚ի կենդանւոյ : Անգրթութիւնը կը խոնարհի կարեկցութեան առջև , հագարացի զօրքերով երանելոյն մարմինը Հայաստան կ'ուղարկէ Սոհմատ և կը խոստանայ գրած աղանչանքը կատարելորով և Ամիրապետի հրամանը , Հայ ազգը ջնջելու համար , ՚ի բաց կը թողու :

Սահակին կը յաջորդէ Աղեա Արճիշեցի , Ազնունեաց գաւառէն (704) : Սորա կա-

Թողիկոսութեան ժամանակ, անլուր չարիք կը գործէ Հայաստանի մէջ կաշմ ոստիկանը, որ բոլոր նախարարները Նախիջեւանի եկեղեցին կը գումարէ, որպէս թէ խաղաղութեան դաշն կապելու համար, սակայն յետոյ անգլթաբար եկեղեցին կը հրդեհէ և բոլոր բազմութիւնը հրոյ ճարակ կը տայ: Անմեղ զոհերը կը ճենճերին լափիզող բոցերու մէջ, ճիչն ու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանան և 'ի վերջոյ եկեղեցւոյ փլատակներուն տակ կը փոշիանան, եկեղեցւոյ ազատութիւնն ստրկութեան չը մատնելու համար: Անգութ բռնաւորներն այս տեղէն կը դիմեն Գունայ վրայ, կ'աւերեն և կ'աւատակեն, շատ պր և կին կը գերեն և շատերը կը նահատակեն չուրանալու համար, ինչպէս էր Վահան կամսարականի Շուշան դուստրն:

Այս դառնաղէտ հալածանքներէն յետոյ Հագարացիք բոլորովին կը տիրեն Հայաստանին, ()մարի Ամիրապետութեան ժամանակ, և աշխարհի կառավարութիւնը Ռատիկանաց ապաստան կը լինի: Արաբիայէն կը դառնան Հայոց կենդանի մնացած գերիները, ընդ որս և Վահան Գողթնացի, Գողթնայ տեառն խոսրովի որդին, որ 'ի տըղայութեան բռնի տաճկացած լինելով կըրկին իւր քրիստոնէութիւնը կը շարունակէ,

սակայն յետ ժամանակաց կը կոչուի Ամիրապետէն և Սուլթանի քաղաքի մէջ կը գլխատուի հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալուն համար :

Աղիա կաթողիկոս , որչափ ժամանակը և դէպքերը կը ներեն , հայրապետական ծանր պարտքերը կատարելու կը ջանայ , կը ճանապարհորդէ Աղուանք՝ ինչ ինչ խռովութեան պատճառաւ , տեղւոյն Սիմէօն նորրնտիր կաթողիկոսի հետ ժողով կը գումարէ եկեղեցական բարեկարգութեան համար և մօտ 15 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի՝ կրվախճանի և իրեն կը յաջորդէ (718) Յովհաննէս Դ. Օձնեցի , Տաշրաց գաւառէն , Լճաքաւէր մականուանեալ :

Բ.

Կաթողիկոսութիւն Յովհաննու Իմաստասիրի . — Պաւ-
 լիկեանք , Արեւորդիք և Եզիտք . — Ժողով 'ի Դուին .
 — Յովհան Իմաստասէր առաջի Ամիրապետին . — Կա-
 թողիկոսունք՝ Գաւիթ Ա և Տրդատ Ա . — Տառապանք
 'ի Հագարացւոց . — Կաթողիկոսունք՝ Տրդատ Բ և Սիօն .
 — Ժողով 'ի Պարտաւ Ազուանից . — Ետայի կաթողիկոս .
 — Նահատակութիւն Արծրունի իշխանացն Համազաս-
 պայ և Սահակայ . — Բողոք առ Ամիրապետն . — Կաթո-
 ղիկոսունք՝ Ստեփաննոս Ա . Յովաբ . Սողոմոն , Գէորգ
 Հոյլորբուկ , Յովսէփ Բ և տառապանք իւր . — Կաթո-
 ղիկոսունք՝ Դաւիթ Բ . Յովհաննէս Ովայեցի . — Տառա-
 քանք Եկեղեցւոյն և Ազգի 'ի Բուխայ Ռատիկանէ . —
 Նահատակութիւնք . — Ստեփաննոս Կոն , Սմբատ Խոս-
 տովանող . — Կաթողիկոսութիւն Զաքարիայի Կոտայե-
 ցւոյ :

ՅԱՌԱՋՔԱՆ Յովհան Իմաստասիրի
 Հայրապետութեան ժամանակի դէպքերու
 և եկեղեցական վիճակի վրայ խօսիլը՝ կարե-
 ւոր կը համարինք ասել, որ Ներսէս Շինողի
 ժամանակէն 'ի վեր Հայաստանի հարստա-
 հարութեան միջոցին քանի մի տեսակ նո-
 քամուտ աղանդներ յլացած էին, քաղկեդո-
 նականաց յուզած տարապարտ վիճմանց և
 Սանիքեցի Պաւլիկեանց դարանամուտ որով
 նացանութեանց շնորհիւ, որոց հակած էին
 և ոմանք պարզամիտ հայերէն : Այս մու-
 ջրութեանց հետախուզութիւնը և նկարա-
 գրութիւնը մեր նպատակէն արտաքոյ է,

վասն զի ժամանակակից պատմութեանց նայելով խիստ այլանդակ խտորմունքներ կը պարունակեն։ Սիայն այսչափ հարկ կը համարինք ասել, որ սոցա խումբը զանազան ազգերէ կազմուած էր և հետեւապէս տհաս մտաց զանազան քմածին խառնուրդէ, սրոնք մեր ազգի բազմատազնապ վիճակը ապահով միջոց համարելով՝ զանազան երկիրներէ ժողոված դարանակալած էին Զ ըկայ լճակին մօտ։ Սոցա մէկ մասն Արեւորդի կը կոչուէին, գուցէ արեգակն և լուսին յօգնութիւն կոչելու համար. ոմանք Արդի, Հաֆարացոց կրօնքէն քանի մի բան ընդունելուն համար. և այսպէս բազմանալով սկսած էին Ասորոց, Արաբացոց և Հայոց աշխարհին մէջ տեղ տեղ յուզել պարզամիտներու սիրտը։ Թողունք ասել քաղկեդոնականաց բորբոքած խռովութիւնքը, որ երկար ժամանակէն ՚ի վեր կը շարունակուէր։

Յովհան Իմաստասէր երբ հայրապետութեան աթոռը կը բարձրանայ, առաջին մտածութիւնն կը լինի այս ներքին չարեաց առաջն առնուլ, որ արտաքին հալածանքներէն առաւել կարստական էր։ Իւր հայրապետութեան երկրորդ տարին ժողով կը գումարէ Իուին մայրաքաղաքին մէջ, և հանդիսականաց առջեւ ընդարձակ ատենաբանութեամբ կը սկսի պատկերացնել

Եկեղեցւոյ վիճակը, կ'առաջարկէ երեսուն երկու կանոններ, որոնք կ'ընդունուին ժողովականներէն. կը մերժուի նաև սոյն ժողովին մէջ քաղկեդոնիկութիւնն, որ տեղ տեղ ըստ պրոգրամ էր Յունաց բաժնի Հայոց մէջ (1), և ապա կ'արձակուի ժողովը .

Ինչպէս Յովհան Իմաստասիրի, նոյնպէս և այլ ազգային ժողովական կանոնաց վրայ չենք ուզեր խորհրդածել. վասն զի չունինք առ ձեռն նախնական ձեռագիրներ և Վեներտիկեան տպագրութեանց եւս չենք կարող անկասկած հաւատ ընծայել: Արեմն կանոնական քննութիւնը զանց առնելով պատմութեան թելը շարունակենք:

Վ լիթ ոստիկան կը դառնայ առ Ամիրապետն և կը ջատագովէ զՅովհան Իմաստասէր, այնպէս որ Ամիրապետն կը փափաքի իր աչքով տեսնել և առ ինքն կը կոչէ զՀայրապետն: Յովհան Իմաստասէր կ'երթայ Ամիրապետին և իր պատկառելի կերպարանքով, շքեղ հագուստով և վայելուչ վարմունքով ազդեցութիւն կ'առնէ Հագարացի տիրապետին վրայ և մեծ ընդունելութեամբ կը մեծարուի: Սակայն Ամիրապետն արտաքոյ կարգի շքեղութիւն նշմարելով հայրապետի վրայ և քրիստոնէական կրօնի քարոզած պարզութեան և աշխարհային անփառասիրու-

(1) Ստեփան Ասողիկ. Արեւայէլ Ասորի:

Թեան վրայ մասնաւոր ծանօթութիւն ունենալով՝ կը հարցնէ Իմաստասիրին . « Ի՞նչ է պատճառն , որ ձեր կրօնքը պարզութիւն և անձնուրացութիւն կը քարոզէ , և սակայն դուք շքեղութեամբ կը փայլիք » : « Պատճառն այն է , կը պատասխանէ հայրապետն , որ առաջին դարուց քրիստոնէական սքանչելիքները չեն կատարուիր մեր ձեռքով , և ժողովուրդն եւս մեր արտաքին կերպարանքէն և հանդերձէն միայն կ'ակնածէ . ուստի այսպէս կը զգեստաւորիմք , որ գոնէ այսու նուաձեմք ժողովուրդն 'ի բարին » . և ապա մեկուսանալով՝ կը ցուցնէ Ամիրապետին 'ի ներքուստ զգեցած խարազն , որով և կը համոզէ թէ 'ի ներքուստ դարձեալ կը պահպանեն կրօնի պատուէրը , առանց անձնատուր լինելու փափկասիրութեան : Ամիրապետը կը զարմանայ , մեծ պարզեւներով կ'արձակէ , և 'ի պատիւ այս սրտաշարժ տեսակցութեան անդորրութիւն կը խոստանայ Հայաստանին :

Յովհան Իմաստասէր 11ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի և (729) տեղը կ'ընտրուի Իւււիթ Ա . Կոտէից գաւառէն Արամնոս գիւղէն :

Իւււիթ կաթողիկոս սաստիկ կը նեղի Սոհմաա խռովարար ոստիկանէն և ստիպուած կ'առանձնանայ իւր գեղն , կը կառու-

ցանէ հոյաչէն եկեղեցի գեղեցիկ բնակարանօք և յետ քանի մի ժամանակաց վերստին Գուին կը գառնայ և 12ամեայ կաթողիկոսութեան պաշտօն վարելէն զինի՝ կը վախճանի:

Դաւթին կը յաջորդէ Տրդատ Ա. Վա նանդ գաւառի Սմեայ գիւղէն, որոյ պարկեշտասէր վարուց վրայ գովեստիւ կը իօսին պատմիչք: Տրդատայ կաթողիկոսութեան ժամանակ Հագարացիներէն սաստիկ տառապանքներ կը հասնին Հայաստանին: Կը հը բամպուռի եկեղեցեաց խաչերը վերցնել, գանձատուները կնքել, սուրբ սպանները վաճառել, գիշերային պաշտամունքներն արգելուլ, ուսումն գրոց խափանել, մորուռները գերծուլ, երկար գլխարկներ ծածկել արտաքոյ հայրենի սովորութեան, և կապարեայ կնիք կախել իւրաքանչիւր պարանոցէ Կնչան ստրկութեան: Այս չարիքները կը գործուին ինչպէս Աբդլազիզի, նոյնպէս և Ազիտի ոստիկանութեան ժամանակ: Սոյնօրինակ հարստահարութենէ ստիպուած՝ կաթողիկոսն և նախարարները բողոք կը բառնան առ Ամիրապետն, բայց շահ չեն ստանար: Աւստի և ողորմելի կաթողիկոսն այս աղէտներէն և սրտացաւութենէն հիւանդանալով կը վախճանի անմխիթար:

Տրդատ Վ անանգեցւոյն կը յաջորդէ Տրդատ Բ. Դասնաւորեցի, Տուրուբերան գա.

ւառէն , ունենալով իւր Կաթողիկոսարանի մէջ մի անուանի եպիսկոպոս Սիօն անունով :

Սիօն , որ արդէն յայանի էր իւր հմտութեամբ եւ առաքինութեամբ , Տրդատի մահէն զկնի (767) կաթողիկոս կը ձեռնադրուի Դուին քաղաքի մէջ փառաշուք հանդիսիւ , որուն ներկայ էր Սիւլէյման սուլթանը :

Սիօն Աղուանից Պարտաւ քաղաքի մէջ ժողով կը գումարէ , ուր ցականէ յանուանէ ներկայ էին Գէորգ՝ Ստան եպիսկոպոս , Սատովկ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս , Եսայի Գողթան եպիսկոպոս , այլովք հանդերձ . և քանի մի իշխանք — Սահակ պատրիկ Բագրաւտունի , Ատրնեքսեհ Ալենեաց տէր , Սմբատ Բագրատունի , Սերուժան Արծրունի , Վահրամ Խորխոռունեաց տէր , Արտաւազդ Առցայ տէր , Վահան Վանանդայ տէր , Սահակ Գողթան տէր և այլք , — որոց հաւանութեամբ կը խմբագրուին 24 կանոնք , (որոց մեծ մասն առաջուց կային) գլխաւորապէս հովուաց և առաջնորդաց պարտուց վրայ , և ապա Ս . Գրոց ընթերցանելի Գրքերը կ'որոշուին :

Հայք դարձեալ կը նեղուին Հագարացիներէն , 700 հոգի կը կոտորուին և 12,000 կը գերուին : Կաթողիկոսը կը վախճանի և կը յաջորդէ Եսայի , Նիգ դաւառի Եղիպատ

բուշ գիւղէն : Եսայիի համար կը պատմուի՝ որ մայրն մանուկ հասակէն կը սնուցանէր Ղուենայ կաթողիկոսարանի դրանը, և երբ կը հարցնէին՝ թէ ինչու այդպէս բացօդեայ կը սնուցանես և տուն չես մտներ, կը պատասխանէր թէ, «Կաթողիկոսութեան համար կը սնուցանեմ, և արդէն իսկ տառապանաց կը վարժեցնեմ» : Եւ արդարեւ ազգի և եկեղեցւոյ տառապակիր օրերուն մէջ՝ անձնադիր հայրապետներն ամենէն աւելի տանջանքներ կրած են :

Եսայիի կաթողիկոսութեան ժամանակ հագարական անգթութիւնքը կը զայրանան և Հարոն Միրապետի հրամանաւ և Եզիտոս տիկանի (1) ձեռքով Ղրժրունեաց երեք իշխաններն — Համազասպ, Մահակ և Մերուժան տանջանաց կը մատնուին և չարաչար կը խոշտանգուին՝ հաւատը օւրանալու . վերջինը կ'ուրանայ, իսկ առաջին երկուքն ըսքանչելի արիութեամբ միմեանց խրախոյս կարգալով կը գլխատուին Եայտնութեան տօնին : Եմանապէս քառասունէն աւելի քահանայք և կրօնաւորք կը խողխողուին Բագուան գիւղի մէջ, և տեղւոյն Ս. Ղրիգոր անուամբ եկեղեցին կը կողոպտուի : Եսքան տառապանաց և հարկաց ծանրու-

(1) Ըստ Ղեւոնդ պատմագրի — հրամանաւ Մուսէի և ձեռամբ իսկզեցի :

Թեան համար նախարարք Լւսայի կաթողիկոսին հետ միասին կը բողոքեն Լ՝միրապետին, բայց անօգուտ : Հայրապետն կը վախճանի, եկեղեցւոյ ստացուածքն ու սպասները քննութեան կ'առնուին : Հագարացի հըրամանատարի ձեռքով, եկեղեցականներն ատեան կը կոչուին, որ բան չը ծածկեն : Սկեղէն ու արծաթեղէն անօթներն, ահանահուռ զգեստներն և թագաւորաց հանդերձները, որոնք պահուած էին գանձարանի մէջ, հրամանատարի արիւնարբու ագահութեանը զոհ կը լինին, որ կ'իւրացուցանէ պատուականները և ընտիրները, իսկ մնացեալներն 'ի պահեստի կը դնէ :

Լւսայիին կը յաջորդէ (788) Ստեփանոս Վ. Դունեցի, որ ըստ պատմութեան 'Եւոնդի կաշառքով կաթողիկոսանալով՝ կը ստիպուի 'ի վերջոյ բոլոր ստացուածքները ծախել և գրաւ դրած գիւղերն ու ծառաներն ազատել :

Ստեփանոս երկու տարի հազիւ կը մնայ կաթողիկոսական աթոռոյ վրայ՝ կը վախճանի և տեղը կը յաջորդէ Յովաք կամ Յոր Դունեցի, որ 16ամիս միայն կ'աթոռակալէ :

Յովաքին կը յաջորդէ Սողոմոն Դունեցի Գեղարքունի գաւառէն, որ մենաւորական կեանք վարած էր ցճերութիւն Սաքիւնոցաց (1) կամ Սաքենեաց մենաստանի մէջ :

(1) Այս անունը ելած էր միաբանից հագուստէն, որ

Լէրբ կ'ասէին ծերուհւոյն ընտրութեան ժաշմանակ՝ թէ դու ծեր ես, ինչպէս պիտի երթաս Գուին և անթուակալես. պատասխանեց. « Լէրթամ, զի գեղապաճոյճ գեղով նկարողաց սեւել զիս ընդ այլ հայրապետան տամ յորմն եկեղեցւոյ » (1) : Լ'յսինքն կ'երթամ, ոչ թէ հայրապետութեան համար, այլ իբրև սուսեր հայրապետաց, և կ'երթամ մեռնելու համար, որով միայն պատկերս պիտի մնայ եկեղեցւոյ որմին վըայ (2), և արդարև մի տարիէն յետոյ վախճանեցաւ :

Սուղամանի տեղը կ'ընտրուի տէր Գէորգ (որ և Հոյորբուկ) Նշտարակ կամ (Ղազան գիւղէն, որ երեք տարիէն զկնի կը վախճանի) :

Գէորգին կը յաջորդէ (Յովսէփ Գ. Ըրու գածոտն գաւառէն) Սորա հայրապետութեան ժամանակ Խուզիմայ, ոսարիկանը կը ջանայ կաթողիկոսարանի կալուածները գրաւել, և երբ կաթողիկոսը սաստիկ կ'ընդդիմանայ, կը ցանկայ ծախու առնել, բայց կաթողիկոսը կը պնդէ որ եկեղեցական կալուածները ծախելու իրաւունք չըկայ. վասն

ժայիներու բուրգէ կամ սուսեր եր սովորաբար :

(1) Յով. կաթողիկոս :

(2) Գուցէ սովորութիւն կար նոյն ժամանակ՝ եկեղեցւոյ պատին վըայ նկարել կաթողիկոսաց պատկերներն իբրև պատմական յիշատակարան :

զի մեծ մասը կոտակրուած են յարատեւ պահ,
պանութեան յիշատակագրերով: Ստեփանը
կարեւելք խոցուելով եղեռնական չարութեան
կը դիմէ, իւր ծառայն ծածուկ կըսպանանէ:
Եւ յետ քանի մի աւուրց յանդանքը 'Խունե-
ցւոց վրայ կը ձգէ, կաթողիկոսն և այլ մար-
դիկ շղթայակապ կ'առնէ և կընեղէ, և 'ի գին
արեան կալուածները կը պահանջէ, բայց հայ-
րապետը դարձեալ չը զիջանիր: Ի վերջոյ
բանտէ հանել կը տայ, Ամիրապետի առջեւ
ամբաստանութեան ենթարկուելու երկիւ-
ղէն, և կաթողիկոսական կալուածներէն բռնի
իրեն կը գրաւէ Արտաշատ աւանը: Օճնա-
զան չարիքներ կը հասցնէ աւանդապահ հայ-
րապետին, եղբայրը սպանել և ծովակը ձը-
գել կը տայ, և ուրրմելլի կաթողիկոսը վշտա-
հարուածնէն կը հիւանդանայ և կը վախճա-
նի 11 ամեայ հայրապետութենէն զկնի:

Յովսէփին կը յաջորդէ (806) 'Իսաիթ Բ.
Կակաղեցի, Սաղաթայ գաւառէն, որոյ կաթո-
ղիկոսութեան ժամանակ կը նահատակուին
Սահակ և Յովսէփ 'ի հայ մօրէ և 'ի պարսիկ
հօրէ:

'Իսաիթ 27 ամեայ կաթողիկոսութենէն
զկնի կը վախճանի և տեղը կ'ընտրուի Յով-
հաննէս Ե. Ովայեցի, Կոտայից գաւառէն,
Բագարատ Բագրատունւոյ պատրիարքութեան
կամ վերակացութեան ժամանակ: Յովհանն

նիսի վրայ ասփրատ մարդիկ զբաբանութիւն կը յարուցանեն, որուն կ'անսայ և Բագարատ, ուստի և կաթողիկոսն ինքնին կը հրաժարի աթոռէն: Բայց երբ զբպարտողաց մեզադրանքները քննութեամբ սուտ կ'եղնեն, կրկին կը վերակոչուի խնդրանօք ազգին և կը շարունակէ իւր պաշտօնը:

Յովհաննիսի կաթողիկոսութեան ժամանակ Միրապետի հրամանաւ Բուխայ արիւն արբու և անգութ բռնաւորը մեծաթիւ զօրքով Հայաստան կ'արշաւէ այն պայմանաւ, որ հայ իշխանները կալնաւորէ և Միրապետին զրկէ, երիտասարդները (մանաւանդ վայելչահասակները եւ քաջաբազուկները) մահմետականութեան դարձնէ, իսկ միւսները սրամահ առնէ: Բուխայ (850) Հայաստան մտնելով, արտաքոյ կարգի անգթութեամբ կը կատարէ Միրապետի հրամանը, ասպատակ կրսիռէ Սասունի և Տարօնի գաւառներուն մէջ, ուր իշնախարարազանց հետ, Բագարատի Աշոտ և Դաւիթ որդիքն ու գերդաստանը և Արծրունեաց Աշոտ իշխանի կինն ու որդիքն Միրապետին կը զրկէ, Վաւրական նահանգի մէջ եւս, ինչպէս և Ի Տարօն, շատերը տանջանքով յուրացութիւն կ'ըստիպէ և անխնայ կը կոտորէ: Սոյնօրինակ և առաւել դժնդակ աղէտներու կը հանդիպին նմանապէս Արարատեան աշխարհն, Ու-

տի, Աղուանք և Ղուին կաթողիկոսական աթոռանիստն, ուր անյուր արհաւիրքներէն սոսկալով սմանք կը տկարանան հաւատոյ մէջ. բայց բազմաթիւ վայելչահասակ իշխանք և շինականք, երիտասարդք և կուսանք հաւատոյ հաստատութեան համար զերար կը քաջալերեն, (Սեպուս վան Քրիստոսի, կը գոչեն և կը նահատակուին ուրախութեամբ : Այսպէս արիւնով կը ներկուի Հայաստանեայց Ազգեցիկն — քրիստոնէական հաւատոյ բազմադարեան և բազմաչարչար Ակայուհին, — որոյ գլխին հալածանաց շանթեր և կարկուտներ կը տեղան. սակայն քրիստոնէական սիրով ամենուն կը գիմագրաւէ և արիւնաթաթաւ վերքերով աննկուն կը մնայ իր կոչման մէջ :

Իսկա, անպատում կոտորածներէն զկնի բազմաթիւ կալանաւորներ Ամիրապետին կը զրկէ, որոնք գարձեալ բանտից և տանջանաց կը մատնուին և շատերը կը մարտիրոսանան, որոց մէջ յայտնի են մանաւանդ Ստեփաննոս Կոն և Սմբատ, որ հաւատը չուրանալու համար՝ երկար ժամանակ բանտի մէջ կը մնայ և այն տեղ կը վախճանի, որ և այս մասին կը կոչուի Խոսրովանոյ, որոյ որդի Աշոտէն, յետ սակաւ ժամանակի, կը սկսի Բագրատունեաց Թագաւորական հարստութիւնը :

Իսկայի արիւնահոս ասպատակութեան

և աւերանաց ժամանակ (Յովհաննէս կաթողիկոսն աթոռանիստը թողլով և գաւառներու մէջ տառապեալ ժողովրդին այցելութեան և մխիթարութեան ելնելով կը հիււանդանայ Գեղարքունոյ Սաքինոցաց մենաստանի մէջ և 22 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի : Իսկ Սմբատ, որ աակաւին Բուխային չէր ներկայացած, կ'աճապարէ և նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար ժողով կը գումարէ Լըրազգաւորս կամ Շիրակաւան գիւղի մէջ (որ միայն էր ապահով նոյն դառնաղէտ միջոցին) ուր բազմաթիւ ժողովոյ հաւանութեամբ կ'ընտրուուի Օլաբարիա Կրտայեցին, և մի աւուր մէջ (854 ին) կը ձեռնադրուի սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս : Սաան ղի կաթողիկոսութեան ընտրական իրաւունքն ամենեւին խտրութիւն չը դնէր եկեղեցականի և աշխարհականի մէջ, ըստ առաքելական սովորութեան Հայաստանեայց Եկեղեցոյ, ինչպէս յայտնի է նոյն իսկ Սուսաւորչի և Սեծին Ներսիսի ընտրութեան պատմութենէն :

Դարձ գերեալ նախարարաց . — Թղթակցութիւնք Զա-
քարիա կաթողիկոսի Հայոց և Փոս պատրիարքի Յու-
նաց . — Ժողով 'ի Շիրակաւան . — Կաթողիկոսութիւն
Գէորգայ Գառնեցւոյ և Թագաւորութիւն Աշոտայ . —
Ահնարկ Բագրատունի Թագաւորութեան վրայ . — Գե-
որգ կաթողիկոս իբրև հաշտարար . — Կալանաւորութիւն
նորա . — Մաշտոց Բ. Եղեվարդեցի . — Յովհաննէս Դրաս-
խանակերտացի . — Կալանաւորութիւն նորա Յուսուփ
ոստիկանէն . — Հալածանք և տառապանք 'ի Յուսուփայ .
— Նահատակութիւն Սմբատայ խոստովանողի . — Պա-
շարուն Երնձակայ և Կալանաւորութիւն Հայ տիկնանց .
— Բարբարոսութիւնք Յուսուփայ և քրիստոնէական
վկայութիւն բաղմաց . — Տօն նահատակաց :

ՉԱՔԱՐԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՍՈՒԹԵԱՆ ԵՕԺՅԵՆԷ
բորգ տարին (862) գերուած և առ ահի հա-
ւատոյ մէջ տկարացած նախարարները Հա-
յաստան կը դառնան և Սմբատ խոստովա-
նողի Աշոտ որդւոյ Իլիանայ Իլիան կարգուած
ժամանակ կըսկսին համարձակապէս իրենց
քրիստոնէական կրօնքը պաշտել, որով և
ըստ ասելոյ Յովհաննէս պատմաբան կաթո-
ղիկոսի՝ Ակեղեցին կըսփոփի իւր զաւակաց
դարձին և բարեպաշտութեան վրայ : «Չայն
հարսի և փեսայի լսելի լինէք . ծնան որդիս
և արարին պտուղոք » :

Սակայն այս միջոցին Կ. Պոլսոյ Յունաց
Փոս Պատրիարքը կըսկսի իւր առաջնորդաց

ձեռքով նեղել յունական բաժնի Հայերն , որուն համար և Օւքարիա կրտսիպուի թուղթ գրել առ Փոտ, մերժելով նորա կաղ ծիբները Հայոց դաւանութեան մասին և կը հետեւեցնէ , որ Հայք հետեւողք են երեք նախկին տիեզերական ժողովոց և Ս. Ղըրիգորի 1 ռուսաւորչին :

Փոտ երկու պատասխանական թուղթ կը գրէ Օւքարիային և Աշոտին , որով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական անարատ աւանդապահութիւնը գովելէն զկնի՝ կը յորդորէ 'ի միութիւն ընդ Յունաց : Այս թղթոց պատճառաւ Օւքարիա ժողով կը գումարէ Շիրակաւանի մէջ (862), ուր կը գտնուի 'ի միջի այլոց և Նանա սարկաւազ Ասորին , որ ժամանակակցաց մէջ հըմուտ համարուած էր : Այս ժողովը ստիպողական կերպարանք կ'առնու Յունաց կողմէն , որովհետեւ Փոտի թղթերը բերող Աիկիոյ Սահան յոյն եպիսկոպոսն ինքնին երկար ատենաբանութիւնն կ'առնէ, Բրիտոսի մարդեղութեան խորհրդոյն վրայ և կանոններ կ'առաջարկէ , և յետ ժողովոյն կարծելով թէ արդէն Հայք միաբանեցան ընդ Յունաց , կը դառնայ 'ի Պօլիս : Իսպայ այս ժողովի լուրը մեծ արեկոծութիւն կը պատճառէ Հայաստանի մէջ և Տայոց Սահակ եպիսկոպոսն (Սուս կոչեցեսու) 'ի դիմաց Ա-

չոտոյ Իշխանաց Իշխանին սաստիկ թուղթ կը գրէ Փոտին, նոյնպէս կը գրէ և Օւքարիա առ Վահան եպիսկոպոս, Օննդեան տունի կատարման ժամանակի համար: Եւ այսպէս յունական կարծեցեալ միութիւնը մեծ ընդդիմութեան կը հանդիպի Հայոց կողմէն և ապարդիւն կը մնան հետամտողաց նենգ ջանքերը:

Օւքարիա իւր Չլամեայ կաթողիկոսութեան մէջ ազգի խաղաղութեանը խնամ կը տանէ, Լմիրապետէն անգամ կը պատուի գրաւոր երկասիրութիւններ եւս կը թողու, և ապա վախճանելով իրեն կը յաջորդէ ընտրութեամբ ազգին Վէորգ Վառնեցի, որ անուած էր կաթողիկոսարանի մէջ:

Վէորգ Վառնեցւոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ Լչոտ հանդիսիւ թագաւոր կ'օծուի, Լնի քաղաքին մէջ, (885) թագ ըստանալով Լմիրապետէն և Յունաց Վասիլ (Նրչակունի) կայսերէն, և օժադիրն կը լինի նոյն ինքն կաթողիկոսն. և այսպէս Նրչակունեաց թագաւորական հարստութեան վերջանալէն 452 տարիէն զկնի կը կանգնի թագաւորական նոր հարստութիւն Բագրատունի ցեղէն, այսինքն այն ցեղէն, որ Վրիտոսի թուականէն շատ առաջ, Հրաչի թագաւորութեան կամ նահապետութեան ժամանակ Հրէաստանէն գաղթելով և առան

ձին նախարարական ցեղ կազմելով թագա-
գիր ասպետութեան պատիւն ունէր Հայաս-
տանի մէջ, ինչպէս յայտնի է ազգային պատ-
մութենէն : Այժմ քաղաքացիական պատ-
մութեամբ և թէ՛ իւր նշանաւոր նա-
խարարաց և արի զօրավարաց մեծագործու-
թեամբ : Սակայն այս Ռազմատուների թա-
գաւորական հարստութեան ժամանակ ոչ
սակաւ կը տառապի Հայաստանեայց Եկեղե-
ցին որպէս և ՚ի ժամանակս Մարգարանաց և
Քաթիկոսանաց : Արտաքին խռովութեանց հետ
կը յաճախեն և ներքին խռովութիւնք և այն
թագը, որ օտարաց ձեռքով տրուած էր
Հայաստանին, երկու հարիւր տարի ան-
գամ չը տեւեր, դարձեալ օտարաց ձեռքով
կը բարձուի :

Սեր նպատակէն արտաքոյ լինելով Ռազ-
մատուների թագաւորութեան կարճատեւու-
թեան վրայ երկարօրէն և հիմնովին խորհը
դածել, միայն այսքանը կ'ասենք, որ օտար-
ները թագ տալով Հայաստանին՝ հետամուտ
էին տեսակ մի Բաբուրական սրբիւնի մէջ
պահել Հայոց ազգը, ուստի եթէ կը գրու-
նուէին ազգաչէն և եկեղեցաչէն թագաւոր-
ներ, և կամ ազգի ինքնուրոյն և անկախ
իշխանութեան ջանադիրներ, շուտով նոյն
օտարները ուրիշ ստրկասէր իշխանի կամ նա-
խարարի մի թագ խոստանալով և նաեւ ք.

Ֆանդակելով կը յարուցանէին ներքին խռ-
 ուովութիւններ և կոտորածներ : Այս էր
 պատճառն որ երբեմն քանի մի իշխանք ի-
 բարու հակառակ թագ կը կապէին և իրա-
 բու դէմ կը զինէին : Աղորմելի հայրապետ-
 ներն եւս, ինչպէս պիտի տեսնենք, ստիպ-
 ուած էին երբեմն ներքին խռովութեանց
 հաշտութեան համար ջանալ, և երբեմն Հա-
 քարացոց, Պարսից և Յունաց տիրապե-
 տաց անգթութիւնները մեղմելու աշխատիլը
 Վասն զի Ազգը և Եկեղեցին մի մարմին
 կազմելով վնասն և հարուածները կրողը
 գարձեալ նոյն մարմինն էր :

Այսպէս ահա Սմբատ Ս թագաւորի,
 Աբաս սպարապետի (որ կ'ուզէր թագաւո-
 րական իշխանութիւնը յափշտակել) և կու-
 սակցութեան բաժնուած նախարարաց մէջ
 սաստիկ գժտութիւն կը ծագի, և Վէորգ
 կաթողիկոսն իբրեւ հաշտարար մէջ կը մըտ-
 նէ : Սակայն Աբաս զըպարտութեան կը մատ-
 նէ զհայրապետն, եպիսկոպոսները նորա դէմ
 կը գրգռէ, կաթողիկոսութիւնը Եղիվար
 գեցի Սաշոոց վարդապետին կը խոստանայ,
 եթէ իրեն համակցի, բայց արդարասէր վառ-
 դապետէն յանդիմանական և յորդորական
 պատասխան ընդունելով հազիւ հազ կը
 հաշտուի հայրապետի հետ :

Այն Վէորգ կաթողիկոսն կը ջանայ Աբւ

բատ Թագաւորի և Արքայատականի Ափշին ոստիկանի մէջ ծագած գժտութիւնը վերցրնել և այս մասին շղթայի կը զարնուի Ոստիկանէն և երկու ամիս տառապանաց կը մատնուի: Աինչդեռ ոստիկանը կ'ուզէ ըզհայրապետն շղթայակապ Արքայատական տանիլ, Հայ նախարարներն ու իշխաններն ոսկի և արծաթ տալով՝ կալանաւորութենէ կ'ազատեն և իւր կաթողիկոսական ակթուր կը դարձնեն:

Հայաստանի մէջ ներքին խռովութիւններ կը յուզին և Ափշին ոստիկան պատեհ միջոց գտնելով բազմաթիւ զօրքով վերստին կ'արշաւէ զանազան գաւառներու վրայ և ահագին կոտորածներ կ'առնէ, որուն վրայ և հայրապետն իւր սրտի ցաւէն առանձնանալով 'ի Ասպուրական կը վախճանի (897) 21 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի: Վերջ կը Թաղուի Չորոյ վանքին մէջ, ուր Յովհաննէս կաթողիկոս կը պատմէ, թէ ամփոփուած էր Առասարչի գաւազանն և տէրունական խորհրդոյ սեղանն, զոր տակաւին եկեղեցիներ չը շինուած ժամանակ՝ իւր հետ կը շրջեցուցանէր:

Վերջին կը յաջորդէ Սաշտոց Բ Աղի վարդեցի, Արագածոտն գաւառէն, 60 տարեկան հասակին մէջ, և 7 ամսէն յետոյ կը վախճանի: Այս կաթողիկոսութենէն առաջ

վարժելով Սաքենոցաց մենաստանի մէջ և սուրբ Գրոց ուսմամբ ճոխանալով նորագած էր Սեւանայ մենաստանն և հոգեւոր ուսմանց և բարեպաշտական վարուց վարժարան դարձուցած, աշակերտելով շատերը : Սաչտոց կը թաղուի Գառնի գիւղաքաղաքին մէջ, ուր էր Տրդատոյ հոյակապ հովանոցն, որոյ արտասուաշարժ փլատակները և գեղաքանդակ սիւներն ու խոյակները տակաւին կը տեսնուին և հնասէրները կը զարմացնեն :

Սաչտոցի տեղ կաթողիկոս կ'ընտրուի (897) նորա աշակերտն (ըստ ոմանց քեռոր գին) Յովհաննէս 2 Նրասխանակերտացի կամ Բասհոնակերտացի, պատմաբան : Սորպէս ականատես, մանրամասնաբար գրած է իւր ժամանակի բոլոր անցքերն ու այն տառապանքները, զորս կրած է Հայաստանեայց Եկեղեցին : Յովհաննու երկասիրութեան մէջ պարունակուած անցից ընդարձակ հետազոտութիւնն ընթերցողաց թողով, մենք միայն գլխաւոր կէտերը կը քաղուած ենք :

Յովհաննէս կաթողիկոս ըստ ամենայնի ներհակ է քաղկեդոնականութեան, որոյ յուզած երկպառակութիւններն այնչափ խոր ազդած են սրտին, որ միշտ պախարակելով կը խօսի իւր պատմութեան մէջ, որոյ պարունակութեան մասին 'ի ժամանակին պիտի քանի մի խօսք ասենք :

(Յովհաննէս իբրև հաշտարար հօյր կը
 հանդիսանայ ազգին մէջ և Թագաւորի ու
 նախարարաց քժտուԹիւնները վերցնելու
 կը ջանայ սրգարածէր միջամտուԹեամբ :
 Ա՛րթայ նմանապէս մեծամեծ ընծաներով
 առ (Յուսուփ ոստիկանն Ատրպատականի և
 աղերսական քանիւ կը խնդրէ իօղաղու
 Թեան դաշն հաստատել Ամբատ Թագաւորի
 նախարարաց և բովանդակ Հայոց աշխարհի
 հետ : Այս սիրով կ'ընդունուի ոստիկանէն
 և ապա կը կալանաւորուի և կը բանտարկ
 ուի : (Յուսուփ բազմաԹիւ զօրքով Հայաս
 տան կ'արշաւէ և զկաթողիկոսն շղԹայակապ
 իրեն հետ կը բերէ , կը յարձակի նախ Աիւ
 նեաց աշխարհի վրայ և Օլատի տօնին (909)
 շատ մարդիկ կը կոտորէ , և ապա դիմելով
 ՚ի Բուին , Արասխայ ափանց վրայ բանակ կը
 կազմէ : Ար յարձակի Ամբատայ վրայ և չը կա
 րենալով բռնել , բովանդակ ամառն կ'աւե
 րէ Հայաստան . իսկ ձմեռն Բուին կը մնայ ,
 տառապեցնելով շղԹայակապ հայրապետն ,
 օր ինքնին պսպէս կը գրէ իւր համար . « Ար
 րեցի այնուհետեւ ՚ի դահճաց անտի մահա
 հոտ իմն լուտանօք գանս և բանտս և գե
 շարանս և արգելարանս ՚ի խաւարչտին տեղ
 ւոջ և յանձուկ վայրս , այլ և ՚ի վերապս և
 ՚ի վիհս խորոց ընկեցայ օստտիկ և դառն
 կտտանօք : Այլ պահապանացն սաստիկ աղա

զակն և ճիշն դատափետ ոչ հեռացեալ հա
տանէր ՚ի լսելեաց իմոց յերեկորեայ մինչեւ
ցառաւօտն, և սակա այսորիկ բարձեալ էր
յինէն նինջ արտեւանաց և հանգիստ իրա
նաց իմոց ու :

Աստիկանն ոսկի և արծաթ կը խնդրէ կա
թողիկոսէն, և սա պատեհ առ ի թ համարելով
ազատութիւն կը խնդրէ, որ երթայ ժողովէ
և հատուցանէ : Բանտէ կ'արձակուի, այլ
ոչ կապանքէ, և ընդ հսկողութեամբ պահա
պանաց շղթայակապ կը շրջի ազգին մէջ և
արծաթ ու ոսկի կը ժողովէ անգութ քոնա
ւորին համար : Եւ շող միջոց գտնելով կը
փախչի Աղուանից երկիրը . Սահակ իշխանի
և Ատրնբրսեհ թագաւորի մօտ, և ապա
դառնալով անտի կը բնակի Գուգարաց աշ
խարհի մէջ :

Յուսուժի միանալով Աստուրականի
ինքնակոչ թագաւոր Գագիկ Արծրունեոյ
հետ, կը հետամտի Սեբաստը կալանաւորել
կամ սպաննել : Հուր և սուր կը շողան ամեն
ուրեք . եկեղեցիները կը կողոպտուին, եկե
ղեցականք և աշխարհականք կը գերուին, և
հանգոյն Արդանանց դարուն, աշխարհի բը
նակիչները կը ստիպուին թողուլ իրենց բը
նակարաններն և լեռներն ու անտառներն
ապաւինիլ : Շատ իշխանք ձերբակալ կը լու
նին . Սեբաստ թագաւորի Սուշեղ որդին

և Սմբատ եղբորորդին հաւատը չուրանալու համար կը թիւնաւորուին անագորոյն բըռնաւորներէն :

Սմբատ կ'ապաստանի կապոյտ ամրոցն իւր թիկնապահ զօրքով և Յուսուփ պաշարելով, քրիստոնեայ զօրականները յառաջ կը վարէ որ նետաձիգ լինին : Երկու կողմէն նետահարութիւնը կը շարունակի, և Սմբատ, խնայելով քրիստոնէից արիւնն ու կոտորածն որոնք իր պատճառաւ կը նետահարէին զմի մեանս, անձնատուր կը լինի, ոստիկանէն խաղաղութեան երգումն խնդրելով : Սակայն յետոյ ընդդէմ երգման կը կալանաւորուի Յուսուփէն, շղթայակապ խաւարչտին բանտի կը մատնուի և տանջանքներու կ'ենթարկուի հաւատն ուրանալու : Ապա կը տարուի Վողթան գաւառն և Երնջակ բերդի հանդէպ, ուր զօղուած էին նախարարազուն կանայք և որդիք, Յուսուփ կամելով բերդի մէջ ամրացածներուն ահ և սոսկումն պատճառել և հնարքով կալանաւորել, սաստիկ տանջանաց կը մատնէ զՍմբատ : Սմբատ հաստատուն կը մնայ իւր քրիստոնէական հաւատքին վրայ և կը հաղորդուի մի ծրպատեալ քահանայէ : Անտանելի տանջանքներէն յետոյ գլուխը կը կտրեն և մարմինը կը տանին 'ի Ղուին, կը բեւեռեն խաչափայտի վրայ, իբր 'ի նախատինս իւր քրիս-

տոնէութեան, և այսպէս կը կատարի թա-
գաւոր նահատակն Սմբատ (914), որոյ ա-
րիական մարտիրոսութիւնը, ըստ Յովհան-
նու կաթողիկոսի, պատճառ կը դառնայ շատ
այլազգիներու քրիստոնէական դարձին :

Յուսուփ, սոյն անգթութենէն զկնի, Լը-
րրնջակի պաշարումն առաւել սաստկացնելով
վերջապէս կը գրաւէ նենգութեամբ, և այն-
չափ կոտորած կ'առնէ գիշերը քաղաքին մէջ,
որ առաւօտուն արիւնաներկ կը գտնուի
քաղաքն : Այս տեղէն շատ մեծամեծաց կա-
նայք կալանաւորուելով Դուին կը տարուին
և այնպիսի դժնդակ բանտարկութեան կը
մատնուին, որ փափկասուն տիկնայք, սակաւ
ժամանակէն զկնի, կը մեռնին բանտերու մէջ :

Աշոտ, որդին Սմբատայ, կը թագաւորէ,
բայց սակաւ ժամանակէն զկնի Յուսուփ
հագարացի աստապակներ կը սփռէ Հայաւ
տանի մէջ և այնքան կոտորածներ և աղէտ-
ներ կը հասուցանէ և այնպիսի բարբարոսա-
կան տանջանքներով կը տանջէ հաւատա-
ցեալները, որ ընթերցողը կը սոսկայ և կը
քստմնի, երբ կը կարդայ Յովհաննէս կա-
թողիկոսի պատմութեան մէջ, այս աղէտից
դառն նկարագիրը : Եթէ տարի անընդհատ
կը շարունակին այս անգթութիւններն և
հարցափորձական ատեաններու և տանջա-
նարանաց խստութեան առջեւ աներկիւղ

կը խոստովանին Հայաստանեայց Ազգեղեցւոյ զաւակները իրենց քրիստոնէութեան սրբաութիւնն ու ճշմարտութիւնը և ամենայն խոստմունք ուրացութեան առ ոտն կը հարկանեն : Բազմաթիւ արք և կանայք , ծերք և մանկունք կը մարտիրոսանան , սրոց մէջ կը յիշուին քանի մի պատանի նահատակներ , — Ալիքայէլ Բուգարացի և Բնունեաց ազգէն երկու եղբարք՝ Դաւիթ և Բուրգէն — որոնք ամենայն դահճական արհաւիր և իշխանական խոստումն կը քամահրեն և ուրախութեամբ մահ կը ճաշակեն ՚ի սէր Աստուծոյ :

Այս ամեն նահատակներու յիշատակն , որոնք Յուսուփի ժամանակ կը մարտիրոսանան , կը պատուի Ազգեղեցւոյ մէջ , որուն համար այսպէս կը գրէ ինքն Յովհաննէս կաթողիկոս . « Ամենքեան սոքա սուրբք , յիշուի տարեւորական տօնախմբութեամբ պատուին միշտ յեկեղեցիս սրբոց՝ որ յիշատակի սոցա սահմանեալ Արեւրի ամսոյ՝ որ օր 27 ր . և ապա կամելով ցուցանել թէ աւտուածային սիրով վառուածներն երկիւզ և ցաւ չեն զգար արհաւիրքէ և տանջանքէ , կը յաւելու . « Չիք ինչ ահաւոր , ուր սէր Հօր է , և ոչ այն ինչ որ ցաւեցուցանէ , ուրփառքն Քրիստոսի են ր :

Սով 'ի Հայաստան . — Թուզթ միխթարանաց 'ի Նիկո:
 զայս պատրիարքէն՝ Յունաց . — Թուզթ Յովհաննէս .
 կաթողիկոսին առ կայսրէ-Յունաց . — Ներքին խառնու-
 թիւնք և երեք թագաւորք 'ի Հայաստան . — Նբոց
 սասիկան և կաթողիկոսն Յովհաննէս . — Նահասակու-
 թիւնք և գերութիւնք . — Գրաւումն կաթողիկոսարանին .
 Գունայ . — կաթողիկոսուէք՝ Ստեփանոս Բ և Թեոֆո-
 բոս Ա . — Թագաւորութիւն Աբասայ և շինութիւն
 վանօրէից . — Կենցաղ վանականաց . — Եղիշէ կամ Եղի-
 սէ Ա և Անանիա Մոկացի . — Աբաս և թագաւորն՝
 Ափիազաց՝ Բեր . — Հրգեհն մեղեքօծութեան Յունաց .
 — Թագաւորութիւն Աշոտ Ազրեանի . — Գծագիր կե-
 նաց նորա . — Շինութիւն Հաղբասու և Սանահնի վանաց

ՅՈՒՏՈՒՔԻ զօրքերէն , Պարսից կուսա-
 կաններէն , Յոյներէն և Կովկասեան հիւսիս
 սահնակ ազգերէն հասած . հարստահարու-
 թեանց և վրդովմանց պատճառաւ երկրա-
 գործութիւնը կը դադարի Հայաստանի մէջ
 ուստի և սաստիկ սով կը տիրէ բոլոր աշխարհ
 հին , որոյ աղէտալի պատկերը , զոր կը նկա-
 րագրէ Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկո-
 սըն , սարսուռ կը պատճառէ ընթերցողին .
 Ըյս աւերանաց և աղէտից համբաւներն
 ամեն տեղ կը տարածուին և Յունաց կոս-
 տանդին Պերփեռուժէն կայսրը կը յանձնէ
 Կ . Պօլտոյ յունական Նիկողայոս պատրիար-
 քին միխթարանաց և ցաւակցութեան գիր

գրել առ Բովհաննէս կաթողիկոս, որ Վրաց աշխարհի մէջ էր, Մորներսեհ թագաւորի մօտ: Այս թղթէն կը նշմարուի, որ Վրացիք, չընայելով Վիւրոնի ժամանակ պատահած բաժանման, տակաւին Հայաստանեայց կաթողիկոսական իշխանութեանը կը հպատակէին, վասն զի Նիկողայոս այս խօսքերը կը գրէ առ Բովհաննէս կաթողիկոս. « Երբ տրամուծիւն և անպակաս ցաւք են սրտից մերոց յաղաքս Հայոց, Վրաց և Աղուանից միահամուռ քոյգ հաւատացեալ հօտիցդ »:

Այս թուղթը ստանալէն զինի Բովհաննէս կաթողիկոս Վրաստնէն կը գառնայ ՚ի Տարսն և տեսնելով երկիրը տակաւին թըշնամիներէ պաշարուած, ցաւք և հեծութեամբ սրտի (920), երկար թուղթ մի կը գրէ Եռնաց կայսեր և Հայաստանի բոլոր աղէտները պատմելով օգնութիւն կը խնդրէ: Կայսրը կաթողիկոսի թուղթը կարգաւորով պատգամաւոր կը ղրկէ՝ Հայոց Աշտաթագաւորն և կաթողիկոսն ՚ի Պօլիս հրաւիրելու: Թագաւորը կայսեր հրաւերին համեմատ Պօլիս կ'երթայ և մեծ պատուով ու թագով կը պսակուի. իսկ կաթողիկոսը չըհաճիր երթալու, որպէս զի իւր անձը իւր հօտին առջեւ կասկածանաց չենթարկէ և քաղկեդոնիկութեան համախոհ չհամարուի. ուստի և Տարսնէն կ'ուղեւորի ՚ի Մերջան

Իւր հօտին այցելութեան: Տառապակիր Հայ-
 րապետը Հայաստանի գաւառներուն մէջ
 շրջելէն և աղէտներուն ականատես լինելէն
 զինի՝ չը կարենալով տոկալ կ'առանձնանայ :
 Ըրտաքին արհաւիրաց հետ ներքին խռովու-
 թիւնք ԿԼԱ կը յաճախեն Հայաստանի մէջ:
 Արեք թագաւորներ միմեանց ներհակ թագ-
 կը կապեն, այն է Աշոտ երկաթ Սմբատեան,
 որ արդէն Պօլսէն դարձած էր և կը թագա-
 ւորէր ՚ի Շիրակ, Աշոտ Շապուհեան, որ
 Յուսուփէն թագ ստանալով՝ կը բռնակալէր
 ՚ի Գուին, և Գագիկ Արծրունի, որ կ'իշխէր
 Վասպուրական աշխարհին : Խաղաղասէր
 հայրապետն իւր առանձնութեան մենարա-
 նէն դառնալով շատ անգամ կը ջանայ այս
 աղգաւեր անիշխանութեան առաջն առնու-
 թաց տեւական հաշտութեան չարժանանար
 աշխարհը : ուստի և արտաքին թշնամիները
 ներքին խռովութիւններէն աւելի օգուտ
 քաղելով, որ արդէն իրենց բորբոքածն էր,
 աւերմունքները կը շարունակեն: Հայրապե-
 տի հաշտարարական միջամտութեանց ժա-
 մանակ Աշոտ ոտտիկանը կը հետամտէ հայ-
 րապետն կալանաւորել, ինչպէս կալանաւ-
 րած էր Հայոց երկու մեծ իշխանները՝ Սա-
 հակ և Քաբէլէն և ուրիշները: Հայրապետը
 Գեղարքունի գաւառի Արեւիկանից մէջ լե-
 նելով այն տեղէն կ'անցնի Սեւան կղզին և

վարդապետաց՝ խորհրդով զանազան՝ ընծա-
 ներ կը ղրկէ Ստիկանին զայրոյթը զիջուցու-
 նելու համար և երդման թուղթ ստանալով՝
 կը յօժարի երթալ ՚ի Ղուին կաթողիկոսա-
 ըանն : Սակայն Ստիկանը կը ստէ իւր երդ-
 մանը, զօրք կը ղրկէ Մարտինոսի կողմա-
 լու, ուր պահուած էին կաթողիկոսական
 գանձերը և եկեղեցական սպասներ և զար-
 դեր : Արձաւորները կը դիմակալեն և բարբ-
 զանազան տանջանքներով կեանքէ կը զրկուին :
 Այս զօրք կը ղրկէ Ռիւբակոս բերդը, ուր
 էր կաթողիկոսն, որպէս զի կալանաւորեն
 և իւր մօտ բերեն : Կաթողիկոսը մօտահաս
 վտանգէն կ'ազատի փախչելով, կարծելով
 թէ միայն իւր անձին համար է զօրականաց
 հետամտութիւնը. սակայն թշնամիք բերդը
 կը պաշարեն, ուր բաւականին բազմութիւն,
 քահանաներով և եպիսկոպոսով հանդերձ
 ամրացած էին : Մտոցը կը մատնուի թշնա-
 մեաց ձեռքը, 200 հօգի սրով կը խողեսողին
 հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալու համար,
 և սպանելոց գլուխները արանց և կանանց
 հետ գերի կը տարուին Ստիկանին : Այս
 գոյժը կաթողիկոսի ականջը կը հասնի և յե-
 տոյ տեղեկանալով, որ գերիներուն ազա-
 տութիւն եղած է, իսկ տասն մանուկներ
 թշնամիքն իրենց տներուն մէջ պահած են,
 արծաթով կը գնէ և կ'ազատէ :

Այստեղ կը գրաւէ 'Ռունայ կաթողիկոսա-
րանը և բնակարան կը դարձնէ իւր ծառայից
համար, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս տես-
ներով թէ՛ վերստին ժառանգելոյ յոյս չըկայ,
կ'ուղեւորի 'ի Վասպուրական առ Վագիկ
Էրծրունի և անդադար կը տառապի այն տեղ
Եկեղեցւոյ և Լճգի վիճակին վրայ: Լճս
Թախծութեան մէջ, արտասուօք և հեծու-
թեամբ կ'աւարտէ իւր պատմական երկա-
սիրութիւնը, որ վաղուց սկսած էր և որոյ
համար յատկապէս խնդրած էին Վագիկ և
Լճոտ, և կը կնքէ մի յորդորական սրտաշարժ
վերջաբանով: Ինքն եւս բազմաչարչար հայ-
րապետն սակաւ ժամանակէն զկնի կը վախ-
ճանի, 27 տարի կաթողիկոսական պաշտօն վա-
րելէն զկնի, և կը թաղուի Վասպարականի
մէջ (924):

Յովհաննիսին տեղ կաթողիկոս կ'ընտրուի
Ստեփաննոս Բ. որ կը նստի Լճթամար կղզւոյ
մէջ, վասն զի 'Ռունայ կաթողիկոսարանն ար-
դէն դրուուած էր Հագարացի ոստիկանէն:
Ստեփաննոս մի տարիէն յետոյ կը վախճանի
և իրեն կը յաջորդէ Թէոգորոս Ա: Սորա կա-
թողիկոսութեան երկրորդ տարին, երբ Լճ-
բաս կը թագաւորէ իւր եղբայր Լճոտի տեղ,
'Ռունայ կաթողիկոսարանը կ'առնուի, բայց
Թէոգորոս Լճթամար կը նստի:

Լճասի թագաւորութեան ժամանակ Հա-

յաստան աշխարհը սակաւ ինչ խաղաղութիւն կը գտնէ, լեռնական պատասպարեալները կը գառնան, եկեղեցեաց և վանօրէից շինութեան ձեռնարկութիւնք կը լինին, որք արդէն շատ տեղ աւերուած և այրուած էին Լ՝յս վանօրէից շինութեանը պատճառ կը գառնան մանաւանդ այն վարդապետներն, որոնք Հայաստանէն ցրուած էին Եգեբրացւոց և Հոռոմոց երկիրներուն մէջ և հալածուելով իրենց հայրենիքը գարձան։ Սոյն ժամանակին մէջ շինուած գլխաւոր վանքերը սորա են . — Երզնկայ վանք, Երշարունեաց գաւառի Երասխաձորի մէջ . — Հոռոմոսի վանք, Շիրակ գաւառի մէջ, որ Հոռոմոց երկրէն հալածուած կրօնաւորաց ձեռքով շինուեցաւ . — Խալսորի վանք, Դերջան գաւառի մէջ . — Ետրեիկ վանք, Սշտունեաց գաւառի մէջ . — Սովխասի վանք, Խարքերգի մօտ . — Հնոց վանք, Կարնոց մօտ . — Յախոյաք վանք, Վայոյ ձորոց մէջ . — Կապուփաթոյ վանք, Երշարունեաց մէջ . — Եորոգեցաւ նմանապէս և Շիրակ գաւառի Դպրեվանք :

Լ՝յս վանօրէից շինութեանը կ'օժանդակէ Լ՝բաս թագաւորն, որոց մէջ կը ծաղկին քանազան ուսումնասինդիր վարդապետներ և 'ի ժամանակին զանազան գաւառներումէջ առաջնորդ կը կարգուին, որոց գրագիտական արդեանց և ընթացից վրայ առանձին

պիտի խօսինք : Այս վանուց միաբանից կենն
 ցաղին վրայ ծանօթութիւններ կ'աւանդէ
 Առողիկ, ասելով, որ գլխաւորապէս երեք կա-
 ճոն խստութեամբ կը պահպանէին, այն է
 պարսպիլ ընթերցման և աղօթից, օքո մի
 անգամ ճաշել և իսպառ անստացուած մը
 նաը Այսէր պատճառն որ բարեպաշտ մարդ-
 կանց կողմէն մեծամեծ նուէրներ կ'ընծայ-
 ուէին, ոչ թէ կրօնաւորաց համար, որոնք
 ուխտած էին շիւրացուցանել բնաւ, այլ
 իբրեւ պահետի տրուած հարստութիւն
 Եկեղեցւոյ, ՚ի ժամանակին ազգային հոգե-
 ւոր պիտոյից համար գործարքել :

Թէոդորոս 10^ր ամեայ (ըստ Ասողկայ II)
 կաթողիկոսութենէն յետոյ կը վախճանի (935)
 Աղթամարայ մէջ, և կ'ընտրուի նորա եղբայ-
 րըն Եղիշէ կամ Եղիսէ Ա. որ եօթը տարի
 միայն կաթողիկոսական պաշտօն կը վարէ (Թէ
 և երկու տարին իբրեւ հրատարեալ) և կը
 վախճանի (943) : Եղիշէին կը յաջորդէ Անա-
 նիա Սոկացի, Վարագայ ուխտի առաջնոր-
 դը, որ Աղբւանից և Սիւնեաց աշխարհն
 եւս կը ճանապարհորդէ ինչ ինչ խռովու-
 թիւններ անդորրացնելու համար :

Ինչպէս արդէն սկիւռած էին զանազան
 վանօրէից շինութիւններ, նոյնպէս Աբա-
 թագաւորը հիմնարկել կը սայ Վարսայ կա-
 թողիկէ եկեղեցին և 5 տարիէն յետոյ կ'ա-

ւարտի : Ափխազաց Բեր Թագաւորը կը դիմէ Հայաստանի վրայ և խրոխտալով կըսպառնայ նորաչէն եկեղեցին Արացւոց ծխով օրհնել տալ, իբրեւ արհամարհանք Հայոց կանոնական արարողութեանց : Աբաս հալոց եպիսկոպոսներն և վարդապետները կը ժողովէ իմանալով թէ ուստի են Հայոց եկեղեցւոյ օրհնութեան կանոնքն, և երբ պատասխան կըստանայ թէ 'ի Արացւոց չեն երանելի Սերուպէն և Ճոխացուցած են վերջին դարուց վարդապետներն, կըզայրանայ և կը պատերազմի Ափխազաց Թագաւորի հետ և կալանաւորելով կը բերէ Աբասայ նորաչէն եկեղեցին և կ'ստէ. «Տես այժմ սորա գեղեցկութիւնը, վասն զի միւսանգամ չը պիտի տեսնես » . և յետոյ աչքերը հանել կը տայ :

Սինչեւ Աբասի Թագաւորութեան ժամանակ սակաւ ինչ խաղաղացած էր Հայաստան աշխարհը հարստահարութենէ և հալածանքէ, յանկարծ բորբոքեցաւ յունական մոլեկրօնութիւնը, որ սովորաբար կը գրգռուէր միշտ այն ժամանակ, երբ Հայք կըսկըսէին փոքր ինչ ներքին բարեկարգութեամբ զբաղել, փոքր ինչ անդորրանալով հագարական և պարսկական տառապանքներէ : Այնչափ կը զայրանայ Յունաց կրօնական ատելութիւնը, որ կըսկսէին Հայերը նզովել իբրեւ

Եւտիքական, եկեղեցւոյ խորհուրդները պա-
խարակել, բռնադատել ազգային ծէսերը փա-
խելու, իրենց յարողները վերստին մկրտել ու
դրօշմել և եթէ քահանայք են՝ վերստին ձեռ-
նադրել և այսպէս առիթ տալ չարաչար խռ-
վութեանց : Յունաց բաժնի Հայերէն շա-
տերն այս աններողամտութեան հալածանքէն
զգուերով կը տեղափոխին Սեծ Հայոց Շիրակ
և Վանանդ գաւառները, որոյ համար արտե-
լութիւնն աւելի կը զայրանայ և երկար գա-
րեր կը տեսէ :

Արաս այս յունական հալածանաց և այլ
բարբարոս ազգաց ասպատակութեան միջո-
ցին կը վախճանի : Եւսարարք Անանիա կա-
թողիկոսին հետ կը խորհին շուտով թագա-
ւոր օծել Արասի որդի Աշոտն, և այս պատ-
ճառաւ պատգամաւորաց ձեռամբ կը հրաւի-
րեն Աղուանից Փիլիպպոս հայկազուն թա-
գաւորն ու Յովհաննէս կաթողիկոսն, և երբ
կը ժողովին ամենքն, ուր էին 40 էն աւելի
եպիսկոպոստոնք, (961) Անի քաղաքի մէջ
Աշոտը թագաւոր կ'օծեն, և նոյն քաղաքն
արքայական աթոռանիստ կը գառնայ :

Աշոտ մեծ խնամք կը տանի Եկեղեցւոյ
պայծառութեան և իւր մարդասիրական խը-
նամքներով առաւել հայր կը հանդիսանայ
Հայաստանին քան թէ թագաւոր : Արաիւ-
փէ Ազգի տառապեալներն ու կարօտեալնե-

րը : Սեղանակից կ'առնէ իրեն՝ կաղերր, կոյրերր, ցաւագարներր և շատ անգամ ինքր կըսպասաւորէ , իւր բոլոր արքայական հարստութիւնը ազգի կարօտելոց համար գործադրելով, այնպէս որ մահուան ժամանակ մի դրամ գոնէ չըգտնուիր գանձատան մէջ : Այս մարդասիրութեան ինամոց և գթութեան համար կը կոչուի Աղբ Ռոբիմ : Առտի նման ոգորմած կը լինի նմանապէս և խորովանոց թագուհին , որ Սեւորդեաց աշխարհին մէջ կառուցանել կը տայ : Հաղբատ և Սանահին հոյակապ վանքերն , որոնք մինչեւ ցայսօր կանգուն կան : Խոսրովանոց գլխած մայր կը հանդիսանայ բոլոր ազգին և արժանաւոր թագուհի Արարատեան թագաւորութեան :

Իսկ Անանիա կաթողիկոսն Աղթամարայ , Վարագայ և ապա Անիի մէջ հայրապետաւ կան պաշտօն վարելով կը վախճանի 22 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի :

Վահան կաթողիկոս . — Ի Յունաց արժարժեալ ինտր
 ժութիւն . — Ժողով ՍԱԻ . — Փախուստ Վահանց 'ի
 Վասպուրական . — Ընտրութիւն Ստեփաննոս Գի . —
 Երթ Ստեփաննոսի առ Վահան և արքայանք իւր ՍԱԳ
 Թանոր . — Խաչիկ Ա . — Կրօնական հարածանք 'ի Յու
 նաց . — Թղթակցութիւնք . — Բարեկարգութիւնք Խա
 չիկի . — Ժողով ՍԱԻ և ընտրութիւն Սարգսի Ա . —
 Մողորութիւն Թոնգրակեցոց . — Ժողով ՍԱԻ . —
 Պեարոս Ա . — Գաղթականութիւն 'ի Սերաստիա . —
 Յուղբիկ Սկիւթոցի և Վասակի Պահլաւունի . — Հա
 բըւանցի անարկ աղջալին կրօնական և քաղաքական
 վեճակի վրայ :

ԱՆՆՈՍԻ տեղ . Ժողովական հաւա
 նութեամբ (ուրէր և Մշուանից Եղվհաննէս
 կաթողիկոսն), կաթողիկոս կ'ընտրուի (965) .
 Միւնեաց Բաղայ գաւառի Զուանչիւր իշ
 խանի որդին Վահան կամ Վահանիկ, որ
 առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր նոյն
 գաւառի վրայ Մնանիայի ձեռամբ . Վահան
 կաթողիկոսանալով կրնասի Մրգինայ գիւ
 ղաքաղաքի մէջ, վասն զի տակաւին Մնիի կա
 թողիկոսարանն պատրաստուած չէր : Վա
 հան իւր կաթողիկոսութեան միջոցին, յու
 նական ատելութենէն ստիպուած, որ ամե
 նայն հարածանքով կը շարունակուէր, կամ
 քնքնին աւելի հակամիտ լինելով նոյն կողմը,
 առանց հաւանութեան և գիտութեան Մշ

գին, կը միարանի Յունաց հետ և առանձինն իւր կողմէն գիր գրելով և պատկեր բերել տալով կը դնէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ իբր 'ինչան անխորուածեանս՝ Կահանայ արար մունքը սաստիկ խռովութիւն կը յուզէ Ագգի մէջ, որոնք կը սոսկային յունական միակերպութենէն և ֆնասակար կը համարէին ազգային Եկեղեցւոյ գոյութեանը, որ իւր առանձին ձէսերով և սովորութեամբ կը պարծէր։ Այս խռովութեան առթիւ մեծ ժողով կը գումարուի Անիի մէջ (ուր յակաւնէ յանուանէ կը լինին — Տէր Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, հայր Պողիկարպոս Կամրջաձորոյ վանական, հայր Սարգիս Հռոմոսի վանուց վանական և այլ եպիսկոպոս սունք և բազմաթիւ մարդիկ) Կահանայ ինքնահաճ գործը քննելու։ Կահան տեսնելով Ագգի յուզմունքը և ժողովի գումարումն, որուն ինքը պատճառ տուած էր, կը փախչի Կասպուրականի Աբուտահլ թագաւորի մօտ, որ Կագիկ Արծրունիի որդին էր։ Յիշեալ ժողովի հաւանութեամբ և Կահանայ փախստեան պատճառաւ կաթողիկոս կ'ընտրուի Ստեփաննոս Գ. Սեւանայ վանուց վանական։ Երկար գժտութիւններ կը լինին Կահանի և Ստեփանի մէջ, մինչեւ որ վերջինը կը ստիպուի անձամբ Կասպուրական երթալ և Կահանն ու իր պաշտպանն Աբու

ուահլ յանդիմանել : Ստեփաննոս իւր ուղեկից վարդապետաց հետ կ'աքսորուի Մշխատար կողին և անտի կը տարագրուի միայնակ Վոտորոց քերդը , ուր և կը վախճանի երկամեայ կաթողիկոսութենէ զինի :

Յունականութի յարումն ուրիշ արդիւնք չէր կարող ունենալ Հայոց համար , եթէ ոչ ներքին վրդովմունք և երկպառակութիւնք եկեղեցոյ զաւակաց մէջ , ինչպէս կը տեսնենք Վահանի և Ստեփաննոսի պատմութենէն :

Ստեփաննոսի տեղ կաթողիկոս կ'ընտրուի , (972) Խաչիկ Ա . Մշարունեաց եպիսկոպոսն , Մնանիայի քեռորդին , որոյ մասին պատմաբաններէն ոմանք կ'ասեն թէ՛ Վահանի կենդանութեան ժամանակն ընտրուեցաւ իսկ ոմանք կ'ասեն թէ՛ Վահան արդէն վախճանած էր : Խաչիկ ևս Մրգինայ գիւղաքարու քի մէջ կը նստի , ուր և հոյակապ եկեղեցի կը կառուցանէ և բազմաթիւ մատենաներ ժողովելով՝ հարուստ թանգարան կը պատրաստէ : Սա զանազան օտար երկիրներու մէջ գտնուած Հայոց համար եպիսկոպոսներ կը հաստատէ հայկական հօտի օտարութեան մէջ ցրուած խումբերը հովուելու :

Խաչիկ կաթողիկոսի խորհուրդը շատ օրինաւոր էր , վասն զի ուր հօտն է , այնտեղ պետք է լինի և հովիւն : Ինչ ժամանակ որ այս

օրինաւորութիւնը գործադրուած չէ, միշտ կորուստ եղած է Ղզգին և շատ տեղ և շատ անգամ անինամակալութենէ պարզամիտ ժողովրդէն շատերն օտարաց հետ խառնըւելով անյայտացած են :

Խաչիկի կաթողիկոսութեան ժամանակ Յոյնք սաստիկ կը տագնապեն Հայերը դաւանաբանական ինդրոց համար : Աբաստիոյ Յոյն մետրապօլիտը բռնաբար կը տանջէ Հայ քահանայքը և նոցա գլխաւորները երկաթի կապանքներով կայսեր կը խրկէ ՚ի Պալես, ուր ոմանք բանտերու մէջ կը մեռանին և ոմանք յակամայա կը ստիպուին Վաղկէզոնի ժողովն ընդունիլ : Յունական մետրապօլիտները զանազան թղթեր կը գրեն խաչիկ կաթողիկոսին՝ մոլեկրօնութեան ժանտախստով տոգորուած և կը պախտարակեն Հայաստանեայց Ալեքեղեցին, և յունական բաժնի Հայոց մէջ կ'արգելուն ժամհարութիւնն ու աղօթատեղին ժողովիլ : Հայոց վարդապետները կը ժողովն խաչիկ կաթողիկոսի հըրամանաւ և կը պատասխանեն Յունաց գրած թղթերուն : Հայոց պատասխաններէն մին, որ բաւական ընդարձակ է. կ'աւանդէ Վաղիկ ժամանակակից պատմագիրն իւր երկասիրութեան մէջ, (Վլուխ ԻԱ), յորմէ պարզապէս կ'երեւի թէ որչափ այլանդակ եղած են Յունաց գրած թղթերն առ խաչիկ կաթո,

ղիկոս : Նոյնպէս թուղթ կը գրէ Թէոդորոս
Յոյն մետրապօլիտն , որուն կը պատասխանէ
Սամուէլ կամրջաձորեցին , խաչիկ կաթողիկէ
սի հրամանաւ :

Այս ամեն յուզմունքներն և թղթակ-
ցութիւնները պարզապէս կը յայտնեն մեզ
թէ որչափ աղետներ կարող են հասնիլ քր-
րիստոնէական Ակեղեցւոյն , երբ սէրը՝ մո-
լեռանդութեան փոխուած է և քրիստոնէ-
ութեան ճշմարիտ հոգին՝ ծիսական վիճա-
քանութեան : Այս պատկերով կը ներկայա-
նայ մեզ նոյն ժամանակեաց յունական եկե-
ղեցականութիւնը , որ հակառակ Աւետա-
րանի հոգւոյն , օրհնութեան տեղ՝ անէծք-
ներ կը տեղայ Հայոց վրայ և տառապակիք
Ազգ մի տարապարտ վէճերով կը պաղեցնէ :

Խաչիկ յունական ատելութենէն չը տա-
տամետելով՝ ներքին բարեկարգութեանց ևս
ֆնամք կը տանի և Տրդատ անուն նշանա-
ւոր ճարտարապետի ձեռամբ կը շինէ Անիի
կաթողիկէ եկեղեցին , ուր և կը հաստատ-
ուի կաթողիկոսարանն . նմանապէս Վագիկ
Ս . Աշոտ Աղորմածին երէց որդին , Ալատրա-
միտէ թագուհւոյ լծակցութեամբ զանա-
զան եկեղեցիներ կը շինեն Անիի մէջ , որոց
մէջ նշանաւոր էր մանաւանդ Արափսաձորի
մէջ կառուցածն՝ նմանութեամբ Աջմիածնի .
Այս եկեղեցեաց մէջ Վագիկ Ահնշահ ինք-

նին շատ անգամ եկեղեցական պաշտօնէից հետ ժամասացութեան կ'երգակցէր :

Խաչիկ 19 ամենայ կաթողիկոսութենէն ըզկնի՝ իւր արդիւնաւոր կեանքը կը կնքէ և կը թաղուի Լ՛րգինայի հանգստարանին մէջ և ապա Գագիկ Շահնշահ մեծ ժողով կը գումարէ Լ՛նիի մէջ նոր հայրապետի ընտրութեան համար, ուր և բոլոր ժողովականաց հաւանութեամբ կ'ընտրուի (992) Սարգիս Յ. Սեւանայ վանուց առաջնորդն, որոյ համար կ'ասէ Լ՛սողիկ. « Ոչ ինքն զկնի պատուոյն, այլ պատիւն զկնի ինքեան ընթացաւ »: Սորա հրամանաւ է սր Լ՛սողիկ կը գրէ իւր պատմական երկասկիւթիւնն, որոյ վըայ առանձինն պիտի խօսինք :

Եկեղեցական Պատմութեան անաչառ հարցասկիւթիւնէն քաջ յայտնի է, որ իմաստակութենէ և մոլեկրօնութենէ ծագած վէճերը միշտ կը խանգարեն հաւատացելոց սրտերն՝ եկեղեցական պաշտելի խորհրդներն առարկայ շինելով տկար մտքերու շաղափրատութեան, կը ցամաքեցնեն բարեպաշտական զգացմունքներն և հետեւապէս կը ծնուցանեն այլանգակութիւններ : Լ՛յս յայտնի է քրիստոսեւութեան սկզնաւորութենէն ՚ի վեր, որ միշտ մոլորութիւններ յառաջացած են, երբ Լ՛ստուածութեան անհաս խորհրդները մարդկային տկարամիտ-

Հետազոտութեան ենթարկուած են: Լրջաւինք ասել, որ Յունաց ազգի կրօնական աններողամտութիւնն ու հակառակասիրութիւնը մեր ազգի մէջ ևս շատ մտքեր պրղտորեց և քանի մի անբարեպաշտ մտածութիւններ յերեւան հանեց, որոց մէջ նշանաւոր են Թոնդրակեցիք կամ Թուլայեցիք: Մոցա իմաստակութիւնքը, մօտ 200 տարի կը տեւէ, Յովհաննէս Ովայեցի կաթողիկոսի օրէն սկսեալ ժինչեւ Սարգսի և Պետրոս Գետադարձի ժամանակներն, երբեմն մարելով և երբեմն արծարծուելով: Թոնդրակեցւոց մոլորամիտ կարծիքներուն վրայ: Երկաբապատում լինիլ մեր նպատակէն արտաքոյ է, միայն այսչափ կ'ասենք, որ բաւական խռովութեան և մտայուղութեան տեղի տուաւ Հայաստանի մէջ: Սարգսի կաթողիկոսութեան ժամանակ այնքան սաստկացան այս վրդովմունքները, որ ստիպուեցաւ ժողով գումարել առաջն առնելու համար: Եղովը չեկարաց իւր նպատակին հասնիլ, բայց յետ ժամանակաց Գրիգոր Սագխատրոս՝ Սիջագեոի Իռքսը ջրուեց այս աղանդաւորութեան գլխաւոր ապաստանարաններն, որք էին Թոնդրակ, Թուլայլ և Խնուէ կամ Խնուս գիւղերն, ուր ամբացած էին նոքա և երբեմն տարածուելով պարզամիտ ժողովագիւ մէջ որոմն կը սերմանէին և համախոհ:

ներ կը շահէին, մինչև անգամ իշխաններէն քահանաներէն և կիներէն : Գրիգոր Մագիստրոսի ահէն կը դառնան իրենց մուրուսթենէն և Հարք գաւառի ժողովին մէջ մօտ հազար հոգի միասին կ'աշակերտին ուղիղ վարդապետութեան, որոց կը հետեւին ապա և շատերն :

Ըյս մուրուսթեան առաջին սերմանողն կը լինի Սմբատ րմն, Ծաղկոտն գաւառէն, որ ուսած էր մի պարսիկ մեզ բժշկի մօտ : Սմբատին հետեւեցան յաջորդաբար զանազան անձինք, որոնք առանձին դասապետութիւն կը փազմէին նախագահով հանգերձ :

Սարգիս Յ. իւր կենդանութեան ժամանակ, հաւանութեամբ ազգին իրեն յաջորդ կ'ընտրէ (1019) Պետրոս առաջին իւր ծերութեան պատճառաւ և ինքն ՉՂամեայ կաթողիկոսութենէն զինի կը վախճանի : Պետրոսի կաթողիկոսութեան շրջանը մօտ 40 տարի կը տեւէ և կը համարուի Հայաստանեայց Լուսինեաց և Ըգգի արհաւրալից տառապաւնաց միջոցը : Ըյս ժամանակին մէջ Վասպուրականի վերջին Թագաւորն Սենեքերիմ Յունաց կայսեր հետ դաշն կը կապէ, իւր երկիրներն կը յանձնէ և Սեբաստիան փոխարէն ընդունելով Վասպուրականէն այն տեղ կը փոխադրուի, որուն կը հետեւի Պետրոս կաթողիկոսն և շատ կրօնաւորներ, մանաւանդ

Վարեկայ վանքէն, իրենց հետ տանելով Վարազայ Խաչն և բաւականին ժողովուրդ, որոնք Մին և Մրապկեր քաղաքները կը շինեն, ինչպէս և նոր եկեղեցի՝ Վարազայ Խաչի ա նուամբ : Ըյս Թշուառ ժամանակին մէջ Սկիւթացւոց Տուղբիլ բէգը Հայաստան կ'արշաւէ և գաւառները կ'ասպատակէ, շատերը կըստիպէ հաւատն ուրանալ և եկեղեցիները կ'այրէ, որով և կը բացուի նահատակութեան նոր ասպարէզ : Գրիգոր Սագիս տրոսի հայրն՝ Վասակ Պահլաւունի, Հայոց սպարապետը, հրաման կը հանէ իրեն հետ միանալ, ով որ կը փափաքի քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպանութեան համար մեռանիլ : Ըյս հրաւերը տարածուելուն պէս կը գումարուի մեծ բազմութիւն, 5000 էն աւելի, ամենքը կը հաղորդուին, խրախոյս կը տան միմեանց և Վարդանանց նման կը գոչեն : « Մեր պատերազմն Ակեղեցւոյ պարծանաց համար է, չերկնչինք ուրեմն հաւատոյ թշնամիէն և մեր մահը՝ քաջութիւն համարենք » : Արձակատին Տուղբիլի բազմամուռն հրոտակին հետ և մեծ արիւնհեղութիւն կը լինի, և ապա երկու կողմէն եւս կը ցրուին : Սինչ Վասակ պատերազմէն յետոյ գոհաբանական աղօթք կը մատուցանէ Ըստուծոյ, դարան մտած թշնամին քարով կը զարկէ և կը մեռցնէ քաջ նահատակը :

Դարձեալ Պետրոսի կաթողիկոսութեան թշուառ ժամանակին՝ ներքին խռովութիւններն և արտաքին արհաւիրները, ներքին թուլութիւնն ու անհաւատարմութիւնն և արտաքին թշնամեաց բարբարոսութիւնն իրար խառնուելով Բագրատունի թագաւորութեան կործանումը կը պատրաստեն :

Սոյն ժամանակի սոսկալի անցքերու, ււերանաց և կոտորածներու մանրապատում նկարագիրը կը թողունք ազգային քաղաքական պատմութեան (մանաւանդ Սարոթէոս Ուոհայեցւոյն և Լրիստակէս Խաստիվերոցւոյն), և միայն մեր պատմական թելն չընդհատելու համար՝ մի հարեւանցի ակնարկ կը ձգենք Լըզի և Եկեղեցւոյ կրած տառապանաց վրայ, որուն պատճառ կը լինին արտաքուստ Յունաց նենգութիւնն և Պարսից ու այլ բարբարոս ազգաց անգթութիւնն. իսկ ՚ի ներքուստ Սմբատեան Յովհաննէս թագաւորի երկչոտութիւնը, Պետրոս կաթողիկոսի անքաղաքագիտութիւնը, Կիրակոս քահանայի արծաթամոլութիւնը, Վեստ Սարգսի փառամոլութիւնն ու տիրանենգութիւնն և Գրիգոր մագիստրոսի իշխանասիրութիւնը :

Յողհաննէս Խանձրամիա և Պետրոս Գեառգարձ . —
 Դարձ Պետրոսի 'ի Պօլտայ 'ի Հայաստան . — Սենթերիմ
 Արծրունի . — Կայանաւորութիւն Պետրոսի . — Խառ-
 վութիւն Դեոսկորոսի Սանահնեցոյ — Ճողով Անի . —
 Հալածանք Ապուսղարայ և արիական գիմնագրութիւն
 քրիստոնէից . — Պահանջ Միքայէլ Կայսեր Յունաց . —
 Թագաւորութիւն Գազկայ . — Վեսա Սարգիս . — Երթ
 Գազկայ 'ի Պօլիս և տարագրութիւն . — Անի կը մտա-
 նուի Յունաց . — Դքսութիւն Մագիստրոսի . — Բար-
 ձումն Բագրատունի Թագաւորութեան . — Կկարագիր .
 Ազգտից . — Թակարթ Յունաց վասն բարձման կախ-
 ղիկոսութեան Հայոց . — Կարանաւորութիւն Պետրոսի
 Գեառգարձի և երթն 'ի Պօլիս . — Դարձ նորա 'ի Սե-
 քաստիա :

ՅՈՎ ՀԱՆՆԵՍ Թագաւորն մի կողմէն Յու-
 նաց Վլասիլ կայսերէն երկնչելով, որ Վրաց
 Գիորգի Թագաւորին յաղթելէն զկնի՝ Հա-
 յաստանի վրայ կ'արշաւէ, և միւս կողմէն
 երկրաշարժութեան և լուսնի խաւարման
 բնակրան երեւոթներէն տարտափելով և կո-
 ռուստներ գուշակելով (որ տգէտ ու նախա-
 պաշարեալ գլուխներու գործ է), Անի քա-
 ղաքը, Պետրոս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ
 և առանձին նամակաւ, կը խոստանայ իւր
 մահէն յետոյ Վլասիլ կայսեր Թողուլ որպէս
 զի Հայաստանը չը նեղէ և կաթողիկոսն այս
 միջնորդական միասակար գործողութեան մի-

Ջոզին բաւական ժամոնակ կը մնայ կայսեր մօտ և ըստ պատմելոյ Սատթէոսի Առհա յեցւոյն և յաստիլերոցւոյն, որ մի, կայսեր խնդրանօք Հայաստանեայց Կենդեցւոյ ծի սով Ջթօրհնեաց հանդէսը կատարելու ժամա նակ, երբ կը խաչակնքէ կենաց Փայտիւ, ջուրը կը կանգնի իւր ընթացքէն և լոյս կը փայլի, ուստի և այս պատճառաւ է ինքն կը կոչուի Գեփարայ :

Պետրոս կաթողիկոսը Պօլսէն կը դառնայ Սենեքերիմ թագաւորի մօտ և այն տեղէն Լնի քաղաքը : Լնիէն վերստին կը դառնայ Սեբաստիա Սենեքերիմի հիւանդութեան պատճառաւ, որ վախճանելով, իւր կենդա նութեան ժամանակ աւանդած պատուէրին համեմատ Վարագայ Աշանը յետ կը դար ձուի իւր առաջին տեղն և իր մարմինը կը տարուի ՚ի Վասպուրական և այն տեղ կը թաղուի, որով և կը վերջանայ Վասպուրա կանի թագաւորութիւնը : Հայրենասիրու թեան պարտքը կը պահանջէր, որ Սենեք րիմ իւր կենդանութեան ժամանակ ամենեւին չըտեղափոխուէր Վասպուրականէն, քան թէ յետոյ իւր մարմնաւոր մնացորդը կըտա կէր հայրենեաց մէջ թաղելու :

Պետրոս Գետագարձն, որ իւր կենաց մեծ մասը Սեբաստիա և այլ տեղեր կ'անցը նէր, երբ Լնի կը դառնայ, մեծ գժտու

Թիւն և սրտունջ կը ծագի ազգի մէջ նորա երկար բացակայութեան համար, որով և կըստիպուէին Վասպուրական երթալ, ուր կ'իշխէին Յոյն վերակացուք : Վերստին կը կոչուի Մնի, որ իւր կաթողիկոսական պաշտօնը շարունակէ և Յովհաննէս Թագաւորի հրամանաւ Մշնայ բերդին մէջ կ'արգելուի, որպէս կալանաւոր : Սանահնայ վանուց առաջ նորդ Մեսկոբոսը կաթողիկոս կ'ընտրուի և սորա պատճառաւ ժողովուրդը սաստիկ կ'երկպառակի և 1036ին մեծ ժողով կը գումարուի Մնի քաղաքին մէջ, 4000 եկեղեցական և աշխարհական անձներէ, ուր կը գրտնուի և Մշուանից Յովսէփ կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով : Մեսկոբոս պաշտօնէ կը ձգուի իբրեւ հակաթոռ և իւր վանքը կ'ուղարկուի, իսկ Մեսոպարծ վերստին պաշտօնի կը հրաւիրուի :

Այս կաթողիկոսական երկպառակութեան միջոցին Մունայ Մպուսվար Մմիրայն սաստիկ հալածանքներ կը հանէ շայ քրիստոնէից գէմ, եկեղեցիներն այրելով, խաչերը խորտակելով, շատերը բռնի թլփատելով և այլ տառապանքներ տալով : Քրիստոնէայք կրօնական ազատութիւնը պաշտպանելու համար կը դիմադրեն այս եկեղեցաւեր բռնակալութեանն, աշխարհիկ բազմութիւնը զէնքերով, իսկ եպիսկոպոսաց, երիցանց և վա

նականաց գասը՝ խաչիւ և Աւետարանաւ
 Ապուստարի պօրաց դէմ ճակատելու կամ
 լաւ եւս ասել նահատակուելու պատրաստ
 տութեամբ: Այրք պատերազմը կըսկսի, քրիստոնէից բազմութիւնն միաբարբառ կ'աղաղակէ. «Ա՛րի Տէր, օգնեա՛ մեզ և փրկեա՛ զմեզ վասն անուան քո. 7. և աներկիւղ կը գիմէ 'ի նահատակութիւն, քրով և թշնամեաց բանակը կը ցրուի: Այս տաղնապը տակաւին չանդորրացած՝ Յունաց Ալիքայէլ կայսրը (Յովհաննէս Թագաւորի մահը լսելով գետսպան կը զրկէ և Անի քաղաքը կը պահանջէ ըստ դաշնագրին: (Չմոռանանք ասել, որ Ալասիլ կայսեր վախճանելու ժամանակ, սոցն պայմանագիրը Աիրակոս հայ քահանային յանձնուած էր, որ դարձնէ իւր Թագաւորին (Յովհաննիսին), բայց ապիրատ քահանայն մօտը պահելով վաճառած էր Ալասիլի յաջորդ Ալիքայէլ կայսեր, փոխարէնն արծաթ ընդօժնելով): Հայք կ'ընդդիմանան Ալիքայէլ կայսեր պահանջմանը: Յոյք բանակ բանակի վրայ Հայաստան կը զրկեն, որով սարսափելի կրտորածներ կը լինին: Հայոց նախարարները Ահհրամ սպարապետի խորհրդով, ազգի հաւանութեամբ և Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով (Յովհաննէս Թագաւորի Աշոտ եղբոր որդին՝ Գագիկը Թագաւոր կ'օժեն (1042), 16 կամ 17 ամեաց

հասակին մէջ, որ 'ի ժանկութենէ կրթուած էր իմաստութեան և բարեպաշտութեան մէջ : Յոյնք Վագիկէն կը պահանջեն Մինն, և նա բոլորովին կ'ընդդիմանայ, որով և Յոյնք նորանոր նենգութեանց կը պատրաստուին : Անքայելի յաջորդն զՎագիկ Բ 'ի Պօլիս կը կոչէ և խոստումն կը լինի Մինի քաղաքի դաշ նագիրն իրեն յանձնուելու, քայց նա կը կատարէ երթալու : սակայն տիրանենդն Վեստ Սարգիս (որ Վատակայ նման ազգը մատնելով թագաւորական պատուոյ արժանա նարու տենչ կը սնուցանէր սրտին մէջ,) կը յորդորէ նախարարներն ու Պետրոս կաթողիկոսն, որ թագաւորը համոզեն Պօլիս երթալու, և սոքա կը միաբանին և կը խոստանան Վագիկի իրաւունքը պաշտպանել, միայն թէ ինքը Պօլիս երթայ կայսեր զայրոյթը աւելի չը գրգռելու համար : Վագիկ զինքը յորդորողներու խոստմանը և հաւատարմութեանը վստահելով կ'ուղեւորի 'ի Պօլիս, նախ մեծ պատուով կ'ընդունուի և ապա երկար խօսք կը բացուի Մինի քաղաքի համար : Թագաւորն իւր իրաւունքն արիւարտութեամբ պաշտպանելու համար առ ժամանակ կը տարագրուի մերձակայ կղզի մի, որպէս կալանաւոր : Այս լուրը Հայաստան կը հասնի և նախարարներն ու կաթողիկոսը, փոխանակ իրենց խոստումը պահպանելու՝ թուղթ կը

գրեն կայսեր, Անի քաղաքն իրեն յանձնելու
 և Անիի 40 բանալիները Վեառ Սարգսի ձեռ-
 քով կայսեր կը ղրկուին : Սոնոմախոս կայս-
 րը վերստին Ղազիկն իրեն մօտ կը կոչէ և
 վիճաբանութեան ժամանակ բանալիները կը
 ցուցնէ, որով և խեղճ թագաւորը կը շե-
 ւարի որպէս կայծակնահար : Սոյն միջոցին
 Գրիգոր Սագխատրոս Փօլիս կ'երթայ, ուր
 անած էր 'ի մանկութենէ, որպէս թէ խա-
 ղաղական ելք մի գտնելու համար, բայց-
 նա եւս կը տկարանայ իւր հայասիրութեան-
 և իրաւանց մէջ, և իւր հայրենի ժառանգ-
 քական երկիրը կայսեր տալով, 'ի փոխարէն
 Ասորոց կողմը նոր երկիր կ'ընդունի և դըք-
 սութեան պաշտօն ստանալով կը փոխադրու-
 ուի այն տեղ. ուր և կը պատահի Թոնդրու
 կեցւոց աղանդին բարձումն, որուն վրայ
 արդէն իօսած ենք :

Այսպէս ահա Հայոց թագաւորանիստ
 և մեծահռչակ ու հոյաչէն քաղաքն Անի
 Յունաց ձեռքը կ'անցնի և 'ի փոխարէն Պիզու-
 քաղաքը կը տրուի Ղազիկին, որով և կը
 բարձուի Բագրատունեաց ցեղէն թագաւո-
 րութիւնը, որ 160 տարի միայն տեւողու-
 թիւն ունեցաւ : Հայաստանի առիւծասիրտ
 և յունական նենգութեանը մատնուած Ղա-
 զիկ Բ. թագաւորն, 25 տարի պանդխտական
 կեանք կը վարէ և զբ. աւուր. կը յաճախեն

Հայրենեաց և Եկեղեցւոյ աղէտները : Թըշ նամիները, մանաւանդ Պարսից Տուղիլ և Լլիփապան Թազաւորաց հրոսակներն, ընդ նմին և Յունաց զօրքերը, Հայաստան տակնու վրայ կ'առնեն, զանազան բազմամարդ քաղաքներ, Լ'նի, Լ'րծն, Սանազկերտ, Պազին, Տարօն և այլք կ'աւերեն և արիւնհեղութեան ասպարէզ կը դարձնեն, որով կարայ կամ կարուց Թազաւորութիւնն ևս կը վերջանայ, վասն զի նոյն տեղի Թազաւորն՝ Քազիկ Լլաւանան Յունաց երկիրը կը քաշուի : Լ'յո արհաւիրքներուն կը յաջորդէ Հայոց տխուր գաղթականութիւնն, որով երկիրը կը նուազի իւր բնակասուն զաւակներէն, եկեղեցիներն աւերակ կը դառնան և հայրապետութիւնը տառապանաց կը մատնուի, որուն վրայ այսպէս կը խօսի Լ'րիստակէս Լաստիվերտցին իւր ողբախառն պատմութեան մէջ. « Լ'րդ՝ այժմ Թազաւորն անկեալ 'ի պատուոյ՝ իբրեւ զգերի կաւ ընաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս : Լ'յւ պէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ 'ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք՝ իբրև զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան : Հեծեղազօրն անտերունչ շրջեալ՝ ոմն 'ի Պարսաւ, ոմն 'ի Յոյնս, ոմն 'ի Վիրս : Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ 'ի հայրենեաց, անկեալ 'ի ճոխութենէ, մանչեն՝ ուր և են

իբրեւ զկորիւն առիւծուցն ՚ի խշտիս իւրեանց : Արքունական ապարանքն աւերակ անմարդի : Սարդաբնակ աշխարհն թափուր ՚ի բնակչացն Այլն թշնամիք ՚ի վերայ Արուսաղէմի, ելին և Պարսիկք ՚ի վերայ մեր Աւերեցան և քաղաքք մեր : Ստին հեթանոսք ՚ի տաճարն սուրբ, մտին և յեկեղեցիս մեր և զապուտ կողոպուտ արարին զզարդս նորա : Հրայրեաց եղև տաճարն սուրբ, այրեցան և ՚ի մեզ փոխանակ միոյ տան՝ քաղում եկեղեցիք : Առանց համարոյ անկան քահանայք նոցա (Հրէից) ՚ի սուր, և ըզմերոյս ով բերէ զհամար 7 :

Արտեսնենք ասն, որ Ռազրատուների թազաւորական հարստութեան բարձման ազէտներուն հետ անբաժան կերպով խառն էին և Ակեղեցւոյ տառապանքներն, այս պատճառաւ է որ մին պատմած ժամանակ անհնարին էր միւսը ՚ի բաց թողուլ : Այլ միայն Պարսիկներն և այլ բարբարոս ազգեր, այլ և Յոյները շարունակ հետամուտ էին Հայաստանի թագաւորութեան հետ՝ Հաշատանեայց հայրապետութիւնն և ս բառնալ, և նոյն իսկ աթուէն զրկուած Վազիկ Բ. միայն իւր թագը պաշտպանելու համար չէր հոգար, այլ և Ակեղեցւոյ անկախութեան համար, ինչպէս ակներեւ յայտնի է ազգային պատմագրաց աւանդած անցքերէն :

Քանի որ կենդանի էր Սեծն Վահրամ Պահլաւունին, Յոյնք սակաւ քնչ կ'ակնածէին, իսկ նորա վախճանէն զկնի ջանահնար կը լինէին կաթողիկոսութիւնն եւս այն անդունդը գլորել, ուր գլորած էին թաղաւորական իշխանութիւնն : Յոյն վերակացուի ստիպմամբ Պետրոս Վետադարձն, որպէս ժողովրդեան ապստամբեցուցիչ ընդդէմ Յունաց, Մնիէն Մրծն քաղաքը կը տարազրուի, իւր քեռորդին Խաչիկ եպիսկոպոսն իրեն տեղապահ թողլով Մնիի մէջ : Մրծնէն կ'աքսորուի Մրփատիչ բերդը . իսկ Խաչիկ 'ի բերդ Սեաւար կոչուած, յունական ներգութեամբ : Խաչիկ կ'ազատուի, իսկ Պետրոս 'ի Պօլիս կը կոչուի, որուն կ'ողեկցին 17 եպիսկոպոսներ և վարդապետներ : Արեք տարի Պօլսոյ մէջ կը մնայ, որպէս արգելական և ամենակերպ պատուասիրական ցոցերով կը ջանան սիրտը գրաւել, որով և մեծ տրտունջ կը յուզի Հայաստանի մէջ . վասն զի կը կարծէին թէ Մնի քաղաքի մասնութեան գլխաւոր դերը՝ Պետրոս խաղացած է . որ այսքան պատիւ կ'ընդունի կայսերէն և յունական ազգէն : Սակայն այս պատրողական պատիւները նոր միջոցներ էին կաթողիկոսութիւնը բառնալու համար : Պետրոս, Սենեքերիմի որդւոց և Վագիկ թագաւորի երաշխաւորութեամբ, Պօլսէն կ'ա

զատի և Վրդառնաց 'ի Սեբաստիա, ուր հինգ տարի մնալէն յետոյ կը վախճանի :

Է .

Խաչիկ Բ. — Հալածանք Կոստանդին Տուկիծ կայսեր և հարկապահանջութիւն 'ի կաթողիկոսէն . — Եթ Սե- նքերիմեան Ատովմ և Աբուսահլ իշխանաց 'ի Պօլիս . — Բռնաբարութիւն առ ընդունել զգաւանութիւն Յունաց . — Յակոբ յունամիտ վարդապետ . — Գապիկ Թաղաւոր և ժողով աստուածաբանից Յունաց 'ի Սո- փիա եկեղեցին . — Պարտք Եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր զա- ւակին . — Ազատութիւն Խաչիկ կաթողիկոսի և դարձ 'ի Հայաստան . — Հետամտութիւն Յունաց հայկական կա- թողիկոսութիւնն իտպու թառնայու համար . Գրիգոր Բ. վկայատէր . — Հակառակութիւն վկայատիրի և Գեորգայ Լուեցւոյ . — Ժողով 'ի Սեաւ լեառն :

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁԻՆԻ կը յաջորդէ իւր տեղապահն Խաչիկ կամ Խաչատուր (1058), որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ Յունաց Կոստանդին Տուկիծ ('Նիւկաս) կայսրը չարաչար կը նեղէ Հայերը . Պետրոս կաթողիկոսի թողած ստացուածներն ու կալուածները յարքունիս կը գրաւէ . Խաչիկ կաթողիկոսն Լ'նիէն Պօլիս կը կոչէ և մեծ գանձ կը պաւ հանջէ, որպէս թէ Պետրոս Գետադարձ և Վազիկ շատ գանձ թողած են նորա մօտ :

Այս բռնաւորն իւր ակնկալած գանձուց ստացման տենչանքէն զրկուելով՝ կը ստիպէ զկաթողիկոսն իւրաքանչիւր տարի հարկ վճարել, ապա թէ ոչ, ամենեւին չէ կարող Պօլսէն զերծանիլ և իւր Աթոռը գառնալ։ Այսպէս իրաւունք կը մերժէ այս բարբարոսական պահանջմունքն, որ մինչեւ ցայն վայր և ոչ Պարսիկներէն և Հագարացիներէն եզած էր, Այսորը կը սպառնայ մինչեւ անգամ իւր իշխաններէն երկուսը Հայաստան ղրկել, մին կաթողիկոսական իշխանութեամբ և միւսն Ալիւրապաղատութեան, բայց անկատար կը մնայ այս չար հնարագիտութիւնը, սակայն Խաչիկ երեք տարի Պօլիս կը մնայ, որպէս առ գելական։

Հայոց ամենանեղ վիճակը յարմար առիթ բռնելով՝ Յոյնք կը դրդեն զկայսրն, որ ամեն միջոց ՚ի գործ դնէ և ամբողջ Հայոց ազգը յունագաւանութեան գարձնէ։ Կոստանդին Տուկիծ, այս նոր Յաղկերտն, իւր նենգաւոր նպատակին հասնելու համար, բարւոք կը համարի հայ իշխաններէն սկսիլ դաւանափոխութեան գործն, ուստի և Պօլիս կը գոչէ Սենեքերիմ Թագաւորի որդիքն — Ատովմ և Աբուսահլ — որոնք արդէն գուշակելով կայսեր չարահնար խորհուրդը, գիտնական կարծուած վարդապետ մի կ'առնուն իւրեանց հետ, այն է Յակոբ

Սանահնեցի կամ Քարափնեցի : Հայ իշխաւ նազուկքը սիրով և մեծարանօք կ'ընդունուին Պրլայ մէջ և շուտով կայսեր հրամանաւ յուսնաց վարդապետները կը ժողովին , որպէս զի հաւատոյ խնդրոց վրայ վիճին հայ վարդապետի հետ ՚ի ներկայութեան կայսեր : Զակոբ Սանահնեցին , խոտորելով իւր հարբենի աւանդութիւններէն , կը յանդգնի բուր լ'զգի անուամբ թուղթ տալ յունադաւանութիւնն ընդունելու համար : Կայսրը կ'առաջարկէ լ'տովմ և լ'քուսահլ իշխաններուն մկրտիլ վերտին ըստ յունական ծիսի : Երբ կը մերժեն կայսեր անարգ առաջարկութիւնը և կը յայտնեն , որ առանց Վագիկին և լ'զգի գիտութեան չեն կարող այսպիսի նորութիւն ընդունիլ . ուստի և բարառք կը համարուի , որ Վագիկը Պօլիս կոչուի : Կայսրը կը դժկամակի Վագիկը կոչելու , բայց հայ իշխանքն փաղտնի կ'իմացնեն Վագիկին Պօլիս գալ , և նա , ըստ պատմելոյ Ռուհայեցւոյն , արծուոց պէս շուտով Պօլիս կը հասնի : Կայսրն իսկոյն կ'առաջարկէ Վագիկին Զակոբ վարդապետի տուած դաւանագիրն երկուց եկեղեցեաց միութեան համար : Վագիկ կը պատահէ նոյն թուղթը կայսեր առջեւ և գետին կը ձգէ , ասելով . « Զակոբ մի վարդապետ է , որոյ նման հազարաւորներ կան . Հայաստանի մէջ , և իրաւունք չունի ընդ-

հանուր Մղզի անուամբ այսպիսի մի թուղթ մատուցանել ձեզ, որ անհնարին է թէ ընդու նուրի Հայաստանի բազմաթիւ վարդապետաց և միլիոնաւոր ժողովրդեան կողմէն ու, և ընդ նմին սաստիկ կը յանդիմանէ զՅակոբ: Յետոյ Վազիկ կ'ասէ կայսեր, որ ինքն որպէս որդի թագաւորի և թագաւոր միանց գամայն և որպէս զաւակ Հայաստանեայց առաքելական Եկեղեցւոյ, ՚ի մանկութենէ վարժած է Հին և Նոր կտակարանաց ուսման մէջ և գիտէ իւր մայրենի Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն, որուն կարեն վկայել բոլոր Հայք, ուստի և պարտք կը համարի իւր Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը գրով աւանդել կայսեր: Վազիկ իւր ձեռքով կը գրէ Եկեղեցւոյ դաւանաբանական գլխաւոր մասունքը, նոյնը բանիւ բերանոյ կը խօսի Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ գումարուած Յունաց բազմաթիւ վարդապետաց առջեւ, ամենքն ալ ՚ի բերան առնելով, և ապա կը մատուցանէ զայն կայսեր և Պատրիարքին, և այսպէս յաղթական կեքպով Պօլսէն կը դառնայ ՚ի կեսարիա Վամրաց: Վազիկ մի գեղեցիկ օրինակ է, որ Եկեղեցւոյ իւրօրքանչիւր զաւակ, հովիւ և հովուեալ, իշխան և շինարհան, պարտաւոր է, իբրեւ առաջին և նուիրական պարտք, քաջ իմանալ իւր Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու դաւանանքն և ամեն

պատահման մէջ պատրաստ գտնուիլ պաշտպանելու : Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հռչակին այս պարտքը միայն եկեղեցականաց վերայ չը դնենր, այլ իւր ամեն որդւոց . կարող է պատահիլ որ եկեղեցականը տկարանայ, ինչպէս Յակոբ վարդապետն, և աշխարհականը կարող է արիանալ և պաշտպանել, ինչպէս Գագիկ : Եկեղեցւոյ անարատութիւնն անկախութիւնն և քրիստոնէական ճշմարտութիւնները պաշտպանելու համար՝ ամենքն հաւասարապէս պարտք ունին : Այս է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական և նախնական սկզբունքը :

Խաչիկ Բ, որ տակաւին Պօլիս էր, Գագիկ Թագաւորի եւ Ատովմ Արծրունւոց խնդրանօք կ'ազատի և կը գառնայ 'ի Հայաստան, բայց Անի ակաթոնիստ քաղաքի և այլ քաղաքաց աւերման գոյժը լսելով՝ կը նստի Թաւ Այլուր աւանի մէջ և սակաւ ժամանակէն զկնի կը վախճանի, մինչեւ վերջին շունչը հեծելով և հառաչելով Ազգի և Եկեղեցւոյ համար, որոց վրայ կուտակուած արհաւիրներն իւր աչքով կը տեսնէր, և արդէն ինքը մեծամեծ տառապանքներ կրած էր Յունաց ազգէն :

Խաչիկի մահէն յետոյ Յոյնք չեն Թողուր որ նոր կաթողիկոս ընտրուի, որպէս զի կաթողիկոսական ակաթոն պարապ մնալով կա-

մնաց կամաց Հայ ժողովուրդը 'ի հունուներ
 թիւն դարձնեն, ինչպէս և յետ ժամանակաց
 կը գրէ՝ Աերսես Բարսեղին իւր միւրապա-
 նակութեան մէջ. « Օ՛ր մինչ յառուրան յայն
 հասեալ, Հայոց հալուացն վախճանեալ,
 տուն Պետրոսեան (Պետրոսի Գետադարձի)
 'ի բաց բարձեալ, որպէս Հեղինայն այն ծե-
 բացեալ, որով Յունաց ընդ մեզ զարեալ,
 այլու՛մ լինիլ ոչ թոյլ տուեալ, զի անտե-
 բունչ ասեմ եղեալ, լիցին 'ի կրօնս մեր դար-
 ձեալ ու Յունական ատելութիւնն, որ եր-
 կար դարերէն 'ի վեր վէճերով և տառա-
 պանքներով կը տագնապէր Հայաստանեայց
 Լիկեղեցին և կը պատրուակէր իւր ներքին
 ձգտումներն Հայոց հայրապետական իշխա-
 նութիւնը բառնաղու համար, խաչիկի մահէն
 յետոյ, կը տեսնենք, որ անառօթ մերկու-
 թեամբ երեւան կ'երթէ: Արդէն ամենայն
 ինչ կը յայտնուի, ամենայն գաղանիք իրա-
 կանութիւն կը ստանան և ամենքը կը հա-
 մուռին, որ Քաղկեդոնական ժողովի և այլ
 ծիսական ինդրոց մասին յուզան վէճերն
 ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ոչ Հայաստա-
 նեայց Լիկեղեցւոյ անկախութիւնը բառնալ
 և առաքելական ժողովրդի խիղճը ստրկա-
 ցրնել: Այս ակներև հարածատրութենէն
 ստիպեալ, Վաչիկ Աբասեան, կարսի թա-
 գաւորն, որ Արամիզաւ քաջաւոր էր, նոյն

տեղը ժողով էր կազմէ, աւր, երկար քննութենէն յետոյ, կաթողիկոս կ'ընտրուի (Միջիգոր Մարգարտոսի որդին Ա՛ւհրամ, (որ էր Թարգմանի անդիւն) որ էր պայազատէր իւր հօր իջնանուն Թիւնը գրութեան աստիճանաւ : Ա՛ւհրամ իւր կնոջ հաճութեամբ հրաժարելով ամուսնական յարակցութենէն՝ կաթողիկոս կ'օժտուի (1065) և կ'անուանի Ղրիգորիս կամ Ղրիգոր Բ : Օսնազան Թարգմանութեանց և բարեկարգութեանց ձեռնամուխ էր լինի և յունական ու ասորական լեզուներէն էր Թարգմանէ Արքայ Ա՛ կու յարանութիւնքը, որոց համար և կրկնուի Ա՛ կայտեր, որոց գրուուր վաստակոց վրայ առնանծին պիտի խափնը :

Ղրիգոր Ա՛ կայտերի կաթողիկոսութեան ժամանակ, ինչպէս պարսկական շոյնպէս և յունական աւերմունքներն ու հարստանքները էր շարունակին շարատանի մէջ, աւտի և նա՛սրտի ցաւէն չը ժուժալով՝ կր խորհի հրաժարել կաթողիկոսութենէ և առանձնանալ լեթանց մէջ և իւր պա խորհուրդը կր յայտնէ իւր աստեղադպիր Առեցի Ղեռք վարդապետին, յարմէ և հաւանութիւն կր ստանայ (Նետոյ Ա՛ կայտերն համբաւ կր հաւնէ, որ կամի շարով երթալ, ուստի և Վազիկ Արատան և նախարարը Ղեռք վարդապետի միացը հաճելով կաթողիկոս կ'ըն

տրեն, որ և կ'օծուի Թաւ-Վլուր աւանի մէջ, Վ կայասիրի ձեռամբ, իսկ ինքն Վ կայասիր կ'աւանձանայ Տարափ սահմանին վրայ Խարամանիայի (կամ Վիլիկիայի) Սեաւ ընտան (Յետոյ մեծ խռովութիւն կը ծագի Վրիգորի և Վեորգի մէջ, որ կամէր ժողով գումարել և Վ կայասիրն աստիճանէ զրկել, որովհետև ժողովուրդէն սմանք կը դիմէին նորա ծօռ իրքեւ առ կաթողիկոս, որ ինքնին հրատարուած էր : Խռովութիւնը կը սաստկանայ և Վրիգոր կը յաջողի իւր ձեռնադրածը կաթողիկոսութենէ ձգել և վերադին կաթով պիկոսական պաշտօն վարել : Այս անցքը կը կատարուի ժողովով, որ կը գումարուի Սեաւ ընտան վրայ, իսկ Վեորգ, Թաւ-Վլուրը թողլով, կ'անցնի Տարան, ուր և կը վախճանի : Այս ժամանակէն կը սկսին Հայք գաղթել ՚ի Վիլիկիա : Այս գաղթականութեան յաճախելուն պատճառաւ կաթողիկոսական աթոռն ևս յետ ժամանակաց կը փոխադրուի ՚ի Վիլիկիա, որոյ աթոռակալ Հայրապետաց վրայ յառաջիկայ Հինգերորդ Արքայն մէջ պիտի խօսիք :

Տարնայ կաթողիկոսական Աթոռոյ և փոխարքութիւն
 'ի տեղիս տեղիս. — Սարգիս' և թե՛նքորոս արարին
 կաթողիկոսանք. — Նենքարթիւն Եւնայ. — Գագիկ
 աստանդական և տարագիր. — Բարսեղ կաթողիկոս. —
 Պօղոս արարինի կաթողիկոս. — Բարսեղ կաթողիկոս 'ի
 Պարսկաստան. — Ստեփաննոս զխմանիւն և զաստիա-
 րակ վարդապետ. — Գրիգոր Գ Պահլավաճի. — Վերջ
 Զորորդ Երևանի :

ԿԵՏՅՈՒՆՆԵՐ տհատ, որ Հայոց Աթին և
 Արեւելեցոյն հասած սուստիկ հարուածնե-
 րուն պատուաւ կաթողիկոսութիւնն եւս
 շարունակէ կը սաղնապի և կը փոխադրուի
 զանազան տեղեր և հայրաստական միա-
 թիւնը վնասներ կը կրէ երկպառակաւ թեամբ :
 Վրիգոր Ա կայսաէր ասկաւին կենդանի, Քրի-
 լարտոս իշխանի անիպմամբ (որ ազգաւ Հոյ
 էր և զաւսանաւ թեամբ (Յոյն) Ծախան գաւ-
 առի Հանի քաղաքին մէջ կաթողիկոս կը
 ձեռնադրուի Պարտոս Վետադարձի քեռոր-
 ղին Խարդից (1073) : Իսկ Վրիգոր կասկածե-
 լով Փիլարտոսի նենգութենէն, (որ իւր մտն
 կուցած էր զՎրիգոր և գնացած չէր) կ'անցնի
 Ղնի և այն տեղ քանի մի ամսէն յետոյ կա-
 թողիկոսական տեղապահ կարգելով իւր
 քեռորդին Տէր Բարսեղ վերստին կը դառ-
 նայ ի Պեաւ լեառն : Վ կայսաէր այս տեղէն

կը ճանապարհորդէ ՚ի՛ Վրջիա, ՚ի Հռովմ (Վրջիոր եի պատուաթեան ժամանակ) կը դառնայ յԼՂԻպոսոս, ուր մի տարի մնալով նախնի միանձանց ճգնազտկան տեղերը կը տեսնէ, և առաջնորդ կարգերով տեղական Հայոց վրայ (որոց թիւը 30,000 կը հասնէր ըստ Առհայեցւոյն) իւր Վրջիորիտ քեռորդին՝ Նիբսէս Շնորհաբոյ հօրեղայրն. կը դառնայ ՚ի Հայաստան և կը բնակի Սեաւերբան բնակարանին մէջ, ընթերցման պարապելով :

Սոյն միջոցին Սարգիս կաթողիկոսն կը վախճանի և տեղը կը յաջորդէ Թաւան գաւառի Հոնի քաղաքի եկեղեցւոյն Փակակալ Տէր Թորոս կամ Թէսդորոս, որ մականուամբ Ալեիօսի կը կոչուի, քաղցրաձայն Ալէլուիայ ասելուն համար : Սակայն Սարգիս և Թէսդորոս ՚ի շարս օրինաւոր կաթողիկոսաց չեն համարուիր, ինչպէս և Վէորդ Լուեցին :

Այս կաթողիկոսական երկպառակութեան տխուր միջոցին յունական աստուծութիւնն ամենայն մախանօք կը շարունակուէր և ծածկաբար գուն կը գործէին (Յոյք՝ Հայ իշխաններէն ոմանք պրանտներ, ինչպէս ըստ պանին Վ կոյասիրի Վ ասակ եղբայրն և Վ եստ իաշատուր իշխանն. որ մի (Յոյն կրօնամուլ աբեղայի ձեռքով բարձով կը խեղդուի քնացած ժամանակ Գակ պանդախան Վագիկ

Աշտուհան, որ անկաւին աստանեաց կը շը-
ջէր և իւր աչքով կը տեսնէր Յունաց կող-
մէն կատարուած չարիքները, միտքը կը դնէ
Պարսկաստան անցնել, որ գուցէ կարող լինի
իւր Թագաւորութիւն վերատին ձեռք բերել:

Այս միջոցին էր որ Վագիկ հայրենասի-
րական արդար վրէժխնդրութեամբ սպանել
տուաւ Կեսարիոյ Յոյն մետրապօլիտն Սար-
կոս, որ յանարգանս Հայոց ազգին՝ իր
չուն անունն արէն դրած էր: Սակայն և Վա-
գիկ ինքն եւս կալանաւորեցաւ Կիզիւտրա
ամրոցի մէջ, և երբ Հայ իշխանք, մանաւանդ
Սենեքերիսի որդիքն՝ Ատովմ և Մուսա՛հ
սկսան պահանջել, բերգապահ Յոյները —
եղբարքն Սանտալեանք — սպանելով զՎա-
գիկ, մարմինն կախեցին բերդի պատէն, և
այսպէս Վագիկ (1079) զոհ եղաւ իւր հայ-
րենասիրութեան:

Աշտարհի տաւապանաց հետ Եկեղեցին
եւս տազնապի մէջ էր, և որովհետեւ Վրի-
գոր Վ կայստէր Կիլիկիացի լերանց վրայ էր
և Սեճն Հայաստան անանց կաթողիկոսի
ուստի Աբուելեան Հայք խնդրեցին Վ կայս-
տիբէն, որ կամ ինքն գայ Անիի կաթողիկո-
սական անձուք նորագէ և կամ հաճութիւն
տայ իւր արքային Տէր Քարսեղը կաթողի-
կոս ճեղնապղծել: Վ կայստի ճաճութիւնն
սկսան վրով Արեւելեան Հայք կը ճարս իրեն

եււս Մշակուից Պատմական Գաթնաղիկոսն և նորա ձեռքով կաթողիկոս կ'օծեն, Հարաւսոյ մէջ, զՏէր Մարտի, որ կը դառնայ և Ղ'նի կը նստի: Հաղաւան եււս մեն թեմ կը դառնար, որովհետեւ Հայոց և Մշակուից մէջ խարութիւն չլինելուն պատճառաւ, Մշակուից կորիկէ թագաւորի գրան երէցն պռաջ նորդ կը դառնայ նոյն ժամբն և բարեկարգելու կը ջանայ:

Յուսոյ Մէքս կամեննա կայսրն հալածանք կը գրգռէ: Հայոց գեմ և Սկայատէր կը ստիպուի Փոլիս երթալ, ուր կը բացուի եկեղեցեաց միութեան ազգակործան խնդիրն, բայց անհնարին կը թնի:

Թէոդորոս կաթողիկոս Փրիւրոսոսն կըւտիպուի Չահան գաւառը թողալ և գալ Սարաշ, նա յանձն շառնուք, ուստի այն տեղ եււս Պօղոս վարդապետ ամն կաթողիկոս կընարուի, որով և 1085 ին շորս անձինք կաթողիկոս անուն կը կրեն — Մրիգոր վհայտէր ՚ի կողմանս Տորոսի, Տէր Մարտի Ղ'նի, Տէր Թէոդորոս ՚ի Հնի և Տէր Պօղոս ՚ի Սարաշ: Կահայն վերջնս ինքնին կը թողուիւր կաթողիկոսութիւնն և կը քաշուի իւր վանքն ՚ի Սարաշ: Սոցա մէջ միայն Տէր Մարտիէր նայն ժամանակի օրինաւոր կաթողիկոսն, որ երբ կը տեսնէ թէ Պարտիկներն զորոնարով տիրեցին Հայաստանին ու Մշակու

նից մի մասին և կը ներդրեն փայտեղաներով
 և քահանաներով հանդերձ Պարսկաստան
 կ'երթայ, կը ներկայանայ Աշխարանի որդի
 Սեփք Շահ Թագաւորին, որ քաղցրաբա-
 րաց մարդ էր և կը խնդրէ որ այն հարստա-
 հարաւթիւնքն բարձուին, որ նորա գործա-
 կալաց ձեռքով կը գործուէին: Սեփք Շահ
 կաթողիկոսի խնդրանաց համեմատ հրովար-
 տակ կը հանէ Հայաստանի անդորրութեան
 և հարկաց թեթեւութեան համար և մե-
 ծարանօք կը պատուէ զՏէր Մարտեղ, թող
 տարով որ իւր առջեւ խաչ կրէ և անորինէ
 իւր կեղեցւոյ գործերն ինչպէս և կամի Տէր
 Մարտեղ դառնալով Ղենի, քանի մի ամիս կը
 մնայ այն տեղ և ապա Հանի երթարով կա-
 թողիկոսական քօղն ու գաւաղանը կ'ապնդ-
 թէ ողորտէն և փրկանութեանէ կը ձգէ: Ղեն
 տեղէն կ'անցնի Ադեախա և Տէր Պօղոսն ան-
 ինքն փոքրով կը պատուիրէ իւրաւ հրաժա-
 րուած մնայ կաթողիկոսութենէ, ինչպէն ինք-
 նին արդէն հրաժարած էր: Սինչքեռ ժող-
 վուրդն սփափելով աղցելութեամբ կամի վերը
 աին դառնալ Ղենի, քանի մի վարդապետք
 կ'ամբաստանեն Ստեփաննոս անդուն 18 ամեաց
 քահանայ մի իւր քարոզութեան համար:
 Տէր Մարտեղ կը կոչէ յիշեալ քահանան և
 կը հրովարտէ իւր առջեւ քարոզել և այնչափ
 կը զմայլէ կաթողիկոսն, որ փոխանակ համարա-

անկարաց փոսքը փայտաբեկու՝ իւր ձեռքի
 ոսկի գաւազանն ու մատունն. նորան կ'ա-
 տայ և առաջնորդ կը կարգէ կարմիր վրնուց
 վրայ, Շուրջ անասաօր մէջ: Ըստ անդին
 կ'անցնի Ս'նի, յետոյ Բլթանար և ապա
 շատ անգեր շրջելով վերափն: կը դառնայ
 Ս'նի: Թէեզ որոս և Տէր Փօղոս կը վտիմաշ
 նին, և Ս կ'աջասէր արդէն ձերացած կը լինի
 որ խաչակրաց արշաւանաց ժամանակ Ը,
 ըստ սարկէ մի մէջ կը գանձուի և անորի յաւնա
 կան գառն հարանանքներուն ականպտեպ լի:
 ներով, կ'անցնի Վերսուն գաւառի կարմիր
 վանքը, Տէր Բարսեղ գանապան անգեր, արցել
 լուծիան յաւնեղով և Գանձակայ մէջ Ը ըստ
 նից նոր կ'ախոյրկոս ձեռանադ յեղին զինի,
 Սիջարե ար. գանաւան ժամանակ, հրաւէր
 կրտսանայ Գրիգոր Ս կ'այստարէն և կը գայ
 Վերսուն գաւառը: Գրիգոր Ս կ'այստեք, իւր
 մերձակաց մահն գրաւով կը գոչէ Բարսեղ
 կանձակոյնն և Գող Ս ասիլ իշխանն և նոյա
 ինանայ, կը յանձնէ իւր երկու մատարա
 հաս քեռարդ իքն: Ը սկիտոս իշխանի դուռնի
 ներսն Գրիգոր և Երսէն որ կը թնն բա-
 թեպաշարա թեան մէջ, ու ասի և կը յանձ
 նաին վերայիշեալ Կանձակոյննա վարդապետի
 գաւառի արսիկա թեանը: Գրիգորին և Երգ-
 սիանն (Շ նոր հաղի) կընկե բազմին Բարգիս
 (Շ նոր հաղի) և Լաւաստոս (Ս նիմիշ) Գաւառ

տաւ) պատանիքն, որոց վրայ ողիտի խօսինք
առաջիկայ Հինգերորդ Շրջանին մէջ: Եւր-
պեղ կաթողիկոս, որ Քետուն անապատի
վանուց մէջ կը բնակէր, փախաբերով յի-
րուսարէմ երթալ, կը կոչէ Հայոց եպիսկո-
պոսներն ու իշխանները Վարդուհեր տւանը,
զանազան յանձնարութեանց համար, և որ
մի տանեաց վրայ քահանայիւք և օտրկաւա-
զօք պաշտօն մատուցանելու ժամանակ, տա-
նիքն կը կործանի և ինքն աաստիկ կը վտան-
գուի: Կը պատուիրէ չուտով զինքն ՚ի Սեա-
լեառն տանել, ուր տակաւին չը վախճանած,
Հայոց եպիսկոպոսաց և իշխանաց հաւանու-
թեամբ կաթողիկոսական քօղք և դաւադա-
նը Վրիգորին կը տայ, հայրապետ ձեռնադ-
րելու պատուէր տալով, ինչպէս և ինդրած
էր Վկայատէր, և ինքն կը վախճանի, ՅՈւ-
մեայ կաթողիկոսութենէն յետոյ:

Յառաջ քան Վրիգորի կաթողիկոսու-
թեան վրայ խօսինք, որ ըստ մեր պատմա-
կան բաժանման, ինչպէս ասացինք, Հինգ-
երորդ Շրջանին կը պատկանի, հարկ կը հա-
մարինք Զարթոր Շրջանի պատմութեանը
լրութիւն տալու համար, սակաւաւք խօսել
ազգային Սասնազորութեան վրայ, սկսեալ
Յովհան իմաստասիրէն մինչեւ Վրիգորի ու-
Նիկոսի ժամանակներն, կամ այլապէս ասել
Թ. քարէն զինքէ: Ժգ. դարը:

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ա Կ Ա Ն
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա .

Ընդհանուր տեսութիւն մասեկնագրութեան վրայ . — Առ-
տուձանկարք Ը դերու . — Երկասիրութիւնը Յովհան-
նու Իմաստասիրի : Յանգամանակ Սեւեռացւոյ : Ղեւոնդի
և պարունակութիւնը իւրացանդիւրոյն :

Տեսանք այն ամեն հաղարական , յու-
նական , պարսկական և սկիւթական հա-
լածանքներն , որով Չարորդ Շրջանին
մէջ — 640—1110 — շարունակ տառապեցաւ
մեր Ազգն ու Իջեղեցին : Տեսանք իւրացաւ
տունի թաքումորական հարստութեան կանգ-
նու մն և անկումն : Տեսանք այն ամեն ա-
ղէտներն , որոց մէջ տառապեցան Հայաս-
տանեայց հայրապետներն , մերթ ատումն-
դական թախտերով իրենց զաւակաց հետ ,
մերթ յունական հակառակութեան պատ-
ճառաւ . սիւնարանութեանց մէջ մըտերով ,
մերթ հաշտարարներ դառնալով և մերթ
ողբալով ու մտիմարելով իրենց զաւակնե-
րը : Տեսանք մեծաւանդ թէ ինչպիսի կար-
գրուտ նիւտերու թմեան բարձման և երկջիւտ

ւերանաց միջոցին հայրուպետութիւնը փո-
 խադրեցաւ քաղաքէ 'ի քաղաք և լեռնէ 'ի
 լեռն, այն է 'ի 'Իուին, յ'Նի, 'ի Թաւ-
 Նուր, 'ի Սեաւ լեռն և այն. և ինչ վը-
 տանդներ սպառնացան կաթողիկոսական գո-
 յութեանն ու միութեանը : Այս ամենը
 տեսանք, զգացինք և վերահասու եղանք՝ թէ
 ինչպէս մեր Եկեղեցին հաստատուն մնաց
 իւր կոչման և աւանդութեանց մէջ, և ինչ
 պէս հալածանաց ժամանակ ամեն տառա-
 պանք կրօնց և իւր անկախութիւնն երբէք
 չը զոհեց հարստահարող ազգաց կրիցն ու
 բռնակալութեանց : Տեսնենք այժմ, թէ այս
 երկարատեւ հալածանաց մէջ, ինչ մշակու-
 թիւն և ինչ պաղարեւոթիւն ունեցաւ
 ազգային մտաւոր կեանքը, ինչ մատենագ-
 րական յիշատակարաններ թողուց մեզ և
 ինչ է իրենց պարունակութիւնն ու արժե-
 քը : Այս տեսութիւնը մեզ խիստ կարեւոր
 է, թէ՛ մեր ցայս վայր պատմածներու լրու-
 թեան համար, թէ՛ այն ազգիւրները ցու-
 ցանելու համար, (որոնցմէ քաղած ենք մեր
 պատմութիւնը) և թէ՛ Չորրորդ Շրջանի
 ազգային և եկեղեցական մատենագրութեան
 ոգւոյն ու ընթացից վրայ համառօտ ծանօ-
 թութիւն ստաննելու համար :

Արտիկետեւ ժողովրդի մտաւոր զարգա-
 ցումը և մատենագրական բարգաւաճանքը

կախումն ունի պղատութենէ, և մեք ազա-
տութեան տարիներ համարեալ թէ չք տե-
անք Չորրորդ Շրջանին մէջ, ուստի կա-
րող ենք նոյն չափով եւս կշռել մեր ազգա-
ին մատենագրութեան վիճակը : Երրորդը
հալածանքներով կը տառապէր, հետե-
ւապէս մեզ հասած նոյն ժամանակեաց գրա-
ւոր մնացորդներն եւս ոչ այլ ինչ են : Եթէ
ժշ պատմագրական ինչ ինչ յիշատակարաններ
որոնք միայն նկարագիր են տառապանաց և
ողբոց : Եկեղեցին յունական վիճարանու-
թեանց մէջ կը պատահէր, ուստի և գրա-
ւոր մնացորդաց պարունակութիւնն է : մեծ
մատամբ, ժողովոց և վիճարանութեանց նը
կարագիր, թղթակցութիւնք, դաւանաբա-
նական գրուածոյք և այլ այսպիսիք : Թո-
ղունք ասել ինչ ինչ մեկնողական և աղթա-
կան մասնուոր երկասիրութիւններն : Եթէ
մատենագրութիւնն իւր մեծ նշանակու-
թեամբ ընդունինք, որ ժողովրդի մտաւորա-
կան կենաց հայելին է, առանց տարակու-
սելու կարող ենք ասել, որ մեր Վճռն հալա-
ծանաց պատճառաւ ժամանակ չէ ունեցած
համազգային մտաւոր կեանքն զարգացնել-
վան զի եղած գրաւոր մնացորդները
մասնաւոր անձանց երկասիրութիւններ են,
որոնք հալածակաց երեսէն խոյս տալով և
պա ինչ կամ ակն ինչ զանաւց մէջ պարտաւոր

ներալ հազիւ հազ կարողացած են որհանել
բազից ժամանակէն անկնագոյն մասն գո-
ղանալ և ուսմամբ ու ընթերցանութեամբ
պարասկի : Սենք եւս ուրիշ բան չենք կա-
րող խափլ ազգային մատենագրութեան վը-
րայ , բայց միայն դարձեալ կարգաւ ցոյց
տալ ուսման ասպատանարան վանքերն և նու-
ցա մէջէն յառաջացած մատենագիրներն ու-
իրենց երկասիրութիւները , զանց շառնիրով
նմանագէտ և այն մասնաւոր պատեհութիւն
ները , զորս ունեցած են քանի ժի մատենագիր-
ներ , առանձինն իրենց ուսումնական ըն-
թացից մէջ հմտանալու :

Աթերորդ դարու գլխաւոր ուսումնա-
վարքն էին — Ստեփանոս կամ Ստեփանոսյան մենաս-
տան Գեղարքունեաց մէջ , Օրթոյ կոչուած
սուրբ ուխտն՝ Երազմայ մէջ , Սիկնիսեկի
վանք կամ Ս յվրիի , Թումակար , Հերմականք ,
Արտիկի վանք , Սիւրպի վանք՝ Սպոյ ձորոյ
մէջ , Հոտանայ կամ Հոտանի վանք՝ ի Սուխ-

Այս դարու գլխաւոր մատենագիրները
սորա են :

ՅԱՆՏԱՆ ԻՍՄԱՍՅԱՆԻ , Տաշուց գաւառի
(Ճառն գիւղէն , որ կը կոչուի Օջնիկ : Սա ա-
շակերտ էր Թէոփորոս Քաթենաւորին , զոր
կը գտէ իբրեւ ընտիր և արգասաւոր գաւա-
տիարակ : Յովհան Իմաստասիրի կաթողի-

կասկան գործաց զքոյ արգէն իստան ենք ,
 իսկ իւր երկաթագու թիւններն , արոց զքոյ պե-
 տի խառնից , եւ այլաւ . — 1 . Արեւմտա-Ռիան :
 զոր Ռուսաց խողովցն մէջ իստանցաւ , յորդա-
 բելով գու մարտան բազմութիւնը , որ () Կե-
 ղեցւոյ բարեկարգութեանը հափեն և ազատ
 պահպանեն եկարմու ազաւ աղու թենէ : 2 .
 — Ղաւ ընդդէմ երեւոյնի , որով ընդդէմ
 կը զինի տեսակ մի . մկարամիտներու , որոնք
 Վրիստոսի տնօրէնութիւններն առ աչք
 կամ երեւութական կը համարէին , առանց ի-
 բական ճշմարտութեան , և այս պատճառաւ
 իրենք և ս Արեւմտա-Ռիան կը կոչուէին : 3 . — Ղաւ
 ընդդէմ Պալիկիանց , որոց ազանգը տեսակ մի
 իստանուրդ էր Յուլիանիտաց , Արդիմա-
 բեանց , Արկիոնեանց և Սարգիսեանց : 4 . յաւ
 զանգները , Վրիստոսնութեան առաջին գա-
 բերուն մէջ , մերժուած էին ի կայսերութեան
 Հարմարեցւոց և Յուսաց . բայց ժամանակ
 առ ժամանակ երբեմն ՚ի վեր կ'երեւէին հե-
 տեւողներ : Յովհան Իմաստասէր իւր հայ-
 բապտոսութեան ժամանակ երկնելով , որ
 նոյնն ՚ի Հայաստան եւս չտարածուի և գու-
 ջէ արգէն նշաններ տեսնելով գրած է իւր
 սրտեայ ձառը : Պալիկիանց անունն առ-
 նուած կը համարեն ոմանք Պաղտ Ստեփան
 ապառչ անունէն և ոմանք իրբեւ թէ Պաղտ
 անուն մի չայլ , իսկ լատ մեղ առաջինն որ

և եղի հաւանականք է: Իմաստասիրի խառնե-
 րին կ'երևաի, որ իւր ժամանակի Պաւլոսին
 խառն յարարանք առաջ՝ հաւայաշտութիւն կը
 համարէին և ճարտարամտութեամբ շնտե-
 րու սիրար կը պղտորէին, ուստի և Իմաս-
 տասեր կրտսիպուի այսպիսեաց դէմ իւր
 ճառը գրել 4. — Յարգա իրգոց Լիբելյոց,
 որ կը բաժանուի երկու մասն, աւսիցն
 մէջ համառօտիւ մեկնուած է Եւանգելիս
 գութեան գիշերային պաշտամանէն մինչեւ
 ճաշածամն. իսկ երկրորդին մէջ ճաշածամն
 մինչեւ երեկոցեան ժամերգութիւնը: 5.
 — Ճաստ յարգա ԹԺԻ առաջ Բաշխովս, յար-
 գը իրգոց Լիբելյոց և Լիմարից: 6. — Ըս-
 րովմէ, որոց մէջ հաւանաբար միայն կրն-
 ծայուին Իմաստասիրին Լուս Ծոնից շարա-
 կաններն, այն է Իութի մարգարէին, Յա-
 կոբայ աւարելոյն, Ստեփաննոսի նախալը-
 կային, Պօղոսի և Պետրոսի աւարելոց և
 Արդւոցն Իտալիան:

Եւհան Իմաստասիրի մի գլխուոր աշխա-
 տութիւնն ևս եղած է նախնի Հարց Ժողո-
 վական փանոններն՝ ամփոփել և դատարորել,
 իւրաքանչիւրն գլուխ առ գլուխ բաժանել,
 և կանոնոց ժամանակն ու պատճառներն
 ծանուցանել: Ինչպէս ինքն կը խօսի (Միջա-
 տակարանին մէջ), « Իմեցաք զբոլանդակ
 զառ ՚ի նոցանէն (ի Հարց) կանոնական սահ,

մանեալ բան 'ի միում մանդալ գեղեցիկագործ
մասանիւ 'ի հայրապետանոցի աստ արձաւ
նացուցանելո և սոյն : Ինչպէս սոյն կանան
ներու , նոյնպէս և վերադրեալ ճառերու վը
րաց կը ցանկայինք երկարաբէն խորհրդածեղ
ստեղծն հնագոյն ձեռագիր շղակեանայով և
Վենետիկեան արագրական հարազատու
թեան վրայ վասակ չը լինելով՝ կը թողունք
ուրիշ ժամանակի համար :

ՍԵՓԱՆՈՍ ՍԻՆԵՅԻ . — Իռնայ կաթո
ղիկոսարանի մէջ իւր նախնական ուսումն
քնն առնելէն յետոյ՝ կը վարժի նոյնպէս
նախ Սարինոցոց հրանաստանի և սոպա Սիւ
նեաց վարդապետարանի մէջ, ուր Սիւնեաց
Սոփէս եպիսկոպոսի ձեռքով բարեանական
ամբիոնը բարձրանալով՝ կը մեկնէ աշակեր
տաց՝ Սուրբ Վիրքը : Սովետի մահէն զկնի
Սիւնեաց վարդապետարանի հարաբարձու
թիւնը կը մնայ Ստեփաննասի վրայ , որ իւր
հետ առնելով Լ'նանիա անուն ոմն կ'երթայ 'ի
'Իուին , եպիսկոպոս ձեռնադրել կը տայ և կը
դարձնէ 'ի Սիւնիս . իսկ ինքն կը մնայ Կա
թողիկոսարանի մէջ և կը որարապի շին և
Նոր Կաթարանոց ընթերցասիրութեամբ
և մեկնութեամբ :

Ստեփաննոսի համար կը պատահուի , որ
'Իուին բարաբէն փերթայ ԿՊՊԻ , մի մի

այնպէս ճշմարտեմքն և լատիներէնն կ'ուսանի, Ստիլիան եկեղեցւոյն մատենադարանի գրքերը կ'ընթերցասիրէ և այն տեղէն կ'անցնի Վիթիք, ուր կը պարապի թարգմանութեամբ: Ստեփաննոս կ'երթայ նաև նապէս և 'ի Հռոմ, և այն տեղէն ուղարկի կը դառնայ 'ի Հայաստան, զոր կը գտնէ Հագարացիներէն հարստահարուած, .. հարստատական Վիթուն Վրասնա փոխարուած և Վնաստասիրին տեղ կ'աթոռակալէ Վալիթ Վրասնացի: Ստեփաննոս կը մատուցանէ կաթողիկոսին իւր թարգմանական աշխատասիրութիւնները և Վերմանոս Պապի մի թուղթը, որուն կը պատասխանէ: Նոյն ինքն Ստեփաննոս, կաթողիկոսի հրամանաւ: Սրանեաց Վարկէն իշխանի առաջապետութեամբ և Վալիթ կաթողիկոսի հաճութեամբ Ստեփաննոս եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի և Սրանեաց աշխարհի եպիսկոպոսաց գահերէց կը կարգուի: Սպց հազիւ թէ մի տարի պոս պաշտոնը վարելէն զինի կրպակմաւ մի կնոջ ձեռքով (որոյ վարքը յանդիմանած էր) և կը թաղուի: Սրանեաց թանահատի վանուց մէջ:

Ստեփաննոսի երկրամիտութիւնքն են. - Վերմաննոս պապին գրած: Պատրիարք և Վնաթոքայ պատրիարքին գրած: Թուղթը, որով կը պաշտպանէ: Այսոց որոշակի յուսնդութիւնքն ու մտնականութիւնքն կը լինի: Սրանեաց գրած:

Աւագ (Օրհնութեանց Եպիսկոպոսը (բաց ՚ի վրա ձայնէն, որ Ենթահայւոյ երգածն է,) խաչի կարգին մէջ՝ Արթուրիւն Աբոյ և այլ երկասիրութիւնք, որոնք թէեւ պատմագրութեանց մէջ կը յիշատակուին, բայց մեր ձեռքը հասած չեն: Ունի Ստեփանոս քերականական գրուածներ, որոց համար իսկ Քիւրիոյ կոչուած է. իսկ իւր թարգմանական աշխատութիւնքն են՝ Գիտնէսիոս Արիսպագացւոյն գրուածքը, Ս. Կիւրյի Գարարմանց գիրքը, Գրիգոր Նիւսացւոյն Զաղափ Բնութեան մարդոյն գիրքը և Ղեւտական Գրոց Անիտիւնն:

Ստեփանոսի երկասիրութեանց մէջ ամենէն ընտիրն Աւագ (Օրհնութեանց շորականներն են, զորս ոմանք կը կարծեն թէ թարգմանչաց աշակերտներէն Ստեփաննոս անուն մէկը երկասիրած է. սակայն սոյն Ստեփանոս Արևնեցւոյն համար (Օրբէլեան կատէ թէ՝ «Բաժանեաց և զուժ ձայնսն և կարգեաց շարեաց շարականս՝ զյարութեան օրհնութիւնսն. երգեաց և կցորդս քաղցրահամս, յարմարեաց և զըստօղոզին յինանցն, եօթն եղանակօք յոժ յարմարաւոր»): Աւագ (Օրհնութեանց շարականները այնպիսի հոգեբուղի նուագներ են, որոնք հիմնուած են Սուրբ Գրոց պատմական իմաստներուն վրայ, ուստի և վերամական ու սրբ:

տառուչ դարձուածներ կը պարունակեն . Սոյն շարականաց իւրաքանչիւր տողին մէջ կարծես թէ 'Վաւթի Սաղմոսաց և միւս Սարգարէից ոգեպարար և հոգեբուղի նուագներն ու սքանչելահրաշ իմաստները կը ցուանան զգայուն սրտի մէջ . Սիով բանիւ աւագ (Օրհնութիւնները այն տեսակ ահուկներն մեր Հարակնոցի մէջ, որ երբէք չեն հրնանար և անչքանար, այլ միշտ պիտի մնան փայլուն և սրտագրաւ :

ՂԵՈՆԳ ԳԱՏՄԱԳԻՐ . — Թէպէտ սորա ծննդեան և մահուան տարին յայտնի չէ, ինչպէս և իւր կենսագրական պատկերը, բայց իւր գրած պատմութենէն կ'երեւի, որ եկեղեցական եղած է, և ասորած է մինչեւ ութերորդ դարուն վերջերը : ՂԵՈՆԳ գրած է յատկապէս Արաբացւոց արշաւանքին 'ի Հայաստան, սկսելով նոյն սրբաշնկոչուած պատերազմէն, զոր հրատարակեցին Ապուպէքիր, (Օմար և Օման՝ իսլամական նութեան չը հետեւողներուն դէմ . ՂԵՈՆԳ իւր պատմութեան մէջ կ'ամփոփէ այն անցքերը, որոնք 661 էն մինչեւ 788 թուականը պատահեցան Հայաստանի մէջ, Արաբացւոց արշաւանաց և ոստիկանաց ժամանակ, և պատմածներու մեծ մասին ինքն աւկանատես եղած է :

Ուսումնասիրողը թ գարու. — Երկատեղութիւնք Զա-
քարիս կաթողիկոսի . Նանայի Ասորւոյ , Հայրհ-
ւոյ Բագրատունւոյ , Մաշտոցի կաթողիկոսի , Յով-
հաննիսի կաթողիկոսի , Թովմայի Աթորունւոյ և պա-
րունակութիւնք իւրօցանչիւրոյն . — Յովհաննէս բը-
ժիշի , Դաւիթ վանահայր և Գուրգէն Աթորունի :

ԻՆՆԵՐՈՐԻ ԴԱՐՈՒ գլխաւոր ուսումնաւ
վայրքն էին — Ընթանար , Խոսրոյիբից վանք , Սե-
ան և Տաթև : Սոցա մէջ անուանի էին մա-
նաւանդ վերջին երկուքն : Սեւանոյ համար
Ըսողիկ կ'ասէ . « Ըստ ժողովեցան եղբարց
բազմութիւն կանոնադրութեամբ սրբոյն
Բարսղի , միակրօնք 'ի տանն Ըստուծոյ ե-
ղեալք , ստանալով զբազմութիւն Վրոց
Սրբոցոյ Իսկ Տաթեւու կամ Ստաթէի վա-
նուց համար կ'ասէ Օրբէլեան . « Ըովամա-
տոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց (լի-
էր մենաստանն) , ճոխ էր և վարժարան դրա-
րօցացն վարդապետական կրթութեամբն ,
նաև արուեստաւորք նկարչացն և գրողաց ան
հաճեմատք ու Վերջին խօսքերէն պիտի իմա-
նանք ձեռագիր մատենից օրինակողներն , ո-
րոնք զանազան երանգներ և ծագիկներ կը
նկարէին ձեռագրաց վրայ , որոնք մինչեւ
ցայսօր կ'երեւին :

Սոյն դարու մատենագիրներն սոքա են .

ՕՍԿԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ . — Ինչպէս արդէն պատմած ենք, մի օրուան մէջ սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ : Սա երկասիրած ունի քանի մի Ղաթիկ Բրիտտոսի ՕՊնդեան, Սկրտութեան, Վալստեանն յերուսաղէմ, Տէրունական Տնօրեաց, Չարչարանաց, Թաղման, Խաչի և Եկեղեցւոյ վրայ, նմանապէս և թոյլ մի առ Փոտ Պատրիարք Յունաց, պաշտպալներով Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ դաւաւնութիւնք :

ՆԱԿԱ ԱՍՈՐԻ . — Ըսորի սարկաւազ էր և Հայաստանի մէջ կը բնակէր : Տարոնոց Բագարատ իշխանի խնդրանօք տեղեկութիւններ կը ժողովէ Յովհաննու Աւետարանի մեկնութեան վերաբերեալ, և սրաբական լեզուով թարգմանելով Բագարատայ կ'ընծայէ . յետոյ երբ Բագարատ Հագարացւոյ ձեռքը կը մատնուի, Նանայի գիրքը Սմբատ Բագարատունիին կ'անցնի, որ և հայերէն կը թարգմանուի :

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ . — Ընտ Մե տիպատրկի որդին էր, որ գրած է պատմական երկասիրութիւն, որ մինչեւ ցայսօր

տակարին երեւան ելած չէ՝ Հայաստանի այս
 պատմական երկասիրութեան յիշատակու-
 թիւնը կը տեսնենք Յովհաննէս կաթողիկո-
 սի գրած պատմութեան մէջ, ուր 'ի միջի այ-
 լոց կ'ատէ. «Ի այց զմեացորդս բանիցս պատ-
 ջիկ՝ զորութեանց և բարութեանց և միջա-
 բանաց և պատերազմաց և բազում բարի
 օճանից, ահաւասիկ գրեալ է 'ի գիրս պատ-
 մութեան Հայոցն Ռաբրատունաց, բա-
 ւական քեզ կացութեանը տեղեկագոյն առնն
 բարեբաստութեան ու պատիւնը՝ լ'ըմբռնեաց
 լ'ըստ իշխանին վարացը, որ թոռն էր լ'-
 շոտ Ռաբրատունի առաջին թագաւորին :
 Յովհաննէս կաթողիկոսի խօսքերէն յայտնի է,
 որ Հայաստան պատմագիրը բառաբանաբար
 և արժանահաւատ է, որ և ինքն չուզէր նորա
 գրածները երկրորդել, այլ միայն բաւական
 կրկնմարի ընթերցողի մտադրութիւնը դար-
 ձնել Հայաստանի երկասիրութեան վրայ :

ՄԱՇՏՏԻ ԿԱԹՈՒԻԿՈՍ—Սրա կաթողիկոսու-
 կան գործոց վրայ արդէն խոսած ենք, և կը
 մնայ մեզ իւր երկասիրութեանց վրայ քանի
 մի խօսք ատել :

Սաշոոցի ուսումնասիրութեան, հրմ-
 աութեան և բարի վարուց վրայ մեծ գո-
 վեստով կը խօսին ազգային պատմագիրք,
 այն է Յովհաննէս կաթողիկոս, Օրբէլեան

և Թագաւոր Արթուրի և քանի մի երկուսի
 բաժնիներ եւս կը յիշեն նորա անուամբ ,
 որոնք : ցարդ գտնուած չեն : Այս անցարտ
 մնացած գրուածոց կարգէն են թուող զի , որ
 բոտ () զբերանի , Հայոց , Վրաց , Աղուանկաց
 և Յունաց մէջ յազուած երկարաւակաւ
 թեան պատճառաւ գրած է Հասարակաց
 բոց և Կերէնցւոց ինն դասակարգութեանց
 վրայ , և Պարմարական Երկաթալիւն մի : Իսկ
 յայտնի եղածներն են յանդիմանական թուող
 առ Աբաս : պարապետ , որ կ'առաջագիւր
 Սաշտոցին՝ յանձն առնալ Վերդի տեղ կա
 թողիկասանալու . վասն զի Աբաս կը ջանար
 Վերդին կաթողիկասութենէ ձգել , որ իւր
 Սմբատ եղբորորդին Քազրատունեաց թա
 դաւոր օժտած էր : Այս թաւղձը , զոր կ'ա
 լանդէ (Յովհաննէս կաթողիկոս իւր պատ
 մութեան մէջ , այն քան աստուածին ազ
 դեց Աբասի վրայ . որ ներառութիւն իրնդ
 րեց Սաշտոցէն և Սմբատի հետ եւս հաշ
 տուեցաւ : Երկուսն ալ Սաշտոց մտնա
 թական թուող առ Իսահակ , որք 894 թը
 լականին Հոկ . 18 , աստիկագէտներ կրեցին
 երկրաշարժութենէ : Սեր պատմագրոյ , ու
 մանց խաղբերէն . կ'երեւի , որ Սաշտոց մեր
 սաղփային եկեղեցական Օխարանին մէջ ինչ ինչ
 յաւելուածներ արած է , զիսն զի թէն ազ
 գային աւանդութիւնն եկեղեցական Օխ

արանքի վրա՝ Սաշտոցի տեղաբնակից կազմութիւնը
 Ս. Սեբաստիայ կ'ընծայէ, բայց այն ևս յայտ-
 նի է, որ երբեմն փոփոխութիւններ կրած է
 յաւելուածներով սաղմոսաց, աղօթից և այլն,
 ինչպէս և եղած է անշուշտ Սաշտոց կաթո-
 ղիկոսի օրով, որ ոմանք այս պատճառաւ
 բողոքեցան Օխարանի կազմութիւնը կամե-
 ցան սորան ընծայել:

ՅՈՒՏԱՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ... — Իւր պատ-
 մական երկասիրութեան պատճառաւ կը
 կոչուի Պարմաբան Սա, ինչպէս պատմած ենք,
 Սաշտոց կաթողիկոսի աշակերտն և ազգա-
 կիցն էր, որ համեստութեամբ զինքն անար-
 ժան յաջորդ կը համարէ Սաշտոցի, նորա
 առաքինութիւնը գովելէն և մահուան վրայ
 աղբայլէն զինի: Յովհաննէս կաթողիկոսի
 պատմական երկասիրութիւնը հարիւր ութ-
 սուն և եօթն գլուխ կը բաժանուի, որոց
 առաջին երկուքին մէջ գլխաւորապէս իւր
 աշխատութեան նպատակին վրայ կը խօսի:
 Պատմութիւնը կը սփռի աշխարհի ստեղծմա-
 նէն, բայց մինչեւ իւր կաթողիկոսութեան
 ժամանակները համառօտիւ կ'անցնի, որով
 հետեւ իրմէն յառաջ շատերը արդէն պատ-
 մած էին, ինչպէս Խորենացին, Աղիշէն, Փար-
 պեցին, Շապուհ Բագրատունին և այլն:
 Իսկ իւր ականատես և ժամանակակից անց:

քերուան վրայ խիստ քնդարձակ և որսալարած կերպով կը խօսի։ Յովհաննէս և մի ան մի կը պատկերացնէ Հայաստանի աղէտները օտոց մէջ ինքն եււ. կը տառապէր։ Յովհաննէս կաթողիկոսի երկասիրութիւնը մի գրեխաւօր արժանաւորութիւն ունի, որ է պատգմական հաւատարմութիւնն, և այս պատճառաւ յետագայ պատմիչներն՝ Թովմա Արծրունի, Սամուէլ և Կիրակոս Գլանձաւ կեցի յարգանք և գովեստիւ կը խօսին Յովհաննիսի վրայ, գերեջիւբան շքադիր և ճարտասան պատմիչ անուանելով, որ անըզուշտ ժամանակակից անցից կենդանի նկարագրութեան համար է այս գովեստն։

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ . — Առաջ այնպիսի կարծիք կար անոնց գրագիտաց մէջ, որ Թովմա Արծրունին Ազիշէի աշակերտն է, որովհետեւ իւր պատմական երկասիրութեան վերագրին այսպէս է. «Պատմագիր վասն Արծրունեաց սոգգին, զոր արարեալ է Թովմա վարդապետի՝ աշակերտի Ազիշայի տակայն իւր պատմութեան պարունակութեւնէն պարզապէս երեւեցաւ, որ Թովմա ոչ թէ Վարդանանց պատմերագրի պատմագիր Ազիշէի, այլ ուրիշ համանուն անձի աշակերտ է։ Վասն զի Թովմա իննեքորդ դարու մէջ ծագկած է, Յովհաննէս կաթողիկոսին

ժամանակակից և սակաւ ինչ կրասերագոյն :
 Թովմայի երկատիրութեան բուն նպատակը
 եղած է Արծրունեաց ցեղի մանրամասն
 պատմութիւնը գրել, որուն համար յատ-
 կուպէս առաջարկութիւնն ընդունած էր
 Արծրունեաց Տէր և Վասպուրականի իշ-
 խան Ղրիգորէն կամ Գերենիկէն և նորա
 որդի Գագիկ Արծրունի թագաւորէն, առ-
 որս կ'ուղղէ և իւր պատմութեան լինջայ-
 կան, ինչպէս Խորենացին կ'ուղղէ առ Սա-
 հակ Բագրատունի :

Թովմա իւր երկատիրութեան մէջ հե-
 տաղօտած է զանազան պատմագիրներ, թէ՛
 արտաքին և թէ՛ ազգային, որոց անուննե-
 րը կը յիշէ իւր պատմութեան մէջ, բայց
 ամենէն աւելի ինքնին հետամուտ եղած
 է Հայաստանի մէջ զանազան յիշատակա-
 րաններ և աւանդութիւններ հետախուզել
 իւր գործոյն վաւերականութիւն և ստու-
 գութիւն տալու համար . վասն զի այսպէս
 կ'ատէ . « Ար ինչ 'ի սիրտանց անտի շինու-
 թեանց աշխարհիս Հայոց, 'ի Հայկաց ա-
 ղեղնաւորէ և 'ի նորուն զարմից և ցկաթոս
 և վաւաշոտ Շամիրամն աիկին Ասորեստա-
 նեայց, և 'ի նմանէ յայլս և յայլոց եւս յա-
 ւէտ ձեռակերտք և շինուածք յերայրան
 շիրտոյն յերկրիս մերում եզեն . մեր առ ա-
 մենայն անձամբ հասերայ և աչօք տեսերայ :

Չգտեալ և ՚ի հեգաւոր աշխարհս , մինչև
 ցկարքն և Շուշեթացիս և առ լերամբն
 կաւկասայ և Ղ՛հիզ մինչև ՚ի մոււանն ՚ի
 Քաղա և ընդ Տադաստանն և ընդ ամենայն
 հիւսիսականս և ընդ արեւերս , ՚ի հետիոտս
 գնալով տեսաք զգործ քաջաց և նախնեացո
 լ՛յս ընթացքը բռնած է թովմս ժամանա
 կաւ հնագոյն անցից նկատմամբ , որ օրինա
 ւոր պատմագրի ջանք է . իսկ ժամանակաւ
 մերձաւորագոյն անցքերուն ինքնին տկա
 նատես եղած և այնպէս գրած է , որոյ հա
 մար և կ'ատէ . « Ոչ իբրեւ յայլոց համբա
 ւոց տեղեկացեալ ընծայեալ արձանացու
 ցանեմ քեզ ստայօզ բանից պաճուճեալ
 առաապելս , այլ ականատես և տկանջալուր
 և իմով իսկ ձեռօք շօշափեալ . պատմեմ
 քեզ հաւաստապէս զեղելոցն զարմանսո » :

Ինչպէս ասացինք , թովմացի երկասիրու
 թեան բուն նպատակն է Վրճրունեաց ցեղի
 պատմութիւնը աւանդել , բայց որովհետև
 սոյն ցեղը չ'այատանի մէջ յայանի էր չ'այ
 կազունեաց նահապետական հարստութե
 նէն ՚ի վեր , ուստի և թովմացի պատմու
 թիւնը մեր ազգային սկզբնական ժամանակ
 ներէն սկսած է և Վրճրունեաց ցեղի պատ
 մութեան հետ այլ և այլ գեղքեր ևս յեղ
 յեղուած . թովմացի պատմական երկասի
 բութիւնը բաժնուած է չորս գլխութեան ,

որոց առաջինն կը սկսի մեր Ազգի սկզբնաւորութենէն եւ կ'աւարտի Արշակունեաց թագաւորութեան հետ . երկրորդն կը սկսի Վարդանանց պատերազմէն և կը հասնի մինչեւ Ռուղայ ոստիկանի գաղութան 'ի Հայաստան . երրորդն կը սկսի Ռուղայի հարածանքներէն և կը հասնի մինչեւ Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտոյ ժամանակները . Իսկ չորրորդն կը սկսի Գրիգոր Իերենիկի, նորա որդւոց Աշոտոյ, Գագիկի և Գուրգենի գործքերէն և նովաւ կ'աւարտի : Վերջին երկու դպրութիւնները առաւել ընդարձակ են և մանրապատում . վասն զի Թովմայի մանկութեան ժամանակի և ականատես անցից պատմութիւնը կը պարունակեն . Հինգերորդ դպրութիւն մի եւս կայ, որ մինչեւ ձ դարը կը հասնի, բայց այս Թովմայի գործը չհամարուիր, այլ յետին ժամանակաց շարայարողի : Թովմայի պատմութեան մէջ քանի մի ազգային երկասիրութիւններ կը յիշուին, բայց մինչեւ ցայսօր գտնուած չեն : Սորա են՝ Դ. Գիր Խորենուցւոյ պատմութեան, Սնայրդ Պափուսիան Հայոց՝ Սամբրէի և Թէոդորոսի, Համառօթ Պափուսիան Վարդանանց՝ Աբրահամ Խոստովանողի և այլն :

Թովմայի պատմութեան անցքերը մի առ մի համառօտապէս կը մեր նպատակեն

արութքոյ է, որովհետեւ իւր ժամանակակից եկեղեցական անցից վերայ արդէն խօսած ենք, միայն կը ցաւինք, որ սոյն արժանաւոր պատմութիւնը, որ ցարդ միայն 'ի Պօլիս (1852) տպուած է, բնագորին հասեմմատ և լրիւ չէ լոյս բնծայուած (1) :

(1) Տպագրութեան ժամանակ օտարամարտ 'ի բազ հօնեալ հատուածոց մէջէն արժան կը համարինք հետեւեալն առնուլ գրչագրէն, և 'ի լրութիւն 287 էրեսին, զետեղել այս տեղ, սակաւ ինչ բացատրելով իմաստից մթութիւնը :

« Կախ առաջ ակորժական թուեր Գագիայ օժուռնեւ զեկեղեցին (նորակերտ) փրկչական անուանակոչութեամբն մակաձայնել, ոչ ուղղակի առ հաւասան մատուցեալ զի Կեստորականաց և Քաղկեդոնին է այս իմացմունք, այլովքքն եւս երկաբնակզն, որք Բանին տուն և տաղաւար զառ 'ի կուսն առեալ մարմին դանդաղեալ ասոցին, և ոչ մթութեամբ բնութեամբ Բանին մարմին լինելով. այլ տուն Գրիստոսի սուրբ առաքեալքն են և ասին այլոց սրբոց դօսուց, որպէս տապ Պօղոս. « Դուք ասձար Աստուծոյ կենդանոց էք », և դարձեալ տուն Աստուծոյ եմք մեք. և դարձեալ մարգարէիւն ասէ. « Գնացից 'ի նոսա և բնակեցայ 'ի նոսա »: Այլ Գրիստոս՝ իւր ոչ տուն և ոչ տաղաւար ասի. այլ մի Տէր Բիսուս Գրիստոս Աստուծոյ և 'ի մարդկանէ կատարեալ: Ապա եթէ ոչ պաշտելի եղեցին, որ փրկիչն անուանին և երկրպագելիք աստուածային երկրպագութեամբքն որ է յոյժ ծիծաղելի, և պարզապէս յայանի առանց կասկածանաց ասի Աստուած՝ եկեղեցին և մարմին Բանին, և եւս յաւելլի ծիծաղելի: Եւ կերիցեն քարինք և զոյտք և այլ կահք երկաթեղէնք. որպէս և զպն, որ 'ի նման պատարագի մարմին և արիւն Որդւոյն Աստուծոյ, մանաւանդ թէ ինքն իսկ ճմարտապէս Որդին Աստուծոյ. և դարձեալ յոյժ ծիծաղելի է. և այս առ այժմ՝ բաւականացի մասառնուսեմափան անձանց զանձանցն 'ի բարձր բանելով զինքսմունսն որ

Իններորդ դարուն մէջ կը յիշատակուին մի քանի մանր բանագէտներ եւս, ինչպէս են— Յովհաննէս Բժիշկ, Թարգմանիչ Իսնեսիոսի պատմութեան.— Իսիթ վանահայր, որ իբր թէ Շապուհ Բագրատունւոյ պատմութեան մէջ քանի մի ճառ յաւելցուցած է.— Սեփանոս աշակերտ Սաշտոց կաթողիկոսի, որ Սալոյ Իրքը օրինակած է (893) և իւր վարդապետի վարքը գրած.— Դոնգիւն Արծրոնի, Լիճեւացեաց Տէրն, որ Լազըմնէի վկայաբանութիւնը Թարգմանել տուած է ասորերէնէ ՚ի հայերէն (873), ըստ մալազրին «Յօգնականութիւն անձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ Հեպինէի աստուածատիրի և որդւոյ իւրոց Տաճասայ և Լատուայ»:

Սոյն հատուածի իմաստն այս է: Գաղթի կամեցած է նորակերտ եկեղեցին փրկչի անուամբ յորջրջել. բայց ոչ թէ Նեստորականաց և Քաղկեդոնականաց նման փրկչի մարմինը Բանէն բաժնելով և նոյն մարմինը եկեղեցի և տաղաւար համարելով Բանին, այլ փրկչի անունն միայն եկեղեցւոյ զբոյ գնելով: Վասն զի կ'ասէ, նոքա՛ որ մարմինը Բանէն բաժնելով եկեղեցի կամ տաղաւար կը համարին և միանգամայն նոյն մարմինը կը պատարագեն, կը նշանակէ թէ՛ նոյն եկեղեցւոյ քարերը, փայտերը և այլ երկաթեղէն կահքերը կ'ուտեն, որ շատ և շատ ծաղքեղէն: Իբրև է կ'ասէ, որ առաքելք և ամեն մարդիկ տաճար և եկեղեցի Աստուծոյ կը կոչուին, բայց ոչ թէ նոյն ինքն փրկիչն և Աստուած. և ոչ մարմին փրկչին. վասն զի մարմինն Բանէն բաժնելն՝ անմեայ քարծ է:

Ուսումնականք ժ դարու. — Երկասիրութիւնք Անա-
նիայի Նարեկացւոյ, Խորոզմէ Աննեացւոյ, Գրիգորի
Նարեկացւոյ և պարունակութիւնք իւրաքանչիւրացն .
— Զանի մի ուսումնատէրք . — Երկասիրութիւն Ասող-
կոյ . — Արտաւազգ Մաղադունի և Տաճատ վարդապետ :

ՏԱՄԵՐՈՐԻ դարու մէջ Հայաստանի
նշանաւոր ուսումնականքքն էին — Կամիջարոյ
Վանի՝ Արշարունեաց գաւառի մէջ . Հիյոց
կամ Կարիր Վանի՝ Կարնոց մօտ . Հրատնոյ Վանի՝
Շիրակայ մէջ, որ ապաստանարան եղաւ
Սոմանոս կայսերէն հալածուած միանձանց .
Նարեկայ Վանի՝ Սիւտունեաց գաւառի մէջ : Այս
պարանից եպիսկոպոսանիստ ուխտ՝ Սոկայ գաւ-
առի մէջ . Յախոյսար մենաստան՝ զոր Աս-
ղիկ Բարձրահռչակ և սուրբ առաքինաւանդ
կը կոչէ . Սարճալէն կամ Սարճարալէն Վանի՝ Շի-
րակայ մէջ . Իսկ սոյն դարու նշանաւոր մա-
տենագիրն են սորա :

ԱՆՆԵԱՆՆԱՐԵՎԱՅԻ . Այգային պատմիչնե-
րը մեծապէս կը գովեն Անանիա, Տէճ փիլիսոփոս .
Գրիգորիան, ըստաւորէ Արեղեցոյ և այլ մակագիրներ
տալով թէ և իւր գրուածներն մեր ձեռքը հա-
սած չեն, որ կարենանք ըստ արժանւոյն գնաւ
հատել : Անանիա Նարեկացւոյ անուամբ յե-
շուած երկասիրութիւններն են — Հիւրտն

մնորութեան թոնթրակեցւոց, զոր կը յիշատակեն Սագիստրոս և Ներսէս Շնորհալի. Սիկոսիան աստիլլիան իղնոց, հետեւեալ զութեամբ Լիբրեմի, Սոկերերանի և Կիւրզի. Լիբարանոց կաթմատուիան, և այլն:

Ինչպէս իւրաքանչիւր մատենագրի, նոյնպէս և Լ'նանիային տրուած գովեստները՝ իրենց կեցած դարերու մտաւորական զարգացման չափով պարտինք ընդունել, ապա թէ ոչ կամ սաստիկ նուազեցուցած և կամ սաստիկ բարձրացուցած կը լինին որ և իցէ հեղինակի արժանաւորութիւն: Ուստի, որչափ որ Լ'նանիայի գրուածները մեր ձեռքն հասած չեն, այնու ամենայնիւ կարեմք գուշակել, որ իւր գարու ուսումնականութեան չափով նշանաւոր անձն եղած է և Նարեկայ վանքի աւաջնորդական պաշտօնի մէջ իւր օրինակով նոյն ժանրը ուսումնասիրութեան վայր բարձուցած է: Լ'յս նկատմամբ ուրեմն, ինչպէս ամեն գեղեցիկ և շահաւէտ գործոց հիմնագիր, նոյնպէս և Լ'նանիա Նարեկացի արժանի է մեծ երախտագիտութեան:

ԽՈՐՈՎ ԱՆՁԵՒՆԵՑԻ. — Իս իւր մտնկական հասակէն հետամուտ կը լինի ուսման և գիտութեան և Լ'նանիա Նարեկացւոց եղբոր գտներ հետ ամուսնանալով կ'ունենայ երեք որդի — Յովհաննէս, Սահակ և Կրի-

գոր — և յետ ժամանակաց. Անձեւացեաց
 գաւառին եպիսկոպոս կ'ընտրուի: Խաարով
 իւր բարեպաշտութեամբ և քրիստոնէական
 իմաստութեամբ նշանաւոր եղած է սասնե-
 րորդ գաբուն մէջ և իւր սրտուածասէր հա-
 դին պարզապէս կը փայլի իւր գրաւոր եր-
 կասիրութեան մէջ, զոր շարագրած է իւր
 եպիսկոպոսութեան ժամանակ:

Խաարովու երկասիրութիւնն է՝ Արիւն-Սիւան
 յամագրաց, որոց վրայ ամփոփ և ստոյգ գա-
 ղափար ունենալու համար՝ հարկաւոր է նոյն
 իսկ յամագրի պարունակութեանը կառարե-
 լապէս հասու լինիլ: Եւսմագիրքը, որ մեր
 քրիստոնէական բարեարտւածութեան և եկե-
 ղեցական ժամերգութեան հանապազօրեաց
 Աղօթամատոյցն է, կը պարունակէ իւր մէջ
 այնպիսի սքանչելի ազօթքներ, մաղթանքներ,
 քարոզներ և երգեր, որոնք բարեպաշտ լո-
 գոցմանց և քրիստոնէական ջերմեամբու-
 թեան վճիռ բղկուածք են և այնպիսի խոր
 դրուածներ, որոնք ամեն ժամանակ և ամեն
 դիպուածի մէջ ամենակարեւոր են քրիստո-
 նէի համար, որ կը փափաքի իւր Արարչի և
 իւր երկկաւոր. շօր հետ խօսակցիլ: Խաարով
 ինքն զգալով Աղօթամատուցի պարունա-
 կութեան վսեմութիւնը՝ իրեն նուիրական
 պարտք համարած է զայն մեկնել իւր ազ-
 թարեթ հօտի համար, որպէս զի իւրաքանչիւր

զք հասկնայ ՚և զգանի՝ թէ քիչ զգացմունն
 ցով պարտաւոր է զգեւորիչ հասարակային
 ժամերգութեան ժամանակ, և քիչ է զոր Քրի-
 ստոսնէական Եկեղեցին կամ հաւատացե-
 լոց բազմութիւնը կը հայցէ երկնաւոր Հօ-
 րէն, միահամուռ գումարմամբ և միաբար-
 բար շրթամբք : Խոսքով իւր մեկնական
 երկասիրութիւնը բարեխիղճ կերպով կա-
 տարելու համար՝ ընթերցասիրած է իրմէն
 առաջ եղած եկեղեցական Հարց խորհրդա-
 ծութիւնքը, որոց շատերու անուններն ու
 հասուածները կը յիշատակէ : Խոսքովն եր-
 կասիրութեան մէջ մեկնուած են միայն այն
 մտղթանքներն աւ քարազները, որոնք իւր
 ժամանակ յամսորի պարսէնակութիւնը կը
 կազմէին, և հետեւապէս այժմեան յամա-
 դրքի ամբողջ մեկնութիւնը չէ : Վասն զի
 մենք գիտենք, որ Խոսքովէն զինի յամագրո-
 թի պարտնակութիւնը շատ ընդարձակուած
 է, մանաւանդ Ներսէս Շնորհալուոյ ժա-
 մանակ :

Խոսքովն երկասիրութիւնը, բաց ՚ի մեկ-
 նական մասերէն, կը պարտնակէ նոյնպէս
 ժողովրդին և եկեղեցականաց գեղղած հա-
 մառատ յորդորակներ, որոնք զեղուն են բա-
 րեպաշտական զգացմունքով, և որովհետեւ
 քիչաւոր նպատակն եղած է հաւատացեալ
 ներք հրաւիրել Ս, Գրոց ընթերցման և ա

զօթասիրութեան, ուստի անդ անդ խիստ
 գեղեցիկ ձեւերով բացատրած է Սուրբ Գր-
 քոց ուսման և աղօթից կարեւորութիւնը,
 որուն ապացոյց՝ արժան կը համարիմք հետեւ
 լեալ տողերը առաջ բերել. «Մտուածսի-
 րութիւն 'ի Գրոց ծնանի 'ի մարդս . . . (Եւ-
 արգ՝ պատուեսցուք զ'իւրս Սուրբս վերծա-
 նութեամբ, որ են պատճառք մեզ ամենայն
 բարելաւութեան : Փափագեսցուք սիրով 'ի
 վերծանութիւն Գրոց Սրբոց և յննթեւ-
 նուլն կրկին հոգ յանձին բերցուք. —) Ի, զի
 իմացուք զննթերցեալն և միւս եւս՝ զի ան-
 մուաց 'ի մտի կայցուք, մանաւանդ թէ՝
 գործով կատարեսցուք և լիցուք առնողք և
 ըննացն, զի մի զրկեսցուք 'ի մեծագոյն բա-
 րեացն թեթեւամտութեամբ 7 : Իսկ աղօ-
 թից վրայ երկարօրէն խօսելէն զինի այսպէս
 կը պարզաբանէ աղօթելու օգուտը : «Իսկ
 զպտուղ աղօթից յամենայն ժամու պահան
 ջիմք Մտուածոյ և յամենայն հասակի և 'ի
 դիպուածի : Տղայոց բարւոք սննդակից է ու
 զօթքն և պահապան յեր և 'ի մուտս : Եւ-
 ըրտասարգաց գործակից : Տերոց՝ յոյս հաւ-
 տատութեան . քահանայից՝ պակի պարծա-
 նաց . ժողովրդոց՝ պարիսպ ամրութեան : զի
 նուորաց՝ վահան վրդաւթեան . թագաւո-
 րաց՝ ցնծութիւն . իշխանաց՝ ուղղութիւն .
 գատաւորաց՝ զգատութիւն . ձգնաւորաց՝

մարտակից . կուսանաց՝ կառավարութիւն .
 աշուորաց՝ սփոփանք . բերկրեցելոց՝ հըւ-
 ճուանք . նեղիւց՝ անդորրութիւն . խաղա-
 զացելոց՝ զգուշութիւն . արանց՝ գործակից .
 կանանց՝ անակից . ճանապարհորդաց՝ ուղե-
 կից . նաւորաց՝ առաջարկութիւն . առող-
 ջաց՝ խնդութիւն . հիւանդաց՝ մխիթարու-
 թիւն . մեղուցելոց՝ քաւութիւն . արդարոց՝
 խնդութիւն . ննջեցելոց՝ թօշակ կենաց և
 յոյս բարեաց . . . ր :

Արովհետեւ Վաթնագրքի վրայ ուրիշ պա-
 տեհ աւթիւ դարձեալ պիտի խօսինք , ուս-
 տի այսքանը բաւական համարելով այս մի-
 այն կը յաւելունք խոսքովի երկասիրութեան
 մասին . որ եթէ նորա մեկնած մազթանք-
 ներն ու քարոզները նոյնութեամբ թողլով
 և աշխատասիրած մեկնութիւնը ընտրանօք
 համառօտելով ու աշխարհաբար թարգմանե-
 լով միտաին տպագրուի , խիտա արդիւնաւոր
 կը լինի բարեպաշտ աղօթասիրաց համար , և
 այնչափ քրիստոնէական ոգի կարող է ներ-
 շնել . որ երբէք նոյն արգիւնաւորութիւնը
 չստացուիր քանի մի նոր ժամանակիս Վրդ-
 րանկան գիտելեաց շոր ու ցամաք տետ-
 րակներէն , որոնք իբրեւ դասադիրք գործ
 կը գրուին գործոցաց մէջ : Այս անգի խոսք-
 վի գլխաւոր նպատակը եղած է իւր երկա-
 պիւրութեամբ քրիստոնէական ուսմունքներ

ուսուցանել, որուն համար և ինքն յայտնու
 պէս ասած է. « Արոզհետեւ շատերու մէջ
 ամենամեծ տգիտութիւն տեսայ, ուստի
 արժան համարեցի եպիսկոպոսութեանս
 պարտուց համեմատ այս գրուածքը յորի-
 նել, որ կարդան և ուսանին, վասն զի արեւ-
 կարելի է միայն խոսքով (քարոզով) կարեւոր
 դարման մատուցանել » :

ՎՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ . — (Նձեւացեաց Խոս-
 քով եպիսկոպոսի որդին, ծնաւ 951 թնւա-
 կանին, և իւր մանկութեան հասակէն Որչ-
 տունեաց գաւառի Նարեկայ վանքի առաջ-
 նորդ Անանիա վարդապետի խնամոյն յանձ-
 նուեցաւ : Վրիգորի վարուց սրբութիւնը,
 մարուր սիրտը և անզբաղ միտքը առաջնոր-
 դեցին զինքը իմաստութեան մէջ զարգանալ
 լու և աստուածախօս հանճարներէն մին
 դառնալու : Վասն և վեց տարեկան հասու-
 կին մէջ արդէն շատ իշխաններ Վրիգորին
 կը դիմէին իրենց ինչ ինչ տարակուսանաց
 լուծումն ատանալու : Սակայն ինչպէս արեւ-
 գական ջերմութիւնը երբեմն գարշահոտ
 գորրչիներ կը յարուցանէ գեռնէն, նոյն-
 ոյէս և սրբասուն մարդկանց կեանքը և բա-
 րեպաշտական ջերմութիւնը կը բեր կը յու-
 զէ աշխարհիս մէջ : Վասնորովս պատահեցաւ
 և Վրիգորին, որոյ դէմ չարամիտներ ոմանք

յուզեցան ասեղութեամբ և գնալով 'Իու-
նայ կաթողիկոսարանը' ամբաստանեցին զՎր-
թիգոր իբրեւ թերամիտ 'ի հաւատոց, բայց
չը կարացին իրենց նենգ նպատակին հաս-
նիլ և մնասել. որովհետեւ Վրթիգոր ոչ միայն
արդարացաւ քննութեան մէջ, այլ իւր ա-
ռաքինական վարուց համբաւն եւս աւելի
հռչակեցաւ. վասն զի առաքինութիւնն ու
վարուց արութիւնը մահ չունի, և մինչ-
դեռ թշնամիք կրկարծեն թէ արատաւորե-
լով կը մահացնեն, ընդհակառակն աւելի կը
կենդանացնեն: Այս փորձուած ճշմարտու-
թիւն է ամեն ժամանակ:

Վրթիգոր իւր անձն մենաւորական կենաց
և գրաստարական վաստակոց նուիրելով ըն-
թերցասիրեց և շարագրեց մինչեւ իւր 60
տարեկան հասակը և վախճանելով թաղուե-
ցաւ 'Վարեկայ վանքի մէջ, ուր մինչեւ ցայ-
սօր աւանդութեամբ կը ցուցնեն իւր գե-
րեզմանը: Վրթիգոր 'Վարեկացին գրած է գրե-
խաւորապէս այն տեսակ նիւթերու վրայ,
որոնք մարդայ վախճանական նպատակը կը
կազմեն: Վրթիգորի երկասիրութեան բուն
համառօտութիւնն է այս — 'ի ներուստ ճար-
կայն օրդ խորը և 'ի վերուստ սպտածային անկոտն
ճարտարութիւնը: Վրթիգոր այս եռանդով վա-
ռուած աստուածային բանատեղծ մի կը
ներկայանայ մեզ իւր գլուխօճոց մէջ, բա-

նիւ յորգառատ և զգացմամբ զեղան : Կը ներբողէ ինչ որ աստուածային է : Կը պարտաւէ ինչ որ մարդկային տկարութենէն է : Սերթ կը յափշտակուի և կը վերապանայ թեւ լով աստուածային սիրոյն և մերթ կը խնայարհի և կը հեծէ մարդկային վարպարը կը ընդ վրայ : Գրեգոր այն հագիներէն է : որ աստուածային սիրով կը ճենճերի, արտասուելով կը ժպտի և ժպտելով կ'արտասուէ : Զոր մնասիրտ ասենք, Գրեգոր այնպէս կը պատկերացնէ զ'աստուած և զմարդ, որ ամեն երկիւզած պտտերու մէջ խորին տպաւորութիւն կը թողու իւր կենդանի երանգներով :

Գրեգոր Եսրեկացւոյ երկասիրութիւն ներն սոքա են գրութեան ժամանակի կարգաւ : — Պարոնիսն իսկն (Կարանից, որոջ արարունակութիւնը համառօտիւ այս է : Սոկաց Իււրթ սրբատուն եպիսկոպոսի եզրօրորդին, (որ զինուորելու գնացած էր 'ի Պոլիս Սասիլ և կաստանդին կայսերաց ժամանակ) 'ի պատիւ գերեզմանի Իււթին պատգեւ կ'ընդունի յիշեալ ինքնակալներէն կենաց Փայտի մասն և սչ նախական ընծաներ և կը դառնայ Սոկաց գաւառն Իււթի քեւարդի Ստեփանոսի եպիսկոպոսութեան ժամանակ : Ըստ պարզեւնեքը կ'ամփոփուին, նախ Իււթի հանգստարանի մէջ, յետոյ (Յովհաննէս կարապետի տառ

Ճարին մէջ, և այսա լ'ստուածամօր եկեղեցւոյն մէջ : լ'յս վերջին փոխադրութեան հանդիսին ներկայ կը գտնուին լ'րծրունի Թագադարձ հարազատներն՝ Սենեքերիմ, Գուրգէն և լ'շատ, ինչպէս որ խաչի պատմութեան մէջ փոխադրութեան հանգիսի նկարագիրն եւս պարունակուած է : լ'յս առթիւ գրած է Գրիգոր նոյնպէս խաչի ներքոյն և նորա հետ միասին լ'ստուածամօր ներքոյն — « Գուճարք խմբից, և այլն » :

Լ'յս երեքն եւս գրուած են Ստեփանոս եպիսկոպոսի խնդրանօք, ինչպէս կը ցուցնէ իւր մի լ'նծոյական առ նոյն եպիսկոպոսն : Ստեփան լ'արեկացւոյ սոյն գրուածոց մէջ գտնուած քանի մի անժամանակահից անցքերն և ինչ ինչ իմաստներն տեղի կը տան կարծել, որ այլոց ձեռքով յետին ժամանակաց յաւերուած են :

Որո՞ք Գովհար լ'ատելոց, որոյ մէջ առաքելական կոչման մեծութիւնը բացատրուած է և լ'ղեմաճարոց Գրեհ առաջ յարինուած է, ինչպէս և կը յիշուի ՁԲ. 2. Գլխոյն մէջ. « Որոց (առաքելոց) զգովեան արժանաւորութեան՝ ըստ իմում կարի յայլում բաւնի պաշտեցի » :

Սեփարական Երգերգոյի . Սոյն երկամբութիւնը գրած է լ'արեկացին իւր երեսուստորդական հասակին մէջ, լ'նձեռացեաց թա

գաւոր Գուրգէն Արծրունիի խնդրանօք , որուն ուզած է և իւր համեստ Անճախան : Երբ երգոյ Վիրքը , որ իւր վառվառն իմաստներով և գեղեցիկ նկարագիրներով , Փետայի և Հարսի անուամբ , Վրիստոսի խանգակաթ սէրը կը պատկերացնէ առ Եկեղեցին , երբեմն տկարամիտ մարդկանց գայթակղութեան առիթ եղած է : Այս պարձառաւ Եկեղեցւոյ նախնի Հարք հաւատացեալոց ուղղամտութիւնը անսայթաք պահպանելու համար՝ մեկնած են նոյն Վիրքը , բարեպաշտութեամբ զեղուն զգացմանքներով : Արիսի մեկնիչներուն մէջ յայտնի է մանաւանդ Գրիգոր Ախուսացին , որ Արմազիադա ազնուական տիկնոջ խնդրանօք բացատրեց Երբ երգոյն , այն գայթակղութիւնները վերցնելու նպատակաւ , որով ոմանք իրեզանդիոնի մէջ տկարամտութեամբ նոյն Վիրքը աշխարհական մտքը շարագրուած կը համարէին : Այր Արեւիկային իւր մեկնութեան մէջ հետեւեալ է Գրիգոր Ախուսացւոյն , բայց այնպիսի համառօտախօս և պարզ եղանակ բռնած է , որ Եւրոպական բանասէրներէն ոմանք Աննան Քիւրթիան կ'անուանեն Արեւիկայ երկասիրութիւնը : Այս պարզութեան դիտաւորի շարժառիթն այն եղած է , որպէս զի ոչ միայն հմուտներն , այլ և հատարակ մարդիկ անգամ և կանայք կարկնան

դիւրութեամբ հասկանալ և երբէք չքսնու-
ցանել իրենց սրտերուն մէջ գայթակղական
զգացմունքներ: Երբ երգոյի վսեմ հոգին ըն-
բռնելու համար՝ բաւական է միայն որ նիւ-
թական նկարագիրներն՝ հոգեւորի փոխեր
և Քրիստոսի անհուն սէրը պատկերացնենք
մեզ, որով սիրած է զԿեղեցին, իւր անձը
զոհելով: Եթէ աշխարհի մէջ սէր մի չէ
կարող հաւասարիլ Քրիստոսի սիրոյն, հե-
տեւապէս և ոչ Վիրջ մի կարող է այնպէս
յարմարիլ Քրիստոսին և Կեղեցեցւոյն, ինչ-
պէս Երգ երգոյն, երկնաւոր Փեսայի և Հար-
սի սքանչելի սիրոյն նկարագրութեամբ: Արուն
կարող է վայելչապէս յարմարիլ, և մի կարէ-
լինիլ Երգ երգոյի նկարագրած այն Մե- և
Վեղեյի հարսն, եթէ ոչ մարդկութիւնը, որ
Մե- էր պատուիրանադանցութեամբ և սա-
կայն այնչափ Վեղեյի և սիրելի, որ Քրիստոս
նորա սիրոյ համար մահ յանձն առաւ և սե-
ւութիւնը իբրեւ ձիւն սպիտակացնելով՝
հարսնացոյց իրեն հետ և յաւիտենական մի-
ութեան դաշն հաստատեց:

Երգի կամ Երգի, որ կը կոչուի նմանապէս
Ռէբերգո-Ռի-ն, և կազմուած է 95 գլուխնե-
րէ, որոց վերտառութիւնն է « Ի իբոց սրբոց
Խոսք ընդ Աստուծոյ »: Երբեկացւոյ այս երկա-
սիրութիւնն՝ այնպիսի հանրական ընդունե-
լութիւն գտաւ է Հայաստանեայց Կեղեցե-

ցւոյ զաւակաց մէջ և պնայիսի յարգ՝ հա-
մայն բանասիրաց առջեւ, որ երկարօրէն
գովարանել այս տեղ՝ աւերբոյ կը համարինք:
Լայտի միայն կ'անենք, որ Նարեկացւոյ
Նղօթական կամ Ողբերգական երկասիրու-
թեան մէջ ակներեւ կը նշմարուի Սուրբ
Գրոց լի օւ լի հմտութիւն, երկիւղած սիրտ,
ժառ եռանդ, կորովի ճանաչողութիւն աս-
տուածային կատարելութեանց և մարդկա-
յին վախճանին, և այս ամենքի հետ՝ յոր-
դութիւն վսեմ իմաստից և դարձուա-
ծոց: Նարեկի մէջ կը նշմարուին կրկնու-
թիւնք իմաստից: Եւ այս շատ բնական է,
որովհետեւ Նարեկն պատմական և իմաս-
տասիրական գիրք չէ, այլ աղօթական, և
ջերմեանդութեամբ ժառուած սրտի հա-
մար յորդութիւնը բնական յատկութիւն
է, կամ այլապէս ասենք, սրտի հոսան-
քը՝ չափոյ և սահմանի տակ չ'ամփոփիր,
միայն է միայն որ չափով և սահմանով կը
արամազրէ: Աստի, եթէ մտային գրուա-
ծոց մէջ տրամաբանութիւնն է գովեցի,
սրտային գրուածոց մէջ՝ գովելին է ազնիւ
գգացմանց յորդութիւնը, Ծոխութիւնը և
ջերմութիւնը:

Նարեկի պարունակութիւնը աղօթքներ
լինելով՝ անշուշտ կարող է հասկանալի լի-
նիլ միայն ջերմ սիրտ ունեցողներուն: Իսկ

անտիրաններուն ոչ միայն անհասկանալի, այլ
և գուցէ ձանձրալի թուի: Արտհետեւ արք-
տային երկասիրութիւն հասկանալու հա-
մար՝ սիրտ հարկաւոր է: Այս այնչափ բզ-
գալի է, որ կարելի է ասել թէ միևնոյն
ընթերցողի համար միևնոյն Արեւին եր-
բեմն հասկանալի է և երբեմն անհասկա-
նալի, նայելով ընթերցողի սրտի փոփոխա-
կան ջերմութեանն կամ սառնութեանը:
Գուցէ այս է պատճառն, որ ոմանց համար
Արեւին մթին և խրթին գիրք երեւցած է,
որ և Ա. Պոլսոյ Պատրիարքն (Յակոբ Արեւան
և Ա. Էնեօսիկի Միթիթարեան Ախտէն Է.
Գաբրիէլ Աւետիքեան երկարօրէն մեկնած
են զայն):

Արեւի յիշատակարանին մէջ կ'աւան-
գուի, որ Աղօթամատոյց գրքի յորինմանը
օժանդակած է Արեւկացւոյ Յովհաննէս
եղբայրն, սակայն այս օգնութիւնը առա-
ւել եղբայրական խորհրդակցութիւն պիտի
համարօրնք, քան թէ գործակցութեամբ եր-
կասիրութիւն:

Գրիգոր Արեւկացին շարագրած է նաեւ
նապէս ճանր երկատիրութիւններ, ինչպէս են Վա-
յի, Մեղեդիներ և Տաղեր, որոց մէջ կը փայլի
բանաստեղծական ոգի, հանձար և աշխատ:
Գանձերն թուաւէ երեք են. այն է՝ Գա-
լուստ Էսփայն Արքայ, Կ. Խաչն և Վերջի. իսկ

աստիճանն ու մեզեղիցք, քանի՜ն աւելի են :
Կան նմանապէս և մի քանի այլ երկասիրու-
թիւններ, այն է թաղն, Ա՛նիտ-Ֆիւն, Խրո-
ւ այլն, որոնք Նարեկացւոյն կ'ընծայուին :

Այն դարու մէջ կը յիշատակուին քանի մի
ուսումնասէր անձինք, որք են . — ԽԱՂԻԿ ԿԱ-
ՅՈՂԻԿՈՍ, որ գրագարան հազտատեց Շի-
րակ գաւառի մէջ . ԻՍԻԹ ԿԱՆՀԱՅՐ,
ՊԵՐՈՍ՝ ՄԵԿՆԻՉ ԳՐՈՑ . ՍՈՎՍԵՍ ՏԱՐՕՒՆԵՑԻ,
ԱՍԳԻՍ, ԱՍԵՓԱՆՈՍ ՄՈՒԱՑ ԵԳԻՍՏՈՐՈՍ,
ուրան կ'ընծայուի Աբրահիմն սբոյ շարականը,
'ԻՍԻԹ ՄԱԸԿՈՏԵ', ԻՍԻԹ ԵԳԻՍՏՈՐՈՍ ՄԱԿԱՑ
և այլն : Իսկ սոցա երկասիրութիւնքն մեզ
հասած չեն, և որոշակի չեն յիշատակուի-
ր պատմութեանց մէջ :

ԱՍԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿԻ ԿԱՄ ԱՍՈՂԻԿ . — Ա՛նք
պատմագրաց մէջ նշանաւոր տեղ ունի Ստե-
փանոս Տարոնեցի, որ և երաժշտական երգաց
հմարութեան պատճառաւ Ա՛ողի կը կոչուի :
Ստեփաննոս երկասիրած է իւր պատմութիւ-
նը Գաղիկ և Թադաւորի և Սարգիս և կա-
թողիկոսի հրամանաւ, որ առ զճազացո-
թենէն սկսելով հասաւ ցած է մինչեւ Քրիս-
տոսի 1004 թուականը : Կախնի պատմու-
թեան նկատմամբ հետեւած է Նաւաբիսիս
և Խորենացւոյն : Երեք Վիպք բաժնուած է
այն պատմական երկասիրութիւնը, որոց

երրորդը միայն իւր ժամանակակից անցքերը
 էր պարզունակէ : Իսկ առաջին երկուքի մէջ
 էր խօսուի համառօտիւ Իսրայէլացւոց ծագ-
 ման , Լեզիպտոսի Պտղոմեանց Թագաւորաց ,
 Ըստրոց , Սարսց և Պարսից ինքնակալաց , մեր
 Ըրչակունի և Բագրատունի Թագաւորաց ,
 Սասանեան ցեղի արքայից և Հագարացւոց
 Ըմիրապետաց վրայ : Իւր ժամանակակից
 անցքերը պատմած ժամանակ բաւական լցս
 էր ծագէ Ըսողիկ ազգային պատմական կե-
 նաց վրայ և այս պատճառաւ իրաւամբ մեծ
 յարգանաց արժանացած է հետեւեալ դա-
 րուց պատմիչներէն , մինչեւ անգամ Սա-
 դիստրոսէն կոչուած է Լըռնիի ծայրագոյն ծեր :
 Ըսողիկ սկանատես լինելով յունական կրօ-
 նական հարածանաց , զոր բորբոքած էին
 Հայոց դէմ , սուրբ նախանձախնդրութեամբ
 վառուած էր խօսի նոյն անցքերուն վրայ :

Ըսողիկն կ'ընծայուի նմանապէս՝ Սիկու-
 իիան ինչ Վրոց Երեմիա մարգարէին , առկայն
 այս երկասիրութիւնը ցարդ երեւցած չէ :

Սոյն դարու մէջ էր յիշատակուին քանի
 մի գրութեանքներ եւս , ինչպէս են Բան ընդ-
 դէմ Ըրիստեանց , Եւաթիբեանց , Երանորա-
 կանաց , զոր դրած է մի անգնտն վարդա-
 պետ , կարուց Թագաւոր Սուշեղ բարձր
 տունւոյ ինդրանոց , այսպիսի սկզնաւորա-
 թեամբ « Սվ քաջ բանասիրաց , տէր իմ :

Մուշեղ Բագրատունի, պերճարանդ և հանձարեղ գուճակացեալդ առ ծայրագոյն խորոց խոհեմագոյն ըստ գործնականին և տեսականին գրող ստորոգութեանց ։

Բայցայսրո՛վիւն պատարանայ, զոր գրած է ՄԱՂԱՂՈՒՆԵԱՅ ՏԵՐԵ ԱՐՏԱՒԱՂԻ հրամանաւ Լ'տոմայ Լ'նձեւացւոյ ։

Հարց պատարանի, զոր երկասիրած է ՏԱՃԱՏ անուն վարդապետ մի։ Լ'յս երկասիրութիւններն անուամբ և եթ կը յիշատակուին, բայց տակաւին լոյս տեսած չեն ։

Դ .

Ուսումնական ծԱՌագրութիւնք Յաւհաննէս կոչեալն վարդապետի. Գրիգորի Մագիստրոսի, Քեարոսի Գեառգարձի, Անանիայի Սանահնեցւոյ, Սարգսի Սեւանեցւոյ, Արիստակիսի Լաստիվերացւոյ, Գրիգորի Վիպրասիի և պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոյն . — Գեոքգ. Թեագորոս և Սեփանոս վարդապետք . — Գոզոս Տարանեցի ։

ՍՈՅՏ ԴԱՐՈՒ նշանաւոր ուսումնականացքն եկին՝ Չորագեացոց մէջ Հաղթար և Սմանկին վանքերն, որք շինուեցան Լ'շոա Ողորմանի բաւրեպաշտ անուամբ խորտվանոյշ թագուհւոց առաստաճեալութեամբ, և յետոյ նորոգեցան Լ'ջուանից Բագրատունի կորիկէ թագաւու

ով ձեռամբ և Հաղթատու Կարմիրագոտանկատ
 դարձաւ, որոյ մատենագարանը յիշատա-
 կարանաց մէջ ամենախրիստոսէական
 է: Անուանի էին նմանապէս Խնարի վանքն,
 Ամենախրիստոսէական Տրագիզանի մօտ և Ար-
 գիւնայ վանքն՝ Այրարատաց Շիրակ գաւառի
 մէջ: Իսկ մետաքաներորդ գարու անուանի
 մատենագիրներն սոքա են. —

.. ՅԱԼԱՆՆԵՍ ՎԱՐՒԱՅԵՏ ԿԱԶԵՌՆԵ ՏԱՐՈ-
 ՆԱՅԻ, որ ծագկեցաւ Խաչիկ Բ կաթողիկոսի
 օրով, և այնչափ մեծ էր իւր համբաւն, որ,
 ըստ պատմելոյ Սուհայեցւոյն, Պետրոս կա-
 թողիկոսն Յովհաննէս Թագաւորն զղկեցին
 նորա մօտ զԱնգիստրոս և այլ նշանաւոր ան-
 ձիւք, որպէս զի նոյն ժամանակ պատահած
 արեգակնն խաւարման պատճառներն իմա-
 նան: Ի՞նչպէս և իրենց առած պատասխանն
 աստեղագիտական չէր, այլ լոկ խրատական
 գուշակութիւն: Այսն զի նոյն ժամանակ
 աստեղագիտութիւնը տակաւին ծաղկած
 չէր և բնական երեւոյթներուն այլ տեսակ
 մեկնութիւններ կրտային:

Աստիվեքոսցին կ'աւանդէ, որ Կրդեռն
 վարդապետն շարագրած է Հասարց Գիրք մի,
 բայց ցարգ երեւան ելած չէ: Հարագրած
 է նմանապէս երկամբրութիւն ինչ քառերօվան
 պարտիքի և խոսկանոց, ու զժամաց զիսոյ, Այլաւ

կերպոյի եպիսկոպոսի խնդրանօք, եւ այն գրուածքէն մի հատուած միայն հատած է մեզ :

ՂԻՒԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ, Վատակայ որդին, Պահլաւունի ցեղէն : Սա իւր հօր մահէն յետոյ միացաւ նախարարաց հետ, որոնք թագաւորեցուցին Վազիկ Բ. Բագրատունին : Եւ այց յետոյ Վեստ Սարգսի պատճառաւ ինքն եւս կասկածաւոր համբաւուելով թագաւորի առջեւ՝ թողաւ Արարատեան աշխարհն և անանձնացաւ 'ի Տարոն, ուր սկսաւ վանքեր շինել, 'ի թիւս որոց և Ս. Արտայեատի ժամատունը :

Յետոյ այն շինութիւնքն իւր Հրահատ գործակալին յանձնելով ինքն գնաց Բիւզանդիան, ուր շատ մեծարանք գտաւ եւ Սահխարոս ու Բաբս տիտղոսներն ստացաւ, որով և աւելի կասկածաւոր եղաւ Վազիկ թագաւորի առջեւ, (Յունաց հետ ունեցած այն մտերմութեան պատճառաւ : Վազիկ թուղթ գրեց Սահխարոսին, իբրեւ հայրենի իրաւանց մատնչի վրայ, և պաշտպանողական պիտաստիան ստացաւ, բայց իւր կարծիքն չը փոխեց :

Երբ Յայք Ա'ի քաղաքն յաղտակեցին՝ Վրիգար Սահխարոս Վ. Պօլիս գնաց, ուր էր և Վազիկ, որպէս զի Բագրատունի

Թագաւորութիւնը կործանման վտանգէն ազատեն, բայց անկարող գտնուելով՝ իւր հայրենի ամրոցներն եւս — Նշնի, Կայեան և Կայծոն — Յունաց ձեռքը յանձնեց և Սիլա գիտաց մէջ ՚ի փոխարէն քանի մի կարուածներ առնելով, այն տեղ քաշուեցաւ . իսկ Տարունոյ մէջ ունեցած իշխանութիւնը յանձնեց Գառնիկ Սամիկոնեանին :

Այս ժամանակէն յետոյ Սագիստրոս ըսկաւ տարապիղ աւելի մատենագրական երկասիրութեամբ և 1058ին կնքեց իւր կեանքը :

Սագիստրոս ունեցաւ նաև քանի մի նըշանաւոր աշակերտներ, ինչպէս են Նարսեղ և Էղիսէ, որ եպիսկոպոսութեան աստիճանի հասան, և իւր որդին Գրիգոր Փահլաւունի կամ Վկայատէր, որ կաթողիկոսութեան աթոռն բարձրացաւ, ինչպէս արդէն խօսած ենք նախորդ պատմական Շրջանին մէջ : Սեր մատենագիրներէն ոմանք գովութեամբ կը խօսին Սագիստրոսի հմուտութեան վրայ, որոց գովեստներն մի առ մի յառաջ բերել այս տեղ շատ երկար կը լինի : Ուստի կը մնայ մեզ իւր երկասիրութեանց վրայ խօսիլ :

Գրիգոր Սագիստրոսի երկասիրութիւններն տքս են .

Ա. Թղլիկ, որոց թիւն ութսունի կը հասնի և զորս կարենք երեք բաժանման վե-

բաներ, այն է շարապետական, ինստրուկտիվ
 և ընդհանրական։ Այս թղթերուն մէջ նշանա-
 ւոր են։ — Պատմականի Ատրուց կաթողիկո-
 սի թղթոցն, զոր Տիգրանակերտէն գրած
 էր առ Սագխատրոս իբրեւ գանգատ. Յոնն
 դրակեցիքն հարածելու համար, և խիստ
 զորաւոր պատասխան ընդունեց Սագխա-
 տրոսէն։ — Թոռլի առ Աբրեհիմ Ամիրայ Հա-
 գարացի, որուն կինը Հայ զինելով, Սիսա-
 կեան ցեղէն՝ և ՚ի մանկութենէ քրիստո-
 նեայ, գրաւոր կերպով խնդրած էր Սա-
 գխատրոսէն իւր մի քանի կրօնական տարա-
 կուսանքներն փարատել, և Սագխատրոն նոյն
 առաջարկութիւնը սիրով ընդունելով՝ գը-
 րած էր իւր թուղթը։ — Թոռլի դարձեալ
 առ նոյն Ամիրայ քրիստոնէական կրօնի մա-
 սին։ Սագխատրոս գրած է նմանապէս քա-
 նի մի թղթեր, մեծ մասամբ անհասկանալի,
 առ Ափրեմ եպիսկոպոս Բշնոյ՝ իրեն զրկած
 նուանց համար, առ Սամիկոնեան՝ կարմրա-
 խայտ ձկանց բնծայից համար, առ որգին
 իւր Սիստ Սահրամ և առ ծուլագոյն աշու-
 կերտսն։ — Թոռլի մի առ Պետրոս Գեաւա
 գարձ կաթողիկոս, և երկու թուղթ առ
 առաջնորդն Սեւանայ Սարգիս և առ Յով-
 հաննէս Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, և այլն։
 Առ Պետրոս և առ Սարգիս գրած թղթե-
 րով Սագխատրոս կը նկարագրէ իւր զանգը։

զոր Գագիկ Թագաւորէն կը կրէր . իսկ առ Յովհաննէս գրածով՝ գահաւթիւն կը մատուցանէ այն միւխթարական թղթոյն համար, զոր Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն գրած էր առ Սոգիստրոս, իւր Վասակ հօր մահուան հաւմար, հոգեւոր սփոխանք մատուցանելով :

Բ. Սագիստրոս, թղթերէն զատ, ունի յերկողական գրաստիւններ, այն է Ներքող ՚ի տարբէ իման աստուածընկալ, բարեպաշտական զգացմունքներով ղեզուան . Սրանապէս ինչ, զոր ընծայած է Պետրոս Գետադարձ Հայրապետին, մի խնայանչան գաւազանի հետ, յաւելլով երկար տեղեկութիւն վիպասանական քերթութեան զրոյ . — Հաղարպոյէան աստուածաբան . որով չափու առած է Հին և Նոր կրտսեպարանաց պատմութիւնը, Սանուչէ Հապարացոյ խնդրանօք, որուն հետ ծանօթացած էր Վիւզանդիոնի մէջ : Սանուչէ տեղեակ էր զանազան լեզուաց, նաև Հայերէնի և բաւական տեղեկութիւն ունենալով քրիստոնէական կրօնի վրայ՝ շատ անգարդ կը կարծէր Ստուածաշունչն, ուստի խոստացաւ Սագիստրոսին՝ քրիստոնէական հաւատքն ընդունիլ, եթէ կարող լինի նա իւր հարցասիրութիւնը գահացնել : Այս ատիւ գրեց Սագիստրոս Հաղարպոյէան Սրանապէս : որուն վրայ սրանչանալով Սանուչէ՝ քրիստոնէական կրօնքն ընդունեց : Այս

քերթուածի սկզբնաւորութիւնն է . « Սեծ
են գործք Ստուծոյ 7 »

Սերոգրեալ ինքնագիր երկասիրութիւն-
ներէն զատ Սագիսորոս պարապած է քանի
մի յունական և ասորական գրոց թարգմա-
նութեամբ , բայց այս թարգմանութիւն-
ներէն շատ տակաւ հասած են մեզ , և իւր
երկասիրութիւններէն քանի մի թղթեր և
ոտանաւորներ միայն հրատարակուած են ,
իսկ միւսները մնացած են առանց տարգրու-
թեան : Սագիսորոսի գրաւոր վաստակոց
լեզուաքննական նկատողութիւնը մեր նպա-
տակէն արապոց համարելով՝ այսչափ միայն
կ'առնէք որ ընդհանրապէս խրթին են եւ
մթին և նաև քանի մի հատն բոլորովին ան-
հասկանալի , միայն վարդապետական գրը
ուածքներն են , որ պարզ են և դիւրըմբռ-
նելի :

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ , որուն հայրապե-
տական կենաց պատմութեան վրայ արգէն
խօսած ենք . իսկ գրաւոր երկասիրութեան
կողմանէ իրեն կ'աւանդուին Շարականք
Սարկրոսոց և Հանգաթան և նոյն համառօտ
և գեղեցիկ շարականներն , որ ընդհանուր
անուամբ կը կոչուին Սանկունք , որոց շատե-
լըն այնչափ ընտիր են , թէ՛ երգաբանական
շարագրոյն և թէ՛ վայելուչ իմաստեց . կող-

մանէ . որ նշանաւոր տեղ կը բռնեն Շա-
րահնոցի մէջ .

ԱՆՈՒՄ ԱՆՈՒՄՆԵՑԻ որուն, կ'ընծայուին
հետեւեալ երկասիրութիւններն . — Մեկու-
կէն չորեքտասան Թզթոց Փողոսի, զոր գը-
րած է 'ի խնդրոց Գետազարձ Հայրապետին .
— Իսն Հովնաթովիան ընդ գէմ երկաբնակաց,
(Յունաց) զոր գրած է հրամանաւ Գետա-
զարձին և որուն մէջ կը խօսի Հայոց և Յու-
նաց մէջ վիճարանութեան նիւթ եղած խնդ-
րոց վրայ, այն է անխաքականութեան դէմ,
'Քրիստոսի մարմինն ապականացու համարող-
ներուն դէմ, ներքինացեալներու դէմ, 'Քազ-
կեդոնի ժողովոյն դէմ, Վրաց բաժանման
վրայ, պատկերաց վրայ, միւռոնին, բաղար-
ջին, 'Քրիստոսի ծննդեան տօնի և երից սրբ-
բասացութեանց վրայ . — Հանձնարովիան չա-
րից Աւետարանչաց . — Արքեպիսկոպոս Եղիսիո-
թի, այն է Վաղարշապատի Լջվիածին ա-
թոռանիստ կաթողիկէին . — Իրարք քահա-
նայից . — Յաղպիս (Յովնաթովիան) և Յով-
հաննա Սիրիլի . — 'ի խալիքովիան Պեղորոսի . Այս
վերջին գրուածներէն մի քանիսն ուրիշ հա-
մանուն վարդապետի կ'ընծայուին և շատ
հաւանական է :

ՍԱԳԻՍ ՍԵՒԱՆԵՑԻ, որ Մագիստրոսի գրչխաւոր թղթակիցն է, գիտնական և շեղուազէտ, ինչպէս և Մագիստրոս կը վկայէ իւր թղթաց մէջ ասելով. « Միշտ կարօտեալ եմ քանի քու մ և գրի. քանզի հզօր ես ՚ի պուեւոյիտական մատենագրութեան, և սիրելի ինձ ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ այնպիսի ինչ լուկամ ասելո՞ւ »: Սակայն Սարգսի Սեւանեցւոց անուամբ երկասիրութիւն կամ թարգմանութիւն տակաւին երեւցած չէ: Ըյսպէս են ժամանակակից քանի մի վարդապետներ՝ ՍԱՄՈՒԷԼ, ԳԵՈՐԳ, ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՆԱՒՈՒՅԻ, ուրոց ուսումնասիրութիւնը միայն կը յիշուտակուի պատմութեանց մէջ:

ԸՐՏՍԵԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ, որ Հայաստանի արհաւրացի ժամանակի տիանատես, ականջալուր և սառագապատում պատմագիրն է: Կատիվերուցւոց պատմական երկասիրութեան քննիչներէն ոմանք կը յանդիմանեն զինքն, որ աւելի ողջ գրած է քան թէ պատմութիւն: Սակայն այս դատողութեան խլատուութիւնը ինքնին կը մեղմի, երբ ընթերցողը պատկերացնէ իւր աչաց առջեւ այն սուկայի և արիւնահեղ տեսարանն, այն աւերանաց, գերութեանց և վտարանդութեան արհաւրացի ժամանակամիջոցն, որուն մէջ Հայաստան՝ յունական վայրագ ատելութեան

և արօրսկահան մարդախոշոշ բարբարոսութեան ենթարկեցաւ և աղէտից հանդիսարան դարձաւ : Մտ մեզ, զգայուն հայրենասէր մի, ինչպէս էր Վաստիվերոցին, այլազէս չէր կարող նկարագրել այն աղէտներն, եթէ ոչ ողբալով և արտասուելով : Վասն զի Հայաստանի հոյաչէն քաղաքներն, ամրոցներն ու բերդերը քայքայուած, վանքերն ու եկեղեցիներն աւերանաց մատնուած, զօրականք և ժողովուրդք անհնարին տառապանայ մատնուած, թագաւորանիստն Մինի՝ փառազուրկ, թագաւորն՝ վարանդի և հայրապետական աւթոռն՝ ամայի . այս ամեն սրտաճմիկ տեսարանին հանդիսատես թշուառ պատմագիրն ի՞նչ կարող էր առնել, եթէ ոչ ողբախառն տողերով աւանդել իւր պատմութիւնը, հառաչելով իւր սրտի խորքէն . «Մէ, թագաւորն (Վագիկ Բ.) անկեալ ՚ի պատուոյ, իբրև զգերի կալնաւոր նսախ ՚ի հեռաբնակ տեղիս . . . հայրապետական աւթոռն ամայացեալ ցուցանի տխուր դիմօք, իբրեւ զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան . . . յողբրօ փոխեցաւ մեզ ամենայն » :

Վաստիվերոցւոյ օրրան աւելի կը մտնաքի, երբ Վաւիթ Վերապաղատի՝ և Մշոտ Ռազրատունւոյ թագաւորութեան ժամանակի՝ իրապառէտ հայրենիքը կը համեմատէ (Յովհաննէս Սմբատի և Վագիկի իշխաւ

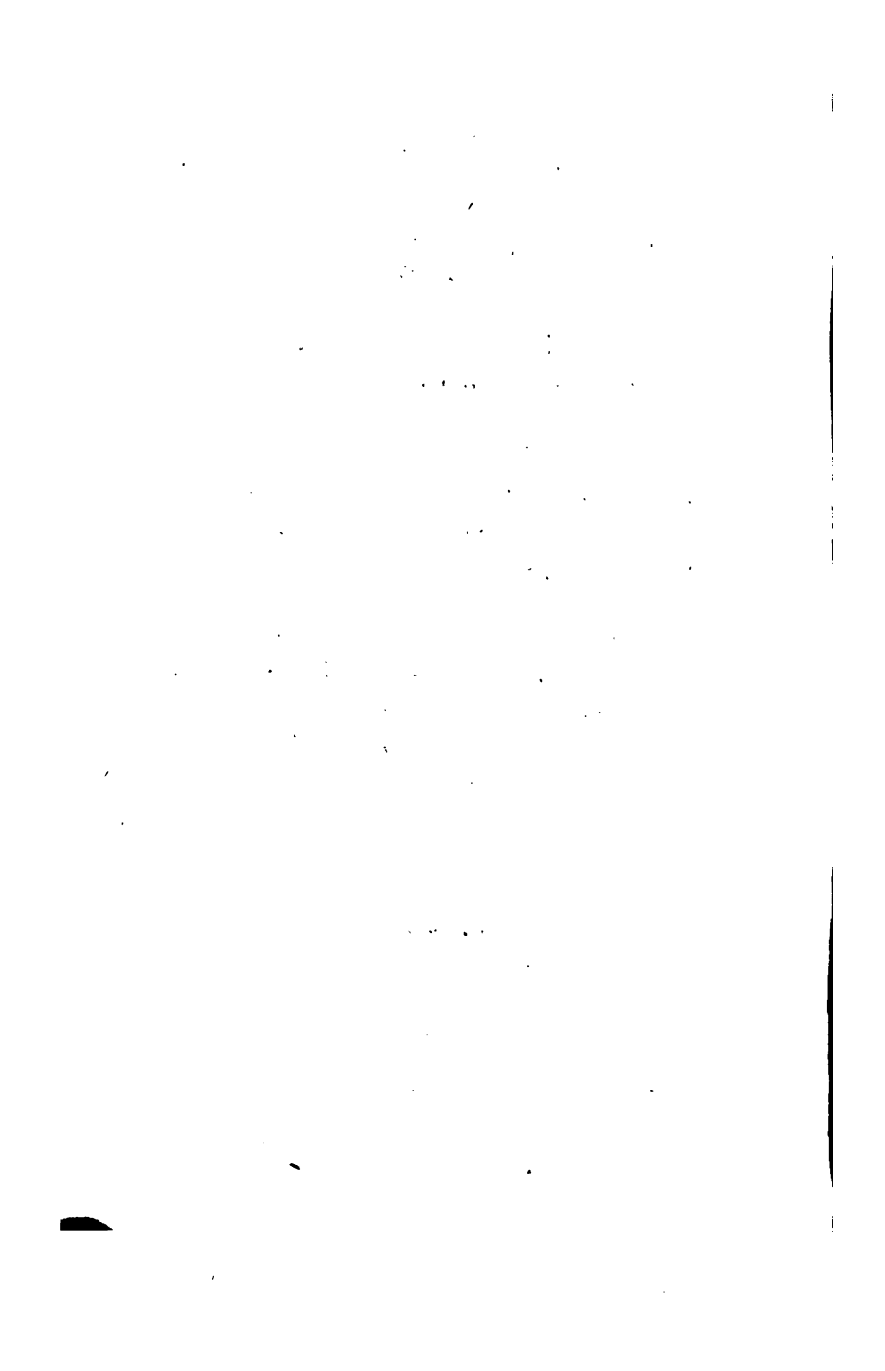
նութեան ժամանակի խռովայոյզ և առաւ-
պեալ հայրենեաց հետ : Այս հակապատկե-
րէն սաստիկ կը զգածի խեղճ պատմագիրն
և այնպէս կը խօսի, կարծես թէ արիւն կը
բղխէ սրտէն : Աստիվերոսցւոյ պատմական
երկասիրութիւնը տպագրուած է թէ Հայ-
երէն և թէ Գաղղիարէն :

Աստիվերոսցւոյն կ'ընծայուին ճաս-
մեկնութեան ընթերցուածոց, որ ասկաւին
տպագրուած չեն :

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿՍՅԱՅԻՐ, որդի Գրիգորի
Սագիստրոսի : Ա կայասիրի կաթսկիկոսու-
թեան շրջանի պատմութիւնն արդէն ընդ-
արձակօրէն աւանդած ենք, կը մնայ այժմ
նորա գրաւոր երկասիրութիւններն յիշու
տակել : Ա կայասիրի երկասիրութեանց գրե-
խաւորներն են . — Ա խոյաբանութիւն Աբթոյ, զոր
թարգմանելով կորգի գրաւ և տօներ հաս-
տատեց, որոց համար և Ա խոյաբ կոչուե-
ցաւ . — Թարգմանութիւն Յովհան Սկեբերանի
վրայ յօրինած Պրոկղի ներբողին . — Պարմու-
թիւն Ա արուց Սկեբերանի . — Ա խոյաբանու-
թիւն Արդայն Գեորգայ, Արդարեայ և Սու-
մելոյ : Ա կայասէր իւր թարգմանական աչ-
խասութեանց մէջ գործակից ունեցաւ
ԱԻՐԱԿԱՍ գիտնական վարդապետն և ՍՆՏ-
ԹԷՐԱՍ քահանայն :

Սոյն ժամանակները ծաղկեցան ՎԵՌԳ
 ՎԱՐԻԱԳԵՏ, որ քաղցրուտոյց վարդապետու
 թեան համար ՍԵՂԻ կոչուեցաւ. ԹԵՌՈՐՈՐՈՍ
 ՎԱՐԻԱԳԵՏ, որ քաղցրանուագ ալէլուիա
 նուագելուն համար՝ ԼՅԻՅԻ կոչուեցաւ.
 ԱՒՍԻԱՆՈՍ կամ ԱՒՍԻՆՈՍ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, որ իւր
 հայրենեաց մէջ նահատակուած քառասուն
 մանկանց վրայ ներբողեան գրեց. ՊՕՂՈՍ
 ՏԱՐԱՆԵՅԻ, որ թիովիստէ յոյն կրօնաւորի
 հակառակասիրութենէն ստիպեալ՝ մի սար-
 սափելի գրուածք հրատարակեց՝ հարուա-
 ծելով այն նենգժոտ մելեկրօնութիւնն, ու
 րով Յոյնք նախատակոծ կ'առնէին Հայաւ
 տանեաց Եկեղեցին : Պօղոս երկասիրած է
 նոյնպէս եկեղեցւոյ կարգաց ՎԵՐԵՆԻՆԻՆ,
 այսինքն պատճառք Տօնից, ժամակարգու-
 թեանց Բնթերցուածոց, և Օրիսից :

Հ Ի Ն Պ Ե Ր Ո Ր Գ Յ Բ Ձ Ա Ն

Հայաստանեայց Հայրապետութեան ի կիշիկիս փոխադրուելէն մինչեւ յերասին փոխադրութիւնն յԱրարտանոս եռիկին ամուսնիսն էջմիածին եւ մինչեւ սցբեաւորութիւնն կիշիկիոյ ժամաւոր կաթողիկոսութեան

1080—1441

Ա .

Համառօտ տեսութիւն

Հինգերորդ Շրջանի վրայ :

ՆԱԽԵՊԱՅ ՇՐՋԱՆԻ ՄԷՂ տեսանք, որ Բագրատունի Թագաւորական Հարստութեան անկումէն զկնի՝ ազգային գաղթական նութեան հետ Հայաստանեայց հայրապետական Մթռուն եւս փոխադրեցաւ ՚ի կիշիկիս : Ազգային կենաց այս յեղաշրջումէն կիշիկիս պատմական նոր կերպարանք ստացաւ մեր Ազգի նկատմամբ, այսինքն մի կողմէն կանգնեցաւ այն տեղ Ռուբինեան իշխանական նոր Հարստութիւնն և միւս կողմէն վտարանդի և լեռներուն ապաստանած կաթողիկոսական Մթռուն օր աւուր աւելի հաստատութիւն ստացաւ :

Արիւնքի հայկական իշխանութեան կամ
 Թագաւորութեան շրջանին մէջ, որ Վագիկ
 Բի ազգանուն Ռուբէն իշխանապետէն սկսե-
 լով (1080) Ռոբիւտան կոչուեցաւ, և մտա 300
 տարի տեւելով՝ Ռուբինեան իւր թագաւորի
 մահուամբ վերջացաւ, պիտի տես-
 նենք որ Հայաստանեայց Արիւնքին յունա-
 կան հարստահարութենէն տարուբերելով՝
 կենթարկի միանգամայն և Պապական ազ-
 դեցութեան և յերկուստէք նոր հրապու-
 րանքներու մէջ կը ծփայ: Ռուբինեան Հա-
 րրստութիւնն, Արիւնքի գեղեցիկ և վաճա-
 ռաշահութեան նպաստաւոր դրից պատճա-
 ռաւ, սակաւ ժամանակի մէջ բաւական կը
 զօրանայ, բայց տիրապետող Հայ իշխանաց
 և Թագաւորաց լատինական ազգի հետ ու-
 նեցած խնամութեանց և ակնածական յարա-
 բերութեանց առթիւ Արիւնքի անկախու-
 թիւնը վտանգուելու կը մերձենայ: Հետե-
 ւապէս պիտի տեսնենք ներկայ Շրջանին մէջ,
 որ յունական հրապոյրներուն վրայ կը յա-
 ւելուն նմանապէս հռովմէական հետամը-
 սութիւններն, մեր Արիւնքի ինքնօրէն գո-
 յութիւնը ստրկացնելու դիտաւորութեամբ:
 Արիւնքի կողմէն եւս կը յաճախին բանագնա-
 ցութիւնք և Թիւթակցութիւնք և մեր Հայ-
 րապետներէն ոմանք կը ստիպուին քանի մի
 ժողովներ կազմել և ջանալ պաշտպանել մեր

Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը յունական և հռովմէական աններողամիտ պահանջումներն ու վիճաբանութիւնները մեղմելու նպատակաւ : Սակայն Հայոց հայրապետաց սոյն քրիստոնէական խաղաղասիրութեան միջոցներն ո՛չ միայն չեն դիջուցաներ յունական և հռովմէական աններողամութիւնն , որ ուղղակի միակերպութիւն և ստրկութիւն կը պահանջէր Հայաստանեայց Եկեղեցիէն , այլ ընդհակառակն ներքին խռովութեան տեղի կը տայ մեր Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ : Հայոց արեւելեան վարդապետներն Եկեղեցւոյ անկասութեան կորուստի ու աղաւաղութեան վտանգ նշմարելով Արեւմտեան կամ Վիլիկիոյ Հայ վարդապետաց ունեցած յարաբերութեանց մէջ յունականաց եւ հռովմէականաց հետ՝ սաստիկ կը յուզին և կը զայրանան : Սոյն պատճառաւ Վամբրոնեանք Վիլիկիայէն և Չորագետացիք Հաղբատէն առ ժամանակ մի նախատանաց կարկուտներ կը տեղան իրարու վրայ : Վամբրոնեանք կը նախատուին իբրեւ հայկական Եկեղեցւոյ նախնի պարզութեան ազտազիշներ և լատինական ու յունական նորաձեւութեանց մուծիչներ . իսկ Չորագետացիք կը նախատուին իբրեւ եկեղեցախնս բարեզարդութեան արգելիչներ և վաղեմի սովորութեանց կրքորէն հետեւողներ : Ա-

րեւելեան վարդապետաց կասկածն երթաւ լով աւելի կը զօրանայ եւ իրականութիւն կը ստանայ, քանի որ կոչուեցնեցու և Պատարու յարաբերութիւնները կը յաճախին մեր հօշոտպետաց ոմանց հետ, և մանաւանդ քանի որ լատինական Միարարութեան կամ Ռենիթոուութեան ջանքերը կ'արծարծին Հայդաստանի մէջ: Ռենիթոուութեան երեւոյթն աւելի պարզ կերպով կը յայտնէ, որ Պապականութիւնը, պատրելով մեր Արեւմտեան վարդապետաց քրիստոնէական հոգին, և խաղաղասիրութիւնն իւր համար պատրուակ բռնելով, կը ճգնի կենդեցւոյ անկախութեան հիմունքը փորել և կրօնական միութեան հետ՝ ազգայնութեան հոգին ջնջել: Սակայն Արեւելեան վարդապետը շուտով առաջն կ'առնուն այս կորստական երեւութին, ջընայելով որ յանիրաւի պիտի գրոշմուին կախաւոր և անխաղաղ մակդիրներով:

Այս միարարական շփոթութեանց և կեղծիւնաց ոմանց կաթողիկոսաց ու Հռովմայ պապերու յարաբերութեանց բուն ազդիւրըն որոնելու համար՝ եթէ ընդհանուր պատմութեան սոյն ժամանակեայ անցից վրայ հարեւանցի ակնարկ դարձնենք, ամեն քան կը պարզուի: Սոյն միջնադարեան շրջանին մէջ, մինչդեռ Հայք պարսկական բռնութեան

և յունական հաղածասիրութեան պատճառաւ իրենց բնիկ Հայրենիքէն գաղթելով ՚ի Կիլիկիա կ'ապաստանէին, Արեւմուտքն ևս կամ քրիստոնեայ Լըրոպան դէպ ՚ի Արեւելք արշաւելու խորհուրդներ կը յղանար։ Աշխարհն երկու բաժնուած էր, մի մասն Աւետարանին կը հպատակէր, միւսն Կուրածին, և թէպէտ երկուսն եւս երբեմն իրարու կ'ընդհարէին, բայց յաղթող և յաղթեալ տակաւին որոշուած չէր։ Առտով խաչակրութեան արշաւանքներն սկսան դէպ ՚ի Արեւելք, Լըրուսաղէմը մահմետական իշխանութենէ ազատելու համար, որով և Լըրոպական ու Ասիական յարաբերութիւններն օր աւուր սկսան զօրանալ։ Կիլիկիոյ հայ թագաւորք և ժողովուրդք եւս քրիստոնէական սիրով ողջունեցին իրենց Լըրոպացի քրիստոնեայ եղբարքն, օժանդակելով և մտերմական յարաբերութիւններ հաստատելով, այնպէս կարծելով թէ բարոյապէս և նիւթապէս պիտի շահին այս մտերմութենէն. սակայն յետ ժամանակաց շատ սուղ նստաւ իրենց այս յարաբերութիւնը։ Այն զի իսաչափ արշաւանաց տակէն առաւել աշխարհակալութեան և Փնպական տիրապետութեան տենչանքներ երեւան ելան, քան թէ ազատութիւն Լըրուսաղէմի։ Ժամանակի պարտաւորելը հաւատարեցին, որ Հռովմայ

Պապերը խաչակրութեան արշաւանքներ⁽¹⁾ հր-
րատարակելով, ուրիշ նպատակ չստեղծեց, եթէ
նչ Վերոպիոյ տիրապետներն ու ժողովուր-
դը զբաղեցնել և իրենց նիւթական ոյժն ըն-
դարձակել: Կարձ ասենք, պապականութիւնն
յարձակողական սուք տուաւ Վրիստանէից
ձեռքն, որ Վենետարանի սկզբանց գեմէր,
և սակայն Վսխասիւնումութիւնն այնպէս աը-
նօրինեց, որ նոյն սուրբ յետ ժամանակաց

(1) Թեոփեա և խաչակրութեան պատերազմն Աթենական
կամ Հուսթինական Եկեղեցւոյ պատմութեանը կը վերաբերի,
սակայն իբրև Նշանաւոր երեսոյթ մարդկային ազգի պատ-
մագրութեան մէջ, հարկ կը համարինք հետեւեալ համառօտ
ժանգութիւնը ստլ:

Խաչակրութեան փանուսնին այն արշաւանքներն, որուն մաս-
նակցեցան Եւրոպայի զանազան թագաւորներն ու իշխաննե-
րն (1096—1270) Հռովմայ Պապերու յորդորմաքօ Երուսա-
ղէմը Մահմետականաց ձեռքէն ազատելու համար. և որով
հետեւ ոոյն արշաւանաց համար զինուորաւորներն ու մասնակ-
ցողներն իրենց հազուստի վրայ նախը խաչ կը կրէին, այս
պատճառաւ խաչակր կոչուեցան:

Ընդհանրապէս 8 Արեւելեան խաչակիր արշաւանք կը
հաշուին տիեզերական պատմութեան մէջ, որոց սահման կա-
տարեցաւ Ռբրանոս Բէ պապութեան ժամանակ (1096—
1100) Պետրոս անապատականի հրաւիրական քարոզութեամբ
և Գօգֆրոս Բուլիլոնացու, Նորմանդիոյ դուքս Ռոբերտ Բէ-
Տարենտի իշխան Բահենմարի և այլքառաջնորդութեամբ Երե-
րուրէ կատարեցաւ Եւզենիոս Գի պապութեան (1174—1140)
Ս. Բենյամարոսի քարոզութեամբ և Ֆրանսիոյ Թագաւոր
Լուդովիկոս Էի. և Գերմանիոյ կայսր Կոնրադի առաջնոր-
դութեամբ: Երրորդ փանուսնիցան կրէմէս Գի պապութեան
ժամանակ: Գօգեկեան արշաւանքացոյցի քարոզութեամբ և

ընդդէմ պատականութեան դարձաւ և բո-
լոր զօրութիւնը քայքայեց, ինչպէս պիտի
տեսնենք յաջորդ Շրջանին մէջ: Պատակա-
նութիւնը խաչակրութեան համար զինու-
որակներուն երկնից արքայութիւնը խոստա-
նարով և մերժողաց վրայ բանադրանք, նը-
ղովք և դժոխոց սպառնալիք տեղալով՝
պատճառ դարձաւ միլիօնաւոր անմեղ ա-

Ֆրանսիոյ Թագաւոր Փիլիպ — Օգոստոսի, Գերմանիոյ
կայսր Ֆրեյսերիկոս Բարբբրուսոյ և Անգղիոյ Թագաւոր
Ռիչարդ Աւելաժարտի առաջնորդութեամբ: Զորքոյն կա-
տարեցաւ իննովկենտիս Գի պապութեան ժամանակ (1202
—1204) Ֆուլք Նէօրայու քորողութեամբ և Ֆրանգրիոյ
գուքս Բոգոմին Թի. Մոնֆերատի Մարքիզ Բանիֆաս Բի և
այլոց առաջնորդութեամբ: Հիւնդերդոն կատարեցաւ Հոնորի-
ոս Գի պապութեան ժամանակ (1217—1221) Հրանգարիոյ
Անգրէ Թագաւորի և Երուսաղէմի ժան գը Բրիէն տիտղո-
սական Թագաւորի առաջնորդութեամբ: Վեյերդոն կատա-
րեցաւ Գրիգոր Թի պապութեան ժամանակ (1228—1229)
և Ֆրեյսերիկոս Բի առաջնորդութեամբ: Իսկ Էօմլերդոն և
Ռիլերդոն կատարեցան իննովկենտիս Դի և Կղեմէս Դի պա-
պութեան ժամանակ (1248—1270) Ֆրանսիոյ Թագաւոր
Ս. Լուզովիկոսի առաջնորդութեամբ:

Այսքան արշաւանքներէն զկնի, սրաց մէջ միլիօնաւոր
զինքր եղան, քրիստոնեայք, աւելի յաղթուելով քան թէ
յաղթելով, մի քանի գողթականութիւններ հաստատելին
Պաղեստինի մէջ, սակայն այն գաղթականութիւնքն եւս
կործանեցան և Երուսաղէմ դարձեալ Մահմաճաղկանաց ձեռքն
մնաց: Այս արշաւանքներուն պատճառաւ Եւրոպիոյ Թագա-
ւորներն իրարաւ դէմ զինեցան տիրապետութեան հողւով կ'
մէջ տեղը Պապութիւնն շահեցաւ, ժողովաւոր իշխանաց տը-
կարութեամբ զօրանալով:

րիւններու հոսման և այնքան մարդիկ մե-
ռան սոյն արշաւանաց միջոցին, որ մի նշանա-
ւոր պատմաբանի ասածին պէս. «Լճէ անեն
կոտորուածները յարուժիւն առնէին, մի
ընդարձակ երկիր կը բազմամարդէին: Բայց
ի հարկ է այս արեանց վրէժը ժամանակն
պահանջեց պապականութենէն»:

Լ՛յսպէս ուրեմն, պապականութիւնը,
խաչակրութեան արշաւանաց շնորհիւ Լ՛սիւ
ոյ Լ՛րեւմտեան մասներու հետ յարաբե-
րութիւններ ունենալով և հետեւապէս Լ՛իւ
լիկիոյ Հայ քրիստոնէից մտերմութենէն շա-
հուելով, կը ճգնի Հայաստանեայց Լ՛կեղե-
ցւոյ անկախութիւնը բառնալ քրիստոնէա-
կան միութեան պատրուակաւ. սակայն Նա-
խախնամութիւնն, որ պարսկական և հազա-
րական հալածանքներուն մէջ օժանդակած
էր Հայոց Լ՛կեղեցւոյն, անակնկալ միջոցնե-
րով ազատ կը պահպանէ նա և պապական միա-
բարութեան հետամտութիւններէն: Սակայն
ցաւօք սրտի պիտի խոստովանինք, որ սոյն
Շրջանին մէջ բարոյապէս վէրքեր կը կրէ
մեր Լ՛կեղեցին հռովմէականութենէն եւ
յունականութենէն, այն է ներքին երկպա-
ռակութիւններ ազգային ամբողջութեան
մէջ, վիճաբանական պղտորումներ Հաւա-
սոյ անարատ համոզման մէջ և նորածեւո-
թիւններ վարդապետական ինչ ինչ բացա-

տրու թեանց մէջ : Այս վէրքերն անհնարին էր որ չըկրէր . որովհետեւ հալածանքն հեթանոսութենէ չէր , որ աւելի ամրացուցիչ է , այլ դաւանաբանական և ծիսաբանական տարապարտ վիճաբանութենէ , որ առաւել տկարացնել և քրիստոնէական զօրութիւնը մանրել գիտէ , քան թէ կազդուրել :
 Այսինք ներկայ՝ Շրջանի պատմութիւնը , և ակներեւ պիտի տեսնենք սոյն համառօտ տեսութեան ստուգութիւնը :

 Բ .

Կաթողիկոսութիւն Գրիգորի Պահլաւունայ և Ներսիսի Շնորհալույ :

Բարսեղ հայրապետի մահէն զկնի՝ կաթողիկոս կ'օծուի Գրիգոր Գ . Պահլաւունի , որդի Ապիրատ իշխանի : Գրիգոր Գ . իւր մանուկ հասակէն , ինչպէս արդէն գիտենք , իւր եղբայր Ներսիսի (Շնորհալույ) հետ դաստիարակուած էր օրինաւոր կրթութեամբ և Վ կայասիրի խնդրանօք յանձնուած էր Բարսեղ կաթողիկոսի խնամոց . ուստի և կաթողիկոսացաւ իւր քսանամեայ հասակին մէջ , որուն վրայ արդէն վստահ էին , ինչպէս թէքն Բարսեղ հայրապետն , նոյնպէս և

ականատես ժողովուրդն ։ Սակայն հեռաւոր ազգայնոց մէջ բաւական շուկ տարածուեցաւ այս մասին և Ղլթամարայ Դաւիթ արքեպիսկոպոսն յաջողեցաւ մեծ կուսակցութիւն շահել իւր կողմն , և կաթողիկոսանալով Չորոյ վանուց մէջ՝ նստաւ Ղլթամար , ուր էր (ըստ ոմանց) աջ , քոչ և գաւազան Լուսաւորչին , և մանաւանդ Սասպուրական աշխարհի համբաւն մեծ էր , և յիշատակն տակաւին կենդանի , որ աթոռանիստ եղած էր Լըծրունիթագաւորաց ։

Գրիգոր Գ . այս երկպառակութեան լուրն առնելով , ժողով կազմեց (1114) Սեաւ լեւրան վրայ և զԴաւիթ անվաւեր հրատարակեց , սակայն Դաւիթ հաստատուն մնաց իւր վիճակին մէջ և իրմէն յետոյ շարունակեցաւ Ղլթամարայ կաթողիկոսութիւնն , որոյ յաջորդութիւնը կը տեւէ մինչեւ մեր օրերը ։

Գրիգոր Պահլաւունի , որ միշտ կը մտածէր Հայաստանի Լըբեւելեան հօտին վրայ և հաստատուն աթոռ չունենալով , մերթ կը նստէր Շուղը անապատի մէջ , մերթ կարմիր վանուց մէջ և մերթ այլ տեղեր՝ կամեցաւ փոխադրիլ Ղլրարատեան աշխարհն , և այս առթիւ յատկապէս գիր գրեց Լըբեւելեալ ամիրային , բայց շփոթութեանց պատճառաւ անկատար մնաց իւր իղձն և մտի

պուեցաւ կաթողիկոսական աթոռն հաստա-
տել խորքերդի և Արդնի մօտ՝ Օւովք գղեկի
մէջ, որ իւր հայրենի իշխանական կալուածն
էր : Կրիգոր հրաւիրեց իւր մօտ իւր կրտսեր
եղբայրն և քահանայական տասիճան տալով՝
Վերսն անուանեց, յանուն Վերսիսի պար,
թեւի . ապա եպիսկոպոս ձեռնադրեց և
այցելու կարգեց Հայաստանեայց ցրուեալ
հօտին : Այս օրէն ՚ի վեր Վերսէս իւր եղ-
բօր ամենամտերիմ գործակիցն եղաւ կաթո-
ղիկոսական գործոց մէջ, թէ՛ բանիւ և թէ՛
գրով, և իւր քաղցրուսոյց վարդապետու-
թեան համար Շնորհալի գեղեցիկ մականունն
ստացաւ :

Կրիգոր, կաթողիկոսական աթոռոյ վար-
չութիւնն իւր հարադատին յանձնելով, Ե-
րուսաղէմ ուխտի գնաց, և այն տեղ, ինչպէս
կը պատմէ Սամուէլ պատմագիր երէցն, Ա-
տինական մասնաւոր մի ժողովի մէջ պաշտ-
պանեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վար-
դապետութիւնն, որուն վրայ այլատարազ
կարծիքներ կը անուցանէին Ատինք, ինչպէս
և Յոյք :

Սակայն, ինչպէս սոյն Շրջանի, ընդհա-
նուր տեսութեան մէջ պատմած ենք և յա-
ջորդ գլուխներուն մէջ եւս առիթ պիտի
ունենանք պատմելու, արտաքոյ յունական
կրօնամտութեան, մի նորօրինակ վնասա-

բեր երեւոյթ եւս Վատինաց կողմէն արդէն ՚ի վեր երեւելու վրայ էր ընդդէմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ : Արչափ խաչակրութեան պատճառաւ Վատինք ծանօթացան Երեւելքին և Կիլիկիոյ գաղթական Հայք և կաթողիկոսունք յարաբերութիւն ունեցան նոցա հետ, այնչափ Վատինաց կողմէն մեր Եկեղեցւոյ անկախութեանը վտանգ սպառնացող երեւոյթներն աւելի զօրացան : Հայք, իբրեւ դարերով հարստահարուած ազգ, միշտ օգնութեան կարօտ էին, իսկ Յունաց և Վատինաց համար՝ օգնելու սկզբունքն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ տիրապետել Հայ Ազգի հոգւոյն և մարմնոյն, այսինքն քաղաքական սպառնութեան հետ՝ բռնաբարել կրօնական ազատութիւնն եւս :

Այս իրողութիւններն Ղրիգոր Պաճաւուանոյ ժամանակէն արդէն սկսան յայտնի լինիլ : Յունական ծիսաբանական վէճերն ազդէն կը յուզէին, շատ անգամ բռնի ստիպելով, որ Հայք յունական արարողութիւնքն ընդունին : Հայաստանի Երեւելեան բաժնի եկեղեցիները մերթ ընդ մերթ տիրապետող Վիրաներէն կը կողոպտուէին, Կիլիկիոյ մէջ ներքին և արտաքին խռովութիւններն կը բորբոքէին անընդհատ օգտերազմներով (Յունաց հետ, և Ղրիգոր

Պահպանուելոյ անունն ու համբաւը յայտնի էր Հռովմէական եկեղեցականաց, շատերուն, ինչպէս և իննովկենտիս պապը, արդէն հայրապետական քող և գաւազան զըկած էր 'ի ցոյց մտերմութեան և յերաստագիտութիւն այն ընդունելութեանը, զոր Հայք ցուցած էին Խաչակիրներուն Կիլիկիոյ մէջ, և ի եւոն հայ իշխանն իւր լատին կնոջ խնդրանք վանք եւս շինած էր լատին կրօնաւորաց համար: Հետեւապէս Հայք սկսած էին նոր յարաբերութիւն ունենալ լատինաց հետ, բայց այս յարաբերութեանց մէջ Հռովմէական պապերը կրօնական հպատակութիւն պիտի երազէին, Յոյք եւս աւելի պիտի որժարժէին մոլեռանդութեան զայրոյթն, Լըբելլեան Հայք պիտի տարակուսանք պաշարուէին և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութեանը սպառնացող արհաւիրներ նշմարելով պիտի զարհուրէին: Բայց 'ի հարկէ, Բատուած, որ իւր Եկեղեցին չըմատներ երբէք մոլեռանդութեան և տիրապետութեան անտիրիտանէական տենչին, պիտի պահպանէր Հայաստանեայց Եկեղեցին ու Հայրապետութիւնն, ինչպէս պահպանած էր նախործաց արհաւրացից գաբերուն մէջ, թէպէտ և մեծամեծ զահերով:

Գրիգոր Պահաւունի, որ Լըուտագէմէն

գառնարու ժամանակէն ՚ի վեր Օտոլք դղելի մէջ կը նստէր և իւր հարազատին գործակցութեամբ Ալեկտրոսոյ ներքին բարեկարգութեանը զբաղած էր և միջազգայնական ամանց Հայոց և Ասորոց թոնդրակեան նոր վերերեւցած յուզմունքներն անդորրացուցած էր, տեսնելով թէ Ալիւթական հալածանքները կը սաստկանան Արեւելից մէջ, կաթողիկոսական ուխտիւ փոխադրեցաւ ՚ի Արիւկիա, և այն տեղ (1147) հայրապետական Աթոռն հաստատեց Հռովմայի մէջ, որ լատին տիկնոջ իշխանութեան ասկէ էր և յետ ժամանակաց գնուելով կաթողիկոսական կալուած դարձաւ :

Գրիգոր Պահլավունի, խորին ծերութեան հասնելով, ժողով կը գումարէ Հռովմայի մէջ և ժողովականաց հաւանութեամբ կաթողիկոս կ'օժանէ իւր եղբայրն Աերսէս, որ առաքինական վարուք և իմաստութեամբ յայտնի էր ոչ միայն Աղգին, այլ և օտարներուն : Աերսէս, իւր ծերունազարդ եղբոր ձեռամբ օժուելէն և կաթողիկոսական քոզն առնելէն զկնի, մի գեղեցիկ ատենաբանութեամբ կը յայտնէ, որ ոչ թէ փափաքանօք, այլ ՚ի հարօտութենէ Աղգին և ՚ի յորդորանաց եղբօրն կը ստիպուի յանձն առնուլ հայրապետական վսեմ և ծանր պաշտօնն. ուստի և կ'աղաչէ որ ամենքն Ատուծոյ օժան

դակուծիւնը ինդրեն իրեն համար :

Ներսիսի ձեռնադրութենէն երեք ամիս յետոյ Գրիգոր կը վախճանի (1166) և Ներսէս իւր վսեմ կոչման համեմատ ասպարէզ կը մտնէ իւր պարապարուծիւնները կատարելու :

Ներսէս տակաւին եպիսկոպոս էր, որ Յունաց միութենական ինդիրներն սկսած էին սաստկապէս յուզուիլ, և նա՛ արդէն Նիսիս Կանուէլ կայսեր փեսայ Ալէքս իշխանին գրով աւանդած էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, ինչպէս վարդապետականն, նոյնպէս՝ և ազգային ծիսականն : Նորընտիր հայրապետը, չընայելով որ այսպիսի մեծ ինդիր երած է իւր առջեւ, որով պիտի մաքառի Յունաց մոլեռանդութեան դէմ, գրով և բանիւ, այս երկորդ դական գործ համարելով, իւր մեծ ուշադրութիւնը կը դարձնէ Ազգի հոգեւոր շէնութեան վրայ :

Այս ժամանակ Ազգը ցրուած էր ոչ միայն Սեծ և Փոքր Հայաստանի մէջ, այլ և Յունաստանի, Պարսկաստանի, Աղուանից աշխարհի, Եգիպտոսի և այլ սահմանաց մէջ, ուստի և արթուն հայրապետն, նախ՝ Տնդհանրական թուղթ կամ շրջաբերական կ'ուղղէ առ համրոհն որդիս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, և ասպաշարուել թղթեր եւս կը

գրէ կրօնաւորաց, վանորէից առաջնորդաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից, իշխանաց, զեւնաւորաց, քաղաքականաց, երկրագործաց և ամենայն ժողովրդականաց և կանանց, յիւշեցներով ամենուն իրենց պարտքն առ Աստուած, առ Ազգն և առ միմեանս, և յորդորելով զամենեւեան ՚ի տէր, ՚ի միութիւն և ՚ի գործունէութիւն:

Եկեղեցւոյ յամակարգութեան մէջ միակերպութիւն և վայելչութիւն պահպանելու նպատակաւ՝ բերել կրտայ Վաթենոցաց ուխտէն, թեզնեաց անպատէն և այլ երեւելի վանքերէ հին օրինակներ Վրոց ժամակարգութեան և իրարու հետ համեմատելով և ինքնագիր շարականներով ու երգերով ձգտայնելով՝ կրկարգաւորէ ըստ պատշաճի:

Եթէ չենք սխաղիք, այս ժամակարգական բարեկարգութեան և նորագ ճոխութեամբ, իմաստուն հայրապետն գլխաւոր նպատակ կ'ունենայ եւս աւելի ազգայնութիւն տալ Հայոց եկեղեցական Օրհնագրութեանն և անուր պատուար քաշել ընդդէմ Յունաց, որք կը ջանային ծիսականապէս միակերպել մեր Եկեղեցին յունականին հետ:

Երեսէս, հովուական աչաղջութեամբ և քրիստոնէական անտեսութեամբ, Արտորդի կոչուած Հայերն եւս, որոնք Առաստուրջի ժամանակէն ՚ի վեր Սամատա քաղաքի մէջ

և այլ տեղեր հեթանոսական պաշտօնները ներուլ կը վարուէին, ՚ի քրիստոսնէութիւն կը դարձնէ, ինչպէս յայտնի է իւր գրած թըղթէն առ Թորոս եպիսկոպոս, որուն յորգոր կը կարգաց Արեւորդեաց դարձին համար ամենայն աշխատանք ՚ի գործ դնել, և արդարեւ կը պահուի այս հետեւողութիւնը:

Սինդեո Ներսէս այսպէս Լիեղեցւոյ ներքին շինութեամբ կը զբաղէր, յանկարծ կը հասնին Առ Սանուէլ կայսեր պատգամաւորներն ու թուղթը (որ ուղղած էր առ Վրիգոր Պահլաւունի, բայց չէ հասած՝ նա վախճանած էր և Ներսէս կաթողիկոսացած) միութեան խնդրոյն նկատմամբ, զոր ստանալով Շնորհալի հայրեպետն՝ կը պատասխանէ արժանապէս, յիշեցնելով միանգամայն, որ Հայք անհաւատներէն այնչափ չեն նեղուիր, որչափ Եունաց ազգէն, որոնք Հայաստանեայց Լիեղեցւոյ պաշտօնեայքը կը հալածեն, սեղանները կը կործանեն, պաշտամունքները կ'սպոյանեն (ինչպէս և ինքն Առ Սանուէլ, Վրիգորի կաթողիկոսութեան ժամանակ, Անտիոքայ Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ բռնի Եոյն եպիսկոպոս դրած էր, որ ամբթահար արտաքսուած էր) և այլ չարիքներ կը հասուցանեն, որոց ուրիշ գարման չըկայ, բայց միայն յունական ատելութիւնն փոխել ՚ի սէր, և հալածանքն՝ ՚ի գթութիւն:

պետն, կը սպասէր եպիսկոպոսաց գումար ման, որոց թիւը՞ գրած էր ՚ի Հայս, ՚ի Վիրս, Մ՛ղուանս, ՚ի Պարսկաստան, Մ՛րեւմուտս և յայլ տեղիս, ինքն կը վախճանի Դեամեայ հասակին մէջ, (1173) եօթնամեայ կաթողիկոսութենէ զկնի, որ ըստ թրւոյ ամաց Հայրապետութեան եօթն եպիսկոպոս միայն ձեռնադրած էր :

Արկար ժամանակ անթաղ կը մնայ Շնորհալի հայրապետի մարմինն, որովհետեւ զանազան կողմերէ ժողովրդեան խուռն բազմութիւն կը դիմէր երանելոյն աջը համբուրելու և հրաժարական ողջոյն տալու հոգեւոր հօրն Հայաստանեայց : Հանգուցեալ հայրապետի եղբորորդին Վրիգոր, որ հեռաւոր երկրի մէջ հիւանդութեան լուրն առնելով աճառարած էր կենդանւոյն տեսներու, հազիւ թէ յուղարկաւորութեանը կը հասնի : Իսկ երբ կ'աւարտի յուղարկաւորութեան հանդէսն և երանելի հայրապետի մարմինն կ'ամփոփի Հուովմկլայի դամբարանին մէջ, բոլոր բազմութիւնն կը սկսի միտքերան աղաղակել և՛ զՎրիգոր՝ կաթողիկոս խնդրել : Արկայ եպիսկոպոսները, բոլոր հանդիսականաց հետ, Վրիգորն եկեղեցին կը տանին և կ'օծեն կաթողիկոս, և նմանապէս նոյն օրը կ'որոշեն ամեն տարի Շնորհալոյն ասնը կատարել և յիշատակել ՚ի

չարս տուրք Հայրապետաց : Շնորհալի հայրապետի վրայ դարձեալ պիտի խօսինք իւր գրաւոր երկասիրութեանց արժանաւորութիւնը կը ազատելու ժամանակ :

Գ .

Շարունակութիւն յուզման միութեան խնդրոյն . —
Գրիգոր Դ Տղայ . — Գրիգոր Ե Գահակէժ . — Գրիգոր
Զ Ազիրաս :

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ մահուան գոյժն 'ի Պօլիս հասնելով տրամութեամբ կը համալիէ կայսրն , պատրիարքն և բոլոր մեծամեծներն : Կայսրն մխիթարութեան թուղթ կը գրէ նորընտիր Ղրիգոր կաթողիկոսին և թիւորիանէի ձեռքով ղրկելով կը յորդորէ միութեան խնդիրն 'ի գլուխ հանել : Թիւորիանէ ճանապարհին կ'արգելուի զանազան դժուարութեանց պատճառաւ և կայսերական թուղթը կը ղրկէ այլոց ձեռամբ : Ղրիգոր Տղայ ընդունելով կը տատամնի , որովհետեւ ակներեւ կը տեսնէ , որ ինն առաջադիւթեան խնդիրը պիտի վըգոյլէ Ազգի հոգեւոր անդորրութիւնը , որ վարժած էր 'ի վաղուց անտի յարգել իւր ազգային ծէսերն

ու առաքելական աւանդութիւնքն • (յւ արդարեւ , այս միջոցին կը հասնի Ներսէս Շնորհալուոյն թղթոյն (զոր գրած էր հեռաքննակ եպիսկոպոսաց վրայ) պատասխանն , որով կը յայտնեն՝ թէ սէրը մեր երկնաւոր Հօր պատուէրն է և մենք պատրաստ ենք յօժարութեամբ սիրել ամենայն մարդիկ , բայց ամենեւին թող չըստիպեն զմեզ Յոյնք մեր նախնի Հարց աւանդները փոխել :

Գրիգոր , տեսնելով թէ Հայք ոչ մի կերպիւ պիտի չըհաճին փոխել իրենց Ազգեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու արարողութիւնքը , թուղթ կը գրէ Սանուէլ կայսեր և կը խնդրէ 'ի բաց թողուլ ինն առաջարկութիւնքն և այս թուղթը կ'ուղարկէ մի Յոյն քահանայի ձեռամբ , յորմէ ինքն յունարէն կ'ուսանէր : Իսկ միւս կողմէն Հայ վարդապետաց օգնականութեամբ , մանաւանդ Ներսէս Ամբրոնացւոյ , ինն առաջարկութեանց պատասխանը կը պատրաստէ և Ամբրոնացւոյն կը յանձնէ ատենաբանութիւն յորինել սիրոյ և խաղաղութեան վրայ , և , եթէ ժողովի գումարման հարկ վնի , հանդիսականաց առջեւ կարգալ :

Կայսրն Գրիգորի թուղթն ստանալով վերստին պատասխան կը գրէ , նոյնպէս և պատրիարքն , ատորագրութեամբ Յոյն պիսկոպոսաց , որք և կը ստիպեն զՎրիգոր

Ժողով գումարել : Տարտամեալ կաթնղիկա
 օրն : բառ բռնագատութեան յունական
 թղթոց, գիր գրելով 'ի ժողով կը հրաւիրէ
 Հայոց եպիսկոպոսներն ու վարդապետները :
 Սակայն ոմանք կը ժողովին, ոմանք 'ի կամս
 կաթողիկոսին կը թողուն խնդրոց լուծումն,
 և ոմանք սաստիկ երգիծանաց թուղթ կը
 գրեն կաթողիկոսին, իսպառ մերժելով յու-
 նական միութիւնն և զգուշացնելով որ ա-
 մենեւին ինքնագլուխ բան չը բռնէ կաթու-
 ղիկոսն :

Գրիգոր Թալայ կրասիպուի պատասխա-
 նել իւր դէմ յուղուած ամբաստանութեանց,
 ջանալով համազել, որ բաց 'ի սիրոյ և խա-
 ղադութենէ ուրիշ միարարական նպատակ
 չունի (Յունաց հետ : Այս առթիւ ընդդի-
 մագիր կողմէն Անիի Ռարսեղ եպիսկոպոսն
 կը շրկուի 'ի Հռոմկլայ, ուր արդէն դու-
 մարուած էին բաւականին եպիսկոպոսներ և
 վանականներ և ժողովը կրակսի (1179), 'Եսի'
 կ'ատենախօսէ 'Երսէս Ա ամբրնացին և ա-
 պա Յունաց կայսեր և Սեփրասպոլտաց թրղ-
 թերը կը կարգացուին ու կը քննուին : Յե-
 տոյ ժողովականաց խորհրդով թղթեր կը գը-
 բուին Յունաց կայսերն, Փատրիարքին և Ե-
 կեղեցականաց, որով կը բացատրեն Հայաս-
 տանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, 'ի
 մեզ պլոց այս խօսքերն եւս գրելով. "Այլ

զի զմերս ծանիջիք կամս, թէ ոչ խորչիմք
 յաստուածախօս բանից սուրբ հարցն՝ որք
 աւանդեցին սրբոյ Լիկեղեցւոյ զուղղափառ
 հաւատոյ դաւանութիւն, այլ ձայնակցիմք
 նոցին որպէս և լուայք և քարոզեմք յեկեղե-
 ցիս մեր և ՚ի վերայ սորին հաստատեալ կամք
 ամենայն Հայաստանեայց սուրբ Լիկեղեցւոյ
 Քրիստոսի լրութիւնս, որ և սրտիւ հաւա-
 տամք յարդարութիւն և բերանով խոսառ
 վանիմք զիրկութիւն 7. և այսպէս կ'ուղար-
 կեն թղթերն :

Սակայն թղթատարներն, ճանապարհոյ-
 ին շփոթութեանց պատճառաւ, վերստին կը
 դառնան Կեսարիայէն ՚ի Հռովմայ և յան-
 կարծ կայսեր մահուան լուրը կը տարածուի
 Կիլիկիոյ մէջ, թղթերը դարձեալ Հայոց կա-
 թողիկոսի մօտ կը մնան և միութեան խընդ-
 րոյն յուզումն կ'ընդհատի մահուամբ կայ-
 սեր, որ անքուն հետամտողն էր միութեան :
 Թէպէտ և նոյն իսկ կայսրն, եթէ կենդանի
 մնար, անհնարին էր, սր միութիւնը կատա-
 րուէր. որովհետեւ երբ անաչառապէս քըն-
 նութեան առնունք երկուց ազգաց կրօնա-
 կան վիճակը և պատմական իրողութեանց
 խորը թափանցներ, կը տեսնենք ակներեւ
 որ Հայք մոռնաւ ասելով քրիստոնէական
 սէր կը հասկնային, իսկ Յոյնք՝ Հայաստա-
 նեայց Լիկեղեցւոյ անկախութեան բարձրումն

և ազգային աւանդութեանց ջնջումն : Հե-
 տեւապէս , միութեան խնդիրն երեւա-
 կայական բաղձանք մ' էր և երբէք պի-
 տի չիրագործուէր , ոչ Սանուէլի հետա-
 մտութեամբ և ոչ Վրիգորի կամ այլոց
 զիջողութեամբ , քանի որ երկուց ազգաց ու-
 գին բողոքովն իրարմէ տարբեր են , և քա-
 նի որ Ակեղեցի կազմողն երկուց ազգաց ժո-
 ղովութեան էր և ոչ թէ մասնաւոր կայսր մի
 կամ հայրապետ : Պատմութիւնն ինքնին կը
 հաւատոտէ մեր ասածն , որովհետեւ տակա-
 ւին և ոչ միութեան նշոյլ երեւցած , Չորագե-
 տացի վարդապետներն , հանդերձ Շիրակա-
 ցի և Սիւնեցի եկեղեցականօք այնչափ կը
 ստական և կը զայրանան Հռովմայի ժողովի մա-
 սին , որ սաստիկ յանդիմանութեան թուղթ
 կը գրեն Վրիգորին և կ'ամբաստանեն , և
 սա իւր կողմէն նախատանաց թղթեր կը գը-
 րէ : Աւանակայէս , միութեան խնդրոյն
 յուզմամբ ոչ միայն չը մեղմանար յունական
 առեւտրութիւնն ու մոլեռանդութիւնն , այլ
 նայն իսկ Հայաստանեաց Ակեղեցւոյ զաւա-
 կաց մէջ մեծամեծ խռովութիւններ և երկ-
 պառակութիւններ կը յուզին . վասն զի
 Չորագետացիք կամ Տուտեորդեանք , Շի-
 րակացիք և Արեւելեան Հայերէն շատերն կը
 միաբանին զՎրիգոր չը ճանաչել իրենց կա-
 թողիկոս , այլ կ'որոշեն Անի քաղաքի Ռար-

սեղ: Եպիսկոպոսին հարատակիլ իբրեւ կաթողիկոսի :

Մինչդեռ այս վիճակի մէջ էր յունական միութեան խնդիրն, միւս կողմէն լատինական յարաբերութիւններն աւելի կը բացմանային Հայոց մէջ, որք և տեղի կը տային մի կողմէն յունական ատելութեան զայրադին բորբոքման, և միւս կողմէն պապական միապետութեան տենչանաց արծարծման : Սանաւոր յարակցութեանց պատճառաւ Սուսիոս պապը պատուասիրական նուէրներ կը ղրկէ Վրիգոր Տղային, նմանապէս կղեմէս պապն եւս թղթեր կը գրէ առ Վրիգոր և առ Սեւոն իշխան Հայոց, երբ Փրետերիկոս Վերմանիոյ կայսեր առաջնորդութեամբ Խաչակիրք վերստին 'ի Պաղեստին կը դիմեն, Երուսաղէմն դրաւելու համար, և կը խնդրէ օգնել Խաչակրաց քրիստոնէական ընդունելութեամբ և պաշարու, և Հայք կ'օգնեն ըստ արժանւոյն և մեծամեծ խոստումներ կը լինին Փրետերիկոսի կողմէն Հայոց կաթողիկոսին և իշխանին : Սակայն կայսրն Եւրոպա չը դարձած՝ կը մեռնի և խոստումներն անկատար կը մնան :

Վրիգոր Տղայ բանամեայ կաթողիկոսութենէն ղկնի կը վախճանի, և խորհրդով Սեւոն իշխանի, մեծամեծաց և Եպիսկոպոսաց, կաթողիկոս կ'ընտրուի Վրիգոր Տղայի եղբօ-

րորդին (բառ ոմանց քեռորդին) Վրիգոր
 Ե. որոյ մանկահասակ լինելուն պատճառաւ
 Վամբրոնացին սաստիկ կ'ընդգիմանայ ընա-
 րական ժողովի մէջ, բայց չը յաջողեր խա-
 փանել ընտրութիւնը, սրովհետեւ շատերն
 կասկած ունէին, որ մի գուցէ Վարրոնացին
 իւր կաթողիկոսանալու համար կ'աշխատի :
 Վրիգոր մանուկ կաթողիկոսն, տակաւ ժա-
 մանակէն զկնի ամբաստանութեան կ'ենթար-
 կուի ոմանց եպիսկոպոսաց և իշխանաց կող-
 մէն, որով և Վեւոն իշխանն կրտսիպուի նո-
 րնաիւր կաթողիկոսը արգելանոցի մէջ դնել
 և գիր գրել Հայոց մօտաւոր և հեռաւոր
 եպիսկոպոսներուն, որպէս զի ժողովին ար-
 ժանն խորհելու և տնօրինելու : Վամբրոնա-
 ցին կը մերժէ Վեւոնի հրաւերն և հազիւ
 հազ Վեւոնի չորս հինգ գրութիւններէն ըս-
 տիպուած կը զիջանի Սիս դալ : Սոկայն դեռ
 եւս Մրեւելեան եպիսկոպոսներն ու Վամբ-
 րոնացին Սիս չը հասած՝ Վրիգոր կը վախ-
 ճանի աղէտալի մահուամբ, այն է, կամե-
 լով արգելանոցէն փախչիլ, կտաւեղէն պա-
 բան կը կազմէ և մէջքէն կապելով կը կախուի
 պարսպի բարձրութենէն, և պարանը խզուե-
 լով քարերուն կ'ընդհարի և կը ջախջախուի,
 և այս պատճառաւ պատմութեանց մէջ կը
 կոչուի Գակավէժ կամ Կարավէժ :

Վրիգոր Գահավէժի վեջադատմանսեայ

կաթողիկոսութենէն զինի, | եւ մն իշխանիւ
 և ժողովական եպիսկոպոսաց հաւանութեամբ
 կ'ընտրուի Շահան զորավարի Ալիբաա սը
 դին (1195), և կաթողիկոսանալով կը կոչուի
 Կրիզոստ 2. որ Աբրահէս Շնորհապետ ժամա
 նակէն ՚ի վեր արդէն յայտնի էր իւր համ
 բաւով : Տուածորդեանք եւ Շիրակացիք
 Ամբրոնացւոյ մատն նշմարելով ընտրու
 թեան մէջ, որուն հետ սաստիկ հակակի
 էին, դարձեալ չեն հպատակեր նորընտիր
 կաթողիկոսին, այլ իրենց իբրև կաթողի
 կոս կը ճանաչեն Անեցի Բարսեղ եպիսկո
 պոսն :

Այս եկեղեցական վարչութեան ներքին
 երկպառակութեան հետ՝ արտաքին հարբա
 տահարութիւնք եւս կը յաճախեն Արաց
 և Յունաց կողմէն : Արացիք մի Հայոց ե
 կեղեցի կը հրդեհեն, Օստիկը իրենց հետ
 չը տօնելու պատճառաւ, և քառասուն ազա
 թաւորներ կ'այրեն. իսկ Ախիկեցի Յոյնք կը
 սկսին Հայոց ազգէն չարախօսել և Պօղոս
 ու այլ տեղիաց մէջ գտնուած Հայերն նե
 ղել և տառապեցնել, կրկին մկրտել շատե
 րըն և վերստին ձեռնադրել, ստիպելով սը
 ամեն ծէս յունականին հետ միակերպ կա
 տարեն : Այս յունական մօլեռանդութիւնք
 խաղաղելու նպատակաւ՝ Ամբրոնացին Պա
 լիս կը ղեկուի, իբրև պատգամաւոր կա

Թողնկոսի և Վեւոն իշխանի կողմէն ։ Սակայն անկարող կը գտնուի առաջն առնուլ եւ ցտօք արտի յետ կը գտանայ ։ Իսկ հարստա հարուսթիւններն կը շարունակին , շատ Հա յեր բռնի կը ստիպուին յունանայ և շատե րըն տարաբնակ կը հարածուին Մէքս Մագե լոս (հրեշտակ) կայսեր իշխանութեան ժա մանակ , ինչպէս կը գրէ Գրիգոր վարդապե տըն Սկեւաացի ։ Մյս մոլեռանդութեան հօրըր առաւել բորբոքելու համար՝ Յոյնք այնպէս համբաւած էին , իբր թէ Հայոց հայրապետութեան կատարածը հասած է ուստի հարկէ անշուշտ Հայոց քահանայքն վերստին ձեռնադրել , եւ այս յունական շողփաղփութիւնը մերժելու համար երկար նամակ կը գրէ Վամբրոնացին առ Ռսկան ա նուն ոմն ։

Մինչդեռ Յունաց կողմէն կրօնական յուզ մունքներն կը շարունակին , Վատինաց կող մէն մտերմական երեւոյթներն աւելի նըշ մարելի կը լինին ։ Վեւոն , բաւականին ընդ արձակելով իւր իշխանութիւնն ու համբաւը , կը փախաքի թագաւոր օծուիլ և կը թրղ թակցի Հռովմայ կեղեցտինոս Փապին եւ Սքեաերիկոսի որդի Հենրիկոս Զ Կերմանիոյ թագաւորի հետ , յիշեցնելով Սքեաերիկո սի խոստումն . ուստի և Փապն ու թագաւ ւորն Սոգունսիոյ եպիսկոպոսի ձեռամբ ար .

քայական թագ և արծուէնչան գրօշ կը
 զրկեն | Եւոնին . սակայն ընդ նմին կ'առա-
 ջարկեն նոյնպէս քանի ժի խնդիրներ՝ ծի-
 սական փոփոխութեանց նկատմամբ , որոց
 գլխաւորն էր տօները լատինականին հա-
 մեմատ կատարել և Ղրօգայլուցին՝ պահքը
 չըլուծանել , և այսպէս եկեղեցական խնդի-
 րը կը սողոսկի պատուատիրական պարգեւ-
 ներու տակ : Սակայն այս առաջարկութիւն-
 ներն , որչափ որ ըստ երեւութին հաւա-
 նութիւն կ'ըստանան | Եւոնէն և կաթողի-
 կոսէն , իրօք չեն կատարուիր և Հայք իրենց
 նախնի սովորութեան վրայ հաստատուն կը
 մնան : Շուտով հրաւիրանաց գրեր կ'առ-
 զարկուին | Եւոնի և կաթողիկոսի կողմէն
 զանազան տեղեր , որով և կը ժողովին 'ի
 Տարսոն եպիսկոպոսունք , վանահարք , իշ-
 խանք , զօրավարք և զօրք , նմանապէս | ա-
 սին և Յոյն երեւելի անձինք , և Վրիգոր կա-
 թողիկոսի ձեռամբ թագաւոր կ'օծուի | Ե-
 ւոն (1198) , (Հայանութեան Տօնին , ուր կ'ա-
 տենաբանէ Վերսէս | ամբոնացին , առա-
 ւել շքեղութիւն տալով հանդիսին) (Յունաց
 Ալէքս Անդելոս կայսրն այս թագադրու-
 թեան լուրն առնելով՝ ինքն եւս թագ կը
 զրկէ և կը յարդորէ իւր զրկածն Կործ դնել
 և ոչ լատինականն , սակայն | Եւոն երկուսն
 եւս փոփոխակի կը գործադրէ : Բայց երանի

Թէ Վեւոն աւելի նախապատիւ համարէր ազգային անշուք թագ մի՝ օտարաց շքեղագործ թագերէն, որոց տակ հպատակութիւն քան թէ ինքնիշխան ազատութիւն կրճակուէր, թէ իրեն և թէ իւր յաջորդաց համար և որոնք պիտի երկարատեւ չը մնային Սուրհիմեան ցեղի իշխանաց գլխոյն, ինչպէս և չը մնացին իսկ :

Չորագետոցիք և Շիրակացիք լսելով՝ որ Վիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէն ոմանք հաւանութիւն ցուցած են լատինական առաջարկութեանց, սաստիկ վըրդովմամբ գիր կը գրեն առ Վեւոն թագաւոր և կ'ամբաստանեն զամբրոնացին իբրև գլխաւոր համամիտ նորաձեւութեան. ուստի և Վեւոն կ'ըստիպուի Վամբրոնացոյ եղբայր Հեթումմ Սեբաստօսի միջնորդութեամբ համոզել զամբրոնացին, որ տեղի չը տայ նորաձեւութեանց և ազգային խոսվութեան, ապա թէ ոչ եպիսկոպոսական իշխանութենէ կրճուի՝, յապտիւ երկար գիր կը գրէ Վամբրոնացին առ Վեւոն, զինքն արդարացնելու համար. բայց տակաւ ժամանակէն զինի՝ սաստիկ ցաւով կը մեռնի քարոզութեան ժամանակ և նոյն ցաւով կը վախճանի, թողլով բազմաթիւ գրաւոր երկոտիրութիւններ, որոց վրայ պիտի խօսինք առ անձինն :

Սեւն թագաւորն շատ եկեղեցիներ և վանքեր շինել կը տայ, բազմաթիւ պատե-
րազմներ կը մղէ օտարաց հետ, բայց միան-
գամայն խառութեամբ կը սկսի վարել Վամբ-
րոնի Հեթում և Կոստանդին իշխանաց հետ,
և Վրիգոր կաթողիկոսն կ'ըստիպուի միջու-
մտել և այս ազգային իշխանական յուզ-
մունքները խաղաղել, և այն.ինչ կը հասնի
իւր խաղաղասիրական նպատակին, ինքն և ս
կը վախճանի, յետ եօթնամեայ կաթողիկո-
սութեան:

Գ.

Երկպառակութիւն կաթողիկոսական ընտրութեան հա-
մար, — Կաթողիկոսունք՝ Յովհաննէս Մեծաբարոյ, Ա-
նանիա, Բարսեղ և Դաւիթ Գ Արքայակառնեցի. —
Հալաճանք ընդդէմ Չորագետացւոց. — Կոստանդին Ա
Բարձրբերդցի. — Յակոբ Ա Տարսնացի:

ՆԵՐՍԷՍ ԸՆՈՐՀԱԼԻՈՅ հայրապետութե-
նէն զկնի արդէն ազգային եկեղեցական վարչ-
չութեան մէջ սկսած էր ՚ի վեր երեւել մի
ներքին երկպառակութիւն և հիւսիսային ու
արեւելեան Հայք կասկածանօք կը նայէին Վր-
լիկիս փոխազրուած կաթողիկոսութե՛ն աթո-
սոյն վրայ: Լ. յս երկպառակութիւնը բնական

հետեւեալք էր յունական և լատինական յարաբերութեանց, որոց մէջ ակամայ կը գրտնաւէին Արիկիոյ հայրապետներէն ոմանք : Այս երկպառակութիւնը առաւել կը ճարակի Գրիգոր Ապիրատի վախճանելէն զկնի, նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար : Ոմանք կը ցանկան Սեբաստիոյ Անանիա եպիսկոպոսն՝ կաթողիկոս ընտրել, որ ազգական էր Փետրոս Գետադարձին, և կէսքն, յորդորանօք Աբուն Թագաւորի, կը ցանկան Սոյ Յովհաննէս եպիսկոպոսն ընտրել, որ միանգամայն Թագաւորի ազգականն էր : Սինչդեռ մի կողմէն Յովհաննէս կ'ընտրուի և կը ձեռնադրուի Հռոմկլայի մէջ, միւս կողմէն ևս կ'ընտրուի Անանիա Սեբաստացի, կեսարիայ և Փոքր Հայոց ժողովրդի հաւանութեամբ : Սակաւ ժամանակէն զկնի Աբունի և Յովհաննէս Սեծարարոյ կաթողիկոսի մէջ գրտաութիւն կը ծագի և Թագաւորի կամքով նոր կաթողիկոս մի եւս կ'ընտրուի Սոյ մէջ, այն է Տէր Իաւիթ Գ : Այս դէպքն աւելի առիթ կը սայ Փոքր Հայոց բնակիչներուն աւելի ամուր պաշտպանել Անանիայի կաթողիկոսութիւնը : Իսոյք ընդ նմին Շիրակացիք եւս իրենց կաթողիկոս կ'անուանեն Անեցի Իարսեղ եպիսկոպոսն : Այլ ահա սյսպէս մի և նոյն ժամանակի մէջ չորս անձինք անխորհրդաբար կաթողիկոսական անուն կը կրեն

և ըստ այնմ Հայաստանեացց հոգեւոր հօտը
'ի շորս կուտակցութիւնս կը բաժանի :

Այս կաթողիկոսական վարչութեան բաւ
ժանձան միջոցին՝ նոր խնդիր մի կը ծագի :
Օւքարէ Ապրասարն և իւր եղբայրն Իւա
նէ Աթաբէգն, որոնք մեծ համբաւ ունէին
և կը զօրավարէին Վրաստանի թագաւորու
թեան մէջ, թուղթ կը գրեն Յովհաննէս
կաթողիկոսին (որովհետեւ 'Իաւթի ընտրու
թիւնը տակաւին լսած չէին) և Վեոն թա
գաւորին, և կը խնդրեն, որպէս զի ներու
իրենց - Ա. շարժական սեղան ունենալ զօրա
բանակի մէջ և քահանայ՝ պատարագելու
համար, և Բ. Աստուածածնի Վերափոխման
և Խաչի տօները ըստ ծիսից Վրաց կատարել :

Թագաւորն և կաթողիկոսն 'Իաւթի, Օւ
քարէի առաջարկութեան վրայ խորհելու
համար ժողով կը գումարեն (1204) Սիս քա
ղաքի մէջ շքակայ եպիսկոպոսներէն և խոր
հրդակցելով հետեւեալ ութ կանոնական
որոշմունքն կը ղրկեն Օւքարէին, այն է - Ա.
Պատարագել սարկաւազօք, դպրօք և քա
հանայական զգեստով - Բ. Շարժական սեղան
ունենալ և 'ի պատահել հարկին բացօթեայ
վրանի մէջ պատարագել - Գ. Պատարագ մա
տուցանել ոչ միայն ննջեցերոց, այլ և կեն
դանեաց համար : - Դ. Վերափոխման տօնը
կատարել () Գոս . 15 և Խաչի տօնը՝ Սեպ .

14. Յունաց և Վրաց երկիրներուն մէջ - Ե. Յայտնութեան և յարութեան շրագարուցին պահքը ըստանել միայն ձկամբ և իւղով : - Զ. Յարգել Փրկչի և սրբաց պատկերները : - Ե. Մանց դպիր ձեռնադրելոյ՝ սարկաւաք չըձեռնադրել : - Ը. Կանոնական սահմանի մէջ փակել, որ կրօնաւորները սեպհական ստացուածք չունենան և միտ չուտեն : Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսն իւր կողմէն կանխապէս կը զրկէ Օւքարէին մի եկեղեցյանման վրան, մարմարոնեայ շարժական սեղան, սղասներ և քանի մի եկեղացական պաշտօնեայք :

Օւքարէ այս կանոններն ու ընծաները ոտանալով ժողով կը գումարէ (1205) Մուռի քաղաքի մէջ, ուր կը գտնուի իւր ազգականն Գրիգոր Տուտեորգին՝ Հաղթատայ եպիսկոպոսն, Սանահնի Յովհաննէս վարդապետն, Դաւիթ Բաբարեցին, Մնի Սարգիս եպիսկոպոսն (ըստ որում Բարսեղ արդէն վախճանած էր) Բջնայ Վրժանէս եպիսկոպոսն և այլ եկեղեցականք : Ժողովի մէջ կը կարգացուին վերոգրեալ ութ կանոնական որոշմունքն. սակայն ժողովականներէն ոմանք կը հաւանին և շատերն կ'ընդդիմանան, ինչպէս Տուտեորգին, Յովհաննէս և Դաւիթ վարդապետներն և այլք, և այսպէս ժողովին կը ըստուի : Օւքարէ Սպասապարն անտոյի

կը զայրանայ և իւր կամքը բռնի յառաջ վա-
րել կը ջանայ, ինչպէս և արդէն կը հրամայէ
պատարագ մատուցանել, ուր և Տարոնացի
Խաչատուր վարդապետն 'ի սկիզբն պատա-
րագին կ'երգէ իւր յորինած Խորհուրդ խորին
երգը, որ մինչեւ ցայսօր եւս կ'երգուի Հա-
յաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ :

Օ աքարէ, ջանալով իտպառ նուաճել իւր
ընդգիմադիրներն, իւր զայրոյթն 'ի բռնու-
թիւն կը փոխէ և ամենքն կալանաւորել կը
ձգնի: Տուտեորդին կը փախչի Գետկայ վան-
քը, Ախիթար Գօշ անուանի վարդապետին
մօտ, բայց յետոյ այն տեղէն ելած ժամա-
նակ կը բռնուի և կը կալանաւորի, իսկ միւս-
ներէն ոմանք կը փախչին և ոմանք յերկիւղէ
կը հնազանդին Օ աքարէին: Շ փոթութիւն-
ներն ու պառակտումներն կը յաճախին Ա-
րեւելից մէջ և համբաւն մինչեւ Կիլիկիա կը
հասնի, որով շատ կը տրտմին Ա եւոն թա-
գաւորն և Յովհաննէս կաթողիկոսն. վասն
զի Դաւիթ արդէն վախճանած էր և նոյն
տարւոյն մէջ Անանիա Աբրատացին եւս
վախճանելով և Յովհաննէս միտջն մնալով կա-
թողիկոսութեան մէջ հաշտուած էր Ա եւո-
նի հետ :

Օ աքարէ տեսնելով որ կրօնական խռ-
վութիւններն ու շփոթութիւններն կրթալով
ուելի կը զայրանան և կը տարածին, ժողով

կը գումարէ (1207) Անիի մէջ, (չոր նոր առած էր Պարսից ձեռքէն) ուր կը հրաւիրուի և Վիտիթար Իօշն : Թակայն ասկաւին ժողովանն խորհուրդն չըսեա՞ծ՝ աղմուկ և շքսթաթաթիւն կը յուզի և անկատար կը մնայ : Ժողովականներէն շատերն կ'աքտորուին Օլաքարէի ձեռամբ, և Կ. վերջոյ Իւանէ Վթաբէզի միջնորդութեամբ կ'ազատին : Իսկ Ալասական ութն առաջարկութիւններէն միքանիսն կիրառութեան մէջ կը մնան և միքանիսն իսպառ կը մերժուին :

Չնէք տարակուսիր վերագրեալ դէպքերէն հետեւցնելու, որ Օլաքարէի հալածասիրական վարմունքն դասապարտելի է պատմութեան անաչառ դատաստանին առջեւ : Այնպէս, իշխանական սատար և սպառնալիք 'ի գործ դնել այն տեղ, ուր միայն խորհուրդ և համազումն կը պահանջուի, այս կը նշանակէ սիրոյ տեղ՝ սուր շողացնել, որ պատերազմական գործի է և ոչ եկեղեցական ժողովի :

Օլաքարէն, իբրեւ զուակ Լշկեղեցւոյ, իրաւունք ունէր միայն իւր կարծիքը յայտնել : Իսկ Ասական առաջարկութեանց ընդունելութիւնն կամ մերժումն ընդհանուրի որոշման գործ էր : Այս է եկեղեցական ժողովի անբռնաբարելի սկզբունքն : և ուր այս սկզբունքն կը պակսի, այն տեղ ժողովը վրձ-

ուտղատեան նշանակութիւն չունի, ինչպէս և չունեցան իսկ այն ամեն ժողովներն, որոնք, առանց ընդհանուր Ազգի հաւանութեան, եղան, միայն յունական և լատինական թելադրութեամբ, և բաց ՚ի ազգային երկպառակութիւններէ՝ ուրիշ շահաւետ արդիւնք չունեցան: Այժմ Ազգին մնար, Ազգն և ոչ եկեղեցական ժողովներու կարօտութիւն և ժամանակ ունէր իւր բաղմատադնայ միջակին մէջ:

Եւ ահա այսպէս, միջդեռ Արեւելեան Հայոց մէջ տակաւին երկպառակութիւններն կը շարունակէին, սաստիկ վրդովումն կը ծագի Արիկիոց սահմանի Հայոց և Վատինաց մէջ և Վելոն Թագաւորն կ'ըստիպուի բոլոր լատինական կղերը արտաքսել, որոնք սկսած էին երկպառակութեան որումն սերմանել: Այս մասին Թղթակցութիւններ կը լինին Պապերու կողմէն, բայց Վելոն չանսար բնաւ, և սակաւ ժամանակէն զինք կը վախճանի, որուն տեղ Թագ կը կապէ իւր Օլայէլ դուստրն, Յովհաննէս կաթողիկոսի և իշխանաց հաւանութեամբ: Հաստ չանցնիր կը վախճանի նոյնպէս և կաթողիկոսն, 18ամեայ կաթողիկոսութենէն զինք և կը յաջորդէ Կոստանդին Ա Քարճըրեքոզլիս: Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակաւ միջոցին Արեւելեան և Հոնական բարբառ

րոսներն, կամ, աւելի պարզ ասել, թաթաւ, րական բռնաւորներն՝ Չինգիզիան, Թաթարներն, Չարմաղան, Բաշու և այլք արիւնով կր լուան Ասիական երկիրները, մանաւանդ Ալուանից աշխարհն, Վրաստան և Հայաստան, և ամեն բարբարոսական կոտորածներով և ասպատակութեամբ կր սասանեցնեն քրիստոնեաները, և երբեմն եւս խաշտանգելով կր ստիպեն իրենց հաւատն ուրանալ: Օչայէլի նոր ամուսին Հեթում թագաւորն և Կոստանդին կաթողիկոսն ոչ միայն անձեռնհաս կր լինին օգնել Արեւելեան Հայերուն, այլ հազիւ հազ Ալիլիկիոյ մէջ յուզուած պապական և յունական խրնդիրներով կր զբաղին, և եկեղեցական ներքին բարեկարգութեանը հսկելու համար (1243) ժողով կր գումարեն Սիս քաղաքի մէջ և 25 կանոններ կր հաստատեն, մեծ մասամբ նախնական կանոններէն առնելով, որոնք գրեթաւորոպէս եկեղեցականաց պարտուց կր վերաբերին և ժողովրդի հետ ունեցած յարաբերութեանց:

Այս 25 կանոնաց վերջինն՝ վերջին (Օ)ժման կր վերաբերէր, զոր Հռովմայ Պապը խնդրած էր կաթողիկոսէն իւղով կատարել, սակայն այս պապական առաջարկութիւնն ամենեւին չընդունուեցաւ: Ազգի կողմէն, որովհետեւ ընդդէմ էր Հայաստանեայց (:

կեղեցւոյ սովորութեան , որ միայն աղօթքով կը կատարէ :

Ըյս կանոնները կ'առնու Վարդան Բարձրբերդցի վարդապետան և կը տանի Հայաստանի զանազան կողմերն , իբրև այցելու , ունենալով իւր հեա կաթողիկոսի կողմէն շրջաբերական թուղթ առաջնորդներուն և իշխաններուն գրուած , որով կ'աւթախանան ամենքն՝ և այսպէս Վարդան , յետ այցելութեան , գառնալով 'ի Հռոմկլայ , կ'աղեւորի անտի վերստին իւր մենարանն՝ Լ'նդրէի վանքն և կը պարապի ընթերցասիրելով և ուսուցանելով :

Ըռաջ ասացինք արդէն , որ լատինական յարաբերութիւններն միանգամսկսելով ան դադար պիտի վըդովէին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետական անդորրութիւնը , և այսպէս իսկ կատարեցաւ : Վասն զի , կոստանդնի կաթողիկոսութեան ժամանակ 'ի վեր երեւեցաւ Վատինաց կողմէն Հոգւոյն Սրբոյ բղխման ինդիրն , և Պապերն սկսան պահանջել Հայոց վարդապետական գաւառութիւնը այս մասին : Սակայն որչափ որ լատինական պահանջումներն յարատեւեցան և Հայոց վարդապետներէն ոմանք լատինական դարձուածներով կամեցան վարդապետել , այնու ամենայնիւ Հոգւոյն Սրբոյ բղխումն աստուածային անհաս խոր-

հրդներէն մին լինելով անլուծանելի մնաց ,
 և Հոյք իրենց նախնական կիրառութիւնը
 պահպանեցին , Հոգւոյն Սրբոց բզխումն Դ
 Հօրէ ասելով և ոչ ըստ | ատինաց և յԻրոց :

Քրիստոնէական կրօնի վարդապետու-
 թեան մէջ ամենէն վնասակար ընթացքն է
 բառերու վէճ յարուցանելն : Վասն զի ,
 բառերու վէճն տեսակ մի ժանտախտ է , որ
 քրիստոնէից միտքը կը ճարակէ և սէրը կը
 ցամաքեցնէ սրտերէն : Եկեղեցի մի , որ յա-
 ճախ բառական վէճեր կը յարուցանէ , կը
 նշանակէ որ չուզեր Քրիստոնէութեան հո-
 գին ճանաչել , որ սէր կը պահանջէ հաւա-
 տացեալներէն և ոչ տախապարտ շատախո-
 սութիւն : Վասն զի , բառական վէճերն ա-
 մենեւին վախճան չունին , և որչափ յուզուին
 այնչափ պիտի յարատեւեն , ինչպէս և մին-
 չեւ ցայտօր կը տեւեն (Յունաց կողմէն՝ Քր-
 ժիստոսի բնութեան վէճն և | ատինաց կող-
 մէն՝ Հոգւոյն Սրբոյն բզխման , և երկար
 գարներով՝ մեծաքանակ էջեր գրաւած են
 մատենագրութեանց մէջ : Բայց մեր բաղ-
 ձանքէն հեռու լինելով՝ այս տեսակ նիւ-
 թոց վրայ երկար խօսիլը , դարձեալ մեր
 պատմութիւնը շարունակենք :

Կոստանդին կաթողիկոսն , | ատինաց նո-
 րարծարծ վէճերուն մէջ բառականին տա-
 րուբերելով և Եղիպատոսի Սուլթաններէն

Արիւնկիային հասած հարստահարութեանց ևս
 սկանաւոր լինելով, 47ամեայ կաթողիկո-
 սութենէն զկնի կը վախճանի խորին ծերու-
 թեան մէջ:

Ե.

Վիճակ Եկեղեցւոյն Հայաստանեայ. Յօդոր Ա. Տար-
 անացի. Կոստանդին Բ Սեպի. Ստեփաննոս Դ. Գրիգոր
 Է Անուարդեցի. Կոստանդին Գ. Լամբրոնացի:

Σ Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω
 խիստ տխուր կերպարանք կ'առնու վերս-
 գրեալ կաթողիկոսաց հովուապետութեան
 ժամանակ. Արտաքին հարստահարութիւն-
 ներն կը սաստկանան Արեւելից մէջ Թա-
 թարական խաներէն և Արիւնկոյ մէջ Արիւ-
 տական Սուլթաններէն. բայց ոչ պակաս կը
 սաստկանան ընդ նոսն և եկեղեցական ներ-
 քին գժտութիւններն ու աղաւաղումներն:

Կոստանդին (արձրբերդեցւոյ) մահէն զկնի՝
 նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնն բաւական կը
 յետաձգի և ՚ի վերջոյ (1268) կ'ընտրուի (Յա-
 կոբ Ա. Տարսնացի կամ Ալայեցի, որ Աեր-
 սէս Շնորհալոյ ՚հրկանրական թղթերն օրինա-
 կել տալով կը ղրկէ իւր ժամանակի եպիսկո-
 պոսներուն, առ աջնորդներուն, վարդապետ-

ներսուն և այլն, պատուիրկիով որ ըստ այնմ՝ վարեն իրենց կեանքը և հսկեն հասին վրայ : Իսկ թիքն Լիկեղեցւոց ներքին բարեկարգութեանը կրղբաղի, որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ կը յայտնուին Սեծին Երսիսի նշխարքն, թիւն աւանի մէջ, ինչպէս կը յիշատակուի Լըղնիացի Յովհան վարդապետի յորինած Արչլոս անձառ շորհաց շարականին մէջ :

Յակոբ Ա կը վախճանի և նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար խռովութիւններ կը ծագին : Եւսն թագաւորն կ'աշխատի կաթողիկոս ընտրել տալ Վրիգոր Անաւարզեցին, բայց վանականք և առաջնորդք կը դիմադրեն, ասելով թէ՛ Հոռոմէ, նաև դիւբահաւան, որ կարող է առաւել աղէտից պատճառ դառնալ քան թէ անդորրութեան : Սմանք կը ցանկան Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի որդի Ստեփաննոս քահանայն ընտրել, որ սոյն ժամանակ եկած էր ՚ի Ալիլիկա եպիսկոպոս ձեռնադրուելու՝ Սիւնեաց աշխարհին վրայ, սակայն տրա ընտրութեանն եւս շատերն անհաւան կը դանուին : Ի վերջոյ կ'ընտրուի Կատանդին Բ. Կատուկեցի (1287), որ և Պիտակործ կը կոչուի մահանուամբ : Կատեպիսկոպոս կը ձեռնագրէ Ստեփաննոս (Չորէլեան (ըստ ոմանց Ուսպէլեան) որդի Տարսայիճ իշխանին և կը դարձնէ Սիւնեաց աշխարհն, որ յետոյ աննկուն ախոյեան կը

հանգիստանայ ընդդէմ քաղկե գնահանուածի :
 Սակայն , սակաւ ժամանակէն զինի ստորակ
 գժտութիւն կը ծագի Հեթում թագաւորի
 և կրտսանգին կաթողիկոսի մէջ , որոյ պատ-
 ճառաւ և կաթողիկոսն Մթուէն կը գրեւ-
 ու կ'արարուի և նորա տեղ կաթոռակալի :
 Ստեփաննոս Գ . Հռովմայեցի (1290) : Սա-
 Հեթում թագաւորի հրաւիրանոց Հռով-
 կայէն Սիւ կը կոչուի , ըստ որում սաստիկ
 վէճեր սկսած էին յուզել (Զունայ և Հայոց
 մէջ) : Աստիկ տօնի կատարման համար , և
 կ'որոշուի Օստիկը կամ Օտտալապիկն (Զու-
 նայ հետ տօնել , սակայն այս որոշումն ա-
 մենեւին ընդունելութիւն չը գտնէր Մզգի
 կողմէն , և դարձեալ կը շարունակէն իրենց
 նախնական սպարութիւնն :

Ստեփաննոսի կաթողիկոսութեան ժա-
 մանակ Ագիստոսի Աշաֆ բաՆուարն ա-
 թիւնհեղութեամբ կը թաթաւէ բոլոր կե-
 լիկիս , Հռովմայի ամբողջ կը գրաւէ աւեր-
 մամբ , կաթողիկոսարանն կը կողոպտէ և ե-
 կեղեցւոյ սպասները կը յափշտակէ , ընդորս
 և Սուսաւորչիաջն (բայց յետոյ կը գործը-
 նէ) . կաթողիկոսն կը գերուի Ագիստոս
 միւս գերելոյ հետ , և այն տեղ դասն ցա-
 ւօք պանդխտութեան մէջ կը վախճանի :
 Համեայ կաթողիկոսութենէն զինի :

Ստեփաննոսէն յետոյ կ'ընտրուի Վրդգոր

Անաւարդեցի և կաթաղիկրասկան ակժուռն
 կը փոփոագրուի 'ի Վիտ, վասն զի Հռոմէացոյն
 արդէն աւերուած էր : 'Գրիգոր' (Յայտնաւ
 ւուրքի ընթերցուածները կը սահմանէ ըստ
 ւուրք ամօց և կը յաւելու շատ քաներ յու
 նարէնէ և լատիներէնէ թարգմանելով : Կը
 հետաստի քանի մի ծէսեր, ըստ յունական
 և լատինական սովորութեան, յարմարել, և
 թիքն առանձին տօնացոյց կը յերիւրէ : Սա
 կոյն այս փոփոխութիւններն ամենեւին չեն
 ընդունուիր, այնպէս որ երբ կը լսեն Վրե
 ւերեան վարդապետներն 'Գրիգորի կաթաղի
 կոսանալն և գաղտնի ջանքերն' սաստիկ կը
 զայրագնին, ըստ ոյում առաջուց արդէն
 հռոմեակեր կը կոչէին, ժողով կը գումա
 րեն փոքր Սիւնեաց մէջ և ստորագրութեամբ
 առաջնորդ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց
 սաստիկ յանդիմանութեան թուղթ կը գրեն,
 որով երկարորէն ազգային նախնական ժա
 ղոյներն թուարկելէն և յունական ու լա
 տինական միակերպութեան վնասներն բա
 ցատրելէն զկնի' կը սպառնան ամենեւին
 կաթաղիկոս չը ճանաչել զ'Գրիգոր, եթէ
 համարձակի նախնական սովորութիւններն
 աղաւաղել :

Գրիգոր առ ժամանակ մի կը լռէ, սար
 սափելով իւր գէմ բորբոքուած յուզմուն
 քէն, և սպաս միջոց գտնելով՝ վերադին

Թուղթ կը գրէ Մրեւեղեան քանի մի վաղ
 դաստիարակ իւր առաջին մատարութիւնն
 յառաջ տանելու համար . սակայն , այս ան-
 դամ դիմադրութիւնն եւս աւելի կը տատա-
 կանայ : Իւստի Վրիգոր յամառելով իւր
 մատարութեան վրայ Թուղթ կը գրէ շե-
 Թում Թագաւորին՝ օգնել իւր սոցն ձեռ-
 նարկութիւնը՝ ի կատար հասուցանելու հա-
 մար և ժողով գումարել . իսկ ինքն գաւառ
 նութեան գիր պատրաստելով կը յանձնէ
 շեթումի որդուն՝ Վեռն Թագաւորին .
 բայց իւր ազգամիտ խորհրդոց կատարումն
 չը տեսնելով՝ կը վախճանի (1306) , իւր 14ա-
 մեայ կաթողիկոսութեամբ խառվութիւն
 միայն յուզելով Վրիգի մէջ :

Վեռն , ցանկալով Վրիգորի մատարու-
 թիւններն յառաջ վարել , ժողով կը գումար-
 րէ Սիս արքայանիստ քաղաքին մէջ , ոչ մի-
 այն նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար ,
 այլ և Վրիգորի դաւանաբանական Թուղթը
 կամ նամակը կարդալու և քննադատելու
 համար : Վ՛յ յա ժողովոյն մէջ , ուր ներկայ կը
 գտնուին բաւականին եկեղեցականք և նոյն
 ինքն Վեռն , իւր հայրն շեթում և այլ իւր
 խանք , վերտախն կաթողիկոս կ'ընտրուի Աս-
 տանդին Բ . Պրծագործ , որ առաջ մերժուած
 էր Վեռն և շատերն , գուցէ յերկուգէ
 Թագաւորին , հաւանութիւն կը տան ժողո-

վական որոշու մեքունն . բայց երբ կրակին
 դարձադրել , առաջիկ խառնութիւն կը ծա-
 գի ժողովագրեան մէջ . ուստի և ոչ միայն
 անդարձարիք կը մնան , այլ և շատերն կը թըշ-
 նամանան կամծագրիկատի , | եււնի և Հեթու-
 մի հետ (որ թագաւորահայր կը կոչուէր ,
 թէեւ | եււն իւր եղբոր որդին էր ,) թէ
 ինչու նոյն կանաններն Սոյ մէջ կը պահարա-
 նեն . և պարզա զանազան ամբաստանու-
 թեամբ կը մտանեն թաթարաց Պերսորու-
 խանին , որ խաբէութեամբ իւր մտա կոչե-
 լով զՀեթում և զ| եււն և այլ իշխաններ ,
 բողոքն միասին սարանել կը տայ : Այսպիսի
 չարիքներ կը ծնանին ահա՛ ծիսափոխական
 հետամուտութիւններէն , ինչ տեղ որ Ազգին
 հաւանութիւնը չը կայ :

| եււն զին կը յաջորդէ իւր () շին եղ-
 բայրն , և որովհետեւ ազէտից պատճառն
 եկեղեցական խնդիրներն էին , եպիսկոպոս-
 ներն ու վարդապետներն 'ի ժողով կը հրա-
 ւիրէ , բայց նոքա կը մերժեն նոր թագաւո-
 րի հրամանը : Սակայն մեծ բազմութիւն քա-
 հանալից , սարկաւազաց , վանականաց , ընդ-
 նակն բազմութիւ արք և կանայք ինչնին Սո կը
 ժողովին և ահագին ազմուկ յարուցանելով
 իտպառ կը նանրազնենն Սական ժողովին ու-
 բողումներն , որ Վրիգոր Անաւարզեցւոյն
 գաւանադրոյն շնորհիւ յաղուած էր : ()

չին գայրանալով շատերը կը մտածէ բանտից , կապանաց , արտորանաց և մինչև անգամ մահուան , բայց չը յաջողիր և ոչ մի ծխաւ կան փոփոխութիւն ընդունել տալ . իսկ կար նոյ Ղրիգոր եպիսկոպոսն բաժակին մէջ ջուր խառնելու համար կըռարանուի ժողովարդէն : Այս խռովայոյզ միջոցին Լըրուսաղէմի Սարգիս եպիսկոպոսն հրովարտակ կը հանէ Էգիպտոսի Սուլթանէն և շատ եպիսկոպոսներ իւր կողմը շահելով պատրիարք կ'ընտրուի Լըրուսաղէմին , (1311) որով և կըսխի Հայոց Լըրուսաղէմի Պատրիարքութիւնը , թէև սոյն պատրիարքութեան գոյութիւնը աւելի հին : Ժամանակաց մէջ սկզբնաւորուած կ'երեւի , որուն ապացոյց է Լըրուսաղէմի վանուց մէջ գտնուած Աբրահամ պատրիարքի անուամբ տապանագիրն , որ 1250 թուականը կը կրէ :

() շին վերստին փորձ կը փորձէ Ատանայի մէջ ժողով գումարել իւր ծիսափոխական մտադրութիւնը յառաջ տանելու համար , բայց դարձեալ անյաջողութեան հանդիպելով խապաւ կը հրաժարի ստիպումնքէ : () շին իւր երկրին ներքին և արտաքին աղէտաւ լի վիճակը տեսնելով որուն գլխաւոր պատճառն ինքն էր , կապանի Յակոբ եպիսկոպոսն Արեւմուտք ղրկելով օգնութիւն կը խնդրէ , պապին միջնորդութեամբ , և Էրուպակիան թագաւորներէն . սակայն փոխանակ

օգնութեան, յորդորական թուղթ միայն կրօտանայ պապէն, որոյ նպատակը կը լինի լատինական ծէսերը յառաջ վարել Հայոց ժողովրդի մէջ. և այն 'ի զուր աշխատանք :

() շինին կը յաջորդէ Սեւոն Ե, որոյ թագաւորութեան ժամանակ Լեզիպոսի Սուլթաններն լսելով որ Հայք ընտանութիւն ունին Սատինաց հետ և շարունակ պատգամաւորութիւններ և թղթակցութիւններ կը լինին, աւելի կը զայրանան և թաթարներու ու թիւրքմեններու հետ միանալով Արիկիա կ'ապարտակեն, անհնարին տառապանքներ հասուցանելով քրիստոնէից :

Եւս տառապանաց լուրը պապին հասնելով կը ջանայ վերստին յորդորել Լեւոպական թագաւորներն, որ Լրեւելք արշաւեն և քրիստոնէից օգնեն, բայց ապարդիւն կը թնայ պապական յորդորը : Այն ժամանակ Կաստանդին պրօնագործ կաթողիկոսն կը վախճանի և կը յաջորդէ Կոստանդին Գ. Ամբրոնացի (1323), որ անձամբ Սուլթանին կ'երթայ և խաղաղութեան դաշն հաստատելով առ ժամանակ մի պատճառ կը դառնայ աղէտից դադարման : Սահայն կարճ ժամանակէն զկնի այս դաշն կը լուծուի լատինական յարաբերութեանց առթիւ և եգիպտական աւերմունքներն կը շարունակին, ինչպէս վերջը պիտի տեսնենք :

Յակոբ Բ Սեցի. — Սկզբնաւորութիւն Ունիթուու-
թեան. — Աղմուկ կրօնական. — Մխիթար քանկցի.
Մերսոյ Արտաղեցի. կառածգին Դ. Պօլոս Ա. Թեո-
զոս Բ.

ԿՈՍՏԱՆԻՒՆԻ ԱՄԲՐՈՆԱՑԻՈՅ մահէն զինի՛
կաթողիկոսական Աթոռն կը բարձրանայ
Յակոբ Բ Սեցի, քեռորդի Գրիգորի Ա-
նաւարդեցւոյ, (1327), երբ արդէն ներքուստ
և արտաքուստ արհաւիրները կը տիրէին :
Արհաւիրքներ, որոնք ոչ միայն Հայոց քա-
ղաքական ոյժը կը ապառեն, այլ և բարոյակա-
նըն սաստիկ կը տկարացնեն կրօնական երկ-
պառակութիւններով :

Յակոբայ կաթողիկոսութենէն մօտ տասն
տարի առաջ Բարդուղիմէոս լատին եպիսկո-
պոսն, Յովհաննէս պապի հրամանաւ Ատրը-
պատականի կողմերը գալով, կըսկսի քարո-
զել և վարպետութեամբ եկամուտներ պատ-
րաստել լատինականութեան համար : Քրո-
նեցի Յովհաննէս հայ վարդապետն, որ ա-
շտկերտ էր Նչեցի Ասայի վարդապետին,
կ'երթայ կը յարի Բարդուղիմէոսին և լա-
տիներէն ուսանելով կըսկսին զանազան գրք-
քեր թարգմանել Հայաստանի մէջ տարա-
ծելու համար : Յետ ժամանակաց դառնա-

լով (Յովհաննէս՝ Քռնի աւանը՝ կը գրէ իւր
 աշակերտակիցներուն, որ ժողովին և Քար-
 գուղիմէոսի հետ խափն ու խորհին կրօնա-
 կան և ծիսական վարդապետութեանց վրայ :
 Աշակերտակիցներէն ոմանք կը ժողովին և
 մտեռանդութեան ուխտիւ կ'ուխտեն ազ-
 գային աւանդութիւններն իսպառ թողու-
 և ըստինական պաշտամունքներով վարիլ :
 Այդ կըստին իրենց նենգ ուխտը կատարե-
 լու աշխատիլ և ժողովրդին եւս ծիսափոխու-
 թիւն քարոզել, գժտութիւններն ու ազ-
 մուկները կը սատականան : Այսպի վարդա-
 պետն յանդիմանական գիր կը գրէ Քռնեց-
 ւոյն և իւր համախոհներուն, որ թողուն ի-
 րենց ազգափնաս ընթացքը, սակայն նոքա
 չեն անսար և կը շարունակեն իրենց մտադ-
 րութիւնը : Հայոց առաջնորդներն ու վար-
 դապետները զայրանալով հալածական կ'առ-
 նեն Քռնեցեան կարգափոխներն և ոմանք կը
 կալանաւորին Աեւոն թագաւորի հրամա-
 նաւ : Հալածեալ ծիսափոխներն Աեւոնի
 վրայ ամբաստանութիւններ կը գրեն պա-
 պին, ներկայացընելով իբրեւ խափանիչ
 ուղղափառութեան, եւ այս պատճառաւ
 Փասքը կը ժխտէ իւր խոստումը, որով դրաւ
 մական օգնութիւն խոստացած էր Աեւոնին
 և գիր կը գրէ (Յակոբ կաթողիկոսին չը հա-
 լածել Քռնեցեան դատախումբը, և կաթո-

զեկուան կը ջանայ կերպով մի խաղաղել, բայց չք յաջողեր : Բարգուղիմէոս կը մեռնի եւ Մանեցին 'ի Հռովմ կ'ապրաստանի եւ Յովհաննէս պապէն օժանդակութիւն գտնելով ու հրաման առնելով կը դառնայ եւ կը հաստատուէ Հայաստանի մէջ : Դոմնիկոս ի Իտալիոյ Խորէ, որ լատիններէն Ունիթոռ կը կոչուին : Պապէն վաւերացած այս Ունիթոռական կարգաւորները կրկին զանազան վանքեր շինել, լատինական գրքեր թարգմանել եւ իբր թէ ժողովուրդն 'ի մուրութենէ յաղափառութիւն դարձնելու ջանալ : Ի՞նչ որ Ունիթոռութեան կը յարի, կը ստիպուի նոր մկրտուիլ ու ձեռնադրուիլ եւ Դասնիկեան կարգի լատինական զգեստը հագնիլ :

Ունիթոռութեան գիտաւոր արդանեակներ կը դառնան Արմիոյ Ներսէս եպիսկոպոսըն Պալիէնց եւ Կարնոյ եպիսկոպոսն Սիմեօն Պէկ, որք կը սկսին Հայոց մկրտութիւնն ու պատարագը երկբայելի քարոզել եւ բաղաճիքներու, տուներու եւ այգեստաններու մէջ շատերը ծածուկ մկրտել, որովհետեւ սատարի երկիւղ կը կրէին յայտնապէս իւրենց ցնորքները գործ դնելու : Վասն զի Մեզքն իրենց դէմ էր : Յակոբ կաթողիկոս եւ ի եւոն թագաւորն իշխանական սատար Ունիթոռներէն սմանք կ'աքսորեն, սմանոյ պատիժ կրպակունան եւ ոմանք կը կալանաւորեն,

արմոց հետ Սիսիանն և Վերսալս եպիսկոպոսն
ներն , որ կարգէ և եկեղեցական հազար-
գումթենէ եւս կը լուծուին : Կապան կեդ-
ժաւորութեամբ բանտարկութենէ վերստին
ազատուելով՝ Վերսալս կանչոյ բերգին մէջ
կ'աւրանայ և զկաթողիկոսն ամբաստանելով
խառնութիւն կը յուզէ և հաղիւ հազքաբ-
կոծուելէ զերծանելով հեռաւոր սեղեր
կ'ապրատանի : Կաթողիկոսն գիր կը գրէ պա-
պին Սենթոռութիւնը զայել և Վեդեցուց
խաղաղութիւնը ապահովել . բայց Սենթո-
ռական խումբը կը յաջողի թագաւորն ու
կաթողիկոսը ամբաստանել գրով պապին
առջև և այսպէս իւր գիրքը ապահովել :

Այն միջոցին եգիպտական բռնաւորներն
վերստին կ'ապառապեն Վիլիկիա և Վեոնէն
երդումն կը պահանջեն , որ ամենեւին չը
թղթուկցի պապի և կամ Վրեւմտեան թա-
գաւորաց հետ : Վեոն կ'երդնու և երկիրը
փոքր ինչ կը խաղաղի . բայց Վենեդիկոսս
պապն , ընդդէմ խղճի , իրաւունք կը հա-
մարի կոնդակաւ Վեոնի երդումը լուծել
և ստիպել , որ իւր ընտանութիւնը չըպակ-
սեցնէ Վրեւմուտքէն : Վեոն կուրորէն կը
հպատակի և կը գրծէ իւր երդմանը և ահա
Վեգիպտացիք զայրադին կատաղութեամբ Վե-
րկիա թափուելով՝ բերդերն անգամ կը կար-
ծանեն : Կաթողիկոսն Յակոբ կը գժկամակի

Վեւոյն արարմանց դեմ և Վեւոն զայսպէս նախով՝ անթուէ կ'ընկենու զկաթողիկոսն և ստեղծ կը հաստատէ Սխիթար Քոնկեցին :

Վերսէս Պապինց իսկոյն կը գիտէ Սխիթար կաթողիկոսին , պաշտպանութիւն գրուներու յուսով , բայց չընդունուիր . ուստի և գայրացած կը գիտէ Քենեդիկոսոս Յր Պապին , որ Վազգիոյ Արինիոն քաղաքի մէջ էր , և կը մատուցանէ գրքոյկ մի , Սխիթարական խումբի հնարագիտութեամբ յերկուուած և 117 գլխաւոր յօդուածներէ բաղկացած , որոց մեծ մասն ստայօզ զբարարութիւններ էին Հայոց դաւանութեան վրայ . բայց յիշուած էր նմանապէս որ Հայոց կաթողիկոսն ամենեւին պապական գլխաւորութիւնը չընդունիր և իւր ընտանութիւնը Վատինաց հետ միայն արտաքուստ և առերես է : Պապն իսկոյն սոյն գրքոյկը Վիլիկիա կը զրկէ և թուզթ կը գրէ Վեւոնին ու կաթողիկոսին որ ժողով գումարեն և պապայախանեն գրքոյկի պարունակութեանը : Տակաւին ժողովը չորսուամբուած՝ Վեւոն կը վախճանի , իսկ Սխիթար կաթողիկոսն նորընտիր կոստանդին թագաւորի հետ (որ 'ի հօրէ Վատին էր) եպիսկոպոսներ և վարդապետներ կը հրաւիրէ . 'ի Սիս , ուր քննութեան կ'աւանուի Սխիթարական գրքոյկն , կը գտնուի պատասխան և պարագանուարաց : ճեղքով

կը զբոսի Վենեդիկոս պապին , որ արդէն վախճանած էր . ուստի իւր յաջորդը կղէ-
մէս ք կ'ընդունի պատգամաւորներն ու պա-
տաստանագրութիւնը և սասակ կ'ուրա-
խանայ , ըստ որում , Սլեիթուաց ինքնահը-
նար զբախտութեանց հերքումէն զսա , պա-
տաստանագրութեան մէջ կային քանի մի
շողորթութիւններ եւս . որք խիստ հաճո-
յական էին պապին և որոց համար գոհու-
նակութեան կոնգալներ կը գրէ Հայոց կա-
թողիկոսին և թագաւորին :

Աստանդին թագաւորն յայտնապէս կը
ստիպէ Հայերն , որ լատինական ծիսի վա-
րին , և այս պատճառաւ կը սպանուի զա-
րահաններէն և կը յաջորդէ իւր եղբայրն
Վուխոն , որ նմանապէս կը սպանուի իւր
նախորդին ընթացքով վարուելու համար
և կը յաջորդէ Աստանդին ոմն 'ի հօրէ
հայ , որ և կը սխի մտերմարար թղթակցիլ
պապին հետ , Արեւմտեան թագաւորաց
օգնութեանը ապաւինելով : Ազիպտացոց
Ամբասն այս լատինական մտերմութեան առ-
թիւ Ադիկիա կը յարձակի քրիստոնէական
կրօնքը սպառսպուռ ջնջելու , որով և սաս-
տիկ պատերազմներ կրտիին : Աստանդին օգ-
նութիւն կը խնդրէ Արեւմուտքէն և կը խոս-
տանայ , յետ յաջողութեան , բոլոր հայերն
լատինացնել ծիսիւք և արարողութեամբք :

Վիսիթար եւս գրութեամբ կը խնդրէ պաւ-
 սէն դադարեցնել կրօնական հարցապարձե-
 րըն ու պահանջներըն, զորս կը յաւգէին
 Վատին կրօնաւորներն, և իւր հարցապետա-
 կան իշխանութեանը արգելք կը դառնային։
 Պայքը կաթողիկոսի թուղթը, (որուն մէջ
 պատմութեան հաճորական կէտեր ևս կային)
 կը ներկայացնէ Ներսէս Պարեմեցիին և միւս
 իւնիթուներուն, ստուգուելու նպատակաւ։
 Ի այց նոքա կը հաւաստեն որ Վիսիթարայ
 գրութիւնը լսկ քաղաքավորական է. իսկ ին-
 ղոք ոչ պատական գլխաւորութիւն կրճանա-
 չէ նա և ոչ Վիսիթիա ղրկուած պատական գծաւ
 պաններուն կ'անսայ։ Պայքը կը վրդովի և
 գրուար երդումն կը պահանջէ կաթողիկո-
 սէն. բայց տակաւին պատասխան չմտու-
 նած կը վախճանի։ Կաթողիկոսն գրուար եր-
 գումն չըսար, այլ միայն (Սահր Ստեցին
 (երբեմն կաթողիկոս) ինքնին Կաղղիա եր-
 թարս վերսցով մի կը հաճէ Ինտովկենտիոս
 ք նոր Պայքի սիրար և դառնալով ի Վիսիթիա՝
 Վիսիթարայ մահէն զինի վերստին կաթողի-
 կոս կ'ընտրուի (1355), և 4 տարիէն յետոյ
 վախճանելով՝ տեղը կը յաղորդէ Մերսոս
 Լ'րասղեցին, Թագէի վանուց վանահայրն։

Կրօնական վէճերն անընդհատ կը շարու-
 նակէին, մանաւանդ իւնիթուայ շնորհիւ,
 և հայ եկեղեցականներէն թմանք սխտեւիին

քրտիւսան պատարագել : Աւտի նորնտիր
 կաթողիկոսն ժողով կը գումարէ Սոց մէջ,
 ուր և ժողովականաց հաւանութեամբ պա-
 տուէր կը գրուի ամեն տեղ, որ անժողովու
 պահպանեն Հայաստանեայց Էկեղեցւոյ ա-
 նաքերական սովորութիւնն, այն է անապակ
 գինեկոտ պատարագելն : Սեպոպի կաթողի-
 կոսութեան շորորդ տարւոյն մէջ Կրասանդին
 Թագաւորն կը վախճանի և տեղը կ'ընտրուի
 | Եւոն 2 | ռսինեան, Գուրտանի ազգակա-
 նութենէն որոյ Թագաւորութեան ժամանա-
 կամիջոցը Ռուբինեանցի շխանութեան վերջին
 ճգնաժամը կը կազմէ և պատարին ու ներքին
 աղէտից յորդութեան սարսափելի վայրկեա
 նը : Սի կոսմէն ազգային քաղաքական կացու-
 թիւնը կը քայքայի Էգիպտոսի և Բաղդա-
 տի Սուլթանաց պահանջները յարձակմունք-
 ներով և միւս կողմէն կաթողիկոսական իշ-
 խանութիւնն արհաւիրաց մէջ կը տատանի :
 | Եւոն, քանի մի պատերազմներ մզելէն ըզ-
 կնի, կը կալանաւորուի և քանի մի կաթողի-
 կոսուէք, որսկը Սեպոպին կը յաջորդեն,
 ինչպէս են Կրասանդին Դ, Պօղոս Ա և Թե-
 ոզորոս Բ, Թափառական կը շրջին և հազիւ
 հազ ձեռնադրութեան և միւսոնի օրհնու-
 թեան համար կ'արժանանան կաթողիկոսարա-
 նի երես տեղնել, որովհետեւ Կիլիկիա արհաւ-
 րանաց առաջադէպ կը դառնայ : | Եւոն Թա

դաւորն կարճնաւորութենէ ազատուելով և
 Լորուսաղէմէն Լւրոպա անցնելով՝ կը թա-
 փառի Սպանիոյ, Իտալիոյ, Լնգղիոյ եւ
 Գալլիոյ մէջ, օգնութիւն գտնելու և իւր
 իշխանութիւնը կանգնելու յուսով . բայց
 չը հասնելով իւր նպատակին՝ կը ժախճանի
 (1393) Փարիզի մէջ և կը թաղուի Կելեստի-
 նեանց վանքի մէջ, որուն հետ կը թաղուի
 նմանապէս և Իուրինեանց թագաւորական
 Հարստութիւնը :

Թէոդորոս կաթողիկոսն եւս կը կալանա-
 ւորուի Սելք ()մար բանաւորէն և կը սպա-
 նուի (1395) 18ամեայ կաթողիկոսութենէն
 զինի :

Ըյսպէս ահա՛ Կիլիկիոյ վերջին թագա-
 ւորներն և խեղճ կաթողիկոսներն ո՛չ միայն
 չեն շահիր լատինական ընտանութենէն և
 յարաբերութենէն, այլ մի կողմէն՝ եգիպտոս-
 կան Սուլթանաց՝ զայրոյթը առաւել գրոգ-
 ուելով՝ պատճառ կը դառնան Իուրինեանց
 թագաւորութեան բարձման, և միւս կող-
 մէն՝ Լիեզեցւոյ ներքին խաղաղութիւնը կը
 վնասեն տարապարտ ժողովներով, ծրարական
 վէճերով և կրօնական երկպառակութիւննե-
 րով : Թողու՞նք ասել այն աղաւաղ վարդա-
 պետութիւններն ու դաւանաբանական խըն-
 դիրներն, որոնք լատինացեալ Սեղիթաւաց
 շնորհիւ կը յուզուին Հայաստանի մէջ բա-

նիւ և գրով և խնդրեցայ նախկին անարա-
տաւթիւնն ու պարզութիւնը պղտորելու կը
ձգտին :

Է .

Դարձեալ մի քանի խօսք Քնիթուաց զոյ . — Լանկ-
թամուրեան արշաւանքները . — Նահապետութիւնը . —
Կաթողիկոսուիք . — Կարապետ Ա կեղեցի , Դաւիթ Գ .
Կարապետ Բ . Յակոբ Բ . Գրիգոր Ը խաննդա-
Պօղոս Բ Արարատեցի , Կոստանդին Ե Վահկայի .
Յովսէփ Գ Սեցի . Գրիգոր Թ Մուսարեկեան :
(1396—1440) .

ՈՒՆԻԹՈՍԱՅ գլխաւոր կեդրոնատեղին էր
Միւնեաց աշխարհի Ծահուկ դաւառն , և
այս պատճառաւ կը կոչուին նաև Ծախուի
կամ Ծակիցի . իսկ իրենց քարոզութեան
վայրերն էին գլխաւորապէս Ծահուկ , Նախ-
իջեւան (ուր կը նստէր իրենց ադաջնորդ Ե-
պիսկոպոսն) Լշնջակ և Գողթան դաւառ-
ներն , և Թուրիզու , Մարազու և Մուքու-
նիս կողմերը :

Ըյս Քնիթուական վերսովման միջոցին ,
որ երբեմն կը դաստիարակուէր զանազան սղլան-
դակութեանց , Է երբեմն կը մեղմանար , կա-
մին շարք մէջ եւս նշանաւոր վարդապետ

ներ, որոնք բունիւ և գրով ընդդէմ կը գինե-
ին Ռեւիթոռու թեան: Այսպիսի վարդապե-
տաց կարգէն էր Յովհաննէս Արամեացին,
մականուամբ Կաթիկ, Վանանդ գեղէն, Իւս-
նէ իշխանի որդին, որ կանխապէս աշակեր-
տելով Աշեցի Ասայի վարդապետին, ինքն
եւս Տաթեւու վանուց մէջ կ'ուսուցանէր
վարդապետական ուսմունքներ: Սորա աշա-
կերտներէն էին Սողաթա վարդապետ և Գրի-
գոր Տաթեւոյի, որոց սուղինն իշխանաց և
մեծամեծաց ձեռքով շատ Ռեւիթոռներ կը
պատուհասէ և ինքն թիւնաւորուելով Ռե-
ւիթոռներէն կը մեռնի, ինչպէս կը պատմե-
իւր աշակերտն Թովմա Սեծորեցի: Իսկ երկ-
րորդն նախ ուսուցիչ կը կարգուի Այրակու-
նեաց վանքին մէջ և ապա իւր վարժապետի
մահէն զինի կը փոխադրուի Տաթեւու վան-
քը, որոյ համար և կը կոչուի Տաթեւացի, և
այս տեղ ուսուցչութեան հետ միասին ան-
պարտելի ախոյեան կը հանդիսանայ Ռեւիթո-
ռութեան դէմ, մանաւանդ գրաւոր երկա-
սիրութեամբ, որոց վրայ պիտի խօսինք ներ-
կայ Շրջանի մատենադրական պատմութեան
մէջ, ինչպէս և պիտի խօսինք սորա ժամա-
նակաց վրայ:

Սինչդեռ մի կողմէն Ռեւիթոռութեանը
կը վերստէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ներ-
քին խաղաղութիւնը, միւս կողմէն ևս Ռու-

բխնեցին թագաւորութեան բարձրման միջոցին
 'ի վեր | Կնկթաճաւրեանն արիւնտա սուրբ
 սկսած էր բարեղ Հայաստանի դաւակները :
 'Բարձրներ և գիւղեր սակաւ ժամանակի մէջ
 կրփաշխանային , ըտնեցին ու անապատները
 զտարանգի ժողովրդեան : ապաստանարան
 քարձած էին , ինչպէս էր 'ի ժամանակս
 | արդանանց : Իսկ կուսարուածներուն , հրք
 դեհուածներուն , ողջ ողջ թաղուածնե-
 րուն եւ սովամահներուն թիւ չը կար .
 վասն զի թէ | անկթաճաւրի և թէ փւր
 յաջորդաց ժամանակ Հայաստանի | րե-
 ւելքին մինչեւ | րեւմուտք , | անէն մին-
 չևս | Երաստիա համարեա թէ տեղ չը-
 մնաց , որ աւերման և արիւնհեղութեան չը
 հանգիսի : Թողունք ասել , որ շատերը գե-
 րուեցան և շատերն եւս ինքնին գաղթեցան
 զանազան երկիրներ , որոց մէջ բազմաթիւ
 էին մանուանդ Պոլիս գաղթողներն : Թէ-
 պէտ և | անկթաճաւրեանց արշաւանաց մի-
 ջոցին գողցես համայն Հայաց ազգի կեան-
 քը : տեսաք մի նահատակութիւն էր , ինչ-
 պես և կ'ասէ յիշատակարան մի . « | յիշտի
 էին նահատակեալքն , մինչեւ նմա միայն գի-
 տել զթիւ բազմութեան նոցա , որ պա-
 կեացն զնոսա » . բայց ժամանակակից պատ-
 միչներն սկսանէ յանուանէ եւս անմիջներ
 կրթուեն , որք մարտիրոսացան իրենց հա-

ւատար շաբանարուն հանար, և որոց մէջ կու
 յին եպիսկոպոսաներ, կաթողիկոսն (Ղըթամարայ
 Օւարարիա, զանահայրներ, քահանաներ,
 դեռահասակ պատանիներ ու օրիորդներ, և
 ուս հասարակ արք և կանայք, իսց մի առ
 մի պատկերացնել այս նահատակութեանց
 դէպքերը՝ շատ երկար կը լինի: Աստի հար
 ցատէրներուն թողով կարգալ ուր հարկն
 է, դառնանք դարձեալ մեր պատմութեան
 թերը շարունակելու:

Թէնդորոս Բին կը յաջորդեն կարապետ
 Ա. իսկի մահանուանեալ (1396), 'Իսախթ Գ.
 կարապետ Բ (1402) և Յակոբ Գ (1409), որ
 կաթողիկոսական ամբոն կը գրաւէ առանց
 հաւանութեան Խոյ ոմանց միաբանից և
 յատկապէս պաշտպանողութեամբ Աղիկից
 ամիրային:

Յակոբ Գի կաթողիկոսութեան ժամանակ
 Ասապուրականի առաջնորդներն ու իշխան
 ներն միաբանելով յիշխանութենէ կ'ընկենաւն
 Ղըթամարայ կաթողիկոսն և կը գրեն 'ի Ալ
 լիկիա, որ իրենք հաճ և հաւան են Խոյ կա
 թողիկոսին. հպատակիլ . . . ուստի և Յակոբ
 օրհնութեան գիր կը գրէ յիշեալ իշխաննե
 րուն և առաջնորդներուն. սակայն Ղըթա
 մարայ կաթողիկոսի պաշտպաններն վերադին
 կը նստուցանեն. իսկ Յակոբն եւս իւր հա
 կաւակորդներին թիւնաւորուելով կը վախ

Ճանի երկամեայ կաթողիկոսութենէ զկնի :

Իստուութիւնն եր յաւգին կաթողիկոսական ընտրութեան համար և Ղրբիգոր Ը Իանձողաս կը յաջողի ընտրուիլ . սակայն ետմնամեայ կաթողիկոսութենէն զինի կ'աբարտուի Սեպրներէն ամառ բերդ մի , ուր և կը վախճանի : Կաթողիկոսական վարչութեան այս տարտամ ժամանակին Ղրեւելեան Հայք արտաքին թշնամեայ աստիկ տառապանքներուն մասնաւած լինելով՝ չէին կարող գարման մատուցանել . այլ միայն խորհրդով եղիսկոպոսայ և վարդապետաց գիր կը գրեն՝ Նրուսաղէմի Պողոս առաջնորդին , որ ծննդեամբ Ղյրարաաէն էր , որպէս զի Սիս երթայ և խաղաղութեան ու օրինաւորութեան միջոցներ խորհի : Պողոս կրիկիս երթալով կը խրատէ հայրապետանոցի միաբաններն և կը յորդորէ անձնական կիրքերն 'ի բաց թողլով՝ արժանաւոր կաթողիկոս մի ընտրել : Նորա միաբան հաւանութեամբ կ'ընտրեն զնոյն ինքն Պողոսն , որ կրակի բարեխորդութեան ձեռնարկել , բայց տակաւին իւր նպատակին չը հասած՝ կը վախճանի , 12 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի , և կը յաջորդէ Կասանդին Ե . Սահկացի :

Կաստանդին կաթողիկոսութեան երկրորդ տարւոյն մէջ Նարեկոս Գ Հռոմեայ պատն կամերով սեղով քաւմարել բոլոր քր

րիասունէից միաբանութեանն. կամ լաւ եւ ա
 ասել պատահան իշխանութեան հպատակե-
 ցնելու համար՝ կոնդակ կը գրէ ինչպէս Յու-
 նաց պատրիարքին, նոյնպէս և Հայոց կա-
 տանդին կաթողիկոսին, և կը զօրկէ Նքուսա-
 ղէմի Նապի պատրիարքին Հայոց, որ հաս-
 ցնէ կաթողիկոսին և կատանդին պատգաման
 կոնդակն առանուլով և իմանալով, որ առանց
 հաւանութեան եպիսկոպոսաց Սեծին Հայ-
 ոց, կարող չէ վճռական պատասխան տալ,
 պատգաման կոնդակն կը զօրկէ Տիգրանակերտ-
 ցի Սկրտիչ Նաղշ մակնառն եպիսկոպոսին,
 որ հաւքաւաւ որ էր նոյն ժամանակ, և նա
 պատասխանելով յիշեալ կոնդակին՝ կը գրէ
 որ Հայք բաց ՚ի տիեզերական նոսկին՝ ե-
 բեք ժողովներէն չեն կարող ուրիշ ժողովի
 մասնակցիլ, երկարորէն յիշեցնելով քաղիե-
 դանական ժողովի անցքերը, և այս պատու-
 իսանադութիւնը կը զօրկուի կաթողիկոսին
 Աբգրիմեհ սարկաւազի ձեռամբ, որպէս
 զի տնօրինէ նա, ինչպէս արժանն է:

Կոստանդին մինչդեռ կը խորհի այս պա-
 տասխանադութիւնը զօրկել առ պատն,
 թուղթ մի կըստանայ Վրիժու առաջնորդ
 Սարգիս վարդապետէն, գրուած ստիպմամբ
 տեղւոյն պատգաման հիւպատոսի, որով կը
 յորդորէր մասնակցիլ պատկի մատորքեալ ժո-
 ղովին և կաթողիկոսն կը նշանակէ զնոյն վրիժ

Սարգիս վարդապետն իւր քանի մի ընկե-
 թակցաց հետ իտարիս երթալ : Յասալ քան
 սոյն վարդապետաց ժամանելն՝ ժողովն կրա-
 կրսի Փերարս քաղաքի մէջ, ուր երկար մի
 ճաբանութիւններ կը լինին (Յունաց և) ա-
 տինաց մէջ, և ահա էր փոխադրուի ՚ի Փլո-
 բնտիս, ուր նմանապէս վէճերն կը շարու-
 նակին և ասկուսին Հայոց պատգամաւոր
 ներն չը հասած՝ ժողովը կ'աւարտի : Իւր
 սրս որպէս թէ պապը ժողովական սահմա-
 նագրութիւնը Հայոց վարդապետաց կը ապ
 Հայաստան բերելու, բայց թէ ինչ անցքեր
 կ'անցնին սոցա վերագարձին ժամանակ Հայ-
 ոց կողմէն, ամենեւին յիշատակութիւն չը
 կայ պատմութեանց մէջ . միայն այսպիսի
 յայտնի է, որ Փղորենտեան ժողովի սահմա-
 նագրութիւնը, որոյ գլխաւոր կէտերն էին
 ամեն եկեղեցեաց ընդունել տալ Հոգւոյն
 սբոյ Բղիտան 7 յիշուոյ, պապի Բղիտորութիւնն,
 յասարանն, գերտանական փոխելն ըստ լատինական գե-
 նիւն, ջրխառն պատգամելն և այլն . երբէք Հա-
 յաստանեայց Եկեղեցւոյ դռնէն ներս մը
 տած չէ : Հետեւապէս կ'երեւի որ հայ
 պատգամաւորաց երկամեայ ճանապարհոր-
 գութիւնն տարազարտ աշխատանք եղան է :
 Կոստանդին կաթողիկոսն պատգամաւոր-
 աց վերագարձելով տարի առաջ կրկնփոխանի
 և կը յաջորդէ (Յովնէփ 9 Ստեյի, որուն կա

Թողնալու թիւնը հազիւ թէ մի քանի ամիս
կը տեսէ և այն եւս անգահու թեան անգի
ապով, որ և վախճանելով՝ կ'ընարուի Վը
րիգոր Ի Սուսարէկեանց :

Նախընթաց քանի մի կաթողիկոսաց պատ-
մութենէն կը տեսնենք ահա որ Վիլիկիա տա-
ռապոսանաց մէջ էր, կաթողիկոսարանն կիսա-
ւեր, ժողովուրդն վտարանդի և կաթողիկո-
սունք կ'ընարուէին առանց հաւանութեան
ազգին և մանաւանդ առանց գիտութեան
առաջնորդաց և իշխանաց մեծին Հայոց,
և այսպէս Վիլիկիոյ աթոռն խորագացած էր
ազգին առջեւ : Սանտաւանդ կը ցաւէին Մ-
րեւելեան Հայք, որ Վիլիկիոյ մէջ տեղ անդ
ծիսափոխութիւնք և ազաւաղումներ մուտ
գործած էին, ուստի կը խորհին հայրապե-
տական Մթոռն վերտաին փոխադրել 'ի Վա-
ղարշապատ :

Իրիգոր Սուսարէկեանց կաթողիկոսա-
նալով իսկոյն հինգ եպիսկոպոսներ կը ձեռ-
նագրէ, որուն վրայ Վիլիկիոյ միւս եպիսկո-
պոսներն բողոք կը գրեն Մրեւելեան Հայոց
և կ'ազալեն խնամք տանիլ կաթողիկոսական
փիճակի վրայ, որ անշքութեան հասած է,
հեռանալով ազգովին ընարութեան և գոր-
ծակցութեան նախնական սկզբունքէն : Մրե-
ւելեան առաջնորդներն ու վարդապետները
վաղուց արդէն ծանօթ զինելով կաթողիկո-

տութեան տխուր վիճակին, բայց արտաքին վրդովմանց և հեռուարութեան պատճառաւ չը կարենալով պաշտպանութիւն մատուցանել, երբ բողոքագիրն կը ստանան, միաբան հաւանութեամբ կը գրեն Գրիգոր Սուսաբէգեանին՝ գալ և յՂջմիսձին նստիլ, բայց նա յանձն չառնուր։ Սուտի կ'ըստիպուին մեծագումար ժողով գումարել Վաղարշապատի մէջ, բազմաթիւ եպիսկոպոսներէ, վանահայրներէ, երէցներէ, իշխաններէ, տանուտէրներէ, և այլն, իսկ շեկողներէն զբաւոր հաճութիւն կ'ընդունին, և այսպէս հաւանութեամբ Ղզգին կաթողիկոս կ'ընտրուի Վիրակոս Վիրապեցին (1441) և կը նստի յՂջմիսձին։ Բայց սրովհետեւ կաթողիկոսական աթոռայ այս փոխադրութիւնն առանձին պատմական շրջան կը կազմէ Վրէկիոյ մասնաւոր, կաթողիկոսութեան տեւողութեան հետ, ուստի առ այժմ թողունք այս և իբրեւ լրումն նախորդ շրջանի՝ խօսինք նախ մատենագրական վիճակի և եղած երկասիրութեանց վրայ։

Ե Կ Ե Ղ Ե Տ Ա Կ Ա Ն

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա.

Համառու անութիւն. — Ուսումնասիրք ժի դա-
րու. — Մասնագրական երկասիրութիւնք Յովհան-
նէս Սարկուացի, Ստեփաննոս դաստիարակի, Գրիգոր
Բի Պահլավունւոյ, Ներսիսի Հնորհալւոյ և պարունա-
կութիւնք իւրացանչելւոցն :

Ս. Հ Գ Ա Յ Ի Ն մատենագրութեան հարիւս-
տութիւնն կամ իսկ եւս ասել մտաւոր և
բարոյական կենաց զարգացումն սերտ կա-
պակցութիւն ունի ազգային պատմական վի-
ճակի և կապութեան հետ : Սեր ազգային
պատմական կեանքն ուսանելէն զինի կարող
ենք արդէն գուշակել և չափել նորա մտա-
ւորական և բարոյական զարգացման աստի-
ճակը : Ի՞նչ էր մեր ազգային վիճակը ժի դա-
րէն մինչեւ ժՁ դարն, եթէ ոչ անընդհատ
հարստահարութիւններ արտաքին թշնամեաց
կողմէն, կրօնական վէճեր և բռնաբարու-
թիւններ (Յոյն և Վատին եկեղեցեաց կողմէն,
և մանաւանդ վերջին ժամանակները ներքին
երկպառակութիւններ՝ Ունիթոսութեան

կողմէն : Հետեւապէս 'ի զուր կը լինի մա-
 տենագրական բազմաթիւութի ճշտութիւն
 որսնել սոյն Հրէանին մէջ և ազգային կար-
 դացու մն' մասաւորապէս եւ բարոյապէս :
 Այսն զի 'ճգն ընդհանրապէս արհաւիրա-
 նաց և զգուցման մէջ էր և մատենագրական
 զարգացման միակ ապաստանարաններն են
 վանքեր և մենաստաններ , և արդիւնքն է
 կրօնական գրութեանց մնացորդներ և սակաւ-
 ինչ պատմական անցից յիշատակարաններ
 կամ նկարագիրներ : Ինչպէս ազգային պատ-
 մական կեանքէն կարելի է իւր մասաւորական
 և բարոյական վիճակը կշռել , նոյնպէս մա-
 տենագրութեան ազբատութենն և երբեմ
 երկատրութեանց տեսակէն կարելի է ճշգի
 վիճակը պատկերացնել : Ի՞նչոց պա : համեմա-
 տական կշռադասութիւնն անգամ գծուա-
 րին է բարդակն իրեն ստաց . և անկալ
 ենթադրել մեր ազգին նկատմամբ , որովհե-
 տեւ թէ մատենագրաց և թէ գրաւոր եր-
 կատրութեանց մասնաւոր յաջողութիւն-
 ներն ևս մասնաւոր գիտութեանց արդարոյն
 են քան թէ ազգային փանակցութենէ յա-
 ռաշնացած իրազութիւններ : Անքատածն ա-
 լելի կրատուգալի , երբ մասնաւոր տարւմ
 նախորդն . նշանակելիք , իւր մատենագրաց
 կեանքն աւարդիւնքը . որոնք որոշակի ընդ-
 հանրութեան նկատմամբ : թէ խիստ սակա-

ւարժիւ են և թէ միակողմանի, այսինքն
գլխաւորապէս կրօնական :

Երկուստասաներորդ դարու գլխաւոր ու-
սու մեախոյրքն էին — երբէք զան՝ փոքր Հայոց
մէջ . Սեա իւան՝ Սարաջու մէջ . Վոյկ զան՝
Վրեւելեան Հայոց մէջ . Սեաայ զան՝ Վիլն-
կոյ ահմանին զայ . Վանյապ՝ Վրցախու
կամ : Վարաբաղու դաւառին մէջ : Եւ
ժամքերէն զատ կային և առաջին դարուն մէջ
Միշտատկուած ժամքերն :

Հինգերորդ դարէն յետոյ նշանաւոր են
երկուստասաներորդ դարու մասեկնադիրներն,
և եթէ առաջինը Հայ դպրութեան սակե-
ղէն դար կրկոչուի, երկրորդն անշուշտ կա-
րող է անուանիլ արծաթի դար, որուն մէջ
քանի մի երկասիրութիւններ նշանաւորակող
կը գրուեն Հայ մասեկնադրութեան մէջ :
Երկուստասաներորդ դարու մասեկնադիրներն
սոքա են, իրենց երկասիրութեանք հան-
դերն :

ՅՈՒՆԱՆԵՍ ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ, Վրցախու ֆե-
ախոս դաւառէն : Սա իւր քահանայ Գոր-
ծնաճոր՝ Սմանին և Հաղաասու ժամքե-
րը կ'աւղարկուի և այն սեղ ՚ի մանկութե-
նէ կը կրթուի և կը վերծուի ուսման մէջ :
Կը ջանայ Հայոց անւճաքը նորոգել և հան-
տասուն գրութեան վերանել, որ ցայնօր

չարժանեան էր, բայց, իւր հարգանքով առե-
 ճարը, որ Սարգսիսիկը կը փոշուի. հաստա-
 տու թիւն չըզաներ Վախն մէջ, այլ այն տու-
 ճարը կը գործադրուի, որ Վարկարդեցի Սու-
 աէն համարիկուսի որով հաստատուած էր .

... Յովհաննէս Սարգսու ազ մեծ փոքր կ'ու-
 նենայ ճանկանց . զարտիւնքովս թեան հա-
 ճարն է 'ի վերջոյ, Հարգաբառ փնտրին առաջ
 նորդ կը կարգուի. և ոչնչուն պատկասելի
 վարքով կը պահպանէ զինքն, որ իւր ժամա-
 նակակց, Վրաց 'Դաւիթ թարգմարդ պա-
 տիւս կը համարի՝ իրեն թագադարդ, գլուխը
 խնամարձեցնել նորա առջեւ և որհնա թիւնը
 ինկրել :

Յովհաննէս Սարգսու ազ ի անուամբ յիշա-
 տակաւան երկասիրութիւններն սորա են .

1. Սարգսիսիան, որով աւանդած է Սելճու-
 կեանց, Տաղքիւկանց, Վրաստանայ և իւր
 որդւոյ Սելիկ Էանի պարագները . սակայն
 այս պատմական երկասիրութիւնը մեզ հա-
 աճ չէ, թէպէտ և վերջին զարուց բանի մի
 պատմիչներն՝ Վերակոս, Վարդան և Սիւի-
 թար Վարկարդեցի յայտնադէս կը յիշատա-
 կեն նոյն պատմութիւնը և տեղ տեղ հա-
 տուաննից կ'առնուի :

2. Արտ յարգո թահմարցիսիան, որով գե-
 ղեցկապէս կը նկարագրէ զբահմանայն իրդեւ
 պարտանից Վարուճոյ և վարդկան, և մի առ-

մի կը յիշեցնէ քահանայական քորոր, պարտա-
 քերոր և նոյն վտմ կոչման հասկեմատ խրատա-
 ներ կ'աւանդէ : 3. Երբտղան, զորս կը յի-
 շատանի Կիրակոս պատմագիր, առիպն ջարդ-
 երեւցած շին : 4. Ըջմակիր, որուն մէջ ա-
 մեն հասակի և միճակի մէջ գտնուող մալ-
 դիկ կորոզ են իրենց գրացմանց և արտին հա-
 մեմատ ազգեջներ գտնել : 5. Հարական
 Սրբոց Գեղանդեանց - Պոյնտացան, որով նոյն
 արժանաւոր քահանայից նահատակութեան
 հանդեան ներքողելով երգած է քահանա-
 յական կոչման վտմաւ թիւնը : 6. Ի Սարգիս,
 որ մի համեմատ և գերեզմանի քերթուած է
 սարեակ թռչնոյն վրայ : 7. Բանի մի աբիշ-
 մանր երկասիրութիւններ վան շարժան իջիլի,
 բան իրարս առ ուսումնասիրս և այլն, որանց մեզ
 հասան շին Բանի նաեւ քանի մի աստուա-
 ծաբանական գրուածներ այն խնդրոց վրայ :
 որոնք վիճարանութեան նիւթ էին Հայոց
 և Յունաց մէջ :

Յովհաննէս որչափ որ Սարգիսի կը կո-
 շուի ընդ հանրոցնս, ընդ նմին կոշուի և վար-
 դասիս : կամ ըստ մեր նազքութեան և կամ
 ըստ ուսմացական և ուսումնական պաշտօն
 նին : Յովհաննէս Սարգիսազի աջակերտան-
 ներուն մէջ նշանաւոր են ԴԵՏԻՆ ԵՄԵՐՍԻՆ
 և ՍԱՐԳԻՍ Վարդանայեան իրանք, որ Գեղար-
 սու և Յովհաննէս Վերսալանի կ'ընդունին :

նը շարադրած է, հետևել ելալի թրակն առաջ
 եղած (հոյն և Հայ նշանաւոր մեկնիչներուն ։

ՍՏԻՓԱՆՈՍ ՍԱՆՈՒԳ, որ ՚ի մանկութենէ
 Շուրի անապատի կարմիր վանքն առնալ
 նանայով որանչելի վարդապետութեամբ կը
 բարոզէր արքայան բեմին զիպէն, և որուն
 զիպէն որանչացաւ Պարսեղ հայրապետն և իւր
 մտնանին ու գաւազանն իրեն առաւ, յոր
 գորերով շարունակ բարապետաւ, և երկար
 օրն եւրոպայոս ձեռնադրեց և կարմիր վան
 քի առաջնորդութիւնը իրեն յանձնեց ։ Սոն
 ժամնոս մանուկ զանազան երկասիրութիւն
 ներ շարադրած է, որոց մէջ յասկապէս կը
 յիշուի իւր Գաբրիէլին իման Գրիգոր ։ Ա
 հայրապետի թաց մեզ հասած ջնն առկայն
 իւր մեծ համբաւը ճշմարտապէս կարգա
 թացներն իւր ընտիր աշակերտներն Գրիգոր
 Պահլաւունի և իւր հարազատ Ներսէս
 Շնորհալի, և Պարգիս ու Իգնատիոս Պար
 գապետներն ։

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՆՍՏՈՒՆԻ, որուն կենաց վե
 րայ արդէն բաւականին խառն ենք իւր
 հայրապետական պատմութեան հետ, կը
 մնայ այժմ քանի մի խօսք ասել իւր առում
 նամիչութեան և երկասիրութեան զիպէն ։
 Գրիգոր մեծ զիպէն կը տանի գրականութեան

ճաղկելուն և նորա հրամանաւ Սաճուել ե-
րէցն կը շարադրի՝ Քրտնիկուն կամ Քամանա-
կազրութիւնն , Իգնատիոս վարդապետն՝
Ղուկասաւ Աւետարանի մեկնութիւնն , Մեր-
սէս Շնորհալին՝ իւր սղ և սլ գրուածնե-
րն . իսկ Պարգիս Շնորհալին՝ կամ թղիկեաց
Թղթերուն մեկնութիւնը : Գրիգոր ինքն
անձամբ երկատիրած է Աւետեաց շարա-
կանը՝ Խրեոտրն՝ աճաւ : Օտաղկազարդի եր-
կրորդման շարականը՝ Սեծակալ այս խրեոտր-
և մի ընտիր մեղեգի՝ ի՛նչ աւսաւորին՝ Ի յեր-
արխոս՝ արիւ :

ՆԵՐՄԵՍ ԸՆՈՐՀԱԼԻ . — Շնորհալին թէ՛
Հայոց հայրապետաց և թէ՛ մատենագրաց
շարքին մէջ խիտտ նշանաւոր տեղ կը գրուէ :
Սորա հայրապետական գործերն արդեհնպատ-
մած ենք , նկատենք սցժժ իւր գրաւոր եր-
կատիրութիւններն :

Շնորհալոյ երկատիրութիւններն արժա-
նապէս պնահատելու համար երկու գասքած-
նենք — Արշակ և Չափաբերական : Առաջին կար-
գին կը վերաբերին՝ աստնախօսութիւն ,
Թղթեր , վարդապետական գրուածներ , մեկ-
նութիւններ , խրատներ և աղօթքներ . իսկ
երկրորդ կարգին՝ ողբ , բերթուածներ , վե-
պասանութիւն և շարականներ աւ երգեր :

Շնորհալին , որ ՚ի մանկութենէ կը թը

և ան էր Աստիաննու Աննուկ գետնաբան
 մուս և շարտանի գործակից եր իւր երէց
 հայապատին՝ Գրիգոր Պահլաւնի կաթաղի
 կանն կը կրտսիցութ հասարակաց շնորհու
 թեանը հնազանդից և իւր եղբայր կաթաղի
 կանն ձեռքէն ընդունիլ հայրապետական
 գրեականերն, կաթաղիկապական քոզն ու մու
 տանին և ամսութի վրայ բարձրանալ, կը բա
 նայ իւր քաղաքուարց բերանն և զեճագու
 մար քաղցիւթեանն պաղէր կը խօսի ժի գե
 ղեցիկ Աստիաննուին. որով կը բացնարէ
 հովուական պարտուց ծանրութիւնը, իւր
 անկարողութիւնը և ժողովուրդեան ձայնին հը
 պրտակալութիւնն իր ըւ. աստուածային ձայ
 նի: Իսկ երբ իւր եղբայրն կը վախճանի՝ Գրի
 Կաննուին իր իր կը հրապարակէ նորա մահուան
 գցժը. ապա կը զեանդէ շատապէս զբարեգ
 թիւն մի և յետոյ գեղեցիկ խորամներ փոռ
 ղէ բոյոր հայապետ հասին. նախ խօսքը կ'ուղ
 ղէ կրօնաւարներու՝ երկնց աստուաց նմանեց
 ներով. յետոյ վանուց առաջնորդներուն՝ ալ
 կաննուին իրենց յանձնուած սխարանական եղ
 բայրութեան մարմնոյն նկատմամբ. ապա ե
 պրտապաններուն՝ զորս մերթ փեր և մերթ
 անիւ կը կոչէ և կը յորդորէ անկերթի կատու
 թէլ իրենց վտեմ պարտութիւն. յետոյ քահա
 նայից՝ զորս ինքնատու ժողովուրդեան և գեր
 դարասանի կոչ և ծնող կ'անուանէ: Այդ

կարգաւ սքանչելի խրատներ կ'աւանդէ իշխանաց, զինուորաց, քարոզարհանաց, երկրագործաց, ժողովրդահանաց, և կանանց, և այսպէս խորեւ ընդհանուր հայր. Լոյսաստանացց Նիկեզեցւոց մէծ գերդատանին՝ աւանտան կը յիշեցնէ իրենց պարտքն, իրենց կոչումն և իրենց առաջինական գործակաւարտութեան վարձն ու պատկը :

1. Եւ Նիդհանրահանին յետոյ նշանաւոր են Շիրահալաց միւս թղթերն, որոս դրան է թիւիւր եղբոր հրամանաւ և թէ ինքն առանձինն և սրակք են հետեւեալներն. — 1. Թաւրի առ Քի ինան. 1. լիւս, գեւոյ, Կանուել կայսեր, յորում նախ Լոյսաստանացց Նիկեզեցւոց գաւառիութիւնը կը գնէ և ապա կը պատասխանէ այն ապրախաւանքներուն, զորս էջնը անէին մեք Նիկեզեցւոց աւանդութեանց, կարգաց և յոնից նկատմամբ :

2. Թաւրի առ կայսր Կանուել, որ խնդրան էր Պարթոյր կաթողիկոսէն Նիւզանդիան ուղարկել զՆիկեզէս : Շիրահալին այս թղթով կը ծանուցանէ իւր եղբոր մահն, և իւր նոր ընդարձած կաթողիկոսական պաշտօնի ծանրութիւնն յայտնելով կը պատասխանէ որ չէ կարող Նիւզանդիան երթալ :

3. Թաւրի առ Կանուել կայսր երկրորդ անգամ, զոր կը գրէ Շիրահալին թէ որիանէ ի խնդրանք յաւանական կամպանները գործաւ,

անբա՛հ համար , որ յուզուած էր թէ՛ որիս :
 Եւ ի մի՛նչաւմնաթեւա՛ն , որ անձա՛նք եկան
 էր կայսեր կողմէն առ Շնորհաղին :

4. Թուղթ առ նոյն խորն երրորդ անգամ ,
 որով համնաօտիւ կը ցուցնէ Շնորհաղին՝
 թէ՛ քնն մնայով Հայք Սի Բնակիւն կը դա-
 ւանին 'ի Վրիստոս :

5. Թուղթ առ Սի Բնակիւն դարձար (Յունաց ,
 դարձեալ առաջին խնդրոյն նկատմամբ :

6. Թուղթ առ համբնն խոսկարուտաւ և վար-
 քասիրս Հայոց աղբարկն . — Սրտէն տեւ (Յոյք
 միտթեան խնդիրն անընդհատ կը յուզէին
 և աստիկ կը ձանձրացնէին զՇնորհաղին ,
 այս պատճառաւ երանելի հայրապետն նրա
 մարելով որ յունական մտեւանդութիւնը
 ոչ իւրք պիտի յագի , առտի ինքնին չուզե-
 լով այլ եւս թղթակցիլ , առանձին Թուղթ
 կը գրէ Հայաստանեաց համբնն եկեղեցու
 հանաց , Աղուանից աշխարհէն մինչեւ Վե-
 սարիա և Արեւմտեան կողմերն , և յունա-
 կան հետամտութիւններն ծանուցանելով՝
 կը յորդորէ , որ ամենքն խորհին և պատ-
 ռաստ գանուին , 'ի պատահիլ հարկին՝ առ-
 դովին պատանխանելու և մերթելու յունա-
 կան պահանջմունքներն : Յունաց եւս կը
 ծանուցանէ , որ առանց Հայաստանեաց
 համբնն եկեղեցականաց և ժողովդականաց
 խորհրդին կարող չէ ինքն Յունաց առաջար-

կուժիւններին և ոչ մին ընդունիլ : Ասկիցն
 Հարհարին իւր առ շոյս գրան ջըջարեբաւ
 կան թղթոյն պատարխանը տակաւին շրտաւ
 ցան կը վտխանի (1172) , որուն մահուան
 գոցն առնել կը հասաւ : կայրն աւելոյ՝
 « Մեծ և արեւն : զգոյարան մի բարձաւ
 Աստուծոյ Լիեզեցիէն » :

Երես և Հարհարին իւր ի վերոգրեալ
 թղթերէն , ունի այլ եւս մասնաւոր թղթ
 թեր առ այլ և այլանձինս գրուած , որք են .

1. Գիր շքեկրական ՚ի իջնաւ Արեւից ՚ի
 Կրտ . — Կրտ բազարի Արահամ Լայրիս
 պար վտխանած լինելով Հարհարին առ
 զական . ժողովոց տաճարի թեալք եւ
 հաւանաւ թեալք իւր և պիակոպոս կը նեռնաւ
 գրի իւրապարտանուն քահանայն և վերա
 դարձնելով այն ջըջարեբական գիրը կը գրե
 աւ ժողովուրդն , յորգորելով որ Կորնիսի
 առաջնորդին հետ աշխատին ՚ի շինութիւն
 Ազգի և Լիեզեցոց :

2. Ընն միջնորդական առ վանդիարն Տարնով
 Աշոտիս բազարին մէջ ուրկու թեալք , սաւ
 աիկ ախար ճարակելով և ախասա որնեբն
 անխնամ մնալով առողջներու կողմէն , (արանք
 զգուշանարու հարմար կը հեռանային և կը
 դաւաճին ցաւագործերէն) ազաւանաց գիր
 կը գրեն առ Հարհարին հայրաբար գթալ
 և գարման աւանդ իրենց խեղճ գնահին :

Իսկ գթնա հայրապետն արեւուստիկն ստա-
նարով և յարաստուս շարժուելով՝ միմեմա-
բու թեան նորմակն կ'ուրդէ առ վասննչի արնն :

3. Յաղփս Արեւորեացն գարդի . — Այդ
Սամուսա քաղաքի թագաւ նկրակապոսն կը
ժանուցանէ Շնորհալուսն, որ Արեւորդիք
պոնք Արեւ ի Սարգի ծառ կը արշաւտ ին Աւ-
սաւորդի ժամանակն ինն ի պէք, կը զմարա-
քին քրիստանեական կրօնքը ընդունիլ, ար-
թուն հայրապետն արատախանն լով յիշեալ
նկրակապոսին կը յայտնէ իւր սրտի ուրա-
խութիւնը և կ'ուսուցանէ թէ ինչպէս
պարտաւ որ է աշակերտել նորապարծներն,
որոնք աղգաւ Հայ եկեմ և միանդամայն կը
ժանուցանէ, որ Արեւորդիներէն շատնն
իրեն մաս եւս եկած են և արդէն մկրտու-
թենաք Աշեղեցուց Եպր գարձաւ :

4. Առ Պօղոս սահմայ կոյիսն . — Այն քա-
հանայն Ա Պօղոս մեջ հառ անցած լինելով,
աստիկ կը շարախաւեր արայոց արգեն և իւր
ջանքը կը զնկուցանէր թղթմով իւր համա-
միտ Սամուէլ անուն մեկուն. Հայրապետն
մեջ Այս արթիւ յանդիմանական թուղթի
կը գրէ Ներսէս առ նայն քահանայն :

5. Առ Ստեփանն ոմ . — Շնորհալուսն արա-
խոյրանոց Դաւիթ անցալակի Սամուկայ
Պրդին զերջին գլուխը կը մեկնէ և նամակա-
րան կը հասցնէ :

6. Բայ երկրորդ զարթոնքն Ղեկոյ՝ Երեսը համարուս թղթեր :

7. Այս յայտն ան . . . Երեսը վերնադարձ մի բուն ինքն թուղթ կ'ազդէ Հարկապէն, որով յայտնուողէս կ'երեւի թէ զնոյն բաժնատարներ կային, յաւանական յարարերու թեանց պատճառաւ և գուցէ Եւանթի յանգիստնական նամակներ եւս կը գրէին : Այստեղ հարցապետն Տեղաւորներու կ'ըմբարտնէ ժպրտութիւնը և միանգամայն կը յայտնէ թէ՛ ինչն սրտով հաւատարմի է իւր Այնպէսցայ անկողնութեանց և բարոյական շահուն :

Վերադարձող թղթերէն զատ Հարկապէն ունի աւրիչ աւելի ընդարձակ մեկնուցանան և վարդապետական գրուածքներ, որք են .

— 1. Այնպէս շնորհակց, որով երկնային արուժիւնքը կը գրուուած է Տեղաւորի և Երեսը պատգաւացւոյն, որով և յաւանական իրաճնութիւն կ'երեւի գրուածոյն մէջ :

2. Այնպէս, բարեկարգոյն, որով Դուրսի լինողութի խաչի ճառը կը մեկնէ ինչպէս շնորհակց արուժիւնք Վարդապետական և Երեսը պատգաւացւոյն : 3. Այնպէս, Այնպէս որով Երեսը կը ստան և մեկնել Այնպէս ախ աւելուածն իւր հարցապետութեան վերջին որերոյն մէջ, սակայն անվարարք մնացած է և շարժարարութիւնը կը շարժուի . . . աւարտած է : 4. Այնպէս շնորհակց, որ աւելի համարուած է

քան թէ Սարգիս Ընդհարաց մեկնութիւնքն : 5. Հասարկ խորովակն աննական և բարանելի աղօթքն , որ յարկնուած է օրական քանն և շորն ժամուց համար : 6. Թարգմանութիւնն Բաներեւոյնն ներբողնն . առ ի ուսուսորինն : Հարաւանանեաց : 7. Խրատ յանդիմանութիւնն , որուն վրայ արդէն նախնեաց պատմականն Ըջանին մէջ խոսած ենք , թէ ինչպէս Կարենացաց և Թեղեանեաց վանքերէն յամուկարգութեան հին օրինակներ բերել տնորով , սկսաւ ըստ այնմ կիրառութիւնք ընդ հանրացնել աղգին մէջ , իբրևս կարգալով : որպէս զի նորածեւ սովորութիւններ չըսարդին նախնեաց արածութեանց մէջ :

Ներքեւ Ընդհարաց արձակ գրուածոյ վրայ խոսելէն զինքն , այնքա՛ յառաջ բերենք նորա չմտարեւոյնն կամ թերթողակն երկասիրութիւնքն :

Ներքեւ չմտարեւոյնն երկասիրութիւնք ընն արձակաւ օրութիւնն ունին մեզ համար մանաւանդ այն՝ որպէս ճառաւ , որ իւր գարն աննեւրին ընթացութեան դար չէք , այլ զինուց և աշխարհակարութեանց , որով արհամարհումնուացաւ թեանդ աստապարտուած էք բանաստեղծական նապնդն ու աշխարհք : Ներքեւ թերթողութեանց մէջ իբրևս ասէս քաղցին անդիմանութիւնն գրուելն նորա և բնութեան ընտանեաց չմտարեւոյնն ու երգելը , զորս

մինչև քայսօր հոգեւորասուզմ հրձու անոց կ'երգ
 գէ Հայաստանեայց Աշխարհացի աստուածայ-
 րն պաշտամանց կամ ժամերգութեան ժա-
 մանակ, որք են. — Վաս յայն Աստի օրնու
 թիան, Աօրեանից, Անուխարոյ, Արեւոյց ու
 ժնայն Արարիից շարականքն. Օտարաբարի հար-
 յը, Հոգոյ Գալարեան զարգախիբը, Վարդապետ
 երևա պարիբը, Գրիման երկա պարիբը, (Յակնու-
 ղի հարչը, Սարգսիի ղի հարչը, Հրեշտակախոսոյ,
 Վարդանայ և Վրաստիանայ շարականներն. Այ-
 սօր Աննան, Արգիւնը, Արտած անըն, Արեւա-
 գալի Խուաքներն, Օրնիմի զգնը, Այսեայ
 Կրոնը, Ի ղին հայերն, Յիշխոյուն, Գարիին,
 Աշխարհ անկայն, Առաստա զասոյ և այլն :

Անբախտ երկապիտան շարականայց լե եր-
 գոյ պարունակութիանը զեզուն է առ հասա-
 րակ Ս) Իրոց վրեմ իմաստներով և ասա-
 ուածսիրութեան ազնիւ և սրտաշարժ ըզ-
 դացմունքներով, այնպէս որ իւրաքանչիւ-
 րէն գոգցես առտուածապրեցիկ շունչ մի և
 կենդանարար աւրան կրօնականցի զգայուն
 լնթեքցողի և երգողի սրտին մէջ : Աշխարհ-
 րօղի հոգւոյն մէջ յազուած ասաուածացին
 սիրոյ ձայնն արձագանգ կը տայ նայնպէս և ըն-
 թեքցնողի կամ երգողի սրտին մէջ : Այս եր-
 գերին ու շարականները մի ազ մի ըւայնութեամբ
 և կը առ աստիւտ համար ազաննին ժամանակ
 և զիրք հարկաւոր է : Իսկ այն մ'այսչափ մի

այն կարող ենք ստել, որ աստուածային սիրով վառւած մարդ մի այնչափ կարող է արատաւորել իւր դժբաղձունքն, որչափ արատաւորան է Ներսէս Շնորհաբին իւր հագեթուղի նուազներով: Թէ՛ միշտ մարդիկ բազմածուած են նոյն նուազներով ի սկզբանէ, և պիտի զգածուին պրուհեանաւ: Թէ քանիք արտեր յուզուած են և պիտի յուզուին բարեպաշտ խորհրդներով, և քանիք ջերմ արատանքներ թափուած են և պիտի թափուին անէն զգայուն աղօթատէրներու աչքերէն, այս ամենք կարող են խեղճան յայտարար լինիլ նոյն նուազաց վեհմութեանն ու գեղեցիութեանք: Իսկ լեզուով ու գրչով ոչքան խօսինք, դարձեալ լեզվին խօսած չենք լինիր:

Շարականներէն ու երգերէն յետոյ նշանաւոր են Ներսիսի յետագայ քերթութիւններն. — 1. Ոչ Նոյեմի, զոր երկանի, բաժ է փափկասիրտ Հայրապետն իւր եղբորորդի Վսիրտտ իշխանի խնդրանոք Նշեմսիա քաղաքի աւերման վրայ, որ աւերեցաւ ահագին կարորածներով: Օտոյի Վսիրայի անդթութեամբ:

2. Ստաս Որդի. — Այս աստուածոր երկասիրութիւնք կարող է հարկուել իրրեհամառօր պրոմնութիւն շին և Նոր կրտս կարանաց, աղօթական ձեւով շարագրուած:

Այսպէս կ'երևուի, որ քեթմազը նպատակ
ունեցած է Ս. Գրոց պատմութիւնը աւարձալի
և գիւրիմաց կերպով աւանդել ըն-
թերցողաց, որուն վրայ եւրոպացի հայա-
դէտներէն մին՝ (Յակոբ Ա իրագ զմայելով
այսպէս կոչան է՝ Կոստան սրբաբա աստուծոցի):

3. Բան հասարց. — (Երբ Երեսն իւր կը-
բայր Գրիգոր կաթողիկոսի հետ Օսլիք գը-
ղեանն աւանանացու, ինչպէս պատմեցինք
առաջին գլուխներուն մէջ, նոյն մենա-
րու թեան մէջ երկասիրած է այս շափաբե-
րական գրուանքը: նա իրելով իւր եզրաց
ծնողաց և հարաւորակց յիշատակին:

4. (Յարգիտելից և զորոց նոցա. — Այս
երկասիրութիւնը շարագրած է Հնարհարկն
Միթար շերացի բժշկապետի և աստեղագի-
տի ինքրանոց, վրան զի աստղագիտութեան մի
հաստեարի սկզբնագիրն այսպէս է. «Միթմազ
բժիշկ, ընկալ ՚ի Երեսնէ զայս բան ոչ:

5. Ս իրարմտմիւն. — Այս երկասիրու-
թեան մէջ համարաւոր պատմուան է զայ-
ոց պատմութիւնն յաւանանեան շափով: Երբ
Երեսնի մեծեկութեան հասակն աշխարհա-
սիրութիւն կը համարուի:

Երեսնի մեծեկութեան կրկնասիրութիւնն էրն
աղբա տն. — Երեսն ոչնչ իսկին Մարտն. աս-
տուրի նշխարի, 7 Կոչնն, և այլ իրարմտմի-
տ հանկերպակնն:

Վրացիական շաշախի և անց մասին իսկ Ներսիս երկասիրութեանց վրայ մեր նպատակէն արտաքոյ է, միայն սցոյափ կ'աւենը, որ տաղաչափութեան մէջ հետեւած է արաբանական նոյնազերջութեան, որոյ յաճախութիւնն ու նոյնաձայն միակերպութիւնը տակաւ ինչ նսեմացուցած է քերթութեանց ոյժը: Իսկ այնու ամենայնիւ կանոնաւորութիւնն ու փափկութիւնը շարունակ պահպանուած է:

Ներսէս շորհաղի իւր հոգեշունչ երգերը ջանացած է մինչեւ անգամ հասարակ ժողովրդեան և զինուորաց ընտելացնել, ուստի և Վիրափոս կը պատմէ, որ Ներսէս շըւսակլայի բերդապահներուն ուսուցած և պատուիրած էր, որպէս զի, գիշերապահութեան ժամանակ, փոխանակ վայրապարտազգաներու, երգեն «Սելեպուք 'ի գիշերի» սրտաշարժ նուագը:

Ընտելեա ահա ակներեւ կը տեսնենք որ Ներսէս, ինչպէս իւր հայրապետական կոչման, նոյնպէս և գրական ասպարիզին մէջ, անխնդ փաստակաւոր եղած է, որով և իր րուսափ Շարափ գեղեցիկ մակդիրն ասուցած է: Իւ երբ կը մտածենք, որ Ներսէս իւր մտածնազրական երկասիրութիւններն շարադրած է արհաւիրաց ժամանակներու և հայրապետական ծանր արջաճնին մէջ, իւր

յարդանն առ զհասարակ առկելի կրթարձարանայ մեզ
համարս :

Բ .

Երկապոսմեկնք . Իգնատիոսի . Յարգոյի Հարհալուց ,
Ներսիսի Լարրոնացուց . Մատթէոսի Առհայեցուց .
Սամուէլի Անեցուց , Միսիմարոյ Հերացուց , Գրիգորի
Տղայոյ , Միսիմարոյ Գօշի . Խաչատրոյ Տարնացուց
և այլոց քանի մի զարգացնաց և պարունակութիւնք
իւրաքանչիւրոցն :

ԻԳՆԱՏԻՍ ԷԱՐԻԱՅԵՏ .— Իս աշակերտու
կից է Գրիգորի Պահլաւանուց , Ներսիսի
Հարհալուց և Մարգարէ Հարհալուց , որ
կարծիր վանքին մեջ իւր ուսման ընթացքը
կատարելով առանձնացաւ Հասիկր անապատ
այլ : Գրիգոր Պահլաւանին առաջարկեց իր
նաստիասին Ղուկասու Անտուարանի մեկնա
թիւանը գրեց , բայց սա ՚ի սկզբան իւր տկա
րութիւնը խառատեանելով հրաժարեցաւ .
այլա Վարժարկետի անտակ թախանձանքին
առիպաւելով (1146) սխաւ մեկնեց , հետեւ
ւելով մանուանգ Բախիբարունին : Իգնատիոս
սի մեկնութան եղբայրութիւնը համատու
րածպատում է իւր պարզեանց : որոյ մեջ ըն
դին կը գայի Ս . Գրոց տեղեկութիւն և
աստուածաբանութան : հմտութիւնս :

ԱՅՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԿԻ , աշխատակից
 Դրնաստի և այլոց ընկերաց : Կարմիր ա-
 նաստի մէջ իւր ուսումը լրացնելէն զկնի՝
 առանձնացաւ : Աետւ լիցան Բարաշիժաւ
 վանքը և սկսաւ մեծ եռանդով ընթերցա-
 սիրութեան տալ իւր անձը : Այս սկսաւ
 կամօւզելեացց ետմն առաքելական թղթերն
 մեկնել, հետեւելով գլխաւ սրապէս Կրիպոր
 Աստուածաբանին , Կիւրզին , Բարսղին ,
 Էզդրեմին և Ասիւտերանին : Կարգիս իւր
 մեկնական երկասիրութեան մէջ ազդու պեր-
 ճաստութեամբ կը յարձակի մտութեանց
 գէժ և փափկասիրտ զմայրամբ կը դրուատէ
 առաքինութիւնը : Կարգիս Շնորհալուոյ մեկ-
 նութիւնն երկու տեսակ է , ընդարձակ և
 համառօտ , յորոց վերջինն իւր ծերութեան
 հասակին մէջ աշխատասիրած է (1166) :

Կարգիս Շնորհային ցանկալով ընթեր-
 ցողաց միաքր լուսաւորելէն զառ՝ սրտին
 վրայ եւս ազդել և շարժել , մեկնութեան
 հետ աշխատասիրած է Երրորդներ , որոնք
 իրիսա գեղեցիկ են և շինողական : Այս յոր
 գորակներուն մէջ կ'երեւի վայելուչ պեր-
 ճափտութիւն , որոնք թէ՛ դարձուածաց և
 թէ՛ իմաստից կողմէն երկասիրութեան նշա-
 նաւոր մասը կը կազմեն :

ՆԵՐՏԵՍ ԼԵՄԲՐՈՆԵՏԻ . — Չճաւ 1155ին , որոյ հայրն էր Լամբրոնի (Չէն իշխանն , իսկ մայրը՝ Ներսէս Շնորհաւար եղբոր դուստրն Շահանդուխտի ամբրանացոյ մկրտութեան անուանն էր Սեբաստ , բայց Սեբաստ վանքին մէջ ուստեմբ զարդանալէն և հայ , յոյն լատին և եգիպտական շեղուներ սովորելին և համալ ստանալէն գինի՝ Շնորհալին կոչելով առ ինքն քահանայական աստիճան առւաւ , իւր անուան օծութեան հետ իրեն սաղով :

Տակաւին քան երեք տարեկան էր Ներսէս , Տարսոն քաղաքի եպիսկոպոսութեան և Սեբաստ վանքի առաջնորդութեան պաշտօնն ընկարաւ և առելի համբաւն տարաւ ծուեցաւ : Իսպարդէն պատմական մտախն մէջ կարգացինք , որ սորա գէժ բաւականին ամբաստանութիւններ եղան և ինքն ստիպուեցաւ իւր անձն արդարացնելու համար զանազան թղթեր գրել , որոյ մէջ կ'երեւի , որ իւր վրայ եղան ամբաստանութեանց գրելաւոր շարժառիթն էր այն կապանն , որով կը կարծէին Մրեւելեան վարդապետք՝ թէ Ներսէս Վզը հռոմեացնելու կամ լատինացնելու կը ճգնի և անգային ծիսից մէջ նորութիւններ կը մուծանէ :

Ներսէս կը վախճանի իւր 46 տարեկան հասակին մէջ , թողլով բաւականին գրաւոր

երկասիրութիւններ, որոց նշանաւորներն են .

1. Արեւմտաօստրալիական, զոր խօսեցաւ Հըռուսիլայի ժողովին մէջ, Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան ժամանակ : Արեւմտաօստրալիական գլխաւոր նիւթն է քրիստոնէական ընդհանուր սերն ու միաբանութիւնը հռչակելը, և որչափ գովելի է իւր սկզբունքը, դրժմազգարար Յունաց և Աստինաց համար սերն ու միաբանութիւնն ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ Հայաստանեայց Արեւելոց օտրիութիւնը . աւստի և Ամբրոսիացւոյ տօննաբանութիւնն ապարդիւն մնաց, որովհետեւ աւելի օրատես աչքեր յունական և լատինական միտումներն իրեն աւելի հեռատես աչքով նկատած էին՝ թէ ինչ բաներու մէջ կը կայանան : Անորէս և ինքն Ամբրոսիացին յետոյ գգաց, յունական մտնումներութիւնները տեսնելով, որուն համար և յատկապէս Արեւմտաօստրալիական գնաց դարման գտնելու և օգուտ չբտացաւ : Ամբրոսիացւոյ աւտնաբանութիւնը զերուն է պերճախօս դարձուածներով և խնայաներով, և այս պատճառաւ Աւրոպացի գիտնականներէն օճանք զինքն Իտալիանեան և Արեւմտեան կը նմանեցնեն :

2. Արեւմտաօստրալիական, զոր երկասիրեց Ամբրոսիացին Տիրոս լերանց առանձնու-

նախ Գրագրութեան և արտասանութեան եր-
 կար ու բարակ քննութիւնն ՚ի բոց Թողջոյ
 այս միայն կարող ենք համարձակ ասել, որ
 Սասնէտի երկարատիրութեան մէջ կը գտ-
 ուի նախական հար հայրենատիրութեան և
 Արտաշատ կերպով կը նկարագրէ անմեղ ժո-
 դովոցի մարտիրոսութիւնն քրիստոնէական
 կրօնի սրբութեան համար, կը նկարագրէ
 Տարբար Հայոց գիւմարութիւնը, որոնք
 Խաչակրաց դարձաւ կ'ազնունեն: Կը գտ-
 ուաւորէ հայրենիքն պաշտպանող քաջերն
 ու հօտը ինամեղ հովիւներէ: Կը դրուատէ
 Բագրատունեան ցեղի պերճին թագաւորն
 Գագրի Բ. որ գիտութեամբ և քաջարտա-
 թեամբ անուանի եղաւ, իւր հայրենի ժո-
 ուանգութենէն զկուեցաւ մասնութեամբ
 և պարանայ ու թշուառութեան մէջ իր
 կեանքը կնքեց: Ի խորաց պատէ կը խօսի Սար-
 թէոս Փաւնկաց գէմ, յունական մեղեգուն
 գութեան գէմ, որոնք մարտնչ գործակից
 եղան անքրիստոնէաց յունականերուն շա-
 յատանն արիւնով յուարու: Կ'աւանդէ նա
 այնպիսի պատմական անցքեր (Յունաց և
 Հայոց վրայ, զորս իւր ժամանակակից պատ-
 միչներն ամենեւին յիշատակած չեն: Կ'աւան-
 դէ նա և իւր պատմութեան մէջ երկու ազ-
 նիւ յիշատակարաններ, այն է Չմէկի թա-
 գաւորի առ Աշտ Թագաւորն Հայոց գրած

Թաղթն և Վարդիբի խառն ասեմարու
նաթիւնն կ. Պայայ Սաֆիա եկեղեցւոյն մէջ
Վաւկաս կամ Տաւկին կայսեր և յունական
կղերի առջեւ ՚ի պաշտպանութիւն դաւա
նաթեան. Հայաստանեայց Լիկեղեցւոյ :

Սասթէտի պատմական երկասիրու
թեան Հարպարտիւնը կը գրէ Վրդգոր երէցն,
որ կը պատմէ Յունաց կրօնեւոս կայսեր աւ
պատակութիւնքն Ղապրիա և ՚ի Լիկիկիա .
Լըրեոֆոյ առումն Օւնդի խանի ձեռքով,
Իփոնիոյ Սաթմանոց Թշնամական և բարե
կամական յարաբերութիւնքն Սաւրինեաց
հետ, իրաչակրաց քանի մի դէպքերն և Վրաց
Թագաւորաց Լ'նի և Վուին քաղաքաց հա
սուցան զնաաներն, և այլն (1) :

ԱՍՏՈՒԷ ԵՐԷՑ ԱՆԵՑԻ, աշակերտ Վեորգ
Սեղդիկ վարդապետի ըստ սեանց Յովհաննէս
Սարխաւադի, ժամանակակից Սասթէտի
Բաւհայեցւոց : Ազրա երկասիրութիւնն է
Ճամանակագրութիւն կամ Վաստընի զոր գրած է
Վրդգոր Պահլաւունի կաթուղիկոսի խնդրու
նք, ինչպէս կ'երևուի ընծայրականէն : Սասթու
եղի ժամանակագրական երկասիրութիւնը

(1) Սասթէտս Բաւհայեցւոց երկասիրութեան Պաղղարն
Թարգմանութիւնը տպագրուած է ՚ի Փարիզ, ընդարձակ ծա
նօթութեամբ : իսկ Հայերէնն՝ ՚ի Սուրբ Աթոռս Հայոց
Երեսօտքից :

կրօնի Երամեն և կր հասնի մինչև Քրիստոսի 1179 թուականը : բայց իրեն յետոյ և մանք շարայարութիւնը գրած են մինչև Հայոց ՌՃԻԷ թուականը : Ստուգել իրեն առաջնորդ բանած է հին ժամանակաց համար Էռսեբիոս ժամանակագիրն և Իտալեա իտրենացին , և որչափ որ հաստատուէ իւր գրուածքը , այնչափ գեղեցիկ :

ԻՒԿԱՐ ԶԵՐՇՈՒ , բժշկուպետ , հինու պարսկական , արաբական և հնդկական գալուստեան , մտերիմ Աերսիսի Շորհալուոյ : Գրիգոր Տղայի խնդրանք երկատիրած է բժշկական գրուածք մի սոյն վերնագրով . Գիրանց Տիկարուսիան — անուան պատճառն այսպէս բաձատրելով “ Օ ի սու միսթարէ դժիշկն ” ուսմամբ . իսկ զհիւանդն առողջութեամբ ո : Գիրքը գրուած է երեք տեւակ ջերմանց վրայ , առողջապահիկ եղանակաւ , հետեւելով Պարսիկ , Արաբացի , Յոյն և այլ բժիշկնեցոս :

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ , որդի Սասի եղոր . Շորհալուոյն : Գրիգոր Տղայի երկատիրութիւնը գլխաւորապէս թղթեր են :

1 . Թողլ առ Սիմանուել , որով կը պատասխանէ նորա միսթարական թղթին . Շորհալուոյ մահուան առթիւ գրուած , յայտ

ներով ընդ նմին որ յայժմ Գժուարներէ այն ծիսական փոփոխութիւններն մուծանել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, զորս Եջմիշ կը պահանջէին :

2. Երկու խողի առ նայն կայսրն և առ Սէբաստիան Գրատիարքն Երուսաղ, որոց մէջ գար ձեալ Երուսաղ առ աշխարհած միութեան խնդրոյն վրայ կը խորհուի :

3. Խողի առ Հաղթարայիս և առ Տուփարքի որոց մէջ բուն կրիւք կը խորհ Ղրիգոր Տէրայ Հաղթարայանց և մանաւանդ Տարսուս որդւոյն դէմ, որոնք ամբարտաւան էին զինքն իբրև հակաժիտ հղուսմանակաւ խնդրն և մուծիչ նարանար ծիսից :

4. Խողի առ վարդապետ Կապույ, որով կը պատահանէ այն ամբարտաւանութիւններուն, զորս յարուցած էին հիւսիսային վարդապետներն իրեն դէմ և յանդիմանած էին, որ կը խորհուի առանց գիտութեանն Ղրգին, յառնական միութեան խնդրոյն մէջ, որ ըստ ամենայնի փնտրեալ է Ղրգի ամբողջութեանն ու Եկեղեցւոյ ազգային անկասութեանն և նախնական և ւանդութեանց Երկու խողի և ս կը յիշու տակուին Ղրիգոր Տէրայի անուամբ, գրուած առ Իսահակ պապն Հոսիւնայ և առ կայսրն Կոնստանդնուպոլս, բայց այն թղթերն արկաւին երևցած չեն : Այս թղթերէն զատ Ղրիգոր

երկասիրած է՝ Ռէ. Կրտսաղեֆ: բայց շատ
տար է Հարկադայ գրան. Կրտսաղեֆ սրբէն,
Թէպէտ և Կրտսաղեֆ աշխատած է նորան հե-
տեւիչ:

ՄԻՌԱՐ ԳՕԷ. — Սա մանկութեան հա-
տակէն դաստիարակուելով. իւր ընտիր ճնու
ղաց խնամոց տակ Գանձակ քաղաքի մէջ և
այս վարդապետանալով հետամուտ կը լինի
Ս. Գրաց ուսման: Իւր ուսումնասիրական
փոփոխութիւն օժանդակիչ կը գտնէ Տաւուշեցի
(Յովհան վարդապետան և Մխիթար անուկով
մի այլ վարդապետ, բայց այս չտեղով դահ չը
լինելով կ'ուզել որի դէպ ի լ' ընտելաց, Սեւա-
ղեղան վրայ ընտիր վարդապետաց մետ, և
բաւական մտաւոր օգուտ քաղելով կը գա-
նայ ՚ի Կարին և անտի իւր հայրենիքն, ուր
չտաները կը գտն և իրեն կ'աշխատեցանին, Թէ
աշխատհական վարդիկ և Թէ վարդապետ
ներ: Սորա աշխատեցաւ մէջ անտանի են կնո-
րա ՚ի հորէ Հայկազն և իսորէ Մարի և Յով-
հաննէս վարդապետ Վ անուկան, որուն վրայ
տա անձին պիտի խօսինք:

Մխիթար Կայենոյ կամ Կայենական դա-
ւատին մէջ Վերտիկ վանքը շինել կը ապ. և
երբ նոյն վանքը գեամաշաղակին կը կործարելի
հասնանուն վանք մի շինել կը ապ. Տանձու-
այս մտորոյն մէջ օգնու թեմաքի խաչենոյ վանք:

Թանկ իշխանին , նորա ֆեոֆե և Օւպարէ ու
 Կանէ Դպատարաց : Ըյս փանքն , որ միւ-
 թարի ուսումնասիրական գեղեցկաժպտն կը
 ընի , կանգուն է մինչեւ ցոյսօր : Դիֆթար
 կրօնական կանազան խնդրոց պատճառաւ , որ
 յուզուած էին արեւելեան վարդապետաց և
 Օւպարէ Դպատարի մէջ , ինչպէս խառ-
 ցանք արդէն , էնի քաղաքը կը հրահարուի ,
 իբրեւ համբառաւ որ վարդապետ , ժողովն
 ներկայ գտնուելու : Բայց ժողովն կը լուծ-
 ուի խռովչուղութեան առթիւ : Դիֆթար ,
 որոյ հմտութեան վրայ մեծ գովեստով կը
 խօսին Եփրատիս և Կարդան պատմիչներն , կը
 վախճանի խորին ճերութեան մէջ (1213)
 Թողով հետեւեալ երկասիրութիւններն .

1. Իրարարմակիր , Կախմանկ իշխանի
 և Ըղուանից Դոնփաննոս եպիսկոպոսի խնդ-
 րանօք դրուած : Ըյս երկասիրութեան
 յառաջարանին մէջ Դիֆթար ընդարձակ կը
 բացատրէ գրքի նպատակը և ասոս կը գնէ
 գոտաստանական փանոններ , ջանալով ասոս
 ուսնային և քաղաքական օրէնքներն իրարու
 հետ միաբանել , գլխաւորապէս առնլով
 Ս. Գրքէն , առարեւելեան և ժողովական
 սահմանորութիւններէն և ասար սոգաց
 քաղաքացին օրէնքներէն : Ըյս երկասիրու-
 թեան համտօտութիւնն Թարգմանաւան
 և ասպարբուսայն է . Գափներէն :

2. Աստի, որ իրենց գիւրիմաց արարուն-
 թեմաք զայնչաւ և իրարտական դասեր կը
 համարուին :

3. Սիկո-Ռիան Արիֆայ, զոր սմանք Ա-
 սաղիայ կ'ընծայեն :

4. Աղլի, որոնք արատարագի մատուցման
 ժամանակ կարդարու համար երկատիրած է
 և խիստ սրտաշարժ խնդրուածքներ կը պա-
 րու նախեն իրենց մէջ :

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, ժամանակակից Ալ-
 խիթար Գօշի և առաջնորդ Հազարձնի վա-
 նաւց Գուգարաց աշխարհին : Սորա անուամբ
 զանազան երգեր կան Գաճարանաց և Տա-
 ղարանաց մէջ, որոց գլխաւորերն իւր ա-
 նունք կը յօգեն և քանի՛մի հասն խաչատուր
 Աբշառեցւոյն կ'ընծայուին : Տարանացւոյն
 երգաց մէջ նշանաւոր է Խորհորդ խորին, որ
 պատարագի ժամանակ կ'երգուի : Կ'աւան-
 դուի նմանապէս, որ երաժշտական խաղը
 Տարանացին բերած է Արեւելեան կամ Աե-
 րին Հարաստանի մէջ : Այս ժամանակաց մէջ
 կը յիշուին նմանապէս հետեւեւայ վարդապե-
 տներն. — ԻԱԿԹ ԲՈՒՍԵՐԵՏԻ, հակառակորդ
 Օպարէ Ապասալարին, որ երկատիրած է
 Առօրեան ճառից Գրիգոր Աստուածաբանին,
 Թեղարտախիան յաւերարդի Ասղիկի և Ռիտո-Ռիան
 Յօբայ, որոց ամենողն չըկայ : ԱՍՏՈՒՆ ԱՅԻՆ

ՌԱՅԻ, որ Վախճանագույն: Վարդապետութիւնը
 գրած է: Իսկուհ. որ Լայրեայ Վարդապե-
 տութիւնը մեկնած է: ԼՐԻՍՏԱԿԻՍ և իւր աշա-
 կեցուն ԼՅՐԻՆԵ, որ Շարհալիէն յետոյ Սաս-
 թէոսի Լէւտարանը մեկնած է: ՍԵՓԱՆՈՍ
 ՏԻՐԱՑՈՒ վարդապետ, որոյ ուսումնասկանու-
 թիւնն կը գոփուի, բայց գրաւոր գործ
 չունի:

Գ.

Ուսումնաւարդ ժ.Գ. դարու. — Գրիգոր Տարսնացի,
 Գեորգ Սիււաւացի, Միխիմար Անցի, Վանական վար-
 դապետ Տաւուշցի, Վարդան Վարդապետ, Կիրակոս
 Գանձակեցի, Ծովհան Երզնկեցի և աշակերտք իւր,
 Սեբաստիան Կապուկ: Ստեփաննոս Օրբէլեան, Յովհան Ռ-
 բրտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գրիգոր Իլաթեցի,
 Առաքիլ Սիւնեցի, Գեորգ Երզնկեցի, Թովմայ Մեծո-
 բեցի և գրաւոր երկք իւրոքանչիւրոց:

ԵՐԵՒՏԱՍԱՆԵՐՈՐԻ դարու ուսումնա-
 վարքն են, բայցի նախագրեայներէն, Սեդրակ
 լեւոն կամ Սանեայ այրի Իսթանուլի, Խորհու-
 շար Լըցախու մնա, Օրբէր Վասսապուրա-
 կանի մէջ, Ս. Երզնկա Գուգարաց մէջ, Վա-
 շարու կամ Լաւախեցի վանք Տարսնոյ մէջ:

Իսկ սոյն դարու մասնեւագ իրներն, սոցա
 են. —

ԳՐԻԳՐ ՅԱՐՈՒՆԱՅԻ ԿԱՄ ԽԵՒՈՒՆԱՅԻ, ՎԷ
տեղիմ Լեբուխի | ամբարնացուց . Սա շարու
գրած է Լեբուխիան ՚ի Լեբուխ | ամբարնացի,
քանի մի Ղառի, շարական (Յովհաննու Կա-
րապետին « Լեբուխիան արբարափիան », և ինչ
ինչ Լ'գոթքներ :

ԳԵՈՐԳ ՍԿԵՒՈՒՆԱՅԻ ԿԱՄ ԼԱՐԱՐՈՒՆԱՅԻ,
որ մեկնած է Լսայեաց մարգարեութիւնը,
Հայոց Հեթում թագաւորի առաջափու-
թեամբ, հետեւելով Խկերբերանին, Լիւ-
րեմին և Կիւրղի Լ'գէքսանդրացւոյն :

ՄԻԹԱՐ ԵՐԵՑ ԱՆՆՅԻ, որոյ անուամբ
կը յիշատակուին Հեթումիան Պարտափիան Հա-
յոց, Վրաց, Պարսից և Լ'րաբայուց, Գիր-
արեւու և լուսնի խաւարման վրայ, և ծը-
րագիր Լ'ըլ-սփիւր աստեղաբաշխութեան վը-
րայ, բայց այս գրուածներն ցարդ երեւցած
չեն :

ՎԱՆՈՒՆ ԱՐՄԱՊԵՏ, Տաւուշեցի, որ
խորանաչառ վանքը կը շինէ ուսումնամար-
տաներով և ապա իւր Կիրակոս Գրանձակե-
ցի աշակերտին հետ, թափարական արհաւ-
րաց պատճառաւ, կ'ամբանայ դղեկածել մի
այլի մէջ, ուր կը ժողովին շատերն իրեն ա-
շակերտելու : Թափարաց ահէն շատ ընտու-

Նկիւններ եււս այս ամբողջ կ'ապաստանին եւ երբ թշնամիներէն կը պաշարուին, Վանական վարդապետան իւր հետ կ'առնու իւր Սարկոս եւ Սոթենէն աշակերտներն ու թաթարաց գլխաւորին կ'երթայ, սիրով կ'ընդունուի եւ հրաման կ'ըստանայ, որ ամբացածներն աներկիւղ ելնեն ամրոցէն. սակայն երբ կ'ելնեն, թշնամիք կը յարձակին, ըստացուածներն կը յտիշտակեն, շատերն կ'աքօտրեն եւ շատերը կը ծախեն, որոց մէջ կը լինի նոյն ինքն Վանական վարդապետն, զոր յետոն դահեկանով քրիստոսնայք կը գնեն եւ այսպէս վերօտին խորանաշատ կը դառնայ եւ կը սկսի իւր աշակերտաց հետ հայրենեաց աղէտներն ողբալ եւ նկարագրել: Վանական վարդապետ Աստանդին կաթողիկոսի օրով յուզուած եկեղեցական խընդիրներուն եււս կը մասնակցի գրով, որուն վրայ արդէն խօսած ենք: Վանական կը վախճանի խորանաշատին մէջ, խոր տրամութեան մէջ թողլով իւր բազմաթիւ աշակերտներն, որոց մէջէն Գրիգորիս վարդապետն կը փոխանորդէ ուսուցչական պաշտօնին:

Վանական վարդապետի երկատիրութիւնքն են. — 1. Սեփուսիան (Յովիտ), ծաղկաբաղ Բորայրեցւոյ համանուն երկատիրութեան: 2. Տեսուսիան շարականէն, « Բարախայի՛ր դասի խափոյ »: 3. Նաւ Հոգւոյն Արար

բնական զեայ, լատինական անութեանք :
 4. Համեմատութիան Հին և Նոր կրօնախորա-
 նաց : 5. Հարցումն և Պատասխանի : 6. Պարեա-
 թիան, որ Վարդանի և Ախրատի յիշատա-
 կութեան համեմատ Վանականի ամենէն
 նշանաւոր և կարեւոր երկասիրութիւնն է,
 սակայն կորսուած է :

ՎԱՐՄԱՆ ՎԱՐՄԱՊԵՏ, աշակերտ Վանա-
 կանայ, որ յերուտադէմուխաագնացութեան
 ժամանակ Արիկիոյ մէջ մեծ ընդունելու-
 թիւն կրգտնէ կոստանդին կաթողիկոսէն ու
 Հեթում թագաւորէն և նոյն կաթողիկոսէն
 շրջաբերական առնելով կը դառնայ Արեւե-
 լեան Հայաստան : Վարդան Արիկիոյ մէջ
 գտնուած ժամանակ կը թարգմանէ Ասորոց
 Արայէլ Պատրիարքի խամանակագրութիւ-
 նն (1) օգնականութեամբ Իշոխ անուն թասրի
 քահանային, և ՚ի Սեծն Հայաստան դարձած
 ժամանակ նախ կը նստի Այսենոյ ձորի Անդ-
 րէի վանուց մէջ, ուր կը գրէ իւր պատմա-
 թիւնն, յետոյ խոր Վիրապ առանձնանարով
 աշակերտներ կ'ուսուցանէ, ինչպէս և Սազ-
 մասաժանից և Թեղենեաց վանքի մէջ : Իսկ
 իւր կենաց վերջին տարիներն Հաղպատու

(1) Սոյն ժամանակութիւնն, որոյ գաղղիբրէնն միայն
 յարգ տպագրուած էր, Հայերէնն եւս ՚ի լոյս ընծայեցաւ
 Յ. Աթուշա մպարանէն :

վանկոյ մէջ անցուց, ուր շարագրեց Լըբոյ
Լըբոյն մեկնութիւնն և վախճանեցաւ 1271ին:

Վարդանայ երկասիրութեանց մէջ նշա-
նաւոր են. Վեդիանոս պարտաւիտն, Արարչա-
գործութեանէն սկսած մինչեւ իւր ժամանա-
կըն, մտ 6000 տարուան պատմութիւն,
կարի համառօտ: Այս պատմութեան մէջ
կ'աւանդուի, որ Վարդան Հուլաղու Խա-
նին կը ներկայանայ, Հեթում թագաւորի,
Վրաց Իսախիթ արքայի, Անտիոքայ լատին
իշխանի և շատ ազատագրի Պարսիկներու
և քանի մի Հայ վարդապետներու և քահա-
նաներու հետ, մեծ ընդունելութիւն կը
գտնէ Խանէն, հարցասիրական խօսակցու-
թիւն կը բացուի երկուսի մէջ, զոր մի առ-
մի կը յիշատակէ, սակայն դառնալու ժա-
մանակ իւր գիրքն աւագակները կը յափշտա-
կեն և ինքն յետ ժամանակաց գտնելով ծա-
խու կ'առնէ:

Սեփնոսիւն Դանիել, Սեփնոսիւն Սաղմոսի,
Հաղբատու Յովհաննէս եպիսկոպոսի խընդ-
րանօք գրուած, համառօտ քան Ամբրոնա-
ցայ համանուն երկասիրութիւնն, Սեփնո-
սիւն Հեթումովի Սովսիսի, Հաղբատու
Համազասպ եպիսկոպոսի և Սանահնի Գրի-
գոր Փակակալ վարդապետի խնդրանօք գր-
ուած (1261): Սեփնոսիւն Լըբոյ Լըբոյն,
իւր աշակերտ Աիրակոս վարդապետի խնդ-

րանք գրուած (1261) : Այս մեկնաբան գրուածոց մէջ հետեւած է Վարդան յաշուկան և հայրական նախնի Հարց : Արդ ՚ի Առաւորչն, խնդրանք Հաղբատայ Համազասպ առաջնորդի : Հարկան ՚ի պատիւ Յովակիմայ և Աննայի, խնդրանք Հեթում թագաւորի, որուն վերջը յատուկ մտղթանք կայ թագաւորի և հայրապետի կենդանութեան համար : Հարկան երկոտասան Առաքելոց՝ Դյաւանման ծովն, Թարգմանչաց՝ Արարարեցին : Առաջ, նմանութեամբ Ախթարայ Գօշի : Այլարհագրութիւն Հայաստանի, համառօտ, որ թարգմանուած է Գաղղիուրէն, Ան-Սարտէն արեւալագէտի աշխատութեամբ, Բերթանի Տիւրքիան . սակայն այս վերջին երկու երկատիրութիւնքն մի այլ Վարդանայ կ'ընծայեն ոմանք, Բարձրագրչի մականուամբ :

ԿՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, աշակերտ Վանական վարդապետի : Սա երկատիրած է պատմութիւն Ա. Գրիգոր Առաւորչի ժամանակէն սկսելով մինչեւ իւր ժամանակներն՝ աւելի Լիեզեցւոյ վարդապետաց ժողոջ խօսելով : Այդա կը պատմէ ընդարձակօրէն թաւթարաց աւերմանն հարստահարութեան անցքերն, որոց ինքնին պիտի նախատես գտնուած է շատ տեղ :

Վեճին. Վարդանայ ժամանակակից կը համարուին. հետեւեալ մատենագիրներն— ՎԱՐԻԱՄ կամ ՎԱՐԻԱՆ և ՍԻՌԱՐ ՍԿԵՒՈՒՅՏԻ, որոնք խիստ սաստիկ շարադրածներ յօրինած են պատրականութեան եւ պապին դէմ, որ կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ կը յորդորէր զՀայերն՝ պապական գլխաւորութիւնն ընդունելու : Օարմանալի չէ սոյն հեղինակաց օստակացոյզ գրուածներն, որով հետեւ պապականութիւնն այնպիսի գաղափարներ կ'ուզէր տարածել Հայաստանի մէջ, որոնք բոլորովին օտարոտի էին, ինչպէս են Պետրոսի առաքելադիտութեան, պատրական յաջորդաց գլխաւորութեան և անխաղկանութեան անհեթեթ գաղափարներն : ԿՐԻՍԿՈՒ ՍՐԵՒԵԼՏԻ, որ Սիս քաղաքի մէջ, Հեթումի թագաւորութեան ժամանակ Յայտատարը հաւաքած է, 170 ճառերն ինքնին յաւելցնելով :

ՅՈՒՆԱՆ ԵՐԶՆԿԱՏԻ, որ կը կոչուի նաև Պիղ կապուտաչեայ, լինելուն պատճառաւ, և Օործորիցի, Լրտազու գաւառի Օործորի փանքի մէջ շատ բնակելոյն պատճառաւ : Յովհան, Լրդնկայ քաղաքի Սարգիս արքեպիսկոպոսի որդին, իւր ուսման տաղին ընթացքը կը կատարէ Սեպուհ լեռան սուրբ Սինաս անապատին մէջ, և ապա ճանապարհ

հորդելով զանազան հեռաւոր տեղեր, և յատկապէս ՚ի ձորն կայենոյ ՚ի Հաղաւա և ՚ի Սանահին առ Վարդան վարդապետ : Եւ զընկացւոյ ժամանակ կը գտնուին Սեծին Ներսիսի նշխարքն թիլն աւանի մէջ և նորա հայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի ձեռքով կը փոխադրուին Երզնկայ : Եւ կարծուի որ այս գիւտի և փոխադրութեան պատմութիւնը Երզնկացին գրած է, ինչպէս և յօրինած է շարական մի ՚ի պատիւ Ս. Ներսիսի, որ եր գուած է նոյն եկեղեցւոյ նաւակատեաց և օժման հանդիսին մէջ, զոր Եւոն գ. Հա յոց թագաւորն հրամայած էր կառուցանել ՚ի պատիւ սրբոյն : Եւ յ գէպքէն բաւական ժամանակ յետոյ, (1280), կանոններ կը գրէ Սրբոյն Վրիգորի վանուց միաբաններուն համար այս վերնագրով — Կանոն և սահման միաբանութեան եղբարց, որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութեան միեանց Երզնկայ :

Եւ պա Յովհան կը ճանապարհորդէ ՚ի Վիլիկիա, ուր մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ Յակոբ կաթողիկոսէն և ուսումնարանին վերակացու կը կարգուի : Սեծարանք կը գտնէ նաեւ Եւոն թագաւորէն և երբ նորա որդիքն Հեթում և Թորոս ասպետական նորա հաստատ կարգին համեմատ Պատր կ'ընտրուին, նոյն հանդիսին մէջ կը խօսի Երզնկացին մի ճառ, որ այժմ կը գտնուի Երզնկայ :

ածին , և այսպէս աւելի համբաւ կրօնական
 և կր գրաւէ Հեթումի մտերմութիւնը :

Այս տեղէն կ'անցնի Յովհան Երաս-
 զու Ղաւառի Թաղէի վանքը և մեծ սիրով
 կ'ընդունուի տեղւոյն : Ապաքիա եպիսկոպո-
 սէն և իւր ծերութեան օրերն այն տեղ կ'ան-
 ցնէ : Սինչդեռ Յովհան Թաղէի վանուց
 առանձնութեան մէջ էր, Կաւարդեցի Կրի-
 գոր կաթողիկոսն կամելով ժողով գումարել՝
 'ի Սիս կը հրաւիրէ զՅովհան և զ՝Ապաքիա-
 սակայն սորա չնն երթար , և ժողովը չը գու-
 մարուած՝ կաթողիկոսն կը վախճանի և կը
 յաջորդէ Կոստանդին , որ կամելով իւր նա-
 խորդի ժողովական բաղձանքն 'ի կատար հա-
 նել , կը հրաւիրէ սուրիշ վարդապետաց հետ
 Լըզնկացին եւս 'ի Սիս : Սակայն սա ամե-
 նեւին տեղէն չը շարժիր , որովհետեւ կը
 տեսնէ որ Երեւելեան վարդապետը , մա-
 նաւանդ Ստեփաննոս ()բբէլեան , սաստիկ
 ընդդէմ են Սսական ժողովի գումարման :

Լըզնկացի տակաւին կենդանի , լատին քա-
 բողիչներն Հայաստան կը գան սիրոյ և միա-
 բանութեան պատրուակաւ , յորոց Յովհան
 սակաւ ինչ լատիներէն սուսանելով Թովմայ
 Էգուինեցւոյն աստուածաբանութեան մի
 մասն կը թարգմանէ : Եւ այս քարոզիչներու
 շնորհիւ Ունիթուական խմբակն կը կազմը-
 ուի . որոց վրայ արդէն խօսած ենք :

Արզնկացւոց երկասիրութիւններն են հետեւեալներն . — Սեփուսիան Քերտակի, զոր գրած է (Յակոբ կաթողիկոսի խնդրանոց : Բան յաղագս երկնային շարժանց, զոր գրած է Տփլիսի Սեմէկ իշխանի որդի Վասիլանկի խնդրանոց, նոյն ժամանակեայ աստեղաբաշխական հասկացողութեան համեմատ : Այն նիւթոյն վրայ գրած է 1000 տուն ու տանաւոր եւս, Ալլոց իշխանի թախանձանոց : Արթուրի սուրբ | ուսաւորիչն, զոր յօրինած և կարգացած է Սեպուհ լերան Վլարիգորի վանքին մէջ, բազմախուռն ուխտաւորաց առջեւ, որոնք աարուէ տարի նոյն լերան վրայ կը համախմբէին գեղեցիկ սօվորութեամբ | ուսաւորչի անմահ յիշատակը պատուելու : Այս ներբողին մէջ ճարտասանական լեզուով նկարագրուած է Յովհաննու գեղեցիկ հայրենագաւառն, մանաւանդ Սանեայ սրբն և Սեպուհ ու Իւրաւնաղեաց լերինքն : Աերբողն կը սկսի պարսէս — Յարաշուարձ ինքուստեմբ բերիեալ :

Սեփուսիան Սաղիկի, որով շարայարած է Աերսիսի Շնորհալոյ անկատար թողած մեկ նութիւնը : Խրատիան, որով զանազան գգուշաւորութեան խրատներ յօրինած է հաւատարեկոց համար : Տաղ և Շարտիան, որոց մէջ նշանաւոր են Սքորհնեաց տապերն — Յովնայն ժամօրհնէք և Այսր յայն հոգտիան | ուսաւորչի

չարահաճանքն — Ի իջնէր անկնայն և Այսոր զուար-
ճոցիս, որոնք անկնայն մասամբ գեղեցիկ
են : Սրբոյն՝ Աբրահամի շարահաճան — Որ զ շրջն
անձնու , և Իտտաճարակաց շարահաճան — Յու-
սարս վերջին Ժամանակի : Արդնկացին ունի մաս-
նաւ որտպէս քանի մի ասողաչափական գրու-
ածքներ , բայց այնքան նշանու որ չեն :

Արդնկացւոյն աշակերտակիցէ ԱԵՐՄԱՍ ՏԱ-
ՐՈՒՅԺԻ , որ գրաւ որ երկասիրու թիւն թողած
չէ , բայց ունեցած է աշակերտներ ԱԲՎԷՍԱՆ
ԱՂԱՐԵՅԺԻ , ԱՍԱԺԻ ԱԶԵՅԻ և ՍԻՄԺԱՐ ԱՍ-
ՅԱՌԿԵՅԻ , որոց մէջ համբաւաւոր է Արճիշե-
ցին , որ Ստնակիք եււօ կը կոչուի , (ըստ ա-
ւանդութեան 15 տարի միայն թրջած ու-
պալ կերակրուելոյն համար) և երկասիրած
է համառօտ Սեփուկիւն պարտագի , որ քա-
նի մի անգամ տպագրուած է :

ԱՐԱՍ ԳԱՏՄԻՉ , Հեթում թագաւորի
եղբայրն , որ Գոանդապաղ կը կոչուի , որ ըս-
պարագետ կամ ախոռապետ կը թարգման
ուի : Սա երկասիրած է համառօտ ժամանա-
կագրական պատմութիւն , որ կը սկսի Վը-
րիատոսի 951 թուականէն և կը հասնի մինչ
չեւ 1331ն :

ԱՍԵՓԱՆԵԱՍ ՕՐԱԷԼԵԱՆ , որդի Տարառ
Մեծիչիանին Աբնեաց , եւթսկոզոս հայրե-

նախան գ. աւ. առ. ին : Ստեփաննոս երկատիրոսն է Պարսեւսիւն , որուն մէջ մասնաւորապէս կը խօսի Հայաստանեաց և : () Դրէլեւան իշխող ցեղապետաց վրայ , և ընդհանրապէս Հայաց , Պարսից և Թաթարաց վրայ : Սոնգոլաց և Թաթարաց արշաւանքներուն ժամանակակից լինելով ճշդիւ կը նկարագրէ այս կատաղի ցեղերը՝ Թէ ինչպէս Արալի ավաւանքներէն և Արտայի լեռներէն իջնելով աւերեցին Աֆա և Արտալիա :

Ստեփաննոսի պատմական երկատիրութիւնն , բաց ՚ի այն արժանաւորութենէն որ ունի պատմական անցից նկատմամբ , մասնաւորապէս հարցասիրական է եկեղեցական իրողութեանց պարունակութեան կողմէն : Վասն զի , կը պատմէ զանազան կաթողիկոսաց և վարդապետաց գործքեր , կ'աւանդէ զանազան թղթեր և դաւանաբանական դրութիւններ , վանքերու պատմութիւններ և մանաւանդ մի առ մի կը յիշատակէ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան և եպիսկոպոսաց պատմութիւնը : Ստեփաննոս այն եպիսկոպոսներէն մին է , որ սաստիկ ընդդէմ էին Արիւնիոյ մէջ եղած տարապարտ ժողովներուն , ուստի և սաստիկ յուզմամբ կը խօսի յունական և լատինական միաբարական հրատարակներուն դէմ :

Արեքտասաներարդ դպրուն մէջ կը յիշու-

տակաւին այլ եւս քանի մի մատենագիրներ, որոց ոմանց երկասիրութիւններն երեւցած չեն ցարդ և ոմանց գրուածներն առ ձեռն չունենալով փարոզ չենք նկատողութեան առնուլ:

Չորեքտասան և հնգեասաներորդ գաբուց մէջ գլխաւոր ուսումնաւայրք էին, բաց ՚ի վերոգրելոցն, Աշնջակայ գաւառին մէջ՝ Ապրակոնեայ վանն, Սիւնեայ գաւառին մէջ՝ Տախտու վանն, Քաջբերունեաց գաւառին մէջ՝ Աստուածածնի վանն (Սուխարայ կոչուած) Ըրձիչու մօտ; ուր նմանապէս և Սեծոբայ վանն:

Այս դարերուն մէջ, սրովհետեւ Սիւնի թռուական գրուածքներ և ս'ի վեր կ'երեւին Հայկական մատենագրութեան մէջ, հակառակասէր և տաղտուկ պարունակութիւններով, ուստի մենք այնպիսիքն զանցառութեան տալով, որոնք ըստ ամենայնի սառն արհամարհանաց արժանի են, կը յիշատակենք միայն այն մատենագիրներն, որոնք պաշտպան հանդիսացան Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ անկախութեանն, իրենց գրուածքներով, որք և են սորա.

ՅՈՎԷԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑԻ, որ և կրիի. — Սա Տաթեւու վանքին մէջ ուսուցչական և վարդապետական պաշտօն վարելով շատ աշակերտներ կ'ունենայ և կ'երկասիրէ զանազան

քարազներ և մեկնութիւններ, որոց մէջ
 աստիկ կրկշտամբէ Սենիթոռաց արարքնե-
 րն ու թերամիտ վարդապետութիւններն ։
 Սորա աշակերտներէն էր Սարգսիս վարդա-
 պետ, որ աստիկ պատուհասակոծ արար
 Սենիթոռներն, ինչպէս առաջ պատմեցինք ։

ՎՐԻՌՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, աշակերտ Որոտնե-
 ցւոյն, որ նախ Վարակունեաց և ապա Տա-
 թեւու վանաց մէջ կ'ուսուցանէ ու կ'աշա-
 կերտէ շատերն և Սենիթոռական խռովա-
 յոյզ վիճաբանութեան ժամանակ հզօր ա-
 խոյեան կը հանդիսանայ ընդդէմ թշնամեաց
 Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, բանիւ և գը-
 րով ։ Սա երկասիրած է ընդարձակ Քարո-
 շահիր և առանձինն Վիրի Հարցման ։ Թօղտօլ
 սոյն երկասիրութեանց մանրամասն նկատա-
 ղութիւնը, որ մասնաւոր աշխատութեան
 կարօտ է, այսչափ միայն կ'ստենք, որ Վրի-
 գոր Տաթեւացին ձր դարուն մէջ միակ վար-
 դապետն է, որ Սենիթոռական ահագին յոր-
 ձանքին դիմադրելով յաջողած է պատրան-
 ձեցնել հակառակորդներն. իւր ընդարձակ
 հմուտութեամբ և անձանձրոյթ տքնութեամբ ։
 Քամանակակիցքն պատուած են այսպիսի
 նշանաւոր անձի յիշատակը փառաւոր աբ-
 ձանով, որ մինչեւ ցայսօր կանգուն է կայ Տա-
 թեւու վանքին մօտ ։

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱԳԵՏ ԻԼԱՅԵՑԻ, որ և ծե-
րեւծ — Գրած է սա զանազան ճառեր և ներ-
բողներ Արքայ վրայ, նոյնպէս երգեր, տա-
ղեր և գանձեր: Երկասիրած է նմանապէս
իւր ժամանակի նահատակաց պատմութիւ-
նը, յաւելլով (Յայսմաւուրքի մէջ, և ինքն
մարտիրոսանալով այլազգիներէն (1425) թա-
ղուած է Երժկէոյ քաղաքաքի մօտ եղած
Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին մէջ:

ԼՈՒՔԵԼ ՎԱՐԴԱԳԵՏ ՍԻՒՆԵՑԻ, երկասի-
րած է զանազան ոտանաւորներ, Երամագիրք ա-
նունով, նոյնպէս և քանի մի ներբողեաններ:

ԳԵՈՐԳ ՎԱՐԴԱԳԵՏ ԵՐԶԵԿԱՑԻ, որոյ եր-
կասիրութիւնքն են — | ուճոռնք գրոց Գրիւ-
գորի Եստուածաբանին. Իրար վասն կիրաւ
ուութեան Սաշտոցի և քանի մի քարոզներ:
Սորան աշակերտեցան Յակոբ վարդապետ
Ղ ժիմեցի, Յովհաննէս վարդապետ Կողտիկ,
Սատթէոս և Տիրատուր վարդապետք, ո-
րոնք աշխատասիրած են զանազան մեկնական
և քարոզական գրուածքներ:

ԹՈՎԱՄԱՅ ՎԱՐԴԱԳԵՏ ՄԵԾՈՐԵՑԻ, որ գրած
է | անկթամուրի արշաւանաց Պարոնկի-նն
'ի Հայաստան: Թովմայի երկասիրութիւնն
առաւել արտասուներով գրուած է քան թէ

մերանով, վասն զի ոչ միայն ինքնին ականա-
տես եղած է արիւննահեղ կտորածներուն
և աւերմունքներուն, այլ և քանի մի ան-
գամ տանջանքներ և կարանաւորութիւն-
ներ կրած : Թովմայ, որ Միտլիա գաւառի
Բաղբերունեաց գեղէն էր, Սեծորայ վան-
քին մէջ վարդապետանարով երեւելի հան-
գիստցած էր նմանապէս Աւետարանի մշա-
կութեան մէջ. Սա ինքն գործակից եղաւ
հայրապետական Մթողոյ փոխադրութեանն
Սսէն յԱշմիածին, ներկայ գտնուեցաւ Վա-
ղարշապատու ժողովին, ուր կաթողիկոս ըն-
տրուեցաւ Վիրակոս Վիրապեցին (1441), և
արդիւնաւոր կեանքով վախճանեցաւ (1448) :
Չորեքտասան և հնգետասան դարուց մէջ
կը յիշատակուին նմանապէս քանի մի ու-
սումնասէրներ և գրագէտներ, բայց ոմանք
գրաւոր երկասիրութիւն թողած չեն և ու-
մանք եթէ թողած են, մասնաւոր բաներ են.
ուստի մատենագրութեան վրայ այսքան
խօսին բաւական համարելով անցնինք այ-
ժբմ շարունակել մեր պատմութիւնն ՚ի
փոխադրութենէ կաթողիկոսական Մթողոյն
՚ի Սոյ յԱշմիածին :

Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Գ Յ Ր Ձ Ա Ն

Հայրապետական Աթոռոյ փոխգրութենն յԷջմիա-
ծին մինչև 'ի բաժտուումն Լատինացոց 'ի ծոցոյ
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

1441—1700

Ա.

Վիճակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. — Կաթողիկոսունք՝
Կիրակոս Ա. Վիրապեցի . Գրիգոր Ժ. Զաքարիա Բ. .
Արխատէս Բ. Սարգիս Բ. Արխատէս Գ. Թա-
գեոս Ա.

ԵՐԲ ՀԱՏԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Հայրապետական
Ըթոռն երկարատեւ սաստանդականութե-
նէ զկնի վերստին յԷջմիածին փոխադրեցաւ
և Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոսացաւ,
Գրիգոր Սուսաբեգեացն ևս իբրեւ կաթո-
ղիկոս 'ի Միս մնաց: Եւ այսպէս Ըգգն երեք
կաթողիկոսական աթոռներ ունեցաւ յԷջ-
միածին, 'ի Միս և յԷջթամար, (որ մասնաւ-
ւոր աթոռ եղած էր 1113 թուականէն, Իսա-
թի կաթողիկոսութենէն 'ի վեր) որոնք կը
սեւեւն մինչև մեր օրերը: Սակայն այս քա-
ժանումը ընկ աթոռական եղած է և ոչ եր-

բէք ժողովրդային կամ տարբեր դաւանութեան : Այս բաժանմամբ երբէք խախտած չէ ժողովրդային միութիւնը՝ և թէպէտ երբք աթոռոց կաթողիկոսներն երբեմն իրարու դէմ զինած են և հակառակութիւններ յարուցած , բայց բարեբաղդաբար Ազգը միշտ հաւատարիմ մնացած է իւր մայրենի Եկեղեցոյ վարդապետական , դաւանաբանական և ծիսական միութեանը , Եջմիածնի Աթոռը հանոր հայրապետական աթոռ համարելով , իսկ Սոյ և Աղթամարայ աթոռներն՝ ճառանոր կաթողիկոսական : Եթէ պատմապիտական նուրբ աչքով նայինք , կը տեսնենք որ այս աթոռոց սկզբնաւորութիւնն ու տեւակունութիւնը հետեւանք է Ազգի քաղաքական վիճակի տարբերութեան : Ազգային ինքնօրէն քաղաքականութեան բարձումէն եւ տարբեր քաղաքական իշխանութեանց ենթարկուելէն յառաջ եկած է այս կաթողիկոսական երեքնութիւնը : Սի կողմէն քաղաքական տարբեր իշխանութեանց հակակիր ազգեցութիւններն և միւս կողմէն հայկազն ժողովրդի ցրուածութիւնը և միակ կաթողիկոսութեան հետ ունեցած հաղորդութեան դժուարութիւնքն առիթ տուած են մանաւանդ Եջմիածնի և Սոյ կաթողիկոսութեանց առանձին գոյութեանն ու տեւականութեանն , վասն զի արդէն տե-

ասիք նախընթաց Շրջանին մէջ, թէ ինչ
 դժուարութիւններ կային Արեւելեան Հա-
 յոյ համար յարաբերութիւն ունենալ Ա-
 րեւմտականաց կամ Արիւկեցւոց հետ: Եթէ
 նաւրբ նայինք, նոյն դժուարութիւններն ահ-
 ներեւ կը տեսնենք մինչեւ ցայսօր: Իսկ Ալ-
 թամարայ կաթողիկոսական գոյութեան և
 տեւականութեան գլխաւոր սրտոճառն իւր
 կղզիական դիրքն եղած է, քան թէ մի այլ
 պարագայ: Հետեւապէս, եթէ մտածենք որ
 կաթողիկոսութիւնը մի վտեմ պարտակատու
 բութիւն է և ոչ լոկ անուանակրութիւն,
 եթէ մտածենք որ կաթողիկոսական օրինա-
 ւոր, պարտավճար և համամիտ աթոռակալ-
 ներ կարող են աւելի նպաստել Ազգի վի-
 ճակին և դիւրել զանազան խոռուսթիւն-
 ներ եկեղեցական վարչութեան, եպիսկո-
 պոսական ձեռնադրութեան և այլ ժողովրդ-
 դային մտաւոր յարաբերութեանց մասին,
 կը տեսնենք որ կաթողիկոսական երեքնու-
 թիւնն ամենեւին վնասակարութիւն կա-
 լող չէ ունենալ: Քանի որ Եկեղեցին ու ժո-
 ղովորդն մի է, քանի որ իշխող տերութիւն,
 ներն քաղաքականօրէն տարբեր ազդեցու-
 թիւն ունեցած են և ունին Ազգին վրայ,
 կաթողիկոսական երեքնութիւնը կամ եր-
 կուսութիւնը կարեւոր եղած է և է: Այս
 երեքնութիւնն ինքնին կը միանայ, երբ

Լղըր յաջողի իւր Լիկեղեցւոյ հանուր Հայ-
րացեաութեան նախնի իրաւունքներն վե-
րահաստատել և քաղաքական ազդեցութիւն
ներէ ու վասնզներէ անկախ և ազատ կա-
ցուցանել : Թողունք այս , և ներկայ Շքե-
լանի պատմական թելն շարունակենք :

Լիբրակոս Վ. իրապեցին, ջրհաննի մեջ կու-
թողկոսական օծումն ընդունելն զինի , շքե-
լաբերական գիր կ'ուղղէ Հայաստանի վիճա-
կաւոր եպիսկոպոսներուն և նոյնպէս Սոսոյ ,
Լիթանարայ և Դուանկոյ կաթողիկոսներուն
յորգորելով զամենեսեան 'ի սէր և 'ի խա-
ղաղութիւն : Լր կարգաւորէ հայրացեալ
կան աթոռն , սաստարութեամբ Թովմայ վար-
դապետի Սեճաբեցւոյ , կը նորոգէ Վարար-
չագատի հինօրեայ տաճարն և այլ վանօրայք
և եկեղեցիք , և մինչդեռ սոյնօրինակ բարե-
կարգութեամբ կը պարապի , յանկարծ քանի
մի եպիսկոպոսայ և վանականայ շնորհիւ
Լիբրակոս կը զրպարտուի իբրեւ կախարդ և
հերձուածող , կը շարախօսուի Լրարատեան
գաւառի օտարոճողի իշխանին առջեւ եւ
մինչդեռ շարախօսները կը յորձակին կաթա-
ղիկոսը դահաճեցել , նա կը վախճի և կը
թաքնի , որոյ հակառակորդներն իսկոյն հա-
թողկոս կ'ընտրէն եպիսկոպոսն Սիսուայ
Գրիգոր . իսկ Լիբրակոս կը վախճանի երկու
մեայ կաթողիկոսութեանն զմի :

Վրիժարի ծ. Սահակացի կը շարունակէ Ար-
 քաիտի կրօնականաց թողած նորոգութիւն
 ներքն ու բարեկարգութիւնները, երէն գոր-
 ծակից կ'ընորէ Արիստակէս անուն մի վար-
 դապետ և կ'անուանէ. Արտակալ: Սահայն
 այս պատուանունը որ միայն կամ թողեկոսաց
 պահուած էր, ժամանակաց մեջ սովորական
 գտնուողով: կամ թողեկոսական փոխանորդնե-
 րու կամ տեղակալներու համար, և շատե-
 րու իշխանատիրութեանը ճարակ տալով
 տեղի կը տայ զանազան հակառակութեանց
 եւ հայրապետական անուանց շփոթու-
 թեան:

Վրիժարի կամ թողեկոսութեան ժամանակ
 Օսմանցիք կը տիրեն Այ. Պոլսոյ և Սուլթա-
 նըն Սէհմէտ Թէթիհ արքունի հրովարտու
 կիւ Յանատանի և Անտոյից հայկազանց
 վրայ առաջնորդ կը կարգէ (1461) Պարսայի
 Յովակիմ Եսրեկապան փախիկ, այսինչն Պատ-
 րիարք տիրոջատով, յարմէ և կը սկսի Այ. Պոլսոյ
 Պատրիարքութիւնն և կը տեսէ մինչեւ
 ցարդ զանազան արածնութիւններով: Իսկ
 բուն Հայաստանի մեջ նեղքին և արտաքին
 աղմուկներն անընդհատ կը տագնապեն
 զՎրիժն ու Արեղեցին: Արիստակէս ամտու
 կողմ է: Վրիժար կամ թողեկոսի մեջ ստատիկ
 գծաբութիւն կը ծագի և կամ թողեկոսարանի
 Սարգիս անուն վարդապետը ի ռուսարդի

աջը Ա՛ջմիածնէն գողանալով Գարաբաճտան կը ժախչի, որպէս զի Ծախան Հահի օգնութեամբ յինքն յափշտակէ կաթժողիկոսական իշխանութիւնը: Սակայն Ա՛ջմածարայ Ծախարիա կաթժողիկոսն իրազեկ լինելով այս անցքին կը դիմէ ՚ի Վաւրեժ նոյն Հահին առջեւ, զանազան նուէրներով յետ կ'առնու Սուսուորչի աջն և իշխանական պատուով դառնալով Ա՛ջմիածին, Վրիգարն ու Ա՛րիատակէտն կը մերժէ և ինքն կ'աթուապակէ իբրեւ ընդհանուր կաթժողիկոս, իւր իշխանութեան ներքեւ ունենալով նրմանապէս և Ա՛ջմածարայ աթոռն: Իսկ Սարգիս վարդապետը կը կարգէ կաթժողիկոսական փոխանորդ, եպիսկոպոս ձեռնադրելով Ա՛ջմիածին,

Սարարիա կը յաջողի Ծախան Հահի և Ծահանդիր Սուլթանի հակառակութիւններն խաղաղել և Հայաստանի աւերումներն աւժամանակ մի դադարեցնել: Սակայն Վրիգարի և Ա՛րիատակիո՞ւ ձեռքով կը շարախօտուի իբրև բազմագանձ և ձոխ որ Ծախան Հահի որդուցն առջեւ և տեսնելով թէ անհնարին պէտք է լինի կաթժողիկոսական իշխանութիւն վարել Ա՛ջմիածնի մէջ, ծածկաբար Սուսուորչի աջն առնելով կը ժախչի Ա՛ջմածար, շատ մեծարանք գտնելով թէ՛ տեղական անարարող գի իշխաններէն և թե՛ ժողովուրդէն:

Օպորտիայի փախստենէն յետոյ Ղրի գոր կը վախճանի և Ղրիտակէս կ'աթուա- կալէ իբրև կաթողիկոս և Սարգիս կը վարէ փոխանորդութիւնն : Սակայն Ղրիտակէս Բ չորս տարիէն յետոյ կը վախճանի առանց նը- շանաւոր գործոց և կը յաջորդէ Սարգիս (1466) :

Սարգիս կաթողիկոսանալէն զինի կը ջա- նայ 1 ուսուարչի աջը դարձուցանել Ղղթա- մարէն, բայց անհնարին կը լինի : Վերջա- պէզ, քառ պատմական աւանդութեան, Վրո- թանէս եպիսկոպոս ոմն ծպտեալ կերպարա- նօք Ղղթամար մտնելէն և երկար ժամանակ մնալէն յետոյ կը յաջողի նոյն սուրբ աջն յիջնաձին դարձնել, և այս ճարտարու- թեան համար Փակակալ կը կարգուի Լջմի- պճնի : Սարգսի կաթողիկոսութեան ժամա- նակ Սոյ կաթողիկոսն էր Յովհաննէս Թու- կուրանցի, որ թողած ունի քսնի մի տա- ղաչափական գրուածքներ : Սարգիս 24 տ- մեայ կաթողիկոսութենէն զինի կը վախճանի և կը յաջորդէ Ղրիտակէս Գ. առանց նշա- նաւոր ինչ գործողութեան, և սորան կը յա- ջորդէ իւր փոխանորդն Տէր Թադէոս Ա :

Եղիշ Բ. Ջուրպիա Գ. Սարգիս Գ. Գրիգոր ԺԱ.
 Ստեփաննոս Ե Սալմաստայի. Միքայէլ Սեբաստայի.
 Բարսեղ Բ. Գրիգոր ԺԲ. Ստեփաննոս Ջ. Առնշայի.
 Թագեսոս Բ. Առաքել Վազարշապատեցի. Դաւիթ Ե.
 Մեղիսեթ:

ԹԱՂԻՆՈՒՄ ԺԱՆԷՆ յետոյ կը յաջորդեն
 մի զկնի միւսոյ Եղիշէ, Ապարիա, Կար-
 գիս, Գրիգոր (1503-1541), որոց կաթողիկո-
 սութեան վրայ ազգային պատմական յիշա-
 տակարանք մասնաւոր տեղեկութիւններ չեն
 աւանդեր: Միայն այս յայտնի է, որ սոյն
 ժամանակին մէջ Հայաստանի ժողովուրդը
 կը տառապէր զանազան բռնաւարդաց հարդա-
 տահարութեան տակ և կաթողիկոսութեանը լա-
 տիպուած էին հայրապետական անթուռն ի-
 ըննց փոխանորդներուն յանձնել և փութումն
 դի շրջիլ այս ինչ կամ այն ինչ բռնաւորի սիր-
 տը շահելու և ժողովուրդը լծաւ կարեաց
 մտխոթարելու համար: Իսկ Ստեփաննոսի և
 Միքայելի վրայ, Չամչեանն, առնելով լատին
 գրուածներէ, երկար վէպեր կը պատմէ ՚ի
 նոպաստ հռոմէական պապութեան, ու
 կայն չենք կարող հաւատ ընծայել, որովհե-

տեւ ազգային սրտանութեան մէջ հոյն վէ-
 պերու նշնարանքն անդամ չենք տեսեր :
 Սիայն այսչափն գաւցե հաւանական է , որ
 Կոնստաննու ճանապարհորդած է Աւրոպա
 իրեն յաջորդ թողոյ՝ Սիբայէլ Սեբաստո-
 ցին , և Սիբայէլ Արարատեան երկրի հա-
 լաճանքներէն խուսելով մեկնած է 'ի Սե-
 բաստիա , աթուսակալ կարգելով իրեն տեղ
 Բարսեղ վարդապետ : Սիբայէլ կը վախճա-
 նի (1569) և կարգաւ կը յաջորդեն Վրիգոր
 ժԱ . Կոնստաննու ջ . Թագէտս Բ . Առաքել
 Վտղարչատպանցի , որ ստիպմամբ կաթողի-
 կոսանալով և ապա բռնաւորաց հարստահա-
 թութենէն փառապելով կաթողիկոս կը ձեռ-
 նադրէ իւր փոխանորդն Վալթ և ինքն կ'ա-
 ռանձնանայ մենաւորական վանքի մէջ իւր
 կեանքն անցնելու : Առաքելի կաթողիկոսու-
 թեան ժամանակ Սոյ կաթողիկոսութեան
 գլխաւն եւս խիտ աղէտալի էր , որովհետև
 երէք անձինք իրարու ներհակ կաթողիկոսա-
 ցած էին , այն է Աղարիա , Տիրատուր հրա-
 ժարեալ պատրիարք Ա . Պոլսոյ և Յովհան-
 նէս ամն : Այս երկպառակութեան շարժու-
 սիմն քաար տիրապետողաց ազդեցութիւ-
 նքն էր , որոնք , առանց Ազգի հաւանութեան ,
 կաշառք առնելով դանազան փառասնոյ եպիս-
 կոպոսներէ և վարդապետներէ իրաւունք կը
 առնին կաթողիկոսանալու և կը պաշտօնանէ-

ին ընդդէմ համայն Ժողովոց հանդէս :

Դաւթի, ծանր հարկաւորահանը թիկնեւ
ազատեալու համար, որուն ենթարկուած էր
աթուան շքիւմներ, իրեն տնտեսակից կ'ընտ-
րէ Սեւքիտէթ եպիսկոպոս Դաւնեցի, որով
կը լինին երկու կաթողիկոսուէր :

Ինչպէս Դաւթի և Սեւքիտէթի, նոյն
պէս և իրենց քանի մի աթուակապոս և յա-
ջորդաց կաթողիկոսութեան գեպքերու և
Լիեղեցւոյ ու Լոգոբ ժամանակակից տարա-
պանքներուն վրայ խիստ մանրասպասում կեր-
պիւ կը խօսի Լուսիկ պատմագիրն, որուն
հնարին է ընթեռնուլ առանց արտադրու-
լոյ : Ուստի և մեր ընդարձակ տեղեկու-
թեան համար բաւական համարելով նոյն
պատմագիրն մասնաձեռն առնել հարցաւոր
ներուն, կը ջանանք միայն Հայրապետու-
թեան, Լիեղեցւոյ և Ժողովոցի նոյն ժամանակեաց
միջակի համագումարներուն և եթ
պատկերացնել Հայաստանեայց ազատ Հայ-
րապետութիւնը ծանր պարտուց և հարկաց
տակ կը հիւճի և կը մտչի : Կաթողիկոսաց
թիւն կը բազմանայ, բայց ոմանք փախտեան
և թաղապահան և ոմանք տառապանքու-
թեան և տարագրութեան մեջ կը գեղեցին
և կը տաղնապին : Լիեղեցիներն, ու վանա-
բայքն, կը կողոպտուին, կ'աճիցանան և կը
բայքային : Ժողովոցն (ժամանակեաց և

Պարսկական անհաշտութեան և պատերազմներուն պատճառաւ երկու սուրհին մէջ կը գողցողայ և կը զարհուրի : Սի կողմէն Հասարակեանք Լրարատեան ընդարձակ գաւառն կ'աւերէն և ժողովարդը բիւրերով Պարսկաստան կը տարագրեն, և միւս կողմէն Տաճկաց աւազակախումբերն Հայաստանի միւս գաւառներն տապալտակութեամբ և արիւնհեղութեամբ կը ընուն : Սինչը եռ հայրենարնակներն սյս վիշտերը կը կրեն Պարսիկներէն և Օսմանցիներէն, Եհաւտանի գաղթական Հայերն եւս Հոսովմական Սեղութեաց մոլեռանդութեան և հազաժանաց կը մատնուին, եկեղեցիները կը փակուին և կը բռնաբարուին իրենց կրօնքը փոխելու և լատինականալու : Թողունք ասել որ Փոքսոյ մէջ պատգիտքական խռովութիւններն, Լրուսաղէմի մէջ յունական մոլեռանդութիւնն ընդդէմ տեղական միաբանութեան Հայոց և Սոյ մէջ կաթողիկոսական պարտուց զանցառութիւններն եւս քան զեւս կը յաւերուն Եկեղեցւոյ զաւակաց վշտակրութիւնը :

Ըստ խառնաշփոթ ժամանակին մէջ խառնաշփոթ է ըստ ամենայնի և կաթողիկոսաց կեանքն, և անպակաս են ներհակութիւնք և դահլիճկրութիւնք, ինչպէս պիտի տեսնենք : Սելջուկներ, որ իբրեւ ակրոսակից և

օգնական. կարգեցաւ Վաւթին, արարեալ
 կան հարկապահանջութենէն խռակելով: Ի
 Պօլիս կը գիտէ նպաստ գտնելու յուսով և
 կաթողիկոսութենէ հրաժարելով պատրիարք
 կ'ընտրուի փոփանակ Տիրատուր վարդապե-
 տի. սակայն մի տարիէն վնի կը գլուի
 պատրիարքական իշխանութենէն ժողովը
 դեան ձեռքով: Պօլսէն կը գաանայ Մշիւ
 ածին և Վաւթի կաթողիկոսի հետ կը թագ-
 շի յանձնաօթ տեղւոյ, պարտատէրներէն չը
 նեղուելու համար:

Վթոռոյ պարտքերն. օր աւուր կը ծան-
 բանան և երուզակութիւններն ու բարբա-
 րատութիւնքն կը յաճախեն Հարստանի
 մէջ, որով և կը սաստկանան Վաւթի և Սեւ-
 քիսէթի վշտերն: Արքա, հաւանութեամբ
 այլոց վարդապետաց, կը միաբանին կոչել
 Տիգրանակերտի առաջնորդ Արապիոն եպիս-
 կոպոսն Արեւացի և կաթողիկոս ձեռնագրել
 այն պայմանաւ, որպէս զի վճարէ Վթոռոյ
 պարտքերը, որովհետեւ ինքն ճոխ էր սաա-
 ցուածով, ազնուաբոհմ և միանգամայն ա-
 նուանի իւր բանիմացութեամբ: Արապիոն
 հրուէրն ընդունելով կ'ուղեւորի Կախկին
 Քաղայ քաղաքը, ուր կը ժողովին Սեւքի-
 սէթ, Վաւթի, եպիսկոպոսաւնք և վարդա-
 պետք, խորհելու ազգային և եկեղեցական
 նեղումներ վիճակին և Արապիոնի կաթողի-

կրանալու վրայ, բայց զանազան դժուար
թիւններ տեսել կ'օւնենան և խորհուրդը կը
խափանուի: «Դաւիթ» և «Մելքիսեթ» կ'ա-
ռանձնանան «Մանեայ գաւառի Տաթեւու
փանքը» և «Կրօնքան» կը մնայ 'ի Ս. Եւզայ քարու
զել և մխիթարել ժողովուրդը: Ս. Եւզայեցի
Հայր. այնքան կը գրաւին և կ'ոգեւորին
Սրապիոնի քարոզներէն և առաջինի վարքէն,
որ խնայն առնելով իրենց հետ Աշխատին
կը տանին և այն տեղը ընտրողական ժողով
կազմելով մեծախառնք հանդիսիւ կաթողել
կոս կ'օծեն զ«Կրօնքան» (1603), անուանելով
«Կրիգոր» 39:

«Դաւիթ» և «Մելքիսեթ» ընելով Սրապիոնի
կաթողիկոսութեան համբաւն կը խորհին
Թողուլ Տաթեւու վանքն և ուղեւորել Եւ-
պահան, հայազգի ժողովորդէն նպաստ գրա-
նելու և արժաստեանն պարտքը վճարելու, որ
իրենց անուանք էր: Սակայն «Դաւիթ» կը մնայ
Հայաստանի մէջ, և «Մելքիսեթ» միայն կ'եր-
թայ (Նազանհան և կը ներկայանայ Շախարու-
սին օժանդակութիւն գտնելու յառաջ: Սա-
կայն Շախարան, յաւելի խորագէտ գտնուե-
լով «Մելքիսեթէն», կը արտարէ շրջելով, կը
տեղեկանայ Հայաստանի վիճակին, որուն
վաղուց կը փափայտէր տիրապետել, և իսկայն
զարանդով յիմեղովեւ «Մելքիսեթ» մերտուած
կաթողիկոսն կ'աւելին. կեզ առնելով իր քեւ-

առաջնորդ իւր արշարանացն : կը գիտէ ի
 Հայաստան, կը տիրէ... Հայաստանի վերջին
 կողմանցն, կ'առնու (չքեւով) քաղաքը : Եւ
 ապա իրեն ձեռ կոչելով Վառիճ... և Վճե
 քիտէ՛՛ իրաւիպէ իրեն : Կատար ցանկէ պարտ
 զի պարտատեարց պարտքերն : ..

Վառիճ և Սեղքիտէ՛՛ ձանր տոկոսուցը
 սակաւ ինչ գրամ գանկով կը հասար ցանկն
 Հահարատին և կ'աղաարին նորա պատնու
 լիքներէն : Սրապիտն եւս սաստիկ տաղնաւաց
 կը կրէ Գուգայի մէջ Հահարատն, կը խաշ
 տանգութ գառն տանջանքներով, իւր բոլոր
 ստացուածքները տալէն զատ նաև կը վրան
 գութ կեանքով և կը դառնայ Տիգրանապետ
 (Վճիգ) ուր կը վախճարի երեքամեաց կաթու
 ղիկտաւ թե՛նէն զինի :

Սյն ժամանակին մէջ, (1605) Օսկանցիք
 կը զինին ընդդէմ Գարսից, աւստի և Հա
 հարաս հրաման կը հանէ աւերել Հայաստ
 ան և գերել բնակիչներն, որոց հետ կը
 գերութն նմանապէս Վառիճ և Սեղքիտէ՛՛ն
 այլ եպիսկոպոսոց և վարդապետաց հետ :
 և կը կողպարութ Վճիտնի հարապետական
 Վճոռն : Իսկառ գառնկացէս է այս ստիպի
 տարադրութեան անցքը : որով 14 հազարէն
 աւերի գերդաւարանք գերի վարկցան : Վճոռ
 բառեան գառնութ բոլոր քաղաքներն ու
 գիւղերն, արևոյ՛ գարձան և արտաքոյ՛ ընտր

անդ արտասանքն հայոց նախարար Եղան , թանջա նը
 միաստեղ զերեկ վարու թեան ճանապարհէին
 պատասխան ահաւելի առաջնապետնն , իսկ զգու
 ման և գերատապալ սարմու թիւններն և այլ
 շարիք : Ը ահարասա այս տակարի գերեկարու
 թեառք և աւերակաք կտեկցաւ այն վիճաւ
 կին հասցնել զճայտառան , որպէս զի Օւ
 մանցիք գալալ՝ երկիրը բարրովին անապատ
 գտնեն և ժննաւ անդ միւս կողմէն եւս կա
 մեցաւ իւր երկիրը բազմամարդել :

Այս գերեկարեալներն Պարսկաստան
 հասնելով կը բնակին Ասրահանի հանդէպ
 և քաղաք շինելով այն տեղ՝ կ'անուանեն
 Նոյ Գոռայ օ Կախայն Սելքիսեթ մինչեւ
 Պարսկաստան շերթար : այլ ճանապարհէն
 վազելով կը նստի Արեւան քաղաքի մէջ .
 իսկ Իտաթեթ կը մնայ ՚ի Գուղայ գերեկարե
 լաց հեծ : Կինդեա այս գրութեան հասած
 էր հոյրտայնատկան Աթոն և վանորայքն
 քայքայուած , Կազմաավանքի (որ Աջիսան
 նէն շատ հեռու չէ) , առաջնորդ Սարգիսեւ
 պիտոպան Պարան Տէր կոչեցեալ գործակ
 ցութեաք Տրուպիդոնցի Արտակս վարդա
 պետին կը սկսին բաւականաչափ աշակերտ
 ներ ստղովել և սոջտատեղ նարագութեան և
 շինութեան համար : Աջիսանական Աթո
 ոյ այս արեւոյթեթեան ժամանակ մի քանի
 քաւին սարգիսեւինցի կրօնաւորներ Սելք

քիտէ՛մ : մերժուած : կա՛մ ժողովեալին հրաճանս
 առնելով հետամուտ կը լինին : հնու՛մ ինչ
 ներ խնդել և Արարչ նշխարներ, որսնել, օ
 որով և Ս. Հախիտիկեանց տաճարն միջնե-
 լով քաղանի վարդապետ լինեալն կը գործու-
 նան և կ'անասարեն : 'ի Հրովմ' փակելը օ
 սակայն կը կալանաւարուին, գործնքն կ'առ-
 նուին և իրենք կ'ըստանաւին Պարսիկներէն :

Իսկ Սելբիտէ՛մ, որ Արեւան նաւած էր
 իւր զանազան միտասկար արարմանց հասնաց
 կ'աճքաստանուի Վշտիւմնի միաբաններէն,
 որոնք կը բողոքեն : 'ի Ծուղայ առ Բաւի՛մ
 կա՛մ ժողովես : Տարագրուած : Ծուղայեցիք
 եւս, որոնք շարունակ Հայրենեաց սիրով
 կը տառապէին և շարունակ իրենց բնագա-
 ւառն Հայաստանի անձկանոց տողերէլով
 միշտ : հնարք կը խնդրէին վերադարձի և տար-
 օրինակ աղէտներու կը հանդիպէին : Շահա-
 բաս Ծուղայեցոց այս հայրենասիրական
 անձուկն մեղմելու անարարութեամբ, կը
 խորհի Սելբիտէ՛մի խորհրդով Վշտիւմնից
 քանդել և բարերն : 'ի Ծուղայ փոխարքեւ
 նմանապէս և Վուստարջի աջն, որպէս զի
 ժողովուրդն այլ եւս չը յիշէ իւր հայրենիքը
 իւր Վշտիւմնիք և հայրապետական ամեն
 հարմանմանը կտուցանելով : Ծուղայի մեջ :
 Վշտիւմնիք և ականաւ որ'աննինք կը թափառե-
 ձեն : Շահաբաս չը բանդել Վշտիւմնին, առ

կայն նա սեղանէն, աւաղանէն և ուրիշ նը-
 շանտ որ տեղերէ քարեր հանել տարով նախ
 Ղապահան և ապա ՚ի Ծուղայ կը փոխադ-
 րէ, որուն կը գիտաւ որէ ժողովուրդն հաճ
 առչանքներով և արաստունքով և կը հաճ
 բուրէ այն քարերն իբրեւ թանկագին ա-
 ւանդք Հայրենեաց, իբրեւ աստանդական
 յիշատակարանք հայրապետանոցին : Ա՛նքի-
 սէթի ամբաստանութեան գլխաւոր կէտն
 քարերու փոխադրութեան համար տուած
 չար խորհուրդն էր : Եւ ամբաստանութեան
 համար ՚Իսախիթ կաթողիկոսն Ծուղայեցւոց
 խնդրանաք : Լ՛ջմիածին կը գիմէ, բայց կ'ար-
 ցելուի Ա՛նքիսէթէն՝ Լ՛ջմիածին մտնելու,
 որով և երկար հակառակութիւններ տեղի
 կ'ունենան : Հահարաց վերտօին Ղաբարաս
 կը գիմէ և կը զայրանայ սպանանել զԱ՛նքի-
 սէթ, սակայն նա Լ՛միրզէն Պարսիկ նախա-
 րարի շնորհիւ (որուն շատ բարեկամ էր)
 մահուանէ կ'ազատի, խոտտանալով ծանր
 ասեղանքներ վճարել, սակայն անկարող կը
 գտնուի : Սուտի (1620) եպիսկոպոս կը ձեռ-
 նադրէ զԱ՛ռփէս վարդապետ և հրաման կը
 տայ միւսն օրհնել Լ՛ջմիածնի մէջ (որով
 հետեւ ՚Իսախիթ տարագրուած կը չքէր
 Ղապահան և ՚ի Ծուղայ) որպէս զի նպատակ
 գտնէ ժողովուրդն, սակայն իւր նպատակին
 չը հասնիր : Սուտի երկար տատապակրու-

Թենէ յետոյ իւր եղբորորդին Սահակ կաթողիկոս կ'օձէ և ինքն կը փախչի 'ի Պարս. սահայն և այն տեղ ամենեւին ընդունելու թիւն չը գտնէր. Պօլսէն կողմէ Սելքիսէթ 'ի | Եհաստան, 'ի քաղաքն Ղլիզլ. ուր բազմաթիւ հայազգի ժողովուրդ կար : Սելքիսէթ ընդդէմ կամաց ժողովրդեան Ղիկոլ Թորոսովիչն եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ և այս պատճառաւ ահագին գժտութիւնք կը ծագին : Սելքիսէթ Ղիկոլի ձեռնադրութենէն զինի կրամենից քաղաքը կը քաշուի և այն տեղ կը փախձանի, երկար ժամանակ ազգի տառապանաց առիթ տարով և ինքնին տառապելով : Սելքիսէթի ձեռնադրած Ղիկոլն լատինականութիւն ընդունելով և յեղաթիւնելէն սգնութիւն գտնելով սարսփելի հալածանքներ կը հանէ | Եհաստանի հայ ժողովրդեան դէմ, որով եկեղեցիներն կը փակուին, հայրական ծիսակատարութիւնը կ'արգելուի, և այսպէս յետ ժամանակաց | Եհաստանի գաղթականք իսպառ կրօնափոխ լինելով ստիպեալք՝ կ'անհետին պապականութեան անդունդին մէջ, իրենց ազգային դաւանութեան հետ կորուսանելով իրենց անունն ու ազգայնութիւնը, որոյ մանրապատուժ անցից նկարագրութիւնն մի ահագին մատենի նիւթ կարող է կազմել. քան թէ այն պատմական գառազբքի :

Ահա՛յ Գ. Մովսէս Գ. փեթրոս Արքայեջի. Յա-
կոբ Դ Զուգայեջի. Եգեալար Ամթայեջի. Նահա-
պեա Եգեաոյի.

ԱԷԱԿ Դ. Եղբորորդի **ՍԵԼԲԻՍԷԹԻ**, որ
կաթողիկոսացած էր իւր հօրեղբօր կամքով
և ոչ ընտրութեամբ **Ազգին**, կը մատնուի
նմանօրիակ տառապանաց, ինչպէս **ՍԵԼԲԻ-
ՍԷԹ**, մանաւանդ որ ժողովուրդէն եւս ըն-
դունեւրութիւն չը գտներ, որոնք իրմէն աւել-
ի զ'Վաւիթ նախամեծար կը համարէին, որ
իւր ծեր հասակին մէջ անգամ սիրելի էր յա-
չըս ժողովուրդեան: Սահակ ջանարով իւր հօր-
եղբօր թողած ծանր պարտքերէն ազատուիլ
և տեսներով թէ անկար է ինքն և շարունակ
կը նեղուի հարկապահանջներէն, կը փախչի
ի Վան, որ **Օսմանցոց** իշխանութեան
տակն էր:

Սահակի փախչելէն զինի հաւանութեամբ
Ազգին (1829) կաթողիկոս կ'ընտրուի **Սովսէս**
Գ. որ փակակալ էր **Աջմիածնի**: Շահաբաս
կը մեռանի և կը յաջորդէ **Շահ - Սէֆի**,
ուստի և **Սովսէս** խորհրդով ազգայնոց կ'ա-
ճապարէ շուտով **Ղապահան**, կաթողիկոսաւ
կան հաստատութեան հրախարտակ կ'ընդունի

Թագաւորէն և միանգամայն կ'ազատէ իջ
միածին տարեկան հարկէ , որուն ենթար-
կուած էր բարբարոսութեան շնորհիւ . Սով-
սէս կրդառնայ յիջմիածին հայրապետական
ծանր պաշտօնը վարելու և Սահակ լսելով
նորա կաթողիկոսանայն , ինքն եւս ջանահը-
նար կը լինի Օսմանեան Տէրութեան մէջ
առանձինն կաթողիկոսութիւն վարելը Լյս
երկրպագակտիչ արարման պառջն առնելու
համար , Սովսիսի աշակերտն , Փիլիպպոս վար-
դապետ , անձամբ Սահակին կ'երթայ և կը
համոզէ յետս կալիւր մտադրութենէն , նոյն-
պէս և Լ'զդին մէջէն շատերն կը ջանան Սա-
հակի թիւր խորհուրդներն ցրել և յատկա-
պէս եկամուտներ կը խոստանան : Ինչոք նա
կը յամառի և Սոյ Յովհաննէս կաթողիկոսի
եղբայր Պօղոս վարդապետը կը դըկէ 'ի Պօլիս
առ Օսլքարիս պատրիարքն , որ հակառակ
էր Սովսէսին , և պտտրիարքի միջամտու-
թեամբ հրովարտակ կըստանայ Սուլթան
Սուրատ դէն , որ կաթողիկոսական աթոռ
հաստատելով 'ի Տարոն Ս . կարապետի վա-
նուց մէջ ազատօրէն վարէ իւր պաշտօնն ,
անկախ իջմիածնի կաթողիկոսէն :

Սովսէս կաթողիկոսն և Փիլիպպոս վար-
դապետն զանազան ցրեր կը գրեն Սահակին
դադարիչ հակառակասիրութենէ , նմանա-
պէս կը յորդողին վառ և Տերանակերտիչ :

Սակայն Պահակ չափաւ եալ էր մնայ • Ինքին
 րը սաստիկ էր մեծնայ և Խորաբարակն էր հան-
 նի , առանց հաւանութեան որից Պալքալ
 նի հրովարտակը կարելն էր որ գործարքու ի •
 Սահակ մի կարլին , և Վովսիտեանք մի օ կալ
 մէն , ինդրամատոյց կը շինին Եղարքսին •
 Վովսիտեանք կը յաջողին և Սահակ տանջա-
 նաց կը մասնուի Խորաբարակի հրամանաւ և
 կը բռնադատուի յուրացութիւն հաւատոյ
 Սակայն Վովսիտեանց արեւմտեանք կ'ազատի
 տանջանքէ և իսպառ հրաժարելով իւր մի-
 տադրութենէն կը դառնայ յՎՊիածին եւ
 այն անգ առանձնական կեանք կը վարէ , ա-
 ռանց որ և իցէ գործոյ խառնուելու մինչև
 իւր մահը :

Վովսեա , անկասկած մնայով հակառու
 կութեան լիառ հետեւանքններէն , կը սկսի
 (1631) նորոգել և վայելչացուցանել աչ միայն
 ՎՊիածնի շինուածքը , այլ և կարգ և կանոն
 կը դնէ միաբանից համար , սաստուածային
 պաշտամանց ժամանակներն կ'որոշէ , որ ա-
 զու աղաւած էր , դպրատուն կը կսռուցանէ
 ՎՊիածնի մօտ Երեւանի վանքի մէջ և Հա-
 յատանի մենաստաններուն մէջ վայելուչ
 ուղղութիւններ կը մուծանէ : ՎՊիածնի ա-
 նօթները կ'ազատէ , որոնք պարտուց համար
 գրաւ դրուած էին իւր նախորդաց ձեռքով :

Վովսեա , որ իւր վարդապետութեան և

Եպիսկոպոսութեան օրէն բաւական երկիրներ ճանապարհորդած էր, այն է ՚ի Քալիս, Կեսարացի Գրիգոր պատրիարքի օրով, յորմէ և Եպիսկոպոսացած էր, Ադիպոս, Արուսաղէմ, ուր լուսարարութեան պաշտօն վարած էր և սպա Սօկացի (ըստ այլոց Գանձակեցի) Գրիգոր Պարոն Տէր պատրիարքի կոնդակաւ նուիրակութեան ելած, խիստ սիրալի գործեր կը գործէ յօգուա Եկեղեցւոյ և ՚ի պարճանս Հայաստանեայց Հայրապետութեան, որուն վրայ սքանչանալով կը խօսի Լուսաբել պատմագիրն : Կտկայն Սիբ. Չամչեան առանց պատմական հայեցի աղբիւր ցոյց տալու, անհիմն կերպիւ կը պատմէ, որպէս թէ Սովսէս կաթողիկոսն քանի մի նամակներ գրած է Պապին հպատակութեան համար, որուն առասպելասէրներն միայն գուցէ հաճին հաւատար ընծայել :

Սովսէս կը վսխճանի Եկեղեցաշէն սրբարագործութեամբ և կաթողիկոս կ'ընտրուուի (1633) նորա աշակերտն Փիլիպպոս Լըբակեցի, որ իւր նախորդի անկատար թուզած նորոգութիւններն ու բարեկարգութիւնները կը ջանայ ՚ի գլուխ հասուցանել, ձեռնառութեամբ Լուսահանի Հայ ժողովրդոց : Փիլիպպոս կաթողիկոսն կ'ուղեւորի Արուսաղէմ, ուր Սոյ Ներսէս կաթողիկոսի և Լըբուսաղէմի Լսարուածատուր պատ-

րիարքի խորհրդակցութեամբ ժողով կրկազ
 մէ Լըրուսաղէմի մէջ, զանազան կանոններ
 կը հաստատէ Լըմիածնի և Ազոյ կաթողի-
 կոսաց մտերմական յարաբերութեանց մա-
 սին, ինչ ինչ նորոգութիւններ կ'առնէ
 Ս. Յակոբեանց վանուց մէջ և ապա կը
 դառնայ 'ի Պոլիս : Ըյս տեղ ևս, ուր պատ-
 րիարքական հակառակութիւններ և շիռ-
 թութիւններ կային և պատրիարքութիւնը
 փոփոխակի կը յափշտակուէր զանազան հա-
 կառակորդներէ, կուզակցութիւններն ան-
 դադար կը յուզուէին 'ի վնաս անձանց և
 հանրութեան, այս ամեն խռովութիւնները
 կ'անդորրացնէ ազդու քարոզներով և նոր
 պատրիարք կը հաստատէ հաւանութեամբ
 ամենեցուն : Փիլիպպոսի 'ի Տաճկաստան
 գտնուած ժամանակ Աիկոլ Թորոսովիչն, որ
 խռովատէր և լատինատէր վարուք ատելի ե-
 զած էր | Եհաստանի ժողովրդին և միանգա-
 մայն եպիսկոպոսութենէ լուծուած Փիլիպ-
 պոսի նախորդներէն, կը գիմէ առ Փիլիպպոս
 և խորամանկութեամբ կը յաջողի պատրել
 հայրապետի գթասիրութիւնը, ներումն
 ստանալ և ապա գաւանալով 'ի | Եհաստան
 կը սկսի առելի խրոխտանք վարիլ ժողովրդ-
 դեան հետ և դաւանափոխութեան առիթ
 տալ :

Փիլիպպոս կաթողիկոս Պոլսոյ խռովու-

Թիւներն անդորրացնելէն , եկեղեցեաց
պարտքերը վճարելէն և Եղիազարի տեղ
(Յովհաննէս Սուղնեցիս պատրիարք հաստաւ
տելէն զկնի կը դառնայ յԷջմիածին և կը սփսի
զանգակատուն կառուցանել , սակայն նոյնն
տակաւին կիսակատար , ինքն կը վախճանի 22
ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի և կը յա.
ջորդէ (1655) (Յակոբ Դ Զուղայեցի : Չը.
մուսնանք տեղ , որ Սիբ. Չամչեան ջանա.
ցած է Փիլիպպոս կաթողիկոսն եւս արա.
տաւորել , որպէս թէ հպատակութեան
Թուղթ գրած է Հռովմայ պապին :

(Յակոբ Զ Զուղայեցի կ'աշխատի իւր նա.
խորդի կիսակատար թողած նորոգութիւն
ներն աւարտել և միանգամայն կը յաւելու.
նորանոր շինուածներ : Կը ջանայ հայեցի
տպագրութիւնը վայելուչ յարդարել , որոյ
համար և Օսարեցի Ստաթէոս սարկաւազն
կ'ուղարկուի յԱմստերդամ կատարեբազոր
ծելու գրոց գաղափարներն կամ ձեւերն ճար.
տար արուեստաւորաց ձեռքով , որ յետոյ
աւելի ընտիր կը յարդարուի Վուհաս Վա.
նանդեցւոյ աշխատութեամբ : (Յակոբայ կա.
թողիկոսութեան ժամանակ վերստին կը յա.
պին Գուսոյ պատրիարքական խռովութիւն
ներն , ուր պատրիարքական պաշտօն կը վա.
րէին ոչ միայն եկեղեցական անձինք , այլ և
աշխարհականք , որովհետեւ իբրեւանք կը

ատեն այս մասին Օսմանեան Տէրութեան
 հրովարտականքն : Մինչդեռ Քոլոյ մէջ խը
 ուսումը թիւններն կը յուզեն , Լիթաւայի Լի
 ղիազար վարդապետն , որ երբեմն պատրի-
 արք էր , պատրիարքական փոխանորդ կը կար-
 գուի Արուսազէմ : Սա հետազննին մարդ
 վնելով կը հետախուզէ Ս . Յակոբեանց վա-
 նուց յիշատակարաններն և յայտագիրներ
 գտնելով ըստ այնմ կը հետազատէ և պղնձեայ
 երկու թակոցով ոսկի և արծաթ կը գտնէ
 և նոյն գրամներով կը զինի ընդդէմ Յունաց ,
 որոնք ջանահնար էին Հայոց տնօրինական
 ուխտատեղիքն յափշտակել և Ս . Յակոբայ
 վանուց տիրել : Լիզիազար կը յաջողի Յոյն-
 ներն յաղթահարել , բայց միանգամայն ջա-
 նահնար կը լինի ոչ միայն Լըրուսազէմի պատ-
 րիարքութիւնն ստանալ , այլ և կաթողիկո-
 սութիւն՝ Օսմանեան Տէրութեան մէջ
 բնակած Հայոց վրայ : Սոյ խաչատուր կա-
 թողիկոսի սիրտք գրաւելով կաթողիկոս կ'ա-
 ծուի նորա ձեռք Բերիոյ մէջ , որհնութեան
 նամակներ կը գրէ Օսմանեան հպատակ
 ազգայնոց և ապա կ'ուղեւորի Արուսա-
 ղէմ , սակայն կը վարի անտի Լստուածատուր
 պատրիարքէն և կըսկսի շքիլ Աբիպտոս ,
 Ասորիս և այլ տեղեր , հարտաառութեան
 հնար գտնելու յուսով :

Յակոբ կաթողիկոս , Լիզիազարի այս ա

նախնական արարքն լսելով, ազգարարութեան կոնդակներ կ'ուզէի, զանազան տեղեր, որ պէս զի զուշանան Լեղիազարի անարտակաւ լսարքէն և Լուսաւորչեան ամուսնոյ պատակ տումէն Լյուսաթիւ (Յակոբ կ'ուղեւորի 'ի Պօլիս, նորայց խռովութեանց առաջն առնելու : Լեղիազար իրեն դէմ սաստիկ արգելքներ տեսնելով Լեղիանուպօլսոյ Լպարքուէն նորոգ հաստատութեան հրովարտակ կը հանէ կաթողիկոսութեան համար և կը դառնայ 'ի Պուրսա : Սակայն անդ եւս ընդդիմութեան հանդիպելով կը դառնայ 'ի Պօլիս, ուր շատերէն ընդունելութիւն կը գտնէ իբրեւ կաթողիկոս :

Յակոբ, որ փոխանակ ուղղակի Պօլիս դիմելու, նախ Լըուսաղէմ գնացած էր, որպէս զի տեղական պատրիարքի ձեռքով Լեղիազարն ամեն տեսակ գործակալութենէ հրաժարեցնէ, երբ Լըուսաղէմէն կը մեկնէ 'ի Պօլիս դառնալ, Լեղիազար արդէն իւր պատրիարքական և կաթողիկոսական հաստատութեան հրովարտակն առած՝ Պօլսէն 250 ուխտաւորներու հետ միասին կ'ուղեւորի Ալըուսաղէմ, ուստի մեկնած էր Յակոբ :

Յակոբ Պօլիս հասնելով և Լեղիազարի արարմանց տեղեկանալով կը դիմէ Ագրիտա նուպօլիս, կը խափանէ Լեղիազարի հաստատութեան հրովարտակը և ինքն ծանր ըն-

Յաներով Լյայպրասեն նոր հրովարտակ կը հանէ իրեն համար, որպէս կաթողիկոս հաւմորէն Հայոց : Լղիազար այս լուրն առնելով Լըրուսաղէմէն կը մեկնի և Ռէմէ կը բռնակի : Իսկ Յակոբ կաթողիկոս իւր գործը վճարելէն զկնի կը դառնայ Ղլջմիածին :

Լըրուսաղէմի և Պօլսոյ պատրիարքական աթոռներն վերստին շփոթութեանց մէջ կը յուզին . Լղիազար ձեռք կը բերէ Լըրուսաղէմի պատրիարքութիւնը Լատուածատուրի մահէն զկնի, միանգամայն կաթողիկոսական առնուն կրելով . Պօլսոյ մէջ եւս պատրիարքութիւնը կը բռնաբարուի զանազան անձինքներէ : Յակոբ կաթողիկոսն կրտսիպուի Ղլջմիածնէն վերստին Պօլիս երթալ խաղաղութեան ելք գտնելու համար : Պօլսէն խաղաղասիրական թղթով կը հրաւիրէ զԼղիազար, բայց Օլատիկը մերձեցած լինելով Լղիազար կը յապաղէ իւր երթանն ՚ի Պօլիս : Իսկ յետ Օլատիկին երբ կ'ուղեւորի առ Յակոբ կաթողիկոս, Յակոբ կը վախճանի և կը թաղուի Իերայի կամ Պէյօղուի Հայոց գերեզմանատան մէջ : Լղիազար վերստին կը դառնայ Ղլրուսաղէմէ համարձակ կը վարէ պատրիարքութեան և միանգամայն Օսմանեան հպատակ Հայոց կաթողիկոսութեան սլաշտն . Լըրուսաղէմի մէջ յատուկ եկեղեցի շինելով և Ղլջմիածին անուանելով :

Գաւորս կաթողիկոսի մահէն յետոյ շտե-
 աննի կաթողիկոսական լծոն երկու տա-
 րի պարսպ կը մնայ : Լյա խորհրդով շտե-
 աննի միաբանից և հաւանութեամբ լքու-
 նի պարսիկ իշխանին՝ Լղիազար կը հրաւիրուի
 Լքուսազէմէն յաջիւն կաթողիկոսական
 պաշտօն վարել համարէն Լղին համար :
 Լղիազար Լքուսազէմէն Պոլիս գլխելով
 հաստատութեան հրովարտակ կ'առնու և
 կ'երթայ յաջիւն : Լղիազար ձեռնամուխ
 կը լինի շինութեանց և նորոգութեանց . կը
 կանգնէ երկու փոքր զանգակառուններ և
 կը նորոգէ Չորսպեղոյ եկեղեցին : Լղիազա-
 րու կաթողիկոսութեան ժամանակէն կըսկը-
 ան Պոլսոյ մէջ կրօնական վէճերն և պառակ-
 տու մներն , որոց վրայ պիտի խօսինք յաջորդ
 Շրջանին մէջ : Հայերէն սմանք լատինական
 դաւանութեան կը յարին և ստեղծութիւնը
 կըսարդի Լկեղեցոյ զաւակաց մէջ : Լ'աջինն
 անգամ ըսելի կը լինին տարբեր անուններ
 համամայր զաւակաց մէջ , այն է Կոթիկ , Ին-
 ասնկ , Սողախ , 'չողախ և այլն բառեր :
 Լղիազար այս նորամուտ պառակտմանց
 գոյժն առնելով կը ջանայ խաղաղութեան ելք
 գտնել և մինչդեռ կը խորհի բանիքուն և խա-
 ղազարար մարդիկ գտնել 'ի Պոլիս , կը վախ-
 ճանի (1691) , ինն տարի յաջիւնն , մէջ կա-
 թողիկոսութիւն վարելն զկնի :

Եղիաշարքին կը յաջորդէ իւր աշակերտն
 Մահապետ Եգեասոյի, որ հանդոյն իւր նա
 խորդին շինութեանց կը պարսպի և ազգայ-
 ին խռովութեանց առաջն առնելու կը ջա-
 նայ : Մահապետի կաթողիկոսութեան ա-
 ռաջին ստրկներուն մէջ Լատին կրօնաւորք
 ոմանք, Յիսուսեան կարգէն, յԱրարատեան
 աշխարհն գլխելով և յԱջիածին հանդիպե-
 լով հիւրասիրական բնդռնելութիւն կը
 քանեն կաթողիկոսէն . բայց որովհե-
 տեւ իրենց գազունի նպատակը մարդ որսալ
 էր, ուստի զանազան խորամանկութիւններ
 կը բանեցնեն կաթողիկոսի առջեւ : Մահա-
 պետ իւր կաթողիկոսութեան հինգերորդ
 տարւոյն մէջ թուղթ կը գրէ Հսովմայ Ին
 նովիենտինս ծԲ պապին և կը խնդրէ սէր
 ցուցանել պանգուխտ Հայերուն, ինչպէս
 ինքն կը ցուցնէ Լատիններուն : Մահապետ
 կաթողիկոսի վրայ ամբաստանութիւն կը յու-
 գի, որպէս թէ կամի ազգը լատինացնել և
 սոս պատճառաւ դահրնկէց կը լինի ու կ'աք-
 սորուի և կ'աթուակալէ Ստեփաննոս Թու-
 զայեցի, որ ամբաստանութեան գլխաւոր ա-
 ռիթն էր : Ստեփաննոս Կաթողիկոսն ամեն
 զինի կը զրկուի աթուակալութենէ և կը
 բանտարկուի, ամբաստանութիւններ գրե-
 լով : Մահապետ կաթողիկոսի վրայ առ Եգե-
 րեմ պատրիարք Պապոս Ստեփաննոս կը մեռ-

նի արգելաբանի՝ մեջ և Նահապետ արձակ համարձակ կը շարունակէ իւր կաթաղիկա սուժիւնն և իւր գրութեան պոստասխանը այն հետ կ'ընդունի Հոսովնայ պապէն, ձեռամբ Նարնեցի Խաչատուր վարդապետին, քանի մի ընծաներ, ընդ որս և մի փառազարդ ակնու :

Նահապետի թղթակցութիւնը Հոսովնայ պապի հետ վարանման մէջ կը ձգէ Պօլսոյ Հայերն, որոնք սիրէն լատինական վիճաբանութեանց մէջ կը յուզէին, և Նիքիթ պատրիարք կը պատրաստուի ստուգել Նահապետի վրայ եղած կասկածները, սակայն ինքն կ'աքտորուի և իրեն կը յաջորդէ Սեւքիւէթ, որոյ ձեռամբ և արարանքէ կ'ազատի Նիքիթ: Խոսովութիւններն երթալով կը սաստկանան, լատինաւորներու կողմէն եկեղեցուեր անկարգութիւններ և բուն Հայոց կողմէն հալածանքներ կը յաճախեն և բանտ ու արարանք տեղի կ'ունենան: Իսկ սոյն օրինակ ազգամիտս փոթորիկներն ընդարձակ խորհրդածութեան կը կարօտին քան թէ նկարագրութեան, ուստի կը թռչունը այս մասին յաջորդ Շքանին մէջ սակաւուք խօսելու: Այս խոսովութեանց ժամանակ կը վախճանի Նահապետ կաթաղիկոս (1705) և հայրապետական Մթռուկ պարագ կը մնայ մտտ երկու տարի:

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ա Կ Ա Ն

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա .

Ընդհանուր տեսութիւն և մատենագիրք :

ՅԱՃԱՆ արհաւրանաց , աւերանաց , և գաղթականութեանց պատճառաւ ուսումնական յառաջագիմութիւնն գողցես կը դադարի ներկայ Շրջանին մէջ : Այն վանքերն , սրոնք երբեմն ուսումնավայրք էին , գողցես կը նսեմանան և շատերն կ'աւերին : Թէպէտ և կը յիշուին պատմագրութեան մէջ զանազան ուսումնախնդիր վարդապետներ , թէպէտ և կը յիշատակուին զանազան կաթողիկոսաց թղթեր , բայց օրինաւոր երկասիրութիւններ խիստ պակաս են , մանաւանդ որ եղածներէն շատերն եւս տպագրուած չեն և առ ձեռն չունինք , որ կարենանք գնահատել : Թէպէտ և Ակեղեցւոյ սոյնժամանակեայ վիճակին վրայ օրինաբար տեղեկութիւն ուսանալու համար խիստ փորել որ հին քոր

ժամանակակից ձեռագիրներն տպագրուե-
 ցին : Ատերն գուցէ տպագրուած չեն այն
 պատճառաւ , որ լատինական թեան դարան-
 ներ կը պարունակեն իրենց մէջ և կամ ստու-
 ըին ոճով գրուած են Ֆայտ պատմական քրն-
 նութիւնը ոճոյն չը նայիր , այլ յիշատակա-
 րանաց մէջ աւանդուած անցից , եղելու
 թեանց և փաստից :

Նշանաւոր ուսումնասէրներն ու մատե-
 նագիրներն ներկայ Արջանին մէջ սոքա են .
 — ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ , ՎԱՐԻԱՆ ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ .
 ՅԱԿՈԲ ՀՈՒՈՎ և ԻՆՐՍԵՂ , որոնք տպագրու-
 թեան հետամուտ եղան . սակայն Ատող-
 ածաշնչի տպագրութեան մէջ տեղ տեղ ա-
 ղաւազեցին նախնեաց ընտիր թարգմանու-
 թիւնը , և որչափ գովելի է իրենց փոյթն ու
 եռանդը II . Գրոց տպագրութեան և տա-
 րածման համար , այնչափ պախարկելի է ի-
 րենց արած ինքնահաճ փոփոխութիւններն :

ՍՏԵՓԱՆԻՍ ՎԱՐԻԱՊԵՏ ԼԵՀԱՏԻ , միաբան
 իջմիտոճնի , որ թարգմանած է Յակոբ Կաթո-
 ղիկոսի հրամանաւ Ղիոնէսիոս Արիսպագա-
 ցւոյն գիրքը , Յովսէպոսի պատմութիւնը ,
 Յաղպոս պատերազմի Հրէից , և շարագրած է
 բառարան 'ի հայ և 'ի լատին լեզու :

ԼՈՒՔԵԼ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԴԱՐԻՔԵՑԻ , որ եր-
 կառիբած է , յընթացս վաթսուն ամաց (1601

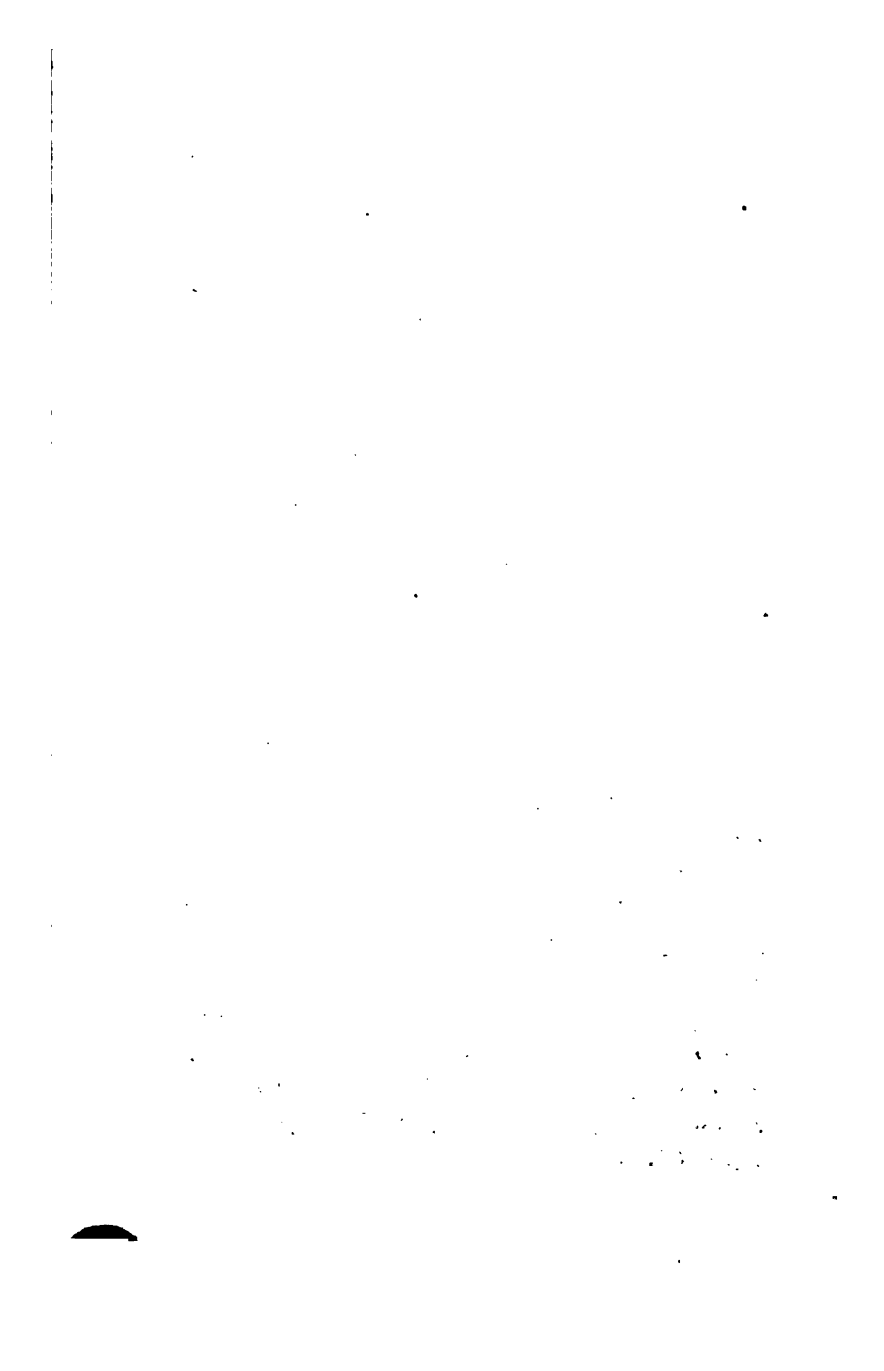
—1662) պատահած անցքերն , այն է Շահաբասի , իւր յաջորդաց , Պարսից և Օսմանեանց պատերազմներու պատմութիւնը և ընդ նմին Հայոց ազգի կրած տառապանքներն : Լուսօրէն վարդապետի պատմութիւնը , որչափ որ կարգաբանութեամբ չէ , սակայն խիստ սրտաշարժ է և մանրապատում :

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԻՅՑԻ , որ Սիկան վարդապետին աշխատակից եղաւ տպագրութեան արուեստը կատարելագործելու Հայոց մէջ և զսնազան մատենաներ տպագրելու :

ԼՅՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔԵՕՄԻՐՃԵԱՆ , որ զսնազան գրքեր շարագրած է , այն է պատմական , վիճաբանական և այլ այսպիսիք :

ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅ , եղբայր Լյրեմիայի , որ իւր ժամանակի պատմական համառօտ յիշատակարանը գրած է (ստուգութեան կարօտ) , և ՍԷԿՆՈՒՄԻՆ Վործոց Լուսօրէոց՝ ոտանաւոր բանիւ :

ԻԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԻԱՊԵՏ ԿԱՐԵՑԻ , աշակերտ Փրոփականդայի , որ քարոզագիրք շարագրած է և աստուածաբանական ինչ ինչ երկասիրութիւններ , լատինական հետեւողութեամբ :

Յ Բ Զ Ա Ն Ե Ռ Մ Ն Ե Ր Ո Ր Գ

1700—1867

Ա.

Համառոտ տեսութիւն :

Ն Ե Բ Ի Վ Յ Ը Բ Զ Ա Ն Ի պատմագրութիւնը խիստ տխուր երեւոյթներ ունի Հայաստանեւոց Լիկեզեցւոյն նկատմամբ : Լիթէ առաջին շրջաններուն մէջ հայաժողովներն ու մտքաւնդութիւններն արտաքին էին, այն է Պարսկական, Հաղարական, Յունական և Հռովմէական, ներկայ Շրջանին մէջ ներքին կրօնական պառակտումներն եւս կը յաւելանան : Ընդհանրական վրդովմունքներն Լիթւելեան Հայաստանի մէջ և Պապական հետամտութիւններն՝ Լիլիկիոյ մէջ կարծես թէ երկար ժամանակ աստ և անդ արմատներ տարածելով՝ յատկապէս պառակտման ոտտեր կ'ընձիւղեն. ներկայ Շրջանին մէջ : Պատգամաւորութիւնը վեշտասաներորդ դարէն ի վեր բազմաթիւ ժողովաքոյներ կորուսանելով իւր ծոցէն Լիթւելու արջ մէջ, գողցես

Զանահնար կը լինի նոյն կորստեան տեղը ըւ-
 ցուցանել Հայոց տառապակիր Ազգի ան-
 դամներն որսարով : Երամանակն եւս կ'օգնէ
 Պապականութեան , Հայոց ազգին նկատ-
 մամբ : Հայոց հայրապետական Աթոռոյ
 հարստահարեալ վիճակն և Պօլսոյ ու Երու-
 սաղէմի պատրիարքութեանց շփոթութիւնն
 ներք լայն ասպարէզ կը բանան Պապականու-
 թեան առջեւ աներկիւղ ձուկն որսալու Հայ
 ազգայնութեան յուզուած և պղտորուած ջը-
 րոյն մէջ : Արդէն Վեհաստանի և Սաջաասա-
 նի (Հունդարիոյ) Հայերը կրօնքով և ազգու-
 թեամբ զոհ գնացած էին Պապականութեան
 և արդէն բաժանման դուռն բացուած էր
 Պօլսոյ գաղթականաց համար : Ամենափոքր հու-
 մէ պառակտման հրդեհը պիտի բորբոքուէր
 և եղբայր եղբօր դէմ յատելութիւն վառէր :
 Այսպէս իսկ եղեւ : Հետեւապէս պիտի
 տեսնենք , որ ներկայ Շրջանին մէջ երկար
 խռովայնութիւններէն յետոյ մեր Ազգի
 մի հատուածը Պապականութեան կը յարի
 և իրեն համար առանձին եկեղեցի կը կազմէ :
 Պիտի տեսնենք , որ այս հատուածը կամ պա-
 ռակտու խիստ աղէտալի դէպքերով կը
 կատարուի և տխուր տպիւններ կը թողու առ
 գային մարմնոյ մէջ և մանաւանդ ամենա-
 տխուր էջեր ազգային պատմագրութեան
 մէջ : Բանի մի պատրիարքներ և խնամներ

կը ջանան այդ պատահումանն առաջն առնուլ մերթ սաստիւ, մերթ յարդարանօք և մերթ ժողովներով, բայց անհնարին կը լինի: Երկու կողմէն եւս շատ անգամ կիրքերն այնպէս կը զայրանան, որ զանազան մատնութիւններ կը լինին և Տէրութիւնը կրատիտուի միջամտել և սաստել բանտիւ և արտբանքով: Հատուածեալներն պաշտպանութիւն կը դռնեն Պաղղիական դեպքանէն, իսկ թնայեալներն մեծ մասամբ (Օսմանեան Տէրութեան նախարարներէն, և այսպէս ամեն տեսակ ազգաբնոյս դէպքեր և մինչեւ անգամ սպանութիւններ տեղի կ'ունենան: Պատմական անաչառ դատաստանը կրատիտէ դմեզ և ոչ մի կողմն արդարացնել, որովհետեւ ինչպէս որ հատուածեալներու գործած կրօնափոխութիւնը և իրենց մայրենի Եկեղեցւոյն դէմ տեղացած անարգանքներն դատապարտելի են, նոյնպէս ոչ սակաւ դատապարտելի է և միւս մասին գործ դրած հալածասիրական միջոցները: Արդէն Պապականութիւնը Հայոց Ազգէն որսեր պիտի որսար, բայց չենք տարակուսիր ասելու, որ այնչափ բազմութիւ պիտի չը լինէին, եթէ միւս կողմէն հալածասիրական միջոցները պակասէին: Սակայն ժամանակի ոգին այնպէս էր, դէպքերն այնպէս կը թելադրէին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին որ շարունակ

ներողամիտ եղած էր օտարաց գէմ, չը կարաց նոյն վիճակի մէջ գտնուել իւր ծայէն թափնուած զաւակներուն գէմ, որոնք օտարներէն աւելի սկսան նախատել, հայհոյել և անարգել իրենց Սայրք: Որչափ որ նախատակ չունինք այս դասն ժամանակի մանրագլուտում անցքերն մի առ մի գրել, որոնք զգալուն Հայու երեսն ամեթահար կը կարմիրեցնեն. որչափ որ զգուելի են մեզ համար այն կրօնական վիճարանութիւններն, որոնք հատուածեալներն իրենց մայրենի Վիդեցւոյ գէմ գրած են. որչափ որ անհնարին վիշտ է մեզ համար այս պատակաման յիշատակութիւնը արթնցնել մեր գասական պատմութեան ընթացքին մէջ, այնու ամենայնիւ չենք կարող գէթ նշանաւորներու վրայ ակնարկ չը ձգել: Սկսիք օւրեմն:

Բ.

Արժեւորական յուզմունք. — Յիշատակութիւնք բուն մի տխուր անցից. Վարժողիկոսունք՝ Արքայանգր Չուղայեցի. Աստուածասուչ Անտանանցի. Վարդուհա Ռշտեցի. Արարիւմ Բ վանցի. Արարիւմ Գ Լըրեւոսցի. Ղազար Չահկեցի. Պետրոս Անթուրցի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ քաղաքական անկախութեան և Թագաւորական հարստութեան ան-

կուսէն զինի Հայաստանեայց Եկեղեցին և ազգային կրօնը համարուած էր բովանդակ Երգին համար կեդրոն միութեան և անկախութեան Եկեղեցին համարուած էր նմանապէս և Հարեմէք դաղձական և հայրենազօրկ հայուն համար : Ուստի մայրենի Եկեղեցւոյ ծոցէն բաժնուին ոչ միայն լոկ կրօնափոխութիւն էր, այլ և ազգութացութիւն : Բայց դժբաղդաբար այս կրօնափոխական բաժանալմն արդէն սպրդած էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զսակաց ու մանց մէջ և կր խմբեր շատերու սրտերը : Եղիաւար կաթողիկոսի օրէն ՚ի վեր, ինչպէս առաջ ատացինք, պատակաման հօւրը սկըսած էր արծարծիչ : Այս պատակաման միջոցին քանի մի պատրիարքունք կ' Պօլսոց կը փոփոխին, մեքատին կը հառաատին, ինչպէս յայտնի է հետեւեալ պատրիարքաց պատմական տխուր անցքերէն, այն է Եփրեմի Եւեոտիքի (1), կայծակն Գալուստ վարդապետի,

(1) Սոյն ժամանակի անցից նկատմամբ ուսումնասիրութեան արժանի է — Երևանի դիմախճ ճարտ և Աւետի Գաղիար Հայոց — մերնագրով անտրակն, զոր հրատարակած է (1871) Մաթի Արզոյ խմբագիրն կ' Ս. Իւթիւճեանի Թարգմանելով Մարտա Թօրէն Գաղղոսի հնարաց քանասիրի երկասիրութենէն : Այս վաւերական աղբիւրներէ քաղուած գրբաւոր երկն խաղաւ կը փարատէ այն մնայն, զոր յետեւութիւնն խանկնար եղած է կուսակեցմեր ազգային պատմական կենաց վայ, ներկայ Երբանին մէջ :

Մատթէոս կետարացւոյ, Քիւհանձի Մարտիրոս վարդապետի, Անթրոնի Արքեպիսկոպոս, Սահակ վարդապետի Վինեցւոյ, Յովհաննէս վարդապետի Օմիւռնացւոյ և Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Վանձակեցւոյ : Սիրա ամենքը, ըստ չափու իրենց հասկացողութեան, մերթ օրէնաւոր և մերթ ապօրինի միջոցներով, կը ջանան պառակտման առաջն առնուլ, բայց դժբաղդարար յուզումն աւելի կը սաստկանայ եւ Վանձակեցւոյ պատրիարքութեան ժամանակ Պատրիարքութեան յարածներն կը խորհին իրենց համար առանձին եկեղեցի հաստատել և պատրիարք ընտրել, բայց շէն յաջողիր, որովհետեւ Տէրութեան առջեւ Հայ Ազգի ներկայացուցիչն միայն հայկական պատրիարքն էր : Սակայն առանձին պատրիարք չունենալը մի արդելք չէր պատրականութեան նկատմամբ, որովհետեւ մի կողմէն արդէն բաց էր իրենց առջեւ լատինական եկեղեցիները և լատին կրօնաւորները շարունակ կը յորդորէին հատուածեալ Հայերը, որ ամենեւեմ ժայրենի եկեղեցին չերթան և հաղորդակցութիւն չունենան իրենց ազգակցաց հետ, և միւս կողմէն Աբխիթար Սեբաստացին արդէն (1700) կարնէն Ի Պոլիս գալով, (1703) աշակերտներով Սուրբ Ստեփանոս քաղաքն անցնելով (որ Ալէնէտիկոյ աղնուապետութեան ներքոյ էր) և այն

տեղ, մէկուստայն շինելով հրամանաւ արաբին
 Հ. Բալխայ, և սոգոտ անտի (1717) 1) ենեւոփոյ
 2) սաղարու կղզին փոխադրուելով սկսած էր
 հիմն դնել այն 1) խորանութեան, որ օր ա-
 ւուսք երթարով և մայրենի 1) կեղեցիէն խոր-
 թանալով պիտի ոչ միայն ինքնին կուրորէն
 հարստակէր Պատուութեան լուծին, այլ և գրա-
 գիտութիւն տարածելու արասրուտկաւ պիտի
 ջանար պապական հիւթերով Հայ քրտերը
 թիւնաւորել, ազգային պառակտման պատա-
 ուտածը աւելի լայնել, նախնի մատենից տը-
 պագրութեամբ և պապական մեկնութեամբ
 մտքեր պղտորել և շարունակ Հոով և Պաղ-
 աղաղակել, կարծելով թէ այս առնելով մեծ
 պաշտօն կը մատուցանէ 1) ստուծոյ : Թողմնք
 նախատինքները, թշնամանքները և զայրա-
 գին աստելութիւնն ընդգէմ Հայաստանեայց
 1) կեղեցւոյ, որոց մի առ մի յիշատակութիւ-
 նը տաղտկալի են փափկարուր լեւեաց և
 գրայուն սրտից :

1) յայէս ահա Պանձակեցւոյ արտրի-
 արքութեան ժամանակ կրօնափոխութեան
 պառակտումն և խռովութիւններն արդէն
 սատարի զայրացած էին և միանգամայն 1) լրու-
 տարէմի արտրիարքական 1) թոռն ծանր պար-
 տուց տակ կը հերձէր : Իսկ 1) զմիածնի կա-
 թաղիտասական 1) թոռն ոչ պահաս զտակառու-
 թեան մէջ էր թէ առանձինն իւր զիճակին

համար և թէ՛ Պալատի անցքերուն համար : Նահապետ կաթողիկոսի մահէն ետ կուտարի գինի (1707) հայրապետ ընտրուած էր Աղէքսանդր Գ. ուղարկեցին, որ չը կարենաւ լով հեռուէն գարեան մասուցանել ազգային պատակաման, գէր կը գրէ կղեմէս ծԱ. պապին տեղի չը տալ երկպառակութեան Հայոց բազմապիշա Աղբին մէջ և չը սերմունել որմն կրօնափոխութեան, որ նախատիք է Վրիստանէութեան, թէպէտ և Ս'. Չաբժեան ('ի հարկէ և իւր կուրորէն հեռեւողներն) անհիմն մեկնութեամբ Աղէքսանդրի առ Պապն գրած սխաղոսական կամ պատուաւ սիրական բառերէն պայծակդիւով եզրակացուցած է, որպէս թէ հպատակութեան թուղթ գրած է 'ի գիմաց Աղբին, մինչդէռ Աղբն, մանաւանդ սոյն միջոցին, Պապականութենէ պնդափ կը զարհուրէր, որչափ մի կորստական անդունդ է :

Աղէքսանդր կը վախճանի գտան գլխաւ կրութեան մէջ և կը յաջորդէ Աստուածատուր Ահմատանցի, որ կ'աշխատի քանկի մի նորոգութիւններ պանել Աջմիածնի թեմակղերանի գրեթէ կաթողիկոսանալութեան մէջ կ'. Պալատ պատրիարք կ'ընտրուի Միսրիս կորուստի վանուց միաբան Վարդէպետ Յովհաննէս վարդապետն, որչափ մեծամասն նեպալ և կը ջանայ ազգային պատրիարքութեանը

բարեկարգել է կենդանութեան քանակը : Այս
 բուսորէ մի և Պիլոսի պատրիարքուն թիւնները
 իրօրմէ կը դատէ, որ առ ժամանակ մի միւ
 ցանձ էին և իւր շնորհակցին Վրիպոր վար-
 գապետ մարտն Ս. կարապետի կը հաստա-
 տէ պատրիարք Նրուսաղէմի Վթոռայ, որ շրջ
 թայ առնորդ իւր գործն ութ տարի կ'աշխա-
 տի և կը հասուցանէ Նրուսաղէմի պարաքն
 և այս պատճառաւ Շ զնայտի կը կոչուի : Բաց
 յայսմանէ Ս. Գարու թեան տաճարի նորագո-
 թութեանը կը մասնակցի (Գունաց և Վատի
 նաց հետ, և շատ շինութեանց հետ Ս) :
 Եսկազեանց տաճարն ևս կը նորոգէ : Այն-
 պէս Եոզհանէն պատրիարքն Պիլոսի մէջ
 շատ եկեղեցիներ կը շինէ և կը նորոգէ եւ
 վախճանեղով կը թաղուի Ղալաթիոյ եկե-
 զեցաւ գաւթին մէջ : Այս երկու պատ-
 ռիարքներն եւս այն խառնակցող ժամանակին
 մէջ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանեն
 Վրիպն : Իսկ Աստուածասաւր կաթողիկոսն,
 իւր հայրապետութեան առաջին տարիներ
 քան մէջ տակաւ ինչ խաղաղական կեանք
 ունենալէն զինի կրօնապետի ապա թագիւ
 ուական շքիչ յերկր գէ թաղանձ Վաւրի
 խանին, որ Արեւելքը կը սասանեցնէր, և մի
 օր, Օջանան գիւղի մէջ, երնելով լուսնի
 խաւարու մեղաններն կը տեսի սանկիքէն և
 կը վախճանի արանականայ զոթադիկաութեւն :

նէն զինք, որոյ մարմինն կը թնուզուի Հախի սիմեանց վկայորանին մէջ: Աստուածատու ըի՞կաթողիկոսութեան վերջին տարիներուն մէջ, այն է 1728ին, Տրապիզունի Աբրահամ աւագնորդն իտպառ հեռանալով Հայաստանեայց (Վերջեցւոյ ծոցէն կ'երթայ 'ի | իբա նան և այն տեղ կը հաստատէ լատինացեալ կրօնաւորաց վանքն և ապա Փասի հրաժեռ նաւ լատինահայոց կաթողիկոսութեան հիւ մը կը դնէ, ինքնին կաթողիկոսանալով: 1868ին այս կաթողիկոսութիւնը կը միանայ Պոլսոյ Հռովմէականաց պատրիարքութեան հետ և բողոքովն Փասին կը հպատակի Անան Հասունի շնորհիւ, և յետ այնորիկ Հասունեան և Հակահասունեան կուսակցութիւններն կը գոյանան, որոնք ցարգ կը տեսնեն:

Աստուածատուրին կը յաջորդէ կարապետ Աւրեցի, արքեպիսկոպոս Կարապետ, որ կ'ընտրուի Պոլսոյ մէջ և կը ջանայ հակառակութիւններն խաղաղել, բայց 'ի գուր: Կը ճանապարհորդէ սա Քնկիւրիս և Ղըզու կիս, օղտակով խաղաղութեան լուր տանելու Արարատեան աշխարհէն, որ (Սմա նեան և Պարսկական պատերազմներու մէջ կը ծիւար: բայց չըստանալով կը դիմէ Քջ միանին և հասնայ կաթողիկոսութեան: Ըդ կին կը վախճանի: մինչդեռ արդէն Պոլսոյ մէջ լատինահայոց խափութիւններն և ի:

բուսադէմի մէջ յաւանական հարսնամարտութիւններն կը բարդացնին :

Կարապետ Աւինեցւոյն կը յաջորդէ Աբրահամ Բ. Աւինցի, առաջնորդ Աշոյ (1730), և երկու խորան կը կանգնէ Աջփածնի առջարին մէջ յանուն Ս. Աստուորչին և (Յա կոր Ա) Ծրնայ հայրապետին, վախճանելով Ծածկայ կաթողիկոսութեանէն զկնի :

Աբրահամին կը յաջորդէ Աբրահամ Գ. առաջնորդ Թէքիրատղի, որ ներկայ էր իւր նախորդի մահուանն Աջփածնի մէջ : Խորահամար կ'աւանդուի թէ հրաւիրեցաւ Թահմազ (՝) ու ի խանէն Առաջն դաշտը սուրբ օրհներու և Թահմազի մէջքը կապելու 'ի նշան Թագաւորութեան, և ապա մեծամեծ պարգեւներով Աջփածնի դառնալով կը վախճանի (1737) :

Աբրահամի մահէն զկնի կաթողիկոսական ընտրութիւնն կը յետաձգի, որովհետեւ ու մանք կը կամին Աբուսադէմի Վրիգոր պատրիարքն ընտրել, որ տակաւին կենդանի էր, և ունայ Վազար Գահկեցին, առաջնորդն Օմիւռնիոյ :

Աջփածնի միաբաններէն շատերն Թաղթ կը գրեն Փօլիս, Վրիգորի կաթողիկոսութեան համար, որ և խեղոյն կ'ընտրուի հաւանութեամբ (Յովհաննէս Կրտաթի, որ տակաւին կենդանի էր, իսկ ունայ Ծածուկ Վազար

Չ'անկեցուց փնտնելու ասիւրիքը աստուծոյ կը
զրկեն և նորա կաթողիկոսութիւնը կ'ազնու-
նորդար երբ կը լսէ այս, խեղճն կը հրատարի
նոր խռովութեան առիթ չք տալու համար
և ընտրութիւնը Վազարին կը վիճակի :

Վազար, տակաւին արքունի հրովարտակ
չքտաջած, կ'ուղեւորի յԱջմիածին և մեծ
չքով կը մտնէ կարին, ուր քաղաքապետի
սիրան եւս շահելով որ դժկամակած էր ու-
ղեւորութեան տարապայման շքեղութեան
վրայ, կ'անցնի 'ի կարա և սպա կասկածե-
լով երկար մնալու (Սահմեան ասհմանի մէջ,
չուտով կ'անցնի Պարսից տահմանը և (1737)
կաթողիկոս կ'օծուի Վջմիածնի մէջ : Բանի
մի տարիէն յետոյ Շահ Կահանուա Խանի
հետ ունեցած դժտութեան համար կը բան
տարկուի և Թահմազի ձեռքով կ'ազատի :
Մի պարսիկ նախարարի հետ ունեցած գրժ-
տութեան պատճառաւ կը բանտարկուի
Թահմազին հինգ անոց չափ, զրկուելով թէ
կաթողիկոսութենէ և թէ շատ տոացուած-
քէ : Իւր եղբայր Տէր Յովսէփի ձեռամբ
կ'ազատի և վերադին կը հաստատուի իւր
իշխանութեան մէջ : Կը կարմնաւորէ Պետ-
րոս (Բիւթիւր կոչեցնուլ) և Վղէքանդը
վարդապետները իբրեւ անբաստանիչներ և
խնդրանք իշխանաց բանտէ կ'ազատէ : Վե-
րապէն զայրանուլով (1746), Պետրոս վարդա-

պետն Սեան կղզին կ'աքսորէ, բայց և ինքն շատերու ձեռամբ Թահմազին կը մատնուի և Ղջմիածնի (Բթուոյ ստացուածքներն ծախելով և մեծ տուգանք տալով կ'աքսաւի տառապանքէ : Ղջմիածնի միաբաններն զայրանալով կը բողոքեն 'ի Պօլիս, ուր պատրիարք էր Յակոբ Նալեան (որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք) և աթուռէ ընկենլով կ'աքսորեն 'ի Սեան կղզին և նորա փոխանակ կը կաջուցանեն Պետրոս վարդապետն : Ստեպն Ղազար տասն ամեկն զինի ազատուելով Սեանայ արքայանքէն կը գառնայ յ'Ղջմիածին, Պետրոսը կը զրկէ 'ի Գահուկ մի սենեկի մէջ կալանաւորելով, ուր և կը վախճանի սովէն և սրտնեղութենէն : Ղազար այս անցքէն յետոյ տարի ու կէս եւս կ'աթուռակալէ և կը վախճանի (1750) ընդ ոսմենն մօտ 13ամեայ կաթողիկոսութենէն զինի կաթողիկոսական աթուռոյ այս խղճալի վիճակէն, Տաճկաստանի մէջ յուզուած լատինական խռովութիւններէն և Ղրեւելեան Հայաստանի մէջ կատարուած Պարսկահեռն հարստահարութենէն արգէն դիւրին ք գոչակել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այն ժամանակեայ տառապակիր վիճակը :

Կաթողիկոսներ. — Մինա Աթի. Աղէքսանդր Բ
Պապի : Սահակ Ե Կեղեցի : Յովն Ե Շամբուկի :
Աբեղ Ե Երեւանցի : Ղափա Կարնեցի : Իսմիէլ Պա-
պիտեցի :

ՍՈՅՆ կաթողիկոսներէն առաջին չորաւ
Խիսա կարճատեւ կեանք կ'ունենան իսկնց
ընտրութենէն յետոյ : Սինա Աթի (1751)
Պապոյ մէջ ընտրուելէն և Ղաթիաճնի մէջ ա
ծուելէն զկնի մի տարի միայն աթուակալե-
լով կը վախճանի : Աղէքսանդր Պապեցին եւս
կ'ընտրուի նոյն քաղաքի մէջ և Ղաթիաճին կա-
թողիկոսական օժուճն ընդունելով տարի ու
կիսէն յետոյ կը վախճանի : Սահակ Կեղե-
ցին, Ահագին կոչեցեալ, որոյ ընտրութեան
մասին մեծամեծ յուզումներ կը պատահին :
Պապոյ մէջ մի տարի մնալէն զկնի կ'անցնի 'ի
Կարին, ուր կը մնայ երեք տարի, չը կամելով
Ղաթիաճին երթալ : Սահակի համար ժողով
կը գումարուի Պապոյ մէջ (Յակոբ Այալեանի
պատրիարքութեան ժամանակ, կաթողիկո-
սութենէ կը մերժուի և առանց Ղաթիաճին
երթալու և օժուճն ընդունելու կը վախճա-
նի (1759) և կը թողուի Սուսաւորչի վան-
քին մէջ, որ 'ի Կարին : Սահակին տեղ կ'ընտ-

բուլի (Յակոբ Ա ամախեցին և չորս տարի հան-
գարտութեամբ վարելով իւր իշխանու-
թիւնը կը վախճանի Նշմիածնի մէջ : Այս-
պէս աննշան կ'անցնին սոյն կաթողիկոսաց
կարճատեւ կեանքը , բայց ոտցա կաթողիկո-
սութեան ժամանակ լատինահայոց յուզ-
մունքներն անընդհատ կը շարունակէին ,
ընդ նմին և փոփոխութիւնք Արուսաղէմի և
Պօլսոյ պատրիարքութեանց :

Յակոբ Ա ամախեցւոյ մահէն զինի ժո-
ղով կը գումարուի Նշմիածին նոր կաթողիկո-
սի ընտրութեան համար , ուր երկար խոր-
հրդակցութիւններէն յետոյ հինգերորդ գու-
մարման մէջ կ'ընտրուի Միսէօն Արեւանցի ,
որ իսկոյն թուղթ կը գրէ և իւր ընտրու-
թիւնն կը ծանուցանէ Տաճկաստանի ազգայ-
նոց և նոցա հաւանութիւնն եւս կ'ընդունի :
Միսէօնի կաթողիկոսութեան ժամանակ հայ
վարդապետներէն սմանք , մանաւանդ Օմբե-
ռնից առաջնորդ Ատապատցի Աբրահամ
վարդապետն , կը խորհին Պօլսոյ մէջ կաթո-
ղիկոսական փոխանորդութիւն հաստատել .
ասկայն այս խորհուրդը կը մերժուի , որով
հետեւ պատրիարքութիւնն արդէն կաթո-
ղիկոսական փոխանորդութիւն էր : Միսէօն
կաթողիկոս , որոց հայրապետութեան ժա-
մանակ անպակաս էին պարսկական հարստու-
հարութիւնք , կը յաջողէ Տալաւան հաստա-

տել յ' Չմիածին և Տոնացոց սրբազանքի, որ
 ուէս զի Մարտի 17-րդ օրը լստինահայոց ապարդում. առ-
 նացոցնեբուն չը կարծարի, և յուսականին ա-
 րինաւոր բարեկարգութեաներ առնեղին
 զինի Վճիածնի մէջ՝ կը վարձանի 17-ամեայ
 կաթողիկոսութեանն զինի, թողով բարե-
 հաճաւ բոլոր Մարտի մէջ (1) :

Միմեանին կը յաջորդէ 'Ղուկաս կարնեցի
 (1780), որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ,
 Պոլսոյ պատրիարքն էր. Ղարարիա, իսկ Սայ
 կաթողիկոսն էր թէնգորոս, որոյ ընտրու-
 թեան և օծման հանդէպ կատարուած էր
 Պոլսոյ մէջ : 'Ղուկասս վրայկապած կը ծա-
 դի Վճիածնի միարանից մէջ, որպէս թէ
 իւր աշակերտակից թէքերտապի. Սարգիս
 վարդապետի հետամտութեամբ կանի Հայ-
 աստանեայց Եկեղեցին միացնել Հոռովմայ Ե-
 կեղեցւոյն հետ : Այս կատարածը երթեալով
 ստոյգ կերպարանը կ'առնու, ուստի և 'Ղու-
 կաս սաստիկ կը խոշտանդուի Վճիածնի մի-
 արաններէն և կ'արտորուի : Սակայն ձեռքն
 տուութեամբ Սրայ Հեթակ կայանք կ'ա-
 զատի և գաղտագնաց կը փախչի ի Տիֆլիս
 և անտի յ'Աբրաքս :

(1) Յաւ է մէջ տեանը, որ Պ. Աւետիս Պերդիբեան
 իւր աշխատանքում մասամբ ըստիմակա Պատմիկն
 մէջ, իսպառ աղպտած է հայրենաբեր և եկեղեցաբեր Սե-
 մեան կաթողիկոսի հաճաւն, անհմտորար ներկայացնելով
 զա իբրև փոփոխիչ հայրենի ծիփց և անմեղութեանց :

Վուկազի փախուստն և մահէն զինի Վլադիմիրի մխարաններն կը նմանուցանեն Տաճկաստանի ազգայնոց նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար փորձելու : Այս մինչդեռ խորհրդերան մեջ կը լինին : Եռվեփի արքեպիսկոպոսն Արզուսեանց, Արիստիֆազուի անուանեալ, որ Ռուսոց նորոք գաղթական Հայոց նուիրակն առ առջնորդն էր և միանգամայն սաստիկ մտեցինն կատարինէ թաղուհւոյն, (որուն հետ Հայոց թագաւորութեան վերահաստատման գաղնագիր անգամ պատրաստած էր) , կը յաջողի կաթողիկոսական ընտրելի ներկայանալ Ազգին, ուստի և հրովարտակ կը հանուի Օսմանեան Տէրութենէն որ երթայ Վլադիմիրն օծուելու : Սակայն մինչ Ռուսաստանէն կը հասնի Տիփսիս և մեծաշուք ընդունելութիւն կը գանէ իւր իշխանադուն ազգակիցներէն, յանկարծ առնակնկալ մահուամբ կը վախճանի անդ առանց Վլադիմիրն երթարու և կաթողիկոսական օծումն ընդունելու :

Եռվեփի մահուան լուրն Պոլիս կը տանի Վլադիմիրի մխարան Վոսեցի Ղաւիթ եպիսկոպոսն և հաւանութեամբ Ազգին կաթողիկոս նշնարուի Պոլսոյ Ղանիէլ պատրիարքն : Ղաւիթ իբր աւետաւոր ընտրութեան Ղանիէլի կաշնուպատէ Վլադիմիրն և բռնի կը գտնուէ կաթողիկոսական աթոռն :

Լ.յո պատճառաւ սաստիկ վէճ կը ծագի
 Դաւթի և Դանիէլի մէջ և կը տեւէ մնա
 երկու տարի : տեղի ապալ աճեթալի : արժե
 առեթեանց երկու կառուցութեան — Դաւ
 թեանց և Դանիէլիանց : Ի վերջոյ Դանիէլ
 կը յաջողի Լ.ջնիւմին մտնել և Դաւթին ա
 նարգութեամբ ձգել յիշխանութենէն և ա
 պա ինքն (1902) կաթողիկոսական աթոռը
 քարձրանալով իշխանութիւն կը վարէ ութ
 տարի : Դաւթի և Դանիէլի մէջ ծագած
 դժաւութեան անցքերը խիստ աճեթալի լի
 ներուն պատճառաւ շենք ուղեր կրկնել :

Դ.

Կաթողիկոսութիւն Եփեսոսի . — Յուլիաներ և Ժորճ
 ներ Ի Պօլիս . — Աւաջնորդութիւն Կերսիսի Ի Տփլիս .
 — Պատերազմ Ռուսաց և Պարսից . — Աքսոր Կերսիսի .
 — Կաթողիկոսութիւն Յովհաննիսի Կարբեցւոյ . — Եփեզ
 ցական Կոնստանդնուպոլսիս Բուսից տեղութենէն խաղ
 բարբառած և արուած . — Կաթողիկոսութիւն Կերսի
 սի . — Պատրիարքութիւն Մատթէոսի և հասուած Բու
 դրականութեան . — Կաթողիկոսութիւն Մատթէոսի .
 — Ազգային շարժումն Ի պաշտօնաւորութիւն իրականց
 նախադրանկաց Եփեզեցւոյ . — Ընտրութիւն Գեորգիոս
 Պօլսեցւոյ . — Ըփթ վիճակ Կոստ և Աթմանապոլ Աթոռոց :

ԴԱՆԻԷԼ ԺԱՏԻՆ ՎԻՃԻ (1810) կաթողի
 կոս կ'ընտրուի Լ.ջնիւմ վարչապետ, այդպէս

զասիրտ և հեզաբարոյ, որոյ կաթաղիկնու-
 թեան միջոցին շատնախոսութիւնը արդէն
 բաւական առաջ քննարած եր 'ի Գօլթս և
 Տաճկաստանի քանի մի քաղաքներուն մէջ :
 Պօղոս Պօղոս պատրիարքն Արքիանուպօլսե-
 ցի, կաթաղիկատէն հաւանութիւն առնելով
 և Յունաց հետ խորհրդակցելով, Օրա-
 զատիկ խոսարումն կը վերցնէ, որոց համար
 երբեմն մեծամեծ գժտութիւններ կը ծա-
 գէին Հայոց և Յունաց մէջ, մանաւանդ
 Արուսազէմ : Պօղոս կը ջանայ շատնամիտ
 Հայերն եւս վերստին միացնել Հայաստան
 եայց Կիւղեցւոյ հետ, բայց ապարդիւն կը
 մնայ իւր աշխատանքն և խռովութիւններն
 աւելի կը սաստկանան : Այս միութեան
 շարժառիթը կը քննի աւելի Օսմանեան Տէ-
 բութիւնը, որ կը հրամայէ Պօղոս պատրի-
 արքին բոլոր Հայերն իւր պատասխանատը-
 ւութեան տակ առնուլ, որովհետեւ Ար-
 տինահայք ասկուին առանձին պատրիարք
 չունէին : Պօղոս կը յօժարի և երկու կող-
 մէն բուն Հայերէն և հատուածեալ ազգա-
 իններէն զանազան իշխանք և եկեղեցականք
 'ի ժողով կը գումարին միութեան վրայ խոր-
 հելու : Եղովական խորհրդները կը տեւեն
 Օսմնդեան Տղ որէն մինչեւ Աւագ Զորեքշա-
 բաթին : Այս մասնաւոր ժողովուրդներէն զինք
 կը քննի տեղական բնդ հանուր ժողով Այսքե :

կեղեցւոյ մէջ աշխարհ, տխրաններէ և եկեղեցու
 կաններէ, ուր Պօղոս պատրիարքը առեմարտ
 ներքն յեւոյ կը կարգւոյ ներկու. կողմէն ստորա
 գրուած զբանականաց թուղթն, որոյ ինչ ինչ
 տեղերը կը սրբաւ գրուին. և սոցա հաւանա
 թեւանքի աստղագրութեան ժամովականաց
 կը սոցա շարաւոր սիրոյ անուամբ: Քանի մի
 հանդիսաւ որ պատարագներ և հացկերոյթներ
 կը լինին և երկու կողմէն սէրը թագաւ
 բաժնի համարուի, ժամաւանդ որ շայք
 զիջումն ըրած էին ձեռնադրութեան ժա
 մանակ | Եւզի և Քաղկեդոնի դէմ եղած
 նշովքը չը կարդալ և Յովհան Արտանեցին,
 Վրիգոր և Սոփեսո Տաթեւացիները չը յիշա
 տակել գէթ Պօղոս մէջ:

Սակայն շատ չանցնիր մեծ խռովութիւն
 կը ծագի ժողովրդեան մէջ, ժամաւանդ երբ
 Պօղոս պատրիարքն վերջին օճման իւր կ'որհ
 նէ և եկեղեցիները կը զրկէ հիւանդներն
 օժելու, ընդգէմ սովորութեան շարատա
 նեացոյ Նիկեոցւոյ, պատրիարքարանը կը
 կոխուի, կաթմարիկոսէն և գաւառներէն
 յանդիմանական թղթեր կ'ուղղուին Պօ
 ղոս պատրիարքին, ժամաւթիւններ և գրե
 խատութիւններ կը լինին. և այսպէս վերա
 տին կը տիրէ զրատութիւնն ու առեւտրութիւ
 նըն. և Պօղոս պատրիարքն կ'ուսուշաւէ որ
 ձեռնադրութեան եղած էր միարժանական գործ

Տղան, որուն ՚ի սիրան հասանութիւն չաւնէր բարբառին : Իսկ կարտարեա պատրիարքի ժամանակ, որ յաջորդ էր Փարսին, խորհուրդ կը ընէի առանձին պատրիարքական փոխանարդ կացուցանել : Ի Բերա հասկէա, կան վարդապետներէն, որպէս զի նոյն փոխանարդի ձեռամբ արքունի հրամաններն իսկոյն հաղորդուի հասկէական Հայոց : Հայոց առաջարկութեամբ փոխանարդ կ'ընտրուի Նուրիձան Էնան վարդապետն և հասկէա դաւանից կողմէն նորան փոխանարդ կը կարգուի Գաղատացի Փարս : Երբուչ վարդապետան և այս անգին ահա մարտը կը յազին առանձին պատրիարք անենայ, որոյ անբուն հետամտողներն էին շրջակայ արքաներակներն : Բայց ինչ կը բարբառին աւրիշ կերպարանք հասնու : Այն վիճակն Ռուս կը տիրեն Էրաստան գաւառին (որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք) : Հասկէա դաւանը այս անգին առիթ բռնելով կը դրսարտեն Տերութեան ազնւ. բուն Հայերն, որպէս թէ Ռուսիական Հայերու հետ միանալով պիտի ապաստանին Տերութենէն, ուստի կը պահանջեն ազէրապարով որ իրենց հրամանարուի առանձին պատրիարք անենայ, որպէս զի չարասուարուի իրենց հաստատմութիւնը Տերութեան ազնւ. բուն Հայոց պատանաւա : Եւ առիթ Փարս և կը

բայեւս պատրիարքներն և այլ նշանաւոր անձինք թ'. Գուգը կը կոչուին, որոքէս զի և բաշխաւորութիւն յանձն առնան. թէ՛ բուն Հայոց և թէ՛ հռովմէական Հայոց համար : Եւ նորա հռովմէադաւանից զտարատութիւնը հերքելէն յետոյ, միայն Հայոց համար կը խուսանան երաշխաւորել : Եւ որովհետեւ Յոյնք ապաստմբան էին (Օսմանեան Տէրութեան դէմ, Սուլթան Մահմուտէն հրաման կ'երկէ որ Գաղղիոյ, Լ'նդղիոյ և Ռուսիոյ դեսպաններն ճանխուին և նմանապէս արարուին հըռովմէական Հայերն, որոնք չը կամեցան դալ և միանալ Լ'ղգի հետ և հայկական պատրիարքի պատասխանաառութեան տակ մտնել : Եւ ահա այսպէս կրակի պապականաց և հռովմէադաւան Հայոց արարն, որուն վնայ չենք արտօժեր երկար խօսիլ : Իսկ վերստին Հայաստանեայց Լիեղեցւոյ ծոցը դիմողները կ'ազատին :

Երբ (1829) Գաղղիոյ և Լ'նդղիոյ դեսպաններն վերստին Պօլիս կը դառնան, Սուլթան Մահմուտին ինձնոյք առած ժամանակ, կը խնդրեն Հռովմէադաւան Հայոց դարձն արտարմբէ : Լ'քտրանքէ կը դառնան նորա, և ահա (1830) Եւրոպեան հայր Ինտեն Եւսարքեղիակոպոս ձեռնարքաւած Պիոս Ը Պապէն, կը դառնայ Հռովմէն Կ Պօլիս իբրեւ մետրապօլիտ հռովմէադաւան Հայոց : Սա

կայն Սեւասրիւնցոյ հարստակ ընկերակ Ք. Դունէն շքնարուծութիւն և արքունի հրովարտական պատրիարք կը կարգուի Սանտէլեան: Ասիոյ վարդապետ, և այսպէս առաջինն հարեւարական, իսկ երկրորդն աշխարհական կամ քաղաքական պատրիարք կը կոչուին: Այսպէս երկար և զետեակար խառվայտ թիւններէն յետոյ Հայաստանեայց Արեւելոց պաւսկոյ մի մասն կը բաժնուի մայրենի գրկէն և Պատմութեան հովանւոյն տակ առանձին եկեղեցի և վարչութիւն կը կազմէ ՚ի ցաւ սրտի բողոք Հայութեան: Բայց թողնենք մենք այս տխուր անցքն և դառնանք վերստին մեր պատմութեան:

Սինչդեռ Աբրեմ կաթողիկոս կ'աթոռու կաէր յ'Ղջիածին, նորս հաւատարիմն Ներսէս արքեպիսկոս Աշտարակեցի Տփիսի մէջ Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց առաջնորդական պաշտօնը կը վարէր: Ռուսական և Պարսկական պատերազմի նշաններն կ'երեւին: Ներսէս կը գրէ Աբրեմ կաթողիկոսին Ալեքսանէն գալ և Հաղատու վանքի մէջ նստիլ, որ Տփիսու վիճակն էր: Աբրեմ Հաղատու կուգայ, իսկ Ներսէս քարոզիչներ հանելով ժողովուրդը կը յորգորէ: որ Ռուսական արշաւանայ մասնակցին: Իսրայիլեանք կը տիրէ բարբ ժողովուրդեան մէջ, որովհետեւ ավենքը կը յուսան, որ Պարսկա

կան ըստ էին պարտաւերջով : Եւ Ստուսիոյ հաշիւան
 նաւորութեան ասկ յանկերով : այստեղ երջանի
 կուտիւն և բարբորութիւն փոքերէն : Քառակ
 բազմեական սրտաւ մեներն, այդէն լսելով կը ըն-
 նին (1826) և Ներսէս պատեկաբազմեական շարժ-
 ման գլուխն անցնելով ոչ միայն հայ և կե-
 բախուր կը մտաւակարարէ Սուսական զորքին,
 այլ և յատկապէս Հայկական հեծեկազմը կը
 հանէ առանձին հազարատով և գորշակով,
 և ինքն անձամբ կը մասնակցի, ստացաւ տե-
 ղեկութիւններ հազարերով Սուս զորա-
 պետներուն Պարսկական զորաց մասին : Եւ յա-
 ամեն զհազարութիւնները կը կատարէ Ներ-
 սէս, որովհետեւ առաջուց խոստումն ըն-
 դունած էր Սուսիոյ Տերութենէն, որ յազ-
 արութենէն զկնի Հայոց Վզգն ազատ պիտի
 լինի և անկախ իշխանութիւն պիտի ունենայ
 Ըրորատեան գաւառի մէջ : Արուստ կը յազ-
 արանակն, պատերազմներն կը գազարին և
 Ներսէս կը պահանջէ խոստացած անկախու-
 թիւնն ու ազատութիւնը իւր Վզգնն հա-
 մար, սակայն ի գաւ. զ. Պատկեմիչ և Արա-
 սովակի զորապետներու մեջ գժտութիւն կը
 ծագի և Ներսէս միջանկեղծ աստիճան կը
 գրդուէ իւր գէտ Պատկեմիչի թշնամութիւ-
 նը : Ներսէս կը պահանջէ Սուսական խոստ-
 ման կատարումն և Պատկեմիչ կ'ատարարի
 Ներսիսին անձամբ Պետրոսուրդ երեմայ և

կրօններ հին խոսակցելու Եւրոպէս կ'ուզեւորէ պատարօւն յաւտով ՚ի Ռուսիոս, սակցն երբ Իոն գետը կ'անցնի, Լ'քայի մէջ հրամանն կրօնանոց Տէրութենէն երթալ ՚ի Բեասարս բխաւ և փնտհաւորութեան պաշտօն վարելու Եւրոպէս կը գգայ որ ինքն իսկրայէս պրօքուած է Պատկեվլիչի Թշնամական Թեւադրութեամբ, բայց կը հարատակի և հառաչելով Բեասարսիա կ'երթայ : Չը մտանանք ասել, որ բազմաթիւ Հայեր, որոնք Տաճկաց և Պարսկաց սահմաններէն գաղթած էին ազատութիւն և բարօրութիւն վայելելու յաւտով Ռուսիոց հովանաւորութեան տակ, տաստիկ նեղութիւններ և տառապանքներ կը կրեն Պատկեվլիչէն, երկար ժամանակ անբնակ մնալով և սովէ ու ճեղութիւններէ մեռնելով, որոց համար Եւրոպէս շարունակ կը հառաչէ իւր պրօքրանաց մէջ, վասն զի գլխաւորապէս ինքն պատճառ եղած էր այս գաղթականութեան :

Եւրոպէս կը մնայ ՚ի Բեասարսիա, Լեւրեմ' ցաւօք և հեծութեամբ կը վախճանի և (1831) կաթողիկոսկ'ընարուի (Յովհաննէս Կարաբեցին, որ և կը հաստատուի Ռուսական հրքովարտակաւ : Ռուսիոց Տէրութիւնն իւր պաւած խոստումը չը կատարելէն զատ կը մտապիտէ կաթողիկոսական Վարչութիւնն եւս սարկութեան ենթարիել և կամաց կա

մեց Հայոց հոգեւոր ազատութիւնն եւս
 խեղդել, որուն դէմ մեղանշան չեին երբէք
 Պարսկական և Հաբարական բռնութիւն
 ներս: Այստեղական հրամանաւ քանի մի ան
 գամ մասնաժողովներ կը կազմուին անդա
 մակցութեամբ քանի մի կաշառաբեկ և օւ
 տարամոլ Հայերու, և ահա (1836) Այստեղա
 կան կներով վաւերացած նոր կանոնագրու
 թիւն մի երեւան կ'ենէն Հայաստանեայց
 Եկեղեցւոյ վարչութեան համար: Կանոնա
 գրութիւն, որով բոլորովին կը սահմանա
 փակուի հայրապետական իշխանութիւնն,
 և կ'ենթարկուի նորաստեղծ Սինոզի և Պրո
 քուրորի իշխանութեան, զիճակաւոր առաջ
 նորդաց հաստատութիւն և արձակումն կը
 յափշտակուի ժողովորդի և իւր Հայրապե
 տի ձեռքէն, եկեղեցական գանձերն կտակա
 ծաւոր երաշխաւորութեան ներքեւ կը դը
 րուին, և բոլորովին տակն ու վրայ կը ընկի
 Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական
 վարչութեան ձեւն ու եղանակն և բոտ ու
 մենայնի քաղաքականութեան բողոքն առկ
 կը ծածկուի: Ար պատմեն, թէ կարբեցի
 կաթողիկոսն երբ այս կանոնագրութիւնը
 Ռուսիոյ Տերութենէն կրտսանայ և կը կար
 դայ, այլայլած զեղարք գետին կը ձգէ եւ
 կ'աւա՛: «Եթէ իմանայի որ այսպիսի կանո
 նագրութիւն պիտի առաջարկուի ինձ, ես

երբէք կաթողիկոս շէի ընել ու Ստեփան Ռուսիոյ ահաւոր Տերութեան երկիւղն կը բռնցրնէ ամեն ձայն և իրաւունք և իրանու գրութիւնն կը սկսի գործադրուիլ :

Յովհաննէս կաթողիկոս կր վախճանի (1842) և Ազգի հաւանութեամբ կ'ընտրուի Ներսէս Ե Աշտարակեցի (1843), որ ասիական Ռուսարարիոյ արտորանաց մէջ էր 1829 թուականէն ՚ի վեր :

Ներսէս Ռուսարարացէն կ'ուղեւորի ՚ի Պետրսբուրգ և (1844) այն ինչ կը պատրաստուի այն տեղէն դառնալ դէպ ՚ի Վրաստան և որպա Աջմիածին, օտար դառնութեանց Իեպարտամենտի (տեսչութեան) դիրեքտօրն (նախագահ) Արիպիին Ապսեր կողմէն կը ներկայանայ Ներսիսին և կ'առաջարկէ Հայաստանեաց Եկեղեցին Ռուսականին հետ միացնել : Ներսէս վեհանձնաբար կը մերժէ այն փնաստիար առաջարկութիւնը, որով սխալ հարուածուէր Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ ինքնօրէնութիւնը, որ հիմնուած է Հայոց Ազգի հաղարամեայ շարչարանաց հիման վրայ :

Ներսէս գառնալով Աջմիածին կը շարունակէ իւր պաշտօնը մի կողմէն ազգային լուսաւորութեան համար քրտնելով, ինչպէս և իւր առաջնորդութեան ժամանակ արդէն կանգնած էր թիֆլիզի Ներսիսեան վարժա-

բանն, և միւս կողմն Ռուսիոյ Տէրութեան
 հետ անընդհատ իւր գրութիւններն շա-
 րունակելով: Այստէս ամեն կերպով կ'աշ-
 խատի ոչնչացնել Ռուսիոյ առանձնա-
 գրութիւնն, ամենեւին չբռահաննապահելով
 իւր իշխանութիւնը քաղաքականութեան
 շրջանին մէջ: Սակայն իւր գէժ կը գրգռէ
 ոչ միայն Ռուսիոյ Տէրութիւնն, այլ և քա-
 նի մի օտարամոլ իշխանաց և եպիսկոպոսաց ա-
 տելութիւնը, որոնք անխղճաբար գաղտնի
 բողոքներ կը գրեն Աերսիոէն առ Տէրու-
 թիւնն Ռուսիոյ: Այստէս այս ամենը կ'ի-
 մանայ, բայց երբէք չբժշատիր, այլ կը շա-
 րունակէ իւր մեծ պաշտօնը: Ռուսիոյ Տէ-
 րութեան կողմէն (1857) կոպիասեան Փօթ-
 արքայի միջնորդութեամբ կ'առաջարկուի
 Աերսիոյն պատուանշան և սպիտակ վերար, որպէս զի հրոժարի իւր սրահանջումերէն
 եւ խաղաղութեամբ վարուի Տէրութեան
 հետ, սակայն Աերսիոն կը մերժէ այս առա-
 ջարկութիւնը և իւր պահանջողական գրու-
 թիւններն կը շարունակէ, բայց սակաւ օրէն
 յետոյ, նոյն թուականի Փետրուար ամսոյն
 մէջ, գիշերը յանկարծաճակ կը մեռանի
 Թիֆլիզի մէջ, գրիչը ձեռքին և կիսահասար
 թուղթը սեղանին վրայ, զոր կը գրէր յա-
 նուն Տէրութեան Ռուսիոյ: Թէ ինչ անց-
 քեր կ'անցնին այս մահուան միջոցին, չենք

ուզեր մի առ մի գրել, որովհետեւ իբրեւ
ժամանակակից գեղարարներն շատ անգամ
գրուած է: Դերմատի մարմինը Թիֆլիզէն
կը գտնուէր և յՎլադիմիր կը թաղուի.
որոյ տապանին վրայ կը քանդակուի - ՊԱՏ.
ՊԱՆ ԿԱՏՐՆԵՆՍՑ - վայելուչ սրբադրոշմն:

Երբոր յաջորդի ընտրութեան և կա-
թողիկոսութեան վրայ խօսելէն առաջ քանի
մի խօսք եւս մեր արդէն հասուածեալ
Բողոքականաց վրայ խօսիք:

Մինչդեռ մի կողմէն Հռոմէացիական
ազգայնաց խաղաղութիւններն ու կրօնական
վէճերն կը յուզին, միւս կողմէն եւս Բո-
ղոքական Սիմոններն (քարոզիչներն) կա-
մաց կամաց սկսած են Տաճկաստանի մէջ
գպրոցներ բանալ, Հայ մեծամեծաց հետ
բարեկամանալ և քարոզելով՝ մտքերը պատ-
քառտել նոր պատասխանան համար: Սատթե-
ոս պատրիարքի ժամանակ (տակաւին կեն-
դանի էր Երբէք կաթողիկոսն), բողոքական
քարոզներն արդէն խճարած էին շատերու
պտտերը: Սատթեոս պատրիարքն սկսած էր
արդէն կրօնական վիճարանութիւններ բա-
ղոքական քարոզիչներու հետ, բայց այն այս
վիճարանութիւններն արդէն երկուից էին
նոր Պատասխանան: Բողոքականութեան յա-
րողներն վերերեւելու վրայ էին և Սատթե-
ոսի բռնած թափազրական ընթացքը իրատ

ձեռնառու եղաւ բողոքական քարոզիչներու նպատակին, վասն զի հազարել՝ կը նշանակէ տարածել: Եւ ահա՛, այսպէս, մի կողմէն բողոքական քարոզիչներու հետամուտութիւնը, միւս կողմէն Բողոքականութեան յարողներու թեթեւամտութիւնը և միւս կողմէն Սատթէոս պատրիարքի անխոհեմ ընթացքն պատճառ կը լինին և մեր եղբայրներէն մի մասն կը հեռանայ մայրենի Եկեղեցւոյ ծոցէն և Բողոքականութեան յարելով առանձին հատուած կը կազմէ առանձին ազգապետ ընտրելով իւր համար: Եւ յար բաժանումն եւս սաստիկ կը վրդովէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը, ինչպէս վրդոված էր արդէն Հռովմեական բաժանումն:

Երբսիտ մահէն յետոյ Ռուսաստանի Հայոց ողջամիտ մասն կը խորհի կաթողիկոսին Տաճկաստանէն ընտրել, որպէս զի առաւել ազատօրէն կարող լինի հայրապետական իշխանութիւն վարել և այն քաղաղաբան դժուարութեանց առաջն առնուող որուն ենթարկուած էր կաթողիկոսական վարչութիւնը Ռուսիոյ տուած կանոնադրութեան շնորհիւ: Ինարութիւնը Սատթէոսին կը վիճակի, որ արդէն հրաժարած էր պատրիարքութենէ: Սատթէոս տակաւին չի Պալիս, Ռուսիոյ տիրութիւնը կը յաջողի:

անգղական շարժող պարզմունքներն շահուելի լով, Առաջորդական մի խմբագրել և ստորագրել տալ, որպէս զի Սասնի Ս. Ղևոնդի երթալէն զհիս կատարեւ. Սակայն աջարութի ազգայնոց խորամտութեամբ այս առաջորդական պատրուակը կը բացուի և կը խափանուի :

Սասնի կաթողիկոսն կ'ուղեւորի 'ի Տփլիս և ապա Ս. Ղևոնդի : 'ի սկզբան իրաւ յուսալիր ընթացք կը բռնէ ազգային յառաջադիմութեան նկատմամբ, յարգելով ժողովրդեան կամքը և զանազան քաղաքացի մէջ պարոջական կանոնադրութիւններ վաւերացնելով և շարաքարձութիւններ հաստատելով, Ս. Ղևոնդի Սասնի գարանի կարգաւորութեան համար փութաջան անձինք նշանակելով և մանաւանդ, որ աւելի մեծն է, Սուսից Տէրութեանէն (1836) տրուած կանոնադրութեան տեղեկեղեցական վարչութեան նոր կանոնգրութիւն խմբագրել տալով բանիմաց շայերու ձեռամբ և Տէրութեան մատուցանելով 'ի հաստատութիւն : Սակայն այս յուսալիր ընթացքը երկար չը տեւեր, և յաջորդած կանոնադրութիւնն ալ եւս չը դառնար Տէրութեանէն, օտարամոլ եկեղեցականք և աշխարհականք ոմանք կը յաջողին շատ դիւրութեամբ Սասնի միտքը խորքալել և իւր 'ի սկզբան յարգած սկզբունքը

ներու գէժ սպառազաններ : Իսրայէլներու և
 ասորացիներու միջև ընդհանուր պայտակար
 ընկած շուտով հակառակորդի կը փոխուի ,
 իսրայէլի ընկելով այսոց ձեռքը : Ընդհանուր
 գուժներէ վերջուան եկեղեցականաց թե-
 լադրութեամբ մի ահագին բողոքագիր կը
 պատրաստուի Իջմիածնի մէջ 116 յօդուան
 յանցանքներ պարունակելով Երեսօրէնի վը-
 րաց և յանուն Ըրգին կ'աղարկուի զանա-
 զան բաղադրներ , որոքէս զի հաճութեամբ
 Ըրգին կաթողիկոսն Ըթուէն ձգուի : Եւ
 զովուրդը , նշմարելով այս փաստագիր իր
 զուժեան գաղտնի շարժառիթները : Եթէ և
 Երեսօրէնի թերութիւններն ճանաչելով հան-
 գերծ) կ'աճապարէ պատգամաւորներ զովելով
 կաթողիկոսն ու Իջմիածնի Երեսօրէնի նը-
 իրարու հետ հաշտեցնել : Հաշտութիւնը կը
 կատարուի , բայց Երեսօրէնս իսպառ գերի
 կը դառնայ սմանց ձեռքը և կրտսի իւր բուն
 սրբապաններու գէժ զինիչ և Իրաւից Տէրու-
 թեան ու Երեսօրի կամակաւար ծառայն ը-
 նիչ : Ընդհանուր միջեւ անգամ ձայն կը
 տարածուի , որ Երեսօրէնս ինքնին կը բաղ-
 ձայ կաթողիկոսութենէ հրաժարիլ և Տէրու-
 թեանէ թաշակ ստանալով ասանձակուն փեանք
 վարել միջեւ իւր սնկը , իւր սրբապանք մի
 Տեղապահի յանձնելով : Եւս սարգաւազնու-
 թիւններն միջեւ Փոքր կը հարմին և ասին

տեղ կը շտաբին կրթութիւնը տարածան : Աթոռոյ տեսար և տարտամ սիւնակի շուրերն օր Կատար թեթի հրաժարումն կը խափանուի , բայց այն անձինքն , որոնք սկզբնայ լարսըներ էին , իմանալով որ Կատարէս, փոփոխամու թեան ենթակայ անձն զինելով , անշուշտ օր մի պիտի վերստին իրենց դէմ զինի , զանազան նորաձոր խորհուրդներ յղանալու կրգրագին , և պահ յանկարծ (1865) (Պոստոս ամսոյն մէջ Կատարէսի մահուան գոյժը կը տարածուի : Կատարէս կը վախճանի և աճարարանք կը թաղուի իրեւ ժանապետահար :

Աշմիածնի Աթոռոյ տեսար սիւնակն , որ արդէն Կատարէս կաթողիկոսի կենդանութեան վերջին տարւոյն մէջ գրաւած էր ոչ միայն Իսլամաստանի , այլ և Տաճկաստանի ազգացնոց ուշադրութիւնը , առաւել եւս կը գրաւէ նորա մահէն զինի : Տաճկաստանի ազգայինք , որ արդէն (1860) Օսմանեան բարեխնամ Տէրութենէն Կահմանագրական Կարգութեան արտօնութիւններ ստացած էին և Իսլամաստացիներէն աւելի սղատ էին կաթողիկոսական Աթոռոյ սիւնակին վրայ խորհելու , Կատարէսի ձեռնէն զինի խիտա եւս անդուն կերպով կը սկսին հայրապետական խնդիրը յուզել : Երեսով տահանագրական արտօնութեամբ Արեւելեանական Միջհարկուր խորով կը գաւազուի քանի մի անդամ

և կաթողիկոսական փճաղի տարտամութեան արմատը Ռուսիոյ Տէրութենէն (1836) արդուած կանոնագրութեան մէջ տեսնելով՝ առանձին Սանստոզովոյ կը յանձնուի, որ քննէ և Տեղեկագիր մատուցանէ Մոզհա նուր յաղովն : Սանստոզովը խիստ անաշու կերպով կը կատարէ իւր պաշտօնը, Ռուսիոյ տուած կանոնագրութեան փնտտար և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութեան և նախնականութեան դէմ եղած բարկեաներն կը պարզէ և Տեղեկագրով կը մատուցանէ Մոզհանուր յաղովն, ուր երկար գիտողութեան և խորհրդածութեան ենթարկուելէն զինի՝ իսպառ կը հաստատուի Ռուսիոյ տուած կանոնագրութեան փնտտարութիւնն և բոլոր ժողովականաց հաւանութեամբ կը վճաւի, որ նոյն կանոնագրութիւնը բարրավին բարձուի և նորա տեղ (եթէ անհրաժեշտ հարկ կայ) ընդհանուր Եղգի գիտակցութեամբ լոկ վարչական նոր կանոնագրութիւն լամբագրուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Տեսչութեան համար : Ստացանք ասել, որ Սոյ և Եղծամարայ աթոռներն եւս այն ժամանակ խիստ արդատալի փճաղի մէջ լինելով, նոյն Եթռներն եւս խորհրդածութեան առարկայ կը դառնան Մոզհանուր յաղովն և կաթողիկոսական Սանստոզովի համար և կը խորհուի :

որ լղթամարտն ու Սեան եւս բարեկարգութեան և օրինաւորութեան վերածուին ՚՛ջմիածնի լ՛թուոյն հետ միասին ։

Լ՛յս ազգային շարժումներուն կը յաջարեն կաթողիկոսական ընտրութեան խորհուրդներն , այն է լ՛ղգը կ'որոշէ ՚՛ջմիածնի Թաթուր լ՛թուոյն և Սոյ ու լ՛ղթամարայ լ՛թուոյ (որոյ ներկայ կաթողիկոսներն ինքն ընտիր և ապօրինաւոր դատուած էին) համար կաթողիկոսներ ընտրել , և ապա լ՛ղգի ընտրելոց հաւանութեամբ Հայաստանեայց ՚՛ջիեղեցւոյ Վարչութեան վիճակը ապահովել , յատուկ կանոնադրութիւն իմբադրելով և ամբողջութեան ու համընթացութեան դրութիւնը դրացնելով ։ Եղբայրներ կը գումարին ընտրութեան համար և երեք լ՛թուոյ ընտրելիներն կ'որոշուին ։ Սոյ և լ՛ղթամարայ ընտրութիւններն տարտամութեան մէջ կը մնան (1) . իսկ ՚՛ջմիածնի համար կ'ընտրուի Տ . Տ . , Վէորգ Պօյսեցի եւ Տաճկաստանի քուէից առաւելութեան սլաու

(1) Յետ ժամանակոց (1871) Վիլիկոյ Հոյ ժողովրդեան և Տաճկաստանի Ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ քուէարկութեամբ ու վաւերացմամբ Սոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի Տ . Տ . Մկրտիչ Մարաշի : Սակայն ներկայ պատմական երկարութիւնն 1868ին շարագրած լինելով և 1867 թուականն ժամանակագրական եղբրակէտ անձնաւորով բարոք գատեցինք անկոտոր հրատարակել , առանց յաջորդ քանի մի տարիներու գեղքերն յիշատակելու ։

Ճատաւ կ'ընդունուի նաև Իրաւաստանի մէջ :
 Սինդրեա Ազգը կը խորհի, նորընտիր կաթա
 ղիկոսի ներկայութեամբ, եկեղեցական (կար
 չութեան, Իրաւոյ առում Պապաճէնիայի
 մերժման և նոր վարչական կրօննագրութեան
 ազգովին խմբագրութեան մասին
 յուզում խնդիրներուն վախճանական սրու
 շումն ապ, Տ. Տ. Գէորգ (1867) նորընտիր
 կաթողիկոսն կ'ուղեւորի Ղլջմիածին և ա
 մեն խնդիր կը մնայ անհատար :

Սահոյն մենք, որ կը հաւատանք և կը խոս
 տովանինք, որ ճշմարիտ իրաւունքը մահ չու
 նի և հայկական ներկայ սերունդը կարող չէ
 անտարբեր աչք նայիլ իւր բազմադարեան
 և բազմաչարչար Սոյ վիճակին վրայ, յու
 սով ենք որ մեր (եկեղեցոյ իրաւանց պաշա
 պանութիւնը, յարասեւութիւնը և բրիտ
 տոնէական բազմարդիւն պայծառութիւնը
 պիտի մնայ իբրև առաջին նախրական պարտք
 թէ ներկայ և թէ ապագայ սերունդին հա
 մար, և որ կաթողիկոսն որ աջակցի այս հան
 րաշահ գործոյ արդիւնաւորութեան համար,
 դարուց ՚ի դարս օրհնութեամբ պիտի յիշ
 ուի իւր անունն ու յիշատակն :

Ե Կ Ե Ղ Ե Տ Ա Կ Ա Ն
Մ Ա Ց Ե Ն Ա Գ Բ Ո Ւ Թ Ի Է

Ա .

Հարեւանցի րհնարի ծԸ և ծԹ գարուց մատենագրա-
կան վիճակի վրայ . — Մատենագիրք :

ՏԱՐԵ ԵՒ ՌՔԵՐՈՐԳ ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԵՐԷՆ Ե
ԺԹ ԴԱՐՈՒ ԱԿՂՁԷՆ ՎԻ ՄԻՍԱԼՈՐ ՎԵՐԱԿԵՆՊՈՒ
ՆՈՒԹԻՔԱՆՆԵՂԵՎՈՐԷԻ ԿՐԻՆՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍԵ-
ՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆԵՋՆԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԱԿՂՁՆԱԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵ Ե ԿՐԱՆՍՐ ԴԱՐՈՐԳԱՅ
ՀԱՍՏԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ ԱՍԱՏՃԱՌ ԿՐԻՆԻՆ ՄԻՍԱ-
ԼՈՐԱԿԱՆ ԱԲՃԱՎՈՒԹԵԱՆ : ՍԷ ԿՈՂՁԷՆ ՍԻՍԻ-
ԹԱՐԵԱՆ ՍԿԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵ Ե ՄԻՒՍ ԿՈՂՁԷՆ
ՍԵՐՈՎԱԿԱՆ ԴՐԱՆԷՆ ՇՈՒՆԱԾ ԱՊԳԱՅԻՆ ՔԱ-
ՆԱԳԵԱՆՆԵՐ ՀԵՏԱՆՍԼՈՒ ԿՐԻՆԻՆ ԹԱՐԳԵՍԱ-
ՆՈՒԹԵԱՆՆԵ Ե ԻՆՉ ԻՆՉ ՕԳՏԱՆԷՍ ՀԵՂԻՆԱ-
ԿՈՒԹԵԱՆՆԵ : ՍԿԿԱՅԻՆ ԱՅՍ ՀԱՐԺՄԱՆ ՄԵՂ Ա-
ՌԱԵԵԼ ՆՉՄԱՐԵՔԻ Է ԱՂԽԱՐՀԱՅԻՆ ՔԱՆ ԹԷ
ԵԿԵՂԵՑՈՒԿԱՆ ՄԱՍԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ յԱՌԱ-
ՋԱՂԻՄՆՆԵՐԷ : ՍԿԿԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՐԱՆԻՑ ԵՐ-
ԿԱՎԻՐՈՒԹԵԱՆՆԵՎ ՎՐԱՅ ԽՕՍԻՆՆ ԱՆՂԷՍՅ ԿՐՀԱ-
ՄԱՐԻՆՔ , ՎՐԱՆ ՂԷ ՆՈՐԱ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ԵԿԵ-

ղեցական գրուածներն առ հասարակ պա-
պական տօթոյլ խամբած ու մեծ մասամբ
Թշնամանք են մեր Լիկեղեցւոյն դէմ, և հե-
տեւապէս մեր կողմէն սառն արհամարհա-
նաց արժանի քան թէ հետազօտութեան .
իսկ աշխարհային կամ գիտնական գրուածոց
և Թարգմանութեանց նկատողութիւնը մեր
նպատակէն դուրս է . վասն զի մեր մտադ-
րութիւնը գրաւողն գլխաւորապէս եկեղե-
ցական գրուածքներն են : Սեր բուն ազգա-
յին հեղինակաց երկասիրութեանց աշխար-
հային և գիտնական մասերու հետազօտու-
թիւնը կը Թողունք ազգային պատմական
մատենագրութեան և միայն համառօտիւ
կը նկատենք եկեղեցական մատենագիրներն,
որոց մէջ նշանաւոր են . —

ՀԱՆՆԱ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻ, որ գրած է իւր
ժամանակակից անցից պատմութիւնը, մա-
նաւանդ Լրուօսողէմի պատրիարքութեան
և Սուրբ Տեղեաց դէպքերն, սահմանափակ
տեսութեամբ :

ՅԱՌԲ ՆԱԼԵԱՆ, որ երկասիրած է 20-24
հատոր գրուածքներ, յորոց տպագրուած են
Օլէն հոգեւոր, Սլէմ հասարց, Սիմա-Սիւն նա-
բիլի, Գանձարան ծանուցմանց, և որովհետեւ իւր
ժամանակին յուզուած էին հոռոյնադաւան

Հոյոց մէջերն , գրեաւորապէս իւր երկու
պիտութիւնները պաշտպանողական են եւ
յարձակողական :

ՊԵՏՐՈՍ ՂԱՓԱՆՑԻ , որ երկատիրած է
խիտա արտաշարժ տաղեր և տաղաչափական
հատուածներ , որոց մէջ կը փոյլի բանաս-
տեղծական մարուր զգացմունքներ , թէ կը
բնտեղան և թէ հայրենասիրական :

ՍԻՄԵՕՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ , որ Տօնացոյցն ու
Մաշտոցն կանոնաւորած է , ինչ ինչ խրա-
տական գրուածոց երկատիրութեամբ հան-
դերձ :

ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐՒՈՒՄԵԱՆ , որ սատուածաբա-
նական քաղուածոց շարապրած է :

ՍԻՔԱՅԷԼ ՍԱԼԱՆՔԵԱՆ , որ հռովմէա-
դաւանութենէ դառնալով երկատիրած է
Կրօնագիրո-թիւն և քանի մի հատուածներ ընդ-
դէմ հռովմէականաց , թողունք իւր քերա-
կանութիւնն , ճարտասանութիւնն և տրաւ
մաքանութիւնն :

ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐՈՒՐԻ Ընդգիտու պօղեցի .
երկատիրած է թանգարան իրարու և Տրտաթիւն

1) Գրոյ . որոց մէջ յայտնուածն կ'երեւի իւր հմտութիւնը բարոյական և կրօնական առ մանց մէջ :

ԳՐԻԳՈՐ ԹԵՇՏԱԼՔԵԱՆ , երկասիրած է , ՚ի միջի այլոց : Ի զապալտիդ Գիրք . որ մեկնութիւն է Հաւատոյ Հանգանակին :

ԴԵՐՍԵՍ Ե. ԱՇՏԱՏԱԿԵՑԻ , իւր 14 ամեայ կաթողիկոսութեան մէջ անընդհատ գրած է զանազան թղթեր առ վիճակաւորսն , առ աղբայինսն և առ Սուսոյ Տէրութիւնն , որոց սուրբութիւնն խիստ մեծ լոյս կարող է տարածել իւր գործառնութեան և նոյն ժամանակեայ անցից վրայ :

ՍԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ . որ շարագրած է մօտ 12 կտոր երկասիրութիւններ , որոց գրել խաւօրներն են Հանդէս ողղափառութեան Հայաստանայ Եկեղեցոյ . Բարի ճարտ և Բարի դիպուկայ : Ստոթէոս մեծ հմտութեան տէր չը լինելով իւր գրուածներն մեծաւ մասամբ ժողովածոյք են համանման իմաստներով : Ստոթէոսի գրուածոց մէջ խիստ շատ հակասութիւններ կան , որ անհմտութեան նըշան է և մանաւանդ որ կամելով Հայաստանեայց Եկեղեցին պաշտօններ Սողոմոնա նութեան դէմ՝ արեւ տեղ բնորոշին անդի

ապարտ խորասուզած է Պապականութեան
մէջ :

ԼԻՐԱԳԵՏ 4. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ, միաբան
Ս. Դիմիտրի Բիւրիսի վարչապետաց մէջ նշանաւ
ւոր են Հերոսն քաղաքի ինքնին և Օրսիկի պարտու
թիւն Հայոց, Վաչքիւարին, Կրմնադիրաւ թիւն և անշնո
կ. Ս. Շահնազարեանն մեծ ծառայութիւնն
մաստաջան է Վազին ապարտութիւլ Հայոց քա
նի մի պատահող իրեն ին , Կանդերձ գիտնա
կան ծանօթութեամբ :

Եթէ մեզնեզարակէն դուք չը լինէր մի
առ մի յիշատակել ներքայ դարուս մէջ եւ
բնւցած երկատիրութիւններն և օրագրու
թեանց մէջ հրատարակուած նշանաւոր յո
դուածներն , պիտի տեսնուէր յայտնապէս
որ մտաւօր զարդացումն առաւել յառաջ
գնացած է աշխարհականաց քան թէ եկեղե
ցականաց մէջ , մինչդեռ նախնի դարուց
մատենագիրներն մեծ մասամբ եկեղեցականք
էին օ. Եթէ մի կարգէն տխրալի է եկեղեցա
կանաց մտանձադրական յեւասդիմութիւնը ,
միւս կողմէն խիտա միջիմադական է ժողովրդ
դային շարժումն , որ եթէ յարարուէ , ան
չա՛ շա՛ պիտի յառաջ բերէ և ընտիր եկեղե
ցականներ , որոց կարտադութիւնը արդէն
զբաղի եզրած է ոչ միայն աշխարհական , այլ
և եկեղեցական դատուն մէջ :

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

Մեր էփեղեցական պատմագրութեան բարձագարեան ընթացքին մէջ տեսանք ակնկերեալ, որ մեր էփեղեցին շարունակ հալածանաց մէջ գտնուած է, թէ՛ հեթանոս և թէ՛ քրիստոնէայ ազգաց կողմէն, և հալածանքը քրիստոնէական էփեղեցւոյ դրօշն է։ Տեսանք հալածանքներ Վարսից կողմէն, հարածանքներ Հազարացւոյ կողմէն, հալածանքներ Յունաց և Վաթինաց կողմէն, հարածանքներ Բողոքականաց կողմէն, և սակայն այն եւս տեսանք որ այս ակն հալածանքներուն սակաց մեր էփեղեցին։ Վարսիական և Հազարական հալածանքներուն մէջ զհոռեցան անթիւ նահատակներ ու մարտիրոսներ, իսկ Յունական, Վաթինական և Բողոքական հետամուտ թիւններուն սրս ելանք քանի մի ազգային հասուածներ. և սակայն Հայաստանեաց էփեղեցին միշտ կանգուն մնաց, և այս մի պատմական հաստատուն աւարացոյց է, որ իւր դաւանածը երկնային Ճշմարտութիւն է. որովհետեւ առաջ զբոլոր թիւն մի կամ դաւանանք կարող չէ երբէք երկար տեւել, մանաւանդ անքնդ հաս հալածանաց մէջ։ Տեսանք որ թէպէտ քանի մի կամօղի

կոստիան մասնաւոր ամուսններ վեր երեւալ
ցին Վրդին մէջ, այն է Ղլթամար, ՚ի Սիս
և վերջին ժամանակներս ՚ի Կանձասար (1),
սահայն Նդհանուր Հայրապետութիւնը
միշտ նուիրական մնաց ընդհանուր Վրդին
համար : Եւ մասնաւորներն Վրդի վաւ
րանդութենէն և ժամանակի պատմական
դէպքերէն նուեղ առին և ոչ երբէք աղ
բային երկպառակութենէ կամ կրօնական
տարբերութենէ : Ս՛տան զի ժողովուրդը
միշտ նոյն մնաց իւր Եկեղեցւոյ դաւանու
թեան նկատմամբ : Տեսնէք, որ մեր Եկե-

(1) Գանձասարայ կաթողիկոսութեան վրայ մէջ մասնա
ւորապէս չե խօսեցանք մեր պատմական ընթացքին մէջ, ու
րովհետեւ, իրեւ ընձիւղ Ազուանից կաթողիկոսութեան :
Սիւնեաց մարապօղիաներն, որոնք սկսան Գանձասար նստիլ,
Ազուանից կաթողիկոս կ'անուանեին և սակայն իրենց իշխա
նութիւնը դարձեալ մտորաբարձական կամ արքեպիսկոպոս
կան էր : Սոց և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Երու
սաղէմի ու Փոլսոյ պատրիարքութեանց վրայ եւս այնչափ
խօսեցանք, որչափ մեր ընդհանուր նիւթի հետ ունեցած
կապակցութիւնը կը ներքեր, իսկ մասնաւոր խօսիլն անդեղ
համարեցինք, պովհետեւ չուզէինք Եկեղեցւոյ ընդհանուր
պատմութիւնը մասնաւոր ամուսններու պատմութեան վերամեկ
Մեր նպատակն էր եկեղեցական պատմութեան մէջ առաւել
նայն իսկ Եկեղեցւոյ կամ ժողովրդի կեանքը պատկերացնել,
և եթէ ընդհանուր կաթողիկոսաց յաջորդական կարգը ան
ընդհատ պահպանեցինք, այն եւս ուրիշ նպատակու չէր,
եթէ ոչ կաթողիկոսաց յիշատակութեամբ նոցա ժամանա
կակից անդքերն յիշատակել և աւելի գիւրութիւն տալ գա
նկիւն անձինք :

զիցուց ներքին կեանքն այն ժամանակ միայն
սխառ զգառիլ, երբ խառնախառն և (չունա-
կան վիճարանութիւններն մուտ գործեցին
Լճգին մէջ և դաւանաբանական հակառակ-
կութիւններ տեղի ունեցան. երբ Հոյք
ստեղծեցան հակառակութեանց դէմ հա-
կառակութեամբ պատասխանել: Տեսանք
պատմութեան մէջ, որ գլխաւորապէս այն
կաթողիկոսներն թերի գտնուեցան իրենց
պարսաւորութեանց մէջ, որոնք առանց ազ-
գային գիտակցութեան կամ համաձայնու-
թեան յ'Թոռ բարձրացան: Եւս ամենք
տեսնելէն զինի՝ կը մնայ մեզ այժմ համա-
ռօտիւ պատկերացնել, թէ ի՞նչ կը պահան-
ջէ մեր Լճգի և Եկեղեցւոյ օգուտը ներկայ-
իս մէջ:

Սեր Լճգի և Եկեղեցւոյ օգուտը կը պա-
հանջէ որ աշխարհականք և Եկեղեցականք
միասին գործեն. վասն զի այս է մեր Եկե-
ղեցւոյ բուն ոգին և առաքելական բաղձա-
դարեան յատկանիշը. և այս հոգին է որով
կարողացած է ստիպ հաղածանաց և բռնու-
թեանց և ուրախութեամբ կրել իւր խաչը
այլէկոծեալ Հայրենեաց և Երազմականու-
թեան մէջ:

Սեր Լճգի և Եկեղեցւոյ օգուտը կը պա-
հանջէ պնդիսի դրութեան մէջ գնել մեր
Երկհանուր Հայրապետութեան վիճակը, որ

մանաւոր Տէրութեան հարստակաւ թիւնք ազատ և անկասի լինելով հարողանայ այն ամեն Տէրութեանց պաշտպանութիւնը վայելել, որոց հովանաւորութեան տակ հասուած կըզտնուի մեր (Ղզէն . ժամն զի առանց այս ընդհանուր իրաւանց կարող չէ երբէք ընդհանուր կրօնական միութեան կեդրոն լինիլ քոյր (Ղզին հաճար և ընդհանուր կաթողիկոսութեան կոչումն ընկ զերացականութիւն կը մնայ և ոչ իրականութիւն :

Սեր (Ղզի և (Կեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ (Ղթամարաց և մանաւանդ Սոյ կաթողիկոսութիւնն այնչափ ուհապանել . մինչեւ որ (Ղմիածնի կաթողիկոսութիւնն իւր նախնական ազատ և անկասի զիճակն ունենայ և իւր ընդհանուր կոչման համեմատ կարող լինի գործել : Սան զի (Ղթամարաց և Սոյ (թուոց գոյութիւնը ամենեւին զնաստիար չէ ազգային միութեան , քանի որ (Ղզը 'ի հոգեւորս միշտ անխոտար կը պահպանէ իւր միութիւնը , և նոյն աթոռոց գոյութիւնը ընկ քաղաքական պարագաներու զոյ կայացած է :

Սեր (Ղզի և (Կեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ օտար միակերպութիւններէ իւրաքառ հեռի կենտր . իւր զուտ ազգային եկեղեցական դասանութիւնն ու աւանդութիւններն անխոտար և անգոնադարեւի պահ

պանել, միշտ սեր և համակրութիւն ցոյց տալ մեր հատուածեալ հասփնէական և բազմաթիւ եղբայրներուն, որպէս զի վերատին գառնան իրենց մայրենի Եկեղեցւոյ ծայր վասն զի մեր Եկեղեցին, մեր քաղաքական ինքնօրէնութեան անկումէն և հայրենական միութեան խախտումէն ՚ի վեր, տեսակ մի նուիրական Հայրենիք դարձած է մեզ համար. և հետեւապէս մեր ազգային կրօնական ընդհանուր միութիւնը խիստ նպաստաւոր է նոյն իսկ մեր ազգայնութեան յարատեւութեանն ու յառաջագիտութեանը :

Մեր ազգային հատուածները երբեք չը պիտի կարենան խոր սպմատ բռնել պայակականութեան և բողոքականութեան հողոյն վրայ. նոքա երբ և իցէ պիտի հակամտին գառնալ, ուստի մեզ կը վայելէ սիրով նոցա դարձը ամապարեցնել :

Մեր Լճգի և Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ օրինաւոր դպրոցները բազմացնել աւմեն քաղաքներու և գիւղերու մէջ և բրիտանոնէական լոյս և գիտութիւն ծաւալել ժողովրդի մէջ, որպէս զի պարտաւց և իրաւանց ուսման մէջ վարժին, յառաջագիտ ազգայ մէջ օրինաւոր տեղ գրաւեն, որով և ազատ ընին օտար յարձակումներէ, թէ՛ լատ քաղաքականին և թէ՛ լատ կրօնականին :

Մեր ազգի և Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահ

հանձնէ միշտ պահպանել իւր առաքելական սովորութիւնը կաթողիկոսի ընտրութեան մասին, այն է միշտ ազգովին ընտրել ընդ հանուր կաթողիկոսը և ընդհանուր Ազգի առջեւ պատասխանատու կացուցանել Վասն զի ինչպէս ազգովին ընտրութիւնը, նոյնպէս և կաթողիկոսի պատասխանատուութիւնը հայրապետական վարչութեան անհրաժեշտ պայմաններէն մին եղած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմնադրութեան օրէն 'ի վեր :

Այսպէս ուրեմն, այս համառօտ ամփոփումով կնքելով մեր ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, կը խնդրենք վերին Աթաբեկութենէն, որ անխախտ և անաստան պահէ մեր Եկեղեցին մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի, ինչպէս պահպանած է երկար դարերէն 'ի վեր, 'ի փառս անուան իւրոյ և 'ի շինութիւն իւրոյ ճշմարիտ երկրպագուաց :

Պ Ա Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Ի Դ

Ա .

Վիճակ և ակնկարգութիւն մարգկութեան . — Ճնունք
Յիսուսի Գրիստոսի . — Կեանք նորա , վարդապետու-
թիւն և Վերացումն :

3

Բ .

Քարուստ Հոգւոյն Արար . — Նորոգութիւն մարգ-
կութեան :

19

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Շ Ր Ջ Ա Ն

Քրիստոսեկութեան սկզբնուարութենէն մինչև . ետրին
յացժապան տարածումն բոցանգակ Հայաստանի մէջ :

34—302

Ա .

Քարոզութիւն Աւետարանին և հաստատութիւն Հու-
յաստանեաց Եկեղեցւոյ . — Հալածանք . — Նահապա-
կութիւնք . — Պատմական տեսութիւն սոյն երեք դար-
եան շրջանին նկատմամբ . — Առաքելական պաշտամունք
Եկեղեցւոյ :

23

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Շ Ր Ջ Ա Ն

Քրիստոսեկութեան յացժապան տարածմանէն Հայաս-
տանի մէջ մինչև . ետրին՝ դիմամարտութիւնք ջրագաշ-
տական մագաղթեցուցիչներու :

302—450

Ընդհանուր տեսութիւն երկրորդ շրջանին վրայ :

59

Ա .

Ճնունք և գատախարակութիւն Գրիգորի . — ԾԸ-

40

նունք, կրթութիւն և թագաւորութիւն Տրդատոյ. — Տանջանք Գրիգորի. — Գաղուստ Հռիփսիմեան և Գալիանեան կուսանայ և իսկապակութիւն նոցա. — Եւք Ս. Գրիգորի ՚ի վերայէն. — Սկիզբն քարոզութեան և բրիտանեական վերանորոգութեան. — Ընտրութիւնք վիպարանայ. — Կործանումն մեհենայ :

44

Բ.

Ընտրութիւն Ս. Գրիգորի և հայրապետութիւն. — Գրեմութեան պատերազմը և Գրիտանեութեան յաղթանակը. — Սքանչիլի տեսարան հայրապետական վերադարձի Ս. Գրիգորի և մկրտութիւն հաւատացելոց խփրատ. — Տարածումն աւետարանական լուսոյ. — Գրիտանեական Դպրոցք. — Մենաորական կեանք Ս. Գրիգորի :

55

Գ.

Ընտրութիւն և Չեռնադրութիւն Ս. Արիստակիսի. — Ս. Գրիգորի և Տրդատոյ Հռոմի՛մ երթալոյն վերայ. — Ժողով Նիկիոյ. — Վախճան երկրաւոր կենաց Ս. Գրիգորի և Տրդատոյ. — Հայրապետութիւն Արիստակիսի, Վրթանիսի, Գրիգորիսի. — Սկիզբն կաթողիկոսութեան Աղուանից և Վրաց. — Յուսիկ և Փառնեբեհ :

59

Դ.

Ընտրութիւն և հայրապետութիւն Մեծին Ներսիսի. — Մարգարական արարք նորա և բարեկարգութիւնք. — Ներսէս Հայրենեաց և օտարութեան մեջ. — Ներսէս պատերազմի դաշտին մեջ. — Ըրհակ. — Զաւեն. — Ապուրակէս :

67

Ե.

Քաղաքական և կրօնական վեճակ Հայաստանի. — Բռնաբարութիւն Յունական և Պարսկական. — Երկու մեծ ախոյեանք Եկեղեցւոյ և Հայրենեաց՝ Սահակ եւ Մեսրոպ :

75

Զ.

Բռնաբարական հարեւանցի ակնարկ հին Ծանազբոց

վրայ. — Հայագիր մատենագրութիւն Հայոց՝ որպէս արգասիք կարեւորութեան քրիստոնէական ուսման. — Պատմութիւն գիւտի Հայկական գրոց. — Քրիստոնէական և ուսումնասիրական առաքելութիւնք Մեքսիկայ. — Նշանագիրք Վրաց և Աղուանից, որպէս պըտուղ վաստակոց Մեքսիկայ. — Թարգմանութիւն Աստուածաշունչ Գրոց. — Գեղեցիկ տեսարան գաստիարակութեան և կրթութեան. — Աշակերտք Սահակայ և Մեքսիկայ :

85

Է .

Աւետարանի իմաստութիւնք ծարգկային իմաստութեան հանդէպ. — Շարժառիթ եկեղեցական ժողովոց — Երեք տիպերական ժողովք. — Ազգային ժողովք Հայոց սոյն Շրջանին մէջ

101

Ը .

Վարդապետութիւն Ս. Գրոց յաղագս Աստուածային Բնութեան և Ս. Երրորդութեան :

116

Թ .

Ս. Գիրք. — Համառօտ պարունակութիւն շին և Նոր կտակարանաց. — Յատկանիշք Ս. Գրոց. — Կարեւորութիւն ուսման Ս. Գրոց ՚ի գաստիարակութեան : 121

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա .

Յատկական նկարագիր ընդհանուր եկեղեցական մատենագրութեան Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ դարոց. — Ներքին որոշիչ նկարագիր արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցական մատենագրութեանց. — Տեսութիւն Հայոց եկեղեցական մատենագրութեան վրայ : 129

Բ .

Մատենագրական երկատիրութիւնք Սուրբ Գրեգորի

Լուսաւորչին : Աշտթանդեղոսի և Զենարայ . — Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրացանչիւրոց : 157

Գ .

Երկասիրութիւնք Մեծին Ներսիսի : Փաւստոսի Բիւզանդայ, Սահակայ Պարթևի և Մեդրսոպայ Մաշտոցի : Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրացանչիւրոց : 146

Դ .

Երկասիրութիւնք Եղիկի Կողբացույ, Կորիւնի և Դաւթի Անյազթի . — Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրացանչիւրոց : 154

Ե .

Երկասիրութիւնք Պիւտայ, Եսէննու Մանգակունււււյ, Մովսիսի Խարենացույ և Մամբրէի Վերժանդի . — Ներքին յատկական նկարագիր պարունակութեան իւրացանչիւրոց : 167

Զ .

Երկասիրութիւնք Եղիշե վարդապետի և Ղազարայ Փարպեցույ . — Ներքին յատկական նկարագիր պարունակութեան իւրացանչիւրոց : 178

ԵՐՐՈՐԴ ԸՐԶԱՆ

Քրիստոնեութեան դիմամարտութենէն մագակրոնութեան դիմ մինչև Մահմետականութեան և՛ Եւրոպական տնէրացամտութեան հաջածանքները :

450—640

Ա .

Ընդհանուր գծագիր ոչնէ Ըրժանին . — Խորհուրդ Պարսից Քրիստոնեութիւնք բառնալու համար . — Վասակ Սիւնի և համարիւր իւր . — Քրիստոնեութիւն և ախոյեանք իւր . — Պարսից պատերազմը Հոնաց կեա և քրիստոնէից օքնութիւնը . — Տառապանք քրիստոնեայ զօրականաց . — Նահատակութիւն Ատաղմեանց . — Դրեն .

շապուհի հարստահարիչ արարքները. — Պարսից Հազարայեանի հրովարտակը. — Արատշատու ժողովը եւ Պարսկական հրովարտակի պատասխանը. — Պարսից Թագաւորի զայրոյթն Հայոց պատասխանւոյն վրայ. — Նախարարոց հոյուիչն եւ երթանն 'ի դուռն Պարսից. — Թագաւորի ուրախութիւնն Նախարարոց առ երես ուրացութեան վրայ. — Նախարարոց եւ պարսկական մոգախումբ բանակի ուղեւորութիւնն 'ի Հայաստան. — Պարսից Թագաւորի պատուերները:

193

Բ.

Մուս մեղախումբ բանակին հանգերն Նախարարօր 'ի Հայաստան եւ շինադիր յուղումն ժողովդէտան. — Հուարումն մեղաբանն. — Նենգութիւն վասակայ. — Ուխտ սուրբ քահանայից եւ Նախարարոց 'ի Հահայեփան. — Ուրացութիւն եւ գարն վասակայ. — Յաղթանակ Բրիտանեութեան. — Վոյժ հալածանաց յերկէն Աղուանից. — Մերժումն Յունաց զինադիր օգնութեան Հայոց. — Բաժանումն հայկական զօրուն յերես մեծ զօրքանակս. — Յաղթութիւն Աղուանից աշխարհին մէջ. — Փախուստ վասակայ յերեսաց վարդանայ. — Պատգամաւորութիւն վարդանայ եւ վասականց 'ի Տիգրոն. — Նենգ թուլութիւն պարսկական արքունեաց եւ ահեղ պատրաստութիւն պատերազմի:

210

Գ.

Ահեղ զինամարտութիւն Բրիտանեութեան ընդդէմ մեղախումբեան. — Նահապետութիւն վարդանայ. — Վշտակութիւն եւ արիութիւն Բրիտանեից յետ մեծի նահապետութեան. — Չքնաղ տեսարան քրիստանեական կենաց. — Լերինք եւ անտառք 'ի բրեւ արասանարան քրիստանեից. — Մարդպանութիւն Արարմիզի. — Կապանք սուրբ քահանայից. — Ծողով 'ի Դուրն. — Կաթողիկոսութիւն Մելիտէ Մանազկերտացւոյ. — Կապեալ քահանայք եւ նախարարք 'ի ձմերցն արքունի. — Ատեան վան գառնապարտութեան վասակայ. — Նախարարք եւ քահանայք 'ի բանան Նիւշա-

պուհ քաղաքի . — Տանձանք կապերաց և դարձ մագպե-
տին . — Նահատակութիւն Ս . Ղեւոնդեանց : 224

Դ .

Խորին և Աբրահամ աշակերտք Ղեւոնդեանց . —
Նախարարք պարսկական բանտերուն մէջ և կանայք
նոցա Հայաստանի մէջ . Չքնաղ պտակեր քրիստոնէա-
կան կենաց երկոցունց կողմանց . — Ազատութիւն և
դարձ Նախարարաց 'ի Հայաստան . — Կաթողիկոսու-
թիւն Մովսէսի Մանգղկերասցւոյ և Գիււսայ . — Գիււա
մասնութիւնս կ'ամբաստանուի Պարսից Դուռն և Կա-
թողիկոսութենէ կը հրաժարի . — Կաթողիկոսութիւն
Քրիստապօրի Արծրունւոյ . — Բարձունա պարսիկ . —
Վահան Մամիկոնեան և Մանգալուներ Եզկան Կաթո-
ղիկոս . — Վեցերին գիւմաստութիւնք քրիստոնէից
և մագպերսից և յաղթանակ Քրիստոնէութեան . —
Թագաւորութիւն Վաղարշայ և մարդպանութիւն Նե-
խորի . — Նշանաւոր դաշն Վահանայ . — Սպարապետու-
թիւն և Մարդպանութիւնն Վահանայ . — Հանգես
քրիստոնէական ուրախութեան յեկեղծքին Դունայ . —
Աւեր կռատանց և նորոգութիւն եկեղծքաց . — Կա-
թողիկոսութիւն Բաբկենի և Հուսիկաղբէի Ազուա-
նից կաթողիկոսի . — Գիււա նշխարաց Գրեգորիոսի : 240

Ե .

Ակնարկ Բաղկեգոնի ժողովին վրայ . — Բաբկեն կա-
թողիկոս . — Ժողով Վաղարշապատու . — Մերժուի
ժողովոյն Բաղկեգոնի . — Հարժառիթ յունական և հը-
ռովմեական մախանաց և հետեւանք . — Կաթողիկոսու-
թիւն Սամուէլի, Մուշէի, Սահակայ Բի, Քրիստա-
փորի Բի, Ղեւոնդի, Ներսիսի Բի . — Ժողով 'ի
'ի Դուրն և կանոնական սահմանադրութիւնք . — Կա-
թողիկոսունք՝ Եսփաննէս Բ և Մովսէս Եղիվարդեցի .
— Ժողով 'ի Դուրն և կարգաւորութիւն հայկական Տո-
մարի . — Հալսմանք 'ի Պարսից և Թուղթ Մովսէսի
սու խորով արքայ Պարսից . — Պատերազմ յունական
և պարսկական . — Քաջութիւնք Հայկազուն իշխանաց .

—Սմբատ՝ մարզպան Հայոց . — Ուսուցիչ Հայերէն լեզուի յայտարէն Վրկանաց :

255

Զ .

Նախնի քրիստոնէական ընտանութիւն Հայոց , Վըրաց և Աղուանից . — Վիւրիոն Զաւարացի . — Քաղկեդոնական յուզուցի 'ի Վրաստան . — Հակառակութիւն Վիւրիոնի և Յուրաւայ Մալիէս եպիսկոպոսի . — Թղթակցութիւնը Աբրահամ կաթողիկոսի Հայոց և Վիւրիոնի . — Բաժանուցի Վրաց 'ի դաւանակցութենէ Հայոց . — Ժողով 'ի Կ. Պօլիս հրամանաւ Մօքիկ կայսեր . — Յովհաննէս հակաթոռ կաթողիկոս Յունաց բաժնի Հայոց վրայ . — Պատերազմ Յունաց և Պարսից . — Նահատակութիւնը 'ի Տարոն . — Կոմիտաս կաթողիկոս և բարեկարգութիւնը իւր . — Քրիստափոր Գ . — Եղբ կամ Եղբաս Փռռածնակերտացի . — Գաւառաժողով 'ի Կարին բռւան հրամանաւ Հերակլ կայսեր . — Եղբ կ'ընդունի Քաղկեդոնի ժողովն և հաւանութեամբ Աղգին իսկոյն կը մերժուի կաթողիկոսութենէ . — Յովհաննէս վարդապետ՝ ախոյեան հայրենի աւանդութեանց . — Յունական միկրոնութիւնը Յունաց բաժնի Հայոց մէջ . — Յարձակուցի Պարսից 'ի Տարոն . — Վերջ անցից Երրորդ Հրջանին :

265

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա .

Ընդհանուր տեսութիւն Երրորդ Հրջանի մասունադրութեան վրայ . — Ուսուցիչայրք . — Երկասիրութիւնը Մամիկոնեան Աբրահամ եպիսկոպոսի , Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսի , Մալիէս Աբրահամ և Կոմիտաս կաթողիկոսաց , Մաթուռազայի , Յովհաննու Մայրափունցոյ , Յովհաննու Մամիկոնեան և Ճոն Բարաղի :

277

Բ .

Երկասիրութիւնը Սեբէոս եպիսկոպոսի , Մալիսի

Կաղանկաբառացւոյ, Դուժի Բագրեւանդապետացւոյ, Արեւմտայի Շիրակացւոյ, Թեոզոսոսի Գաթնուարի, Մովսէսի Արեւելցւոյ, Գրիգորի Արշարունացւոյ, Փերնի Շիրակացւոյ, Սահակ կաթողիկոսի Չորափորեցւոյ. — Համառ օտազբուսթիւն պարունակութեան իւրաքանչիւրոց :

ՉՈՐՐՈՐԻ ՇՐՋԱՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Յունկանութենէ եւ Մոսկնուսկանութենէ կրած հաշմոսերերէն մինչեւ կաթոզիկոսական Աթոսոյ փոխադրութեան եւ բաժանման երբիս շուշումերն :

640—1080

Ա .

Ընդհանուր ակնարկ այն Շրջանին վրայ. — Արշաւանք Արարացւոյ 'ի Հայաստան. — Կաթողիկոսութիւն Կերսիսի Շինողի. — Ժողով 'ի Դուին. — Յարձակութիւն Արարացւոյ 'ի Հայաստան. — Կրօնական հալածանք կրօնասէրին կայսեր Յունաց. — Ժողով 'ի Դուին. — Ժողով 'ի Մանուղիբոս. — Հաստատութիւն աստի Վարդապետ Ս. Խաչի. — Կաթողիկոսանք ' Անաստաս, Իսրայէլ եւ Սահակ Չորափորեցի. — Տառապանք Եկեղեցւոյն Հայոց 'ի Յունաց եւ 'ի Հագարացւոց. — Կալանուարութիւն Սահակ կաթողիկոսի եւ Թուղթ աղաչանաց առ Մոսկնաւ գորովար. — Կաթողիկոսութիւն Եղեայի Արշիշեցւոյ. — Կալմ' օտարական եւ պրուսիական նախարարաց եւ ժողովրդաց յեկեղեցին Նախիջեւանի. — Նահատակութիւն Վահանայ Գողթնացւոյ. — Երթ Եղեա կաթողիկոսի ՍԱՂՈՒԱՆՈՒ :

Բ .

Կաթողիկոսութիւն Յովհաննու Իմաստասիրի. — Պաւլիկեանք, Արեւորդիք եւ Եղեայք. — Ժողով 'ի Դուին. — Յովհան Իմաստասեր առաջի Ամիրապետին. — Կաթողիկոսանք ' Դաւիթ Ա եւ Տրդատ Ա. — Տառապանք 'ի Հագարացւոց, Կաթողիկոսանք ' Տրդատ Բ

և Սիօն, — յողով 'ի Պարտաւ Ազգանկոյ . — Ետայի
կաթողիկոս . — Նահատակութիւն Արծրունի իշխանացն
Համազասպայ և Սահակայ . — Բողոք առ Ամիրապետն .
— Կաթողիկոսուիչ՝ Ստեփաննոս Ա . Եփեսոս, Սողոմոն .
Գեորգ Հոյնրբուկ, Յովսէփ Բ . և ասուպանք իւր .
— Կաթողիկոսուիչ՝ Դուիթ Բ . Յովհաննէս Ողտեցի .
— Տառապանք Եփեսոսացն և Ազգին 'ի Բուխայ Բառի-
կանէ . — Նահատակութիւնք . — Ստեփաննոս Կոն .
Սահաս Խաստովանդ . — Կաթողիկոսութիւն Չարքա-
այի Կառայեցուց :

310

Գ .

Դարձ գերեալ Նախարարաց . — Թղթակցութիւնք
Չարքաի կաթողիկոսի Հայոց և Փոս պատրիարքի
Յունաց . — յողով 'ի Շիրակեան . — Կաթողիկոսու-
թիւն Գեորգայ Գառնեցույ և Թաղաւորութիւն Աշ-
տայ . — Անարկ Բազրատունի Թաղաւորութեան վրայ .
— Գեորգ կաթողիկոս իրեն հաշտարար . — Կալանա-
ւորութիւն նորա . — Մաշտոց Բ Եղիվարդեցի . — Յով-
հաննէս Դրասխանակերացի . — Կալանաւորութիւն նո-
րա Յուսուփ ստեփաննէն . — Հարածանք և ասուպանք
'ի Յուսուփայ . — Նահատակութիւն Սահասայ Խաստ-
ովանդի . — Կաշարութիւն Երնջակայ և Կալանաւորութիւն
Հայ աթիւնից . — Բարբարոսութիւնք Յուսուփայ եւ
քրիստանէական վիպութիւն բազմաց . — Տուն նահա-
տակաց :

323

Գ .

Սով 'ի Հայաստան . — Թուղթ մխիթարանաց 'ի Նի-
կողայոս պատրիարքէն Յունաց . — Թուղթ Յովհաննէս
կաթողիկոսին առ կայսրն Յունաց . — Ներքին խռովու-
թիւնք և երեք Թաղաւորք 'ի Հայաստան . — Նւր
ստեփան և Կաթողիկոսն Յովհաննէս . — Նահատակու-
թիւնք և Գեորութիւնք . — Գաւուռն Կաթողիկոսարանին
Դուխայ . — Կաթողիկոսուիչ՝ Ստեփաննոս Բ և Թեոդո-
րոս Ա . — Թաղաւորութիւն Աբասայ և շինութիւն
վանորէից . — Կենդաղ վանականաց . — Եղիշէ կամ Եղի-

տէ Ա. և Անանիա Մոխայի. — Աբաս և Թադաւորն Ար-
խաղայ՝ Բեր. — Էրզնէն մղեկհրօնութեան Յունաց. —
Թադաւորութիւն Աբաս Աղբամաճի. — Գծագիր կե-
նաց նորա. — Շինութիւն Հաղբասու և Սանահնի վա-
նաց :

335

Ե.

Վահան կաթողիկոս. — Ի Յունաց արծարծեալ խառ-
վութիւն. — Ժողով Սնի. — Փախուստ Վահանայ 'ի
Վասպուրական. — Ընտրութիւն Ստեփաննոս Գի. —
Երթ Ստեփաննոսի առ Վահան և սքսորանք իւր Սաշ-
թամար. — Խաչիկ Ա. — Արօնական հալածանք 'ի Յու-
նաց. — Թղթակցութիւնք. — Բարեկարգութիւնք խա-
չիկի. — Ժողով Սնի և ընտրութիւն Սարգսի Ա. —
Մողորութիւն Թոնգրակեցւոց. — Ժողով Սնի. —
Պետրոս Ա. — Գաղթականութիւն 'ի Սեբաստիա. —
Տուղբիկ Սկիւթացի և Վասակ Պահլաւունի. — Հա-
րեանցի ակնարկ աղբային կրօնական և քաղաքական
փրձակի վրայ :

345

Զ.

Յովհաննէս Թանձրամիա և Պետրոս Գեառազարձ. —
Դարձ Պետրոսի 'ի Պօլսոյ 'ի Հայաստան. — Սենեքերիմ
Արծրունի. — Կալանաւորութիւն Պետրոսի. — Խառ-
վութիւն Դեասկարոսի Սանահնեցոց. — Ժողով Սնի.
— Հալածանք Ազուսվարաց և արիական գիմնագրութիւն
քրիստոնէից. — Պահանջ Միքայել կայսեր Յունաց. —
Թադաւորութիւն Գազկայ. — Վեառ Սարգիս. — Երթ
Գազկայ 'ի Պօլիս և ստրագրութիւն. — Անի կը մատ-
նուի Յունաց. — Դքսութիւն Մաքիտարոսի. — Բար-
ձուսն Բագրատունի Թադաւորութեան. — Կարագիր
Աղէտից. — Թակարթ Յունաց վասն բարձման կաթու-
ղիկսութեան Հայոց. — Կալանաւորութիւն Պետրոսի
Գեառազարձի և երթն 'ի Պօլիս. — Դարձ նորա 'ի Սե-
բաստիա :

355

Է.

Խաչիկ Բ. — Հալածանք Կոստանդին Յունիկ կայսեր

և հարկապահանջութիւն 'ի կաթողիկոսէն. — Երթ Սե-
նեքերիմեան Առովմ' և Աբուսահլ իշխանաց 'ի Պօլիս .
— Բռնաբարութիւն առ ընդունել զգաւանութիւն
Յունաց . — Յակօր յունամիտ վարդապետ . — Գագիկ
Թաղաւոր և ժողով աստուածաբանից Յունաց 'ի Սս-
փիա եկեղեցին . — Պարտք Եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր զա-
ւակին . — Ազատութիւն իսաչիկ կաթողիկոսի և գարձ
'ի Հայաստան . Հետամտութիւն Յունաց հայկական
կաթողիկոսութիւնն իսպառ բռնապու համար . — Գը-
րիգոր Բ Վկայատէր . — Հակառակութիւն Վկայատիրի
և Գեորգայ Լօռեցւոյ . — Ժողով 'ի Սեաւ Էտան : 364

Ը .

Տագնաց կաթողիկոսական Աթոռոյ և փոխադրու-
թիւն 'ի տեղիս տեղին . — Սարգիս և Թեոդորոս ապօ-
րինի կաթողիկոսունք . — Նենգաւթիւն Յունաց . — Գա-
գիկ աստանդական և տարագիր . — Բարսեղ կաթողի-
կոս . — Պօղոս ապօրինի կաթողիկոս . — Բարսեղ կաթո-
ղիկոս 'ի Պարսկաստան . — Ստեփաննոս գիւմնական և
քաստիարակ վարդապետ . — Գրիգոր Գ Պահլաւունի .
— Վերջ Զորրորդ շրջանի : 372

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա .

Ընդհանուր տեսութիւն մատենագրութեան վրայ .
— Ուսումնավայրք Ը գարու . — Երկատիրութիւնք Յով-
հաննու Իմաստասիրի , Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ , Ղե-
ւոնդի և պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն : 379

Բ .

Ուսումնավայրք Թ գարու . — Երկատիրութիւնք Զա-
քարիա կաթողիկոսի , Նանայի Ասորւոյ , Հայկոյ
Բազրատունւոյ , Մաշտոցի կաթողիկոսի , Յովհաննի-
սի կաթողիկոսի , Թովմայի Արժրունւոյ և պարունա-
կութիւնք իւրաքանչիւրոցն . — Յովհաննէոս բժիշկ , Դա-

Գ.

Ուսումնաւայրք Ժ դարու . — Երկասիրութիւնք Անանիայի Նարեկացւոյ, Խարավի Աննեւացւոյ, Գրիգորի Նարեկացւոյ և պարունակութիւնք իւրացանչիւրոցն . — Քանի մի ուսումնասէրք : — Երկասիրութիւն Ասողկոյ . — Արասւազք Մաղազունի և Տաճատ վարդապետ 400

Դ.

Ուսումնաւայրք ԺԱ դարու . — Երկասիրութիւնք Յովնանէս կողեւն վարդապետի, Գրիգորի Մազիսարտի, Պետրոսի Գեառգապէի, Անանիայի Սանահնցւոյ Սարգսի Սեւանցւոյ, Արծրասկիտի Լաստիվերտացւոյ, Գրիգորի Վկայասիրի և պարունակութիւնք իւրացանչիւրոցն . — Վերք, Թեոքորոս և Սիսիանոս վարդապետք . — Պօզոս Տարսնցի: 416

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՐԶԱՆ

Հայաստանեայց Հայքապետութեան 'ի կիլիկիա փոխադրուելէն մինչև յերասիւն փոխադրութիւնն յԱրարատեան նախկին աթոռանիստն էլ յմիտին եւ մինչեւ սկզբնաւորութիւն կիլիկիայ մասնաւոր կաթողիկոսութեան :

1080—1441

Ա.

Համառօտ տեսութիւն Հինգերորդ Ըրջանին վրայ: 429

Բ.

Կաթողիկոսութիւն Գրիգորի Պահլաւունոյ և Ներսիսի Ընորհալոյ: 437

Գ.

Շարունակութիւն յաւրման միութեան խնդրոցն . — Գրիգոր Դ Տըայ . — Գրիգոր Ե Գահապէժ . — Գրիգոր Զ Ազիբաս: 442

Դ .

Երկդառակութիւն կաթողիկոսական ընտրութեան համար . — Կաթողիկոսունք՝ Յովհաննէս Մեծարարայ, Անանիա, Բարսեղ և Դաւիթ Գ Արքայակազնէցի . — Հալածանք ընդդէմ Չորագետացւոյ . — Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի . — Յակոբ Ա Տարսնացի : 460

Ե .

Վիճակ Եկեղեցւոյն Հոյաստանաց . — Յակոբ Ա Տարսնացի . — Կոստանդին Բ Սեպի . — Ստեփաննոս Դ . — Գրգոր Անաւարդէցի . — Կոստանդին Գ Լամբրնացի : 470

Զ .

Յակոբ Բ Սեպի . — Սկզբնաւորութիւն Ունիթառութեան . — Աղճուկ կրօնական . — Միխիթար Քանէցի . Մերսոյ Արապէցի . Կոստանդին Դ . Պօղոս Ա . Թեոգորոս Բ : 478

Է .

Դարձեալ մի քանի խօսք Ունիթառաց վոյս — Լանկ Թամուրեան արշաւանքները . — Նահատակութիւնք — Կաթողիկոսունք . Կարապետ Ա Պեղէցի , Դաւիթ Դ . Կարապետ Բ . Յակոբ Բ . Գրգոր Ը Խանձազա . Պօղոս Բ Արաբառէցի , Կոստանդին Ե Վահկացի . Յովսէփ Գ Սեպի , Գրգոր Թ Մուսարեկեան : 487

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա .

Համառօտ տեսութիւն . — Ուսումնասիրող ժԲ դառու . — Մատենադրական երկասիրութիւնք Յովհաննէս Սարկաւազի , Ստեփաննոս դատախարակի , Գրգորոսի Պահլաւունայ , Ներսիսի Հնարհալայ և պարունա, կութիւնք իւրաքանչիւրոյն : 496

Բ.

Երկաթաբերանք Իգնատիոսի, Սարգսի Հնգհաււոյ, Ներսիսի Լազարանաւոյ, Մատթէոսի Ռուհայեցւոյ, Սամուէլի Անեցւոյ, Միսիմարայ Հերացւոյ, Գրիգորի Տղայոյ, Միսիմարայ Գօշի, Խաչատրոյ Տարանաւոյ և այլոց քանի մի վարդապետաց և պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն :

514

Գ.

Ուսումնաւարք ժԳ դարու : — Գրիգոր Տարանացի, Գեորգ Սիւեւոացի, Միսիմար Անեցի, Վանական վարդապետ Տաւուշեցի, Վարդան Վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի, Յովհան Երզնկացի և աշակերտք իւր, Սմբատ պատմիչ, Ստեփաննոս Օրբելիան, Յովհան Ռբունեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գրիգոր Խլաթեցի, Առաքել Սիւնեցի, Գեորգ Երզնկացի, Թովմայ Մեծաբեցի և գրաւոր երկք իւրաքանչիւրոյ :

527

ՎԵՑԵՐՈՐԻ ՀՐԶԱՆ

Հայրադէտական Աթոռոյ փոխադրութենէն յէջմիածին մինչև 'ի բաժանումն Լատինահայոց 'ի ծոցոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ :

1441—1700

Ա.

ՎիճակՀայաստանեայց Եկեղեցւոյ—Կաթողիկոսունք՝ Կիրակոս Ա Վիրապեցի, Գրիգոր Ժ. Չաքարիա Բ. Արիստակէս Բ. Սարգիս Բ. Արիստակէս Գ. Թադէոս Ա :

543

Բ.

Եղե՛՛՛ Բ. Չաքարիա Գ. Սարգիս Գ. Գրիգոր ԺԱ. Ստեփաննոս Ե Սալմաստացի. Միքայէլ Սեբաստացի. Բարսեղ Բ. Գրիգոր ԺԲ. Ստեփաննոս Չ Առնշացի. Թադէոս Բ. Առաքել Վաղարշապատեցի, Դաւիթ Ե. Մելքիսեթ :

550

Գ.

Սահակ Դ. Մոխես Գ. Փիլիպոս Աղբակեցի. Յակոբ Դ Զուգայեցի. Եղիազար Անթուպեցի. Կահապետ Եգեապեցի.

564

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ընդհանուր տեսութիւն և ճանաչագիրք :

575

ԵՕԹՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ

1700 — 1867

Ա.

Համառօտ տեսութիւն :

577

Բ.

Կրօնափոխական յուզումներ — Յիշատակութիւնք քանի մի տխուր անցից . — Կաթողիկոսունք՝ Աղէքսանդր Զուգայեցի, Աստուածատուր Աննատանեցի, Կարապետ Ռէլեցի, Աբրահամ Բ Վանցի, Աբրահամ Գ կըրեապեցի, Ղազար Զահեցի, Պետրոս Անթուպեցի :

580

Գ.

Կաթողիկոսունք . — Մինաս Ակեցի. Աղէքսանդր Բ Պօլսեցի, Սահակ Ե Կեղեցի, Յակոբ Ե Համախեցի, Սիմէօն Երեւանցի, Ղուկաս Կարնեցի, Դանիէլ Պայաղետեցի :

590

Դ.

Կաթողիկոսութիւն Եփրեմի. — Յուզումներ և ժողովներ 'ի Պօլս . — Առաջնորդութիւն Ներսիսի 'ի Տփլիս . — Պատերազմ Բուսաջ և Պարսից . — Աքսոր Ներսիսի . — Կաթողիկոսութիւն Յովհաննիսի Կարբեցւոյ . — Եկեղեցի .

ցական Կանոնագրութիւն Ռուսիոյ տէրութենէն իւրո
բազրուած և արուած . — Կաթողիկոսութիւն Ներսի
սի . — Պատրիարքութիւն Մատթէոսի և Հասուած Բո
զքահանութեան . — Կաթողիկոսութիւն Մատթէոսի .
— Ազգային շարժումն 'ի պաշտպանութիւն իրաւանց
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ . — Ընտրութիւն Գէորգւոյ
Պօլսեցւոյ . — Ըփոթ վիճակ Սոսի և Աղթամարայ Աթոռացո

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա .

Հարեւանցի տկարի ծԸ և ծԹ դարուց մատենա
գրական վիճակի վրայ . — Մատենագիրք :

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ Ն

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04147 8309